AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Serdar USLU

TÜRKİYE KAPİTALİZMİNİN HÜKÜMET VE İŞ İNSANLARI İLİŞKİSİ ÜZERİNDEN İNCELENMESİ: 1980-2016 DÖNEMİ

İşletme Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2026

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Serdar USLU

TÜRKİYE KAPİTALİZMİNİN HÜKÜMET VE İŞ İNSANLARI İLİŞKİSİ ÜZERİNDEN İNCELENMESİ: 1980-2016 DÖNEMİ

Danışman
Doç.Dr. Janset AYTEMUR

İkinci Danışman
Dr.Öğr.Üyesi Kadriye OKUDAN DERNEK

İşletme Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2026

T.C.

Akdeniz Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Serdar USLU'nun bu çalışması, jürimiz tarafından İşletme Ana Bilim Dalı, Yönetim ve Organizasyon Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Doç.Dr. Onur DİRLİK	(İmza)
Üye (Danışman)	: Doç.Dr. Janset AYTEMUR	(İmza)
Üye	: Doç.Dr. Nuray ATSAN	(İmza)
Üye	: Doç.Dr. Servet AKYOL	(İmza)
Üye	: Dr.Öğr.Üyesi Serdar ARSLAN	(İmza)

Tez Başlığı:

TÜRKİYE KAPİTALİZMİNİN HÜKÜMET VE İŞ İNSANLARI İLİŞKİSİ ÜZERİNDEN İNCELENMESİ: 1980-2016 DÖNEMİ

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 30/01/2026

Mezuniyet Tarihi : 26/03/2026

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum "Türkiye Kapitalizminin Hükümet ve İş İnsanları İlişkisi Üzerinden İncelenmesi: 1980-2016 Dönemi" adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımca yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

(İmza)

Serdar USLU

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

23/03/2026

TEZ ÇALIŞMASI ORİJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Serdar Uslu
Öğrenci Numarası	20185285001
Anabilim Dalı	İşletme
Programı	Yönetim ve Organizasyon Doktora Programı
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Doç.Dr. Janset AYTEMUR
Doktora Tez Başlığı	Türkiye Kapitalizminin Hükümet ve İş İnsanları İlişkisi Üzerinden İncelenmesi: 1980-2016 Dönemi
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	2910458264
Rapor Tarihi	23.03.2026
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: % 4 Alıntılar dahil: % 10

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 212. sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır.
Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:
(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise:
Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım.
( ) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise:
Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

Danışman Öğretim Üyesi
Doç.Dr. Janset AYTEMUR
İmza

İ Ç İ N D E K İ L E R

ŞEKİLLER LİSTESİ ..... **v**
TABLOLAR LİSTESİ ..... **vi**
KISALTMALAR LİSTESİ ..... **vii**
ÖZET ..... **xi**
SUMMARY ..... **xii**
TEŞEKKÜR ..... **xiii**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
ARAŞTIRMA AMACI VE TASARIMI ÜZERİNE

1.1. Araştırma Amacı ve İlgili Alanyazın 5
1.2. Araştırma Tasarımı 9
1.3. Veri Seti ve Analiz Süreci 10
1.4. Tema ve Alt Temalara İlişkin Açıklamalar 18
1.4.1. Sermaye Örgütlenmesi 18
1.4.2. Sermayenin Siyasal ve Toplumsal Tutumu 20
1.4.3. Sermayenin Yapısal Özellikleri ve Birikim Dinamikleri 22
1.4.4. Piyasa İçi ve Piyasa Dışı Kazanç Biçimleri 24
1.4.5. Uluslararası Kuruluşlarla İlişkilere Yönelik Tutum 26
1.4.6. Hükümetin Ekonomik Alanı Yönetme ve Yürütme Tarzı 27

İKİNCİ BÖLÜM
KAPİTALİZMİN ÇEŞİTLİLİĞİ YAKLAŞIMI

2.1. Kapitalizmin Çeşitliliğinin Kapsamı ve Önemi 31
2.2. Kapitalizmde Çeşitlilik Yaklaşımının Tarihsel Gelişimi 34
2.3. Kapitalizmin Çeşitliliği Yaklaşımına Yönelik Eleştiriler 41
2.4. Kapitalizmin Çeşitliliği Açısından Hükümetler ve İş İnsanları İlişkisini Araştırmanın Önemi 43
2.5. Kapitalizmin Çeşitliliği Yaklaşımı ile Türkiye'ye Bakmak 45

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÜKÜMETLER VE İŞ İNSANLARI İLİŞKİSİNİN BELİRLENEN TEMALAR ÇERÇEVESİNDE İNCELENMESİ: 1960-1980 DÖNEMİ

3.1. 1960-1980 Dönemini Araştırma Sorusu Açısından Anlamanın Önemi 51
3.2. 1960-1980 yılları arasında Hükümetler ve İş İnsanları İlişkisinin Belirlenen Temalar Çerçevesinde İncelenmesi 52
3.2.1. Sermaye Örgütlenmesi 52
3.2.1.1. İstanbul Sermayesi 53
3.2.1.2. Anadolu Sermayesi 56
3.2.1.3. Sermayenin Kurduğu Diğer Ortak Yapılar 57
3.2.2. Sermayenin Siyasal ve Toplumsal Tutumu 58
3.2.2.1. Sermayenin Siyasi İktidara Karşı Tutumu 58
3.2.2.2. Çalışanlara Yönelik Tutum 63
3.2.2.3. Sermayenin Bürokrasiye Bakışı 67
3.2.3. Sermayenin Yapısal Özellikleri ve Birikim Dinamikleri 69
3.2.3.1. Sermayenin Özellikleri, Ölçeği ve Büyüklüğü 69
3.2.3.2. Organik Bağlar 75
3.2.3.3. Birikim Modeli ve Büyüme Dinamikleri 76
3.2.3.4. Sermaye Kesimleri Arasındaki Rekabet 81
3.2.4. Piyasa İçi ve Piyasa Dışı Kazanç Biçimleri 82
3.2.5. Uluslararası Kuruluşlarla İlişkilere Yönelik Tutum 85
3.2.6. Hükümetin Ekonomik Alanı Yönetme ve Yürütme Tarzı 88
3.2.6.1. Temel Yasal ve Kurumsal Düzenlemeler 88
3.2.6.2. Depolitizasyon ve Özerk Yapılar 91
3.2.6.3. Hükümetin Bürokrasiye Bakışı 92
3.2.6.4. Ekonomik Krizlerin Yönetimi 92
3.2.6.5. Popülist Politikalar 94
3.3. Değerlendirme 96

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HÜKÜMETLER VE İŞ İNSANLARI İLİŞKİSİNİN BELİRLENEN TEMALAR ÇERÇEVESİNDE İNCELENMESİ: 1980-2016 DÖNEMİ

4.1. 1980–2016: Dönemsel Ayrım ve Siyasal-İktisadi Çerçeve 100
4.2. Türkiye'de 1980-2016 Yılları Arasında Hükümetler ve İş İnsanları İlişkisinin Belirlenen Temalar Çerçevesinde İncelenmesi 103
4.2.1. Sermaye Örgütlenmesi 103
4.2.1.1. İstanbul Sermayesi 104
4.2.1.2. Anadolu Sermayesi 106
4.2.1.3. Sermayenin Kurduğu Diğer Ortak Yapılar 109
4.2.2. Sermayenin Siyasal ve Toplumsal Tutumu 111
4.2.2.1. Sermayenin Siyasi İktidara Karşı Tutumu 111
4.2.2.2. Çalışanlara Yönelik Tutum 124
4.2.2.3. Sermayenin Bürokrasiye Bakışı 130
4.2.3. Sermayenin Yapısal Özellikleri ve Birikim Dinamikleri 131
4.2.3.1. Sermayenin Özellikleri, Ölçeği ve Büyüklüğü 131
4.2.3.2. Organik Bağlar 136
4.2.3.3. Birikim Modeli ve Büyüme Dinamikleri 140
4.2.3.4. Sermaye Kesimleri Arasındaki Rekabet 147
4.2.4. Piyasa İçi ve Piyasa Dışı Kazanç Biçimleri 152
4.2.5. Uluslararası Kuruluşlarla İlişkilere Yönelik Tutum 158
4.2.6. Hükümetin Ekonomik Alanı Yönetme ve Yürütme Tarzı 164
4.2.6.1. Temel Yasal ve Kurumsal Düzenlemeler 164
4.2.6.2. Depolitizasyon ve Özerk Yapılar 173
4.2.6.3. Hükümetin Bürokrasiye Bakışı 177
4.2.6.4. Ekonomik Krizlerin Yönetimi 178
4.2.6.5. Popülist Politikalar 182
4.3. Hükümet–İş İnsanları İlişkilerinde Süreklilikler ve Kırılmalar: 1980-2016 Dönemi İçin Bir Değerlendirme 185
4.3.1. Sermaye Örgütlenmesi 185
4.3.2. Sermayenin Siyasal ve Toplumsal Tutumu 188
4.3.3. Sermayenin Yapısal Özellikleri ve Birikim Dinamikleri 190
4.3.4. Piyasa İçi ve Piyasa Dışı Kazanç Biçimleri 195
4.3.5. Uluslararası Kuruluşlarla İlişkilere Yönelik Tutum 198

4.3.6. Hükümetin Ekonomiyi Yönetme ve Yürütme Tarzı 200
SONUÇ 205
KAYNAKÇA 212
EK 1 Literatür Taramasında İncelenen Kaynak Okuma Listesi 243
EK 2 TÜSİAD Kuruluş Bildirisi 249
EK 3 1980-2016 Yılları Tema-Dönemleştirme İlişkisi 250
ÖZGEÇMİŞ 262

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1 Kavram Seti ve Tema Oluşturma Süreci 16
Şekil 2.1 SoC Yaklaşımından VoC Yaklaşımına Tarihsel Süreç 37

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1.1 Veri Seti Kaynakları 15
Tablo 1.2 Tema ve Alt Tema Tablosu 17
Tablo 3.1 Türkiye'de 1960-1980 Yılları Arasında İktidar Olan Hükümetler 60
Tablo 3.2 1960-1980 Yılları Arasında Açıklamalarıyla Öne Çıkan İş insanları ve Sermaye Grupları 97
Tablo 4.1 Türkiye'de 1980-2015 Yılları Arasında İktidar Olan Hükümetler 166

KISALTMALAR LİSTESİ

AB : Avrupa Birliği

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

AET : Avrupa Ekonomik Topluluğu

AID : Agency for International Development

AK PARTİ : Adalet ve Kalkınma Partisi

ANAP : Anavatan Partisi

ATO : Ankara Ticaret Odası

ASKON : Anadolu Aslanları ve İşadamları Derneği

BAĞ-KUR : Esnaf ve Sanatkârlar ve Diğer Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kurumu

BASİFED : Batı Anadolu Sanayici ve İş insanları Derneği

BDDK : Bankacılık Denetleme ve Düzenleme Kurumu

BDI : Bundesverband der Deuschen Industries

BDK : Bağımsız Düzenleyici Kurumlar

Bkz. : Bakınız

BUSİAD : Bursa Sanayici ve İş İnsanları Derneği

CBI : Confedaration of British

CEO : Chief Executive Officer

CHP : Cumhuriyet Halk Partisi

CME : Coordinated Market Economy (Koordineli Piyasa Ekonomisi)

CNPF : Counceil National du Patronot

ÇEİS : Çimento İşverenleri Sendikası

DASİFED : Doğu Akdeniz Sanayi ve İş Dünyası Federasyonu

DEG : Deutsche Investitions und Entwicklungsgesellschaft GmbH (Alman Yatırım ve Kalkınma Şirketi)

DİSK : Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu

DOGÜNSİFED: Doğu ve Güneydoğu İş İnsanları Dernekleri Federasyonu

DP : Demokrat Parti

DPT : Devlet Planlama Teşkilatı

DSİ : Devlet Su İşleri

DSP : Demokratik Sol Parti

DTP : Demokratik Türkiye Partisi

DYP : Doğru Yol Partisi

EPDK : Enerji Piyasaları Düzenleme Kurumu

ESİAD : Ege Sanayici ve İşadamları Derneği

ESK : Ekonomik ve Sosyal Konsey

ETUC : Avrupa Sendikalar Konfederasyonu

FETÖ/PDY : Fethullahçı Terör Örgütü/Paralel Devlet Yapılanması

GB : Gümrük Birliği

GİAD : Genç İş insanları Dernekleri

GKRY : Güney Kıbrıs Rum Yönetimi

GSMH : Gayri Safi Millî Hasıla

GSYİH : Gayri Safi Yurt İçi Hasıla

GÜNSİAD : Güneydoğu Sanayici ve İşadamları Derneği

HDTM : Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı

ILO : International Labour Organization

IMF : International Money Founded

ITUC : Uluslararası Sendikalar Konfederasyonu

İÇASİFED : İç Anadolu Sanayici ve İş insanları Dernekleri Federasyonu

İMKB : İstanbul Menkul Kıymetler Borsası

IOE : International Organisation of Employers (Uluslararası İşverenler Örgütü)

İİS : İthal İkameci Sanayileşme

İSO : İstanbul Sanayi Odası

İTO : İstanbul Ticaret Odası

İKV : İktisadi Kalkınma Vakfı

KHK : Kanun Hükmünde Kararname

KİK : Kamu İhale Kurumu

KİT : Kamu İktisadi Teşekkülü

KKDF : Kaynak Kullanımı Destekleme Fonu

KKDP : Kaynak Kullanımı Destek Pirimi

KKTC : Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

KOBİ : Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletme

LME : Liberal Market Economy (Liberal Piyasa Ekonomisi)

MAKSİFED : Marmara ve Kuzey Anadolu Sanayici ve İş insanları Dernekleri Federasyonu

MASAK : Mali Suçları Araştırma Komisyonu

MC : Milliyetçi Cephe

MESS : Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası

MGK : Millî Güvenlik Konseyi

MİSK : Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu

MİSİAD : Memleketçi İş insanları Derneği

MSP : Millî Selamet Partisi

MÜSİAD : Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği

NBS : National Business Systems

OECD : Organisation for Economic Co-Operation and Development

ÖFK : Özel Finans Kurumları

ÖİB : Özelleştirme İdaresi Başkanlığı

RK : Rekabet Kurumu

RP : Refah Partisi

RTÜK : Radyo ve Televizyon Üst Kurulu

SEDEFED : Sektörel Dernekler Federasyonu

SHP : Sosyal Demokrat Halkçı Parti

SİAD : Sanayici ve İş insanları Dernekleri

SoC : Stage of Capitalism (Kapitalizmin Aşamaları)

SPK : Sermaye Piyasası Kurumu

SSK : Sosyal Sigortalar Kurumu

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

TCMB : Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası

TDKD : Türkiye Deri Konfeksiyoncuları Derneği

HDTM : Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı

TDKD : Türkiye Deri Konfeksiyoncuları Derneği

TEPAV : Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı

TESEV : Türkiye Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Vakfı

TEZ BÜRO-İŞ: Türkiye Tezgahtarlar ve Büro İşçileri Sendikası

TGSD : Türkiye Giyim Sanayicileri Derneği

TİKAD : Türkiye İşkadınları Derneği

TİM : Türkiye İhracatçılar Birliği (Meclisi)

TİSK : Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu

TMSF : Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu

TOBB : Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği

TOKİ : Toplu Konut İdaresi Başkanlığı

TPAO : Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı

TSO : Ticaret ve Sanayi Odası

TUD : Teşvik Uygulama Dairesi

TUİK : Türkiye İstatistik Kurumu

TUSKON : Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu

TÜGİAD : Türkiye Genç İş insanları Derneği

TÜRK-İŞ : Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu

TÜRKONFED: Türk İş Dünyası Konfederasyonu

TÜSİAD : Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği

TÜSİBAK : Türkiye Sanayici ve İşadamları Dernekleri Başkanlar Konseyi

TÜPRAŞ : Türkiye Petrol Rafinerisi Anonim Şirketi

UİS : Ulusal İş Sistemi

UNICE : Avrupa Sanayi ve İşverenler Konfederasyonları Birliği

VoC : Variaties of Capitalism (Kapitalizmin Çeşitliliği)

YASED : Yabancı Sermaye Derneği

YASTAB : Yan Sanayi Tanıtma Bürosu

YİD : Yap-İşlet-Devret

YİK : Yüksek İstişare Konseyi

YHK : Yüksek Hakem Kurulu

YKB : Yönetim Kurulu Başkanı

ÖZET

Bu araştırmada kapitalizmin çeşitliliği literatüründen destek alınarak, Türkiye'nin kapitalistleşme sürecini anlamak açısından, ülkenin serbest piyasa ekonomisine yönelimindeki kritik bir kırılma noktası olan 1980 yılı ile parlamenter sistemin son biçiminin sürdüğü 2016 yılları arasındaki dönemde hükümetler ve iş insanları ilişkilerine odaklanılmıştır. Amaç, Türkiye'nin kapitalistleşme sürecinde iş insanları ile hükümetler arasındaki ilişkilerin niteliğini, yoğunluğunu ve zaman içindeki dönüşümünü analiz etmektir. Bu amacın yanı sıra Türkiye'nin kapitalistleşme sürecini ve iş sistemini konu alan araştırmalarda hükümet-iş insanları ilişkilerinin tarihsel, kurumsal ve ekonomik eksenlerde nasıl kavramsallaştırılabileceğine ilişkin sistematik bir tema çerçevesi geliştirmek ikincil bir hedef olarak benimsenmiştir. Araştırma, doküman temelli bir veri setinin analizi üzerine kuruludur. Araştırma bulguları, Türkiye kapitalistleşme sürecinin "sermaye örgütlenmesi", "sermayenin siyasal ve toplumsal tutumu", "sermayenin yapısal özellikleri ve birikim dinamikleri", "piyasa içi ve piyasa dışı kazançlar", "uluslararası kuruluşlarla ilişkilere yönelik tutumlar" ve "hükümetin ekonomik alanı yönetme ve yürütme tarzı" boyutları üzerinden analiz edilebileceğini göstermektedir. Bu boyutlar, hükümetler ile iş insanları ilişkilerinde hem süreklilikleri hem de kırılmaları görünür kılarak Türkiye kapitalizminin çok katmanlı ve ilişkisel yapısını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kapitalizmin Çeşitliliği; Türkiye Kapitalizmi; İş insanları; Sermaye Birikimi; Hükümetler; Nitel araştırma

SUMMARY

AN ANALYSIS OF CAPITALISM IN TÜRKİYE THROUGH GOVERNMENT-BUSINESS PEOPLE RELATIONS: THE 1980-2016 PERIOD

Drawing upon the Varieties of Capitalism (VoC) literature, this research focuses on the relationship between governments and business people in Türkiye between 1980—a critical juncture in the country's transition toward a free market economy—and 2016, the final phase of the parliamentary system. The primary objective is to analyze the nature, intensity, and temporal transformation of the interactions between business people and governments within the context of Türkiye’s capitalization process. In addition to this objective, the study adopts a secondary goal of developing a systematic thematic framework regarding how government-business relations can be conceptualized across historical, institutional, and economic axes.

The research is built upon the analysis of a document-based dataset. The findings suggest that Türkiye's capitalization process can be analyzed through the following dimensions: "capital organization," "political and social attitudes of capital," "structural characteristics and accumulation dynamics of capital," "market and non-market gains," "attitudes toward relations with international organizations," and " the government’s style of managing and administering the economic sphere." These dimensions reveal both continuities and ruptures in government-business people relations, thereby uncovering the multi-layered and relational structure of capitalism in Türkiye.

Key Words: Varieties of Capitalism; Capitalism in Türkiye; Business people; Capital accumulation; Governments; Qualitative research

TEŞEKKÜR

"Bizim mahalle" ifadesi, yaşanılan coğrafyayı tanımlamada kullanılan belki de en isabetli betimlemedir. Bir coğrafyanın derinliklerine indikçe "kumaş" metaforu bağlamı ortaya koyan dokuları oluşturan aktörlerin davranışlarını ifade ederken, günahı ve sevabıyla eldeki resmi yordamanın gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu araştırma, 7'den 70'e herkesin diline yerleşmiş olan kapitalizmin bu topraklardaki gelişim sürecini ve aktör ilişkilerindeki olguları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Siyaset ve iktisat disiplinlerinde sıklıkla dile getirilen, işletme yönetimi alanında ise daha dikkatli ve temkinli ifadelerle yaklaşılan "kapitalizm" kavramı; bu araştırmada Türkiye'deki hükümetler ve iş insanları ilişkisi ekseninde, son 65 yılın basılı arşivleri üzerinden analiz edilmiştir. Çalışma, kapitalizmin bu topraklardaki özgün gelişim sürecini ve kendine has dokusunu görünür kılmayı hedeflemektedir.

Türkiye'de ana akımın dışında özgün bir bilimsel üretim ortaya koymanın zorlukları daim olsa da, "varmak değil, yol güzel" düsturuyla bu süreci tamamlamak çok değerli. Bu meşakkatli yolda ufkumu aydınlatan değerli bilim insanlarıyla karşılaşmak, benim için büyük bir şans. "Doktorvater" kavramının derinliğini bana hissettiren başta danışmanım Doç. Dr. Janset AYTEMUR'a, tezimin her aşamasında farklı disiplinlerin penceresinden bakmamı sağlayan Doç. Dr. Servet AKYOL ve tezimin ikinci danışmanı Dr. Öğr. Üyesi Kadriye OKUDAN DERNEK'e, bu süreçte her zaman desteğini gördüğüm Doç. Dr. Nuray ATSAN'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Araştırma konusunu ilk andan itibaren ilgiyle takip eden, katkı ve destekleriyle farklı bakış açılarını gösteren Doç. Dr. Onur DİRLİK'e ve değerli yönlendirmeleriyle tez savunma sürecime katkı sağlayan Dr. Öğr. Üyesi Serdar ARSLAN'a teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca…Doktora sürecimin başından itibaren bana olan güveniyle desteğini esirgemeyen, her dersinde yeni araştırma soruları oluşturmamı sağlayan ve öğrencisi olmaktan onur duyduğum Prof. Dr. Ayfer Ferda ERDEM'e teşekkür ederim.

Akademik dünyanın dışından gelen bir kamu profesyoneli olarak önü kapalı kariyer platolarında zorlanırken, lisansüstü eğitim süreçlerinde beni benden fazla destekleyen, umudumu yitirdiğim her anda güç vererek sabırla yanımda duran ve bu süreçte kanseri yenen eşim Neslihan USLU'ya; onlardan vakit çaldığım bu süreçte sonsuz anlayış gösteren çocuklarım Elif ve Egehan'a teşekkür ederim. İyi ki varsınız.

Serdar USLU

GİRİŞ

Kapitalizm hemen hemen her toplumun çeşitli kesimleri tarafından ele alınarak topluma yerleşik olgularla ilişkilendirilen, üzerinde sıkça tartışmalar yapılan bir kavramdır. Ancak kavram akademik açıdan ele alındığında disiplinler arası bir görünüme büründüğü görülmektedir. Para, piyasa, politika ve siyaset kavramlarıyla yüzlerce yıldır şekillenen bu kavram, ekonomi, siyaset ve işletme alanlarında hem ana akım hem de eleştirel yaklaşımdan akademiklerin ilgisini çekmektedir.

Kapitalizmi sermaye sahipliği açısından doğal bir olgu olarak kurumsallaştıran ana akım araştırmaların günümüzde küreselleşme -globalleşme- etrafından kümelenerek onu geliştirmeye çalışan yorumları bulunmaktadır. Diğer taraftan eleştirel açıdan kapitalizmin ele alınışı ise kapitalizmin gelişimini ve daha çok sınıfsal bir ayrışmanın kaynağı olarak eşitsiz kaynak dağılımı, güç asimetrileri gibi neden olduğu etkileri ve ülke farklılaşmalarını mercek altına almaktadır.

Kapitalizmin Çeşitliliği (VoC) yaklaşımı da 2000'li yılların başından itibaren tek tip kapitalizmin ötesinde ülkeler bağlamında sosyal yerleşik yapılar, dinamikler ve politikalar gibi nedenlerle kapitalizmin farklılaşmasını anlamaya yönelik ele alınmasını sağlamakta ve bu konuda daha zengin bir literatürün oluşumunda katkıda bulunmaktadır. Bu yaklaşımın öncüleri olan Hall ve Soskice (2001)'in VoC yaklaşımının geliştirilmesine ve zenginleştirilmesine duyulan ihtiyacı ifade eden araştırmacılar (Pierson, 2001; Coates, 2005, Jackson ve Deeg, 2006; Bruff, 2011; Westra, 2014; Ebenau, Bruff, May, 2015; Arsenault, 2017) yeni kurumsalcı yaklaşım ile tarihsel ve sosyoloji ağırlıklı bir araştırma gündemi oluşturmuşlardır.

Sosyal yerleşiklik ve kurumsal yapıların öne çıktığı bu araştırma alanında ülkelerin kendi bağlamlarına özgü kapitalizmin olguları ve aktörleriyle incelenmesi kapitalizme ilişkin kavramsallaşmanın sınırlarının genişletilerek zenginleşmesine fırsat vermektedir (Arsenault, 2017: 5). Hükümetler, sermaye sahipleri, emek aktörleri ve kurumsal yapılar arasındaki ilişkilerin odağında gelişen kapitalizme ilişkin olgular, ülke kapitalizmlerinde farklılıkların irdelenmesinde ve anlamlandırılmasında önemli bir kuramsal zemin oluşturmaktadır.

Türkiye'de kapitalizmi çerçeveleyen siyaset ve iktisat disiplinleri tarafından sermaye sahipliği, devlet ve emek aktörlerinin birbirleriyle ilişkilerini dönemsel inceleyen geniş bir literatür bulunmaktadır. Bu literatürdeki çalışmaların makro düzeyde gerçekleştiği görülmektedir. Kapitalizmin, işletme yönetimi araştırmacıları tarafından Türkiye odaklı ele alındığı çalışmaların sayısının az olmasının yanı sıra, sermaye sahipliğinin bir aktör olarak mikro düzeyde firma davranışlarıyla ilişkilendirilmesi, derinlemesine ve çok boyutlu bir bilgi

birikiminin oluşmasını sınırlandırmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, bu coğrafyada kapitalizmin gelişiminde aktör davranışları ve ilişkileri ile ortaya çıkan olguların akademik olarak incelenmesinin VoC literatürüne katkı sunma potansiyeli taşıdığı değerlendirilmektedir.

Türkiye 20.yüzyılın başından itibaren yeni kurulan Cumhuriyet rejimiyle birlikte tarımsal üretim temelli ekonomiden yavaş yavaş ticaret ve sanayi sermayesine geçen, ekonomi ve politik açısından devlet güdümü ağırlıklı bir yapıya sahiptir. Sermaye sahipliği yapısının Cumhuriyet rejimiyle birlikte gelişmeye başlaması ve ülke ekonomisinin mevcut durumu, kapitalizm bağlamında Türkiye'nin Batı kapitalizminin gelişim aşamalarına daha geç eklemlenmesine neden olmuştur. Daha önce "Akdeniz Kuşağı" (Hall ve Soskice, 2001: 21) ve "Gelişmekte Olan Ekonomiler" (Witt vd., 2018: 23) gibi kategoriler altında; devlet müdahalesi, istihdam süresi, meslekî eğitim, firma finansmanı ve piyasa dışı koordineli davranış gibi mikro davranış belirteçleri etrafında yapılan ülke karşılaştırmaları ve kümelenmeleri odağında genelleştirilmiş Türkiye kapitalizmi karakteristiğinin, bağlam odaklı ve daha kendine özgü olgularla incelenmesi; ortaya çıkan olguların tema ve alt temalar çerçevesinde ele alınarak değerlendirilmesi bu tezin amacını oluşturmaktadır.

Yönetim ve örgüt çalışmaları açısından değerlendirildiğinde, böyle bir araştırma amacının siyaset ve iktisat disiplinleriyle ilişki kurulmadan gerçekleştirilmesi güç görünmektedir. Bu nedenle araştırma amacının belirlenmesinden araştırma tasarımının oluşturulmasına, literatür taramasından metodoloji ve analiz sürecine kadar tüm aşamalar, farklı disiplinlerden öğretim üyelerinin yoğun etkileşimi ve katkısıyla yürütülmüş; her aşamada yapılan işlemler ayrıntılandırılarak kayıt altına alınmıştır. Bu açıdan bakıldığında elde edilen bilginin araştırma konusu özelinde kapsayıcı ve güven duyulabilirliğinin yüksek olduğu değerlendirilmektedir.

Araştırmanın birinci bölümü, araştırmanın amacını ve tasarımını açıklamaya yöneliktir. Kuramsal çerçevenin ve ilgili literatürün ortaya konması ve nasıl kullanıldığı aşama aşama bu bölümde açıklanmaktadır. Araştırmada kullanılan veri setine ilişkin bilgiler ile araştırma analizine bu bölümde yer verilmektedir. Araştırmada kullanılan tema ve alt temaların oluşturulması ve analiz süreci de bu bölümde yer almaktadır. Araştırmada ana temalar olarak belirlenen; sermaye örgütlenmesi, sermayenin siyasal ve toplumsal tutumu, sermayenin yapısal özellikleri ve birikim dinamikleri, piyasa içi ve piyasa dışı kazançlar, uluslararası kuruluşlarla ilişkilere yönelik tutum, hükümetin ekonomik alanı yönetme ve yürütme tarzı bu bölümde çoklu disiplinlerden literatür desteği sağlanarak açıklanmaktadır.

İkinci bölümde ise tezin ana kavramsal çerçevesini oluşturan Kapitalizmin Çeşitliliği (VoC) yaklaşımına yer verilmektedir. Geniş bir literatür çerçevesinde ele alınarak incelenen

yaklaşımın öncül oluşumlarıyla birlikte incelemesi gerçekleştirilmekte, birinci bölümde ele alınan Türkiye kapitalist gelişim sürecinde ortaya çıkan tema ve alt temalarla ilişkisine yer verilmektedir.

Kapitalizmin toplumda sosyal yapılara yerleşik ve sürekli değişen yapısını incelemek anlık imge betimlemelerinden uzaklaşmayı gerektirmektedir. Türkiye kapitalizminin gelişimini ve bu gelişimde aktör davranışlarını anlamak açısından, 1960'lardan itibaren sermaye sahipliği hareketlerinin yoğunlaştığı İthal İkameci Sanayileşme (İİS) döneminden başlayarak tez araştırmasına esas temaların kaynağını oluşturan olguların iş insanları, hükümet ve emek aktörlerinin davranışlarında aranması önemli görünmektedir. Bu amaçla tezin üçüncü bölümünde 1960'lardan serbest piyasa ekonomisine geçiş hazırlıklarını ifaden eden 24 Ocak 1980 ekonomik kararları arasındaki dönem incelenmiştir. Bölüm sonunda bu dönem içerisinde öne çıkan sermaye aktörleri, hükümetler ile tema ve alt temalarda ortaya çıkan bulgular bulunmaktadır.

Tezin dördüncü bölümünde ise 1980'li yıllardan, 10 Ağustos 2014 tarihinde siyasi parti üyesi ilk Cumhurbaşkanı'nın halk tarafından seçilmesiyle başlayan Cumhurbaşkanlığı Hükümet sisteminin fiilen hayata geçirilmesi öncesinde yaşanan tartışmaların yoğunluk kazandığı 2016 yılı arasındaki döneme yer verilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nde 19 Ocak 2015 yılına kadar kriz dönemleri başta olmak üzere 5 Cumhurbaşkanı tarafından sadece 17 Bakanlar Kurulu toplantısına başkanlık edilmiştir[1]. 2015 yılından sonra Bakanlar Kurulu'na başkanlık etme yetkisi sıklıkla Cumhurbaşkanı tarafından kullanılmış, 2018 yılından itibaren ise Başbakanlık makamına ait yetkiler yasal düzenlemeyle Cumhurbaşkanı'na devredilmiştir. 1980'deki serbest piyasa ekonomisine geçiş ile 2016 yılı arasındaki dönemi yeknesak ve bütünleşik bir şekilde değerlendirmek, Kapitalizmin Çeşitliliği (VoC) yaklaşımında önemli olan aktör ilişkilerini ve kurumsal dönüşümleri anlamak açısından bu sürecin tek bir boylamsal çerçevede incelenmesini zorlaştırmaktadır. Bu nedenle araştırmada söz konusu dönem, 1980–1990, 1991–2002 ve 2003–2016 yıllarını kapsayacak şekilde üç alt döneme ayrılarak ele alınmıştır. Bu dönemleştirmeye ilişkin açıklamalar ile aktör davranışları, tema ve alt temalar çerçevesinde elde edilen bulgu ve değerlendirmelerle birlikte süreklilik ve kopuşlar, bu bölümde dönem anlatısı ile veri seti analizinin iç içe geçtiği bir yapı içerisinde sunulmaktadır. Bu anlatım biçimi, salt tematik bir veri sunumunda eksik kalabilecek olan hükümet ile iş insanları ilişkilerindeki süreklilik ve kırılmaların izlenmesini kolaylaştırmaktadır.

[1] https://www.aa.com.tr/tr/politika/bakanlar-kuruluna-5-cumhurbaskani-baskanlik-etmisti/88315 (erişim tarihi: 15.11.2025).

Bu çalışma, Kapitalizmin Çeşitliliği (VoC) yaklaşımını Türkiye bağlamında ele alarak, ülke kapitalizmlerinin yalnızca kurumsal yapıların karşılaştırılmasıyla değil, aktörler arası ilişkilerin tarihsel olarak nasıl kurulduğu ve dönüştüğü üzerinden de değerlendirilebileceğine işaret etmektedir. Bu doğrultuda tez, hükümetler ile iş insanları arasındaki ilişkileri boylamsal bir perspektifle ele alarak; bu ilişkilerin hangi olgular etrafında süreklilik gösterdiğini ve hangi kırılma anlarında yeniden biçimlendiğini görünür kılmayı amaçlamaktadır. Bu inceleme, aynı zamanda iş dünyası ile hükümetlerin rolünü tarihsel bir perspektiften ele alan literatürle uyumlu biçimde, 66 yılı kapsayan döneme özgü politik ve ekonomik olaylara kronolojik bir yaklaşım benimsenerek ve geniş bir veri setinin analizi yoluyla gerçekleştirilmiştir.

Bu amaç doğrultusunda geliştirilen tematik çerçeve ve disiplinler arası yaklaşım, Türkiye kapitalizminin tekil ve çizgisel bir dönüşüm anlatısıyla açıklanmasının sınırlılıklarına işaret etmekte; farklı dönemlerde değişen aktör dengeleri, kurumsal düzenlemeler ve ilişki pratikleri içinde şekillenen daha karmaşık bir örüntüyü görünür kılmayı hedeflemektedir. Bu çerçevede tez, Türkiye kapitalizmine ilişkin literatürde çoğunlukla parçalı biçimde ele alınan tartışmaları, süreklilik ve kırılmalar ekseninde bir araya getiren bütüncül bir değerlendirme sunmayı amaçlamıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
ARAŞTIRMA AMACI VE TASARIMI ÜZERİNE

1.1. Araştırma Amacı ve İlgili Alanyazın

Kapitalizm hem akademik literatürde hem de günlük tartışmalarda üzerinde en fazla fikir üretilen kavramlardan biridir. Ancak bu tartışmaların önemli bir bölümü kuramsal birikimden bağımsız bir şekilde yürütüldüğünde, kapitalizmin içerdiği tarihsel derinlik, kurumsal çeşitlilik ve ülke özgüllükleri göz ardı edilmekte; analizler çoğu zaman anlık siyasal veya ekonomik gelişmelerin dar çerçevesine sıkışmaktadır. Kapitalizmin çeşitliliği ve karşılaştırmalı kapitalizm yaklaşımı özellikle 2000'li yıllardan itibaren gelişerek bu sınırlı bakış açısının aşılmasına katkı sağlamıştır. Hall ve Soskice'in (2001) öncülük ettiği Varieties of Capitalism (VoC) çerçevesi, kapitalizmi belirli kurumsal koordinasyon modelleri üzerinden sınıflandırma girişiminde bulunmuş; aynı zamanda bu yaklaşımın işlevselci yapısı, kavramsal çerçevelerinin aşırı katılığı ve gerçek kapitalist çeşitliliği yeterince yansıtmadığı yönünde eleştiriler de doğurmuştur (Ebenau, Bruff ve May, 2015: 1). Bu eleştiriler sonucunda VoC literatürü iki ana yönelime ayrılmış; Hall ve Soskice çizgisini sürdürenler ile bu yaklaşımın kavramsal sınırlarını tarihsel, söylemsel ve sosyolojik yeni kurumsalcı yaklaşımlarla genişletmeye çalışan "post-VoC" araştırmacıları belirginleşmiştir (Ebenau vd., 2015: 2). Radice (2000), Albo (2005) ve Bruff (2011) gibi post-VoC araştırmacıları, kapitalizmi standart kategoriler yerine tarihsel bağlamı ve küresel eşitsizlikleri dikkate alan daha esnek bir analitik yaklaşımla inceleme önerisinde bulunmuştur.

Bu tartışmalarla paralel olarak gelişen bir diğer önemli literatür ise Ulusal İş Sistemleri (UİS) yaklaşımıdır (Whitley, 1999; 2000). UİS, kapitalizmin ülke özgüllüğünü anlamak için devlet yapısı, finansal sistem, işgücü ilişkileri ve kültürel normlar gibi kurumsal alanlara odaklanmakta; firma davranışlarını bu ulusal kurumsal düzeneklerin etkileşimi üzerinden açıklamaktadır. Bu çerçevenin önemli katkısı, piyasa koordinasyonundan daha geniş bir kurumsal etkileşim alanına işaret etmesi ve özellikle devlet kapasitesi ile bürokratik yapıların sermaye örgütlenmesi üzerindeki belirleyiciliğini vurgulamasıdır. Ancak UİS yaklaşımı da çoğu zaman sermaye sınıfı içi ayrışmaları, aktörler arası güç mücadelelerini ve devlet–sermaye ilişkilerinin tarihsel çatışma boyutunu yeterince görünür kılamadığı için eleştirilmektedir (Jackson ve Deeg, 2006; Morgan, 2007). Bu nedenle UİS, ulusal kurumsal yapılanmayı çözümlemede güçlü bir çerçeve sunsa da Türkiye gibi devlet geleneğinin güçlü, sermaye yapısının bölünmüş ve siyasi yönelimlerin ekonomik koordinasyonu doğrudan şekillendirdiği bağlamlarda tek başına açıklayıcı bir model olmaktan uzak kalabilmektedir.

Hemen hemen tüm dünyada yaygın bir örgüt formu olan işletme grupları 1960'lı yıllardan itibaren Türkiye kapitalistleşme sürecinde büyük sermaye anlatısında kendine yer bulmaya başlamıştır. UİS literatüründe firma odaklı çerçevede ele alınan işletme gruplarının devletle ilişkileri, kurumsal boşluklar ve çeşitlenme stratejileri uluslararası literatürde çeşitli araştırmalara (Guillén, 2000; 2001; Morgan vd., 2005; Carney vd., 2011) konu edilmesine rağmen Türkiye'nin kendine özgün kapitalistleşme sürecinde devlet ile -işletme grupları özelinde- sermaye ilişkisi az sayıda ampirik araştırmada kendine yer bulmuştur. Akgül ve Dirlik (2026: 11)'in işletme gruplarını ilişkisiz çeşitlenme odağında inceledikleri çalışması, ilişkisiz çeşitlenme ve uluslararasılaşma ekseninde Türkiye'de tek tip bir holding formu biçiminden bahsetmenin mümkün olmadığını vurgulamakta, devlete bağlı iş sisteminin zaman içerisinde değiştiğini belirtmektedir.

Benzer şekilde, gelişmekte olan ülkelerde sermaye kesimi, siyasi ve ekonomik istikrarsızlığın yarattığı belirsizlik ve riskten kaçınmak için ilişkisiz çeşitlenmeye yönelmektedir (Schneider, 2009). Bunun yanı sıra, siyasi iktidarların "otoriter modernleşme" eğilimi gösterdiği dönemlerde, yerli sermaye aktörleri güven ilişkilerine dayalı olarak seçilmekte; bu aktörler özel yatırım izinleri, tercihli krediler ve teşvikler gibi ayrıcalıklar sayesinde farklı iş alanlarına yönelerek çeşitlenme stratejileri geliştirebilmektedir (Karademir, 2018: 81). Hem sermaye kesiminin hem de siyasi iktidarın bu yönelimleri, kapitalistleşme sürecinde hükümetler ile iş insanları ilişkilerinde ortaya çıkan organik bağlar ve piyasa içi kazanç elde etme pratikleri çerçevesinde anlam kazanmaktadır. Bu durum, VoC yaklaşımının bu tür ilişkisel örüntüleri açıklamadaki kavramsal önemine işaret etmektedir. Nitekim 1980–1990 dönemi ile 2003 sonrası tek parti hükümetleri sürecinde gerçekleştirilen kapsamlı ekonomik düzenlemeler ve bu düzenlemelerle birlikte ortaya çıkan yeni sermaye gruplarının büyümesi, Türk iş sisteminin boylamsal bir perspektifle ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Bu nedenlerle, bu araştırmada kapitalizmin çeşitliliği yaklaşımı –eleştirileri saklı tutulmakla birlikte– analitik çerçevenin ana omurgasını oluşturmaktadır. VoC ve post-VoC literatürü, kapitalist sistemleri yalnızca kurum tipleri üzerinden sınıflandırmakla kalmayıp; aynı zamanda devlet–sermaye ilişkilerinin nasıl örgütlendiği, piyasa dışı koordinasyon biçimlerinin nasıl ortaya çıktığı ve tarihsel süreçte nasıl dönüştüğü gibi, bu tezin doğrudan odağıyla örtüşen sorulara cevap üretme kapasitesi nedeniyle daha uygun bir teorik zemin sunmaktadır. UİS'in sağladığı kurumsal içgörüler VoC/post-VoC çerçevesine tamamlayıcı bir analitik derinlik kazandırsa da bu tezin merkezindeki aktör-temelli dönüşüm, süreçsellik ve tarihsel mücadele boyutunu açıklamak için VoC/post-VoC literatürü daha işlevsel bir yaklaşım sunmaktadır.

Bu kuramsal bütünlük, kapitalizmin her ülkede kendi tarihsel dinamikleri (Westra, 2014: 13), kurumsal yapıları (Bruff, 2011: 481) ve etkili aktörleri çerçevesinde şekillendiğini göstermektedir. Bu nedenle siyaset bilimi, ekonomi ve sosyoloji gibi disiplinlerin kesişiminde yer alan araştırmalar, kapitalizmin çok katmanlı yapısını anlamak açısından büyük önem taşımaktadır (Jackson ve Deeg, 2006: 5). Bu disiplinler arası yaklaşım yalnızca kavramsal zenginlik sunmakla kalmamakta (Arsenault, 2017: 5), aynı zamanda iş insanları, hükümetler, bürokrasi, sermaye örgütleri ve uluslararası çevre gibi farklı aktörlerin kapitalist dönüşümde oynadığı rollerin doğru değerlendirilmesine de katkı sağlamaktadır. Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülkede, kapitalizmin gelişim sürecini anlamak bu nedenle özellikle önemlidir. Türkiye'nin özgün ekonomi politiği, kurumsal dönüşümü ve toplumsal yapı içerisindeki güç ilişkileri, kapitalizmin farklılaşmasını incelemek için zengin bir bağlam sunmaktadır.

Bu bağlam doğrultusunda, bu tez Türkiye'nin kapitalistleşme sürecinde iş insanları ile hükümetler arasındaki ilişkilerin niteliğini, yoğunluğunu ve zaman içindeki dönüşümünü analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu temel amaca ek olarak çalışma, Türkiye'nin kapitalistleşme sürecini ve iş sistemini konu alan araştırmalarda analizin hangi ana eksenler etrafında yapılandırılması gerektiğine ilişkin kavramsal bir tema seti ortaya koymayı; diğer bir ifadeyle, hükümet-iş insanları ilişkilerinin hangi boyutlarda ele alınmasının analitik bütünlük sağlayacağını belirlemeyi amaçlamaktadır. Başka bir deyişle araştırma, Türkiye kapitalizmine ilişkin çözümlemelerde araştırma tasarımının dayandırılması gereken temel boyutları belirlemeyi; hükümet-iş insanları ilişkilerinin tarihsel, kurumsal ve ekonomik eksenlerde nasıl kavramsallaştırılabileceğine ilişkin sistematik bir tema çerçevesi geliştirmeyi ikinci bir amaç olarak benimsemektedir. Çalışmanın odağı, Türkiye'nin serbest piyasa ekonomisine yönelimindeki kritik bir kırılma noktası olan 1980 yılı ile parlamenter sistemin son biçiminin sürdüğü 2016 yılları arasındaki dönemdir. Ancak bu dönemin olgularını daha sağlıklı yorumlayabilmek amacıyla ithal ikameci sanayileşme modeliyle şekillenen 1960 yılı ile Türkiye ekonomi politikasında belirleyici bir dönüm noktası olan 24 Ocak 1980 kararları arasındaki tarihsel çerçeve de analize dâhil edilmiştir. Böylece kapitalizmin farklılaşmasını açıklayacak ilişkisel örüntülerin yalnızca tek bir döneme sıkışmadan, daha geniş bir tarihsel süreklilik içinde değerlendirilmesi mümkün hâle gelmiştir.

Araştırmada iş insanları ve hükümetler arasındaki etkileşim; literatürden ve birincil kaynaklardan elde edilen temalar üzerinden sistematik biçimde incelenmiştir. Bu incelemede, iş insanlarının kapitalistleşme süreci bağlamında geliştirdikleri davranış biçimlerinin hükümet politikalarıyla nasıl örtüştüğü veya ayrıştığı, ortaya çıkan olguların hangi tarihsel bağlamlarda

yoğunlaştığı ve ilişkilerdeki kırılma-süreklilik noktalarının nasıl oluştuğu açıklanmaya çalışılmıştır.

Türkiye'de yönetim ve organizasyon literatüründe firma davranışlarına odaklanılması, iş insanlarını bağımsız bir analiz birimi olarak ele alan çalışmaların sınırlı kalmasına yol açmıştır (Özen ve Önder, 2020). Oysa siyaset bilimi ve iktisat literatüründe iş insanlarının oluşturdukları örgütlenmeler üzerinden hükümetlerle geliştirdikleri ilişkileri ele alan kapsamlı birikim bulunmaktadır (Öniş, 1998; Buğra, 2003; Özdemir, 2006; Buğra, 2014; Buğra ve Savaşkan, 2015, Buğra, 2018). Ancak bu çalışmaların pek çoğu ilişkileri tek yönlü bir çerçevede incelemekte; devlet tarafında siyasetçiler ve bürokratlar, iş dünyasında ise belirli iş insanları veya TÜSİAD, MÜSİAD gibi örgütler temsil edilmektedir. Bu durum ilişkilerin çok katmanlı doğasını görünmez kılmakta ve Türkiye'de kapitalizmin gelişimini anlamada önemli bir boşluk yaratmaktadır.

İşletme tarihi literatürü bu boşluğun tamamlanmasında önemli bir imkân sunmaktadır. Her ne kadar bu literatür ağırlıklı olarak gelişmiş ülkelerde kurumsallaşmış olsa da gelişmekte olan ülkelerdeki özgün bağlamsal faktörleri, arşiv sınırlılıklarını ve aktörlerin kurumsal davranışlarını görünür kılmada güçlü bir katkı sağlayabilir (Austin vd., 2017: 538). Bu alan, neoklasik iktisadın açıklamakta zorlandığı devlet–iş insanı ilişkileri, gayriresmî ağlar, destek mekanizmaları ve bürokratik süreçler gibi unsurları anlamak açısından önemli bir analitik zemin sunmaktadır (Millward, 2008: 549-550).

Tezin kavramsal çerçevesinin oluşturulması sürecinde makale ve kitaplardan oluşan oldukça geniş bir literatür taraması yapılmış; araştırmacı, siyaset bilimi ve iktisat alanlarında uzman öğretim üyeleriyle birlikte oluşturulan ve konuya farklı yönelimlerden yaklaşan çok sayıda yayını inceleyerek mümkün olduğunca kapsayıcı bir okuma gerçekleştirmiştir (bu kapsayıcı okuma listesi için Bkz. EK-1) Literatürde yer alan çalışmaların doğal olarak belirli düşünsel hatlar ve kuramsal gelenekler içinde şekillenmiş olması, bu birikimin araştırma sorusuna yön veren temaların belirlenmesinde kaçınılmaz bir izlek oluşturmasına yol açmıştır. Ancak bu durum, araştırmada kullanılan kavramların dar bir seçiciliğe dayanmadığı; Türkiye'nin toplumsal, ekonomik ve siyasal bağlamını anlamaya yönelik geniş kapsamlı bir değerlendirme sonucunda belirlendiği gerçeğini değiştirmemektedir. Bu nedenle çalışma, literatürün sunduğu çeşitlilikten yararlanarak olguların çok boyutlu bir çerçevede ele alınmasına özen göstermiştir. Ayrıca nitel verinin analizinde, "törensel görgülcülük"e (Özen, 2002: 198) düşmeden; olguların arka planındaki ilişkisel örüntüleri görünür kılmaya yönelik derinlikli bir analiz yürütülmeye çalışılmıştır.

Bu nedenle, gelişmiş ekonomileri açıklamakta kullanılan ve çoğunlukla kuramsal kategoriler ile istatistiksel kümelenmelere dayanan yaklaşımlardan (Hay, 2005: 114–116) farklı olarak, bu çalışmada Türkiye'nin kapitalistleşme süreci toplumsal bağlam ve ampirik olgular temelinde ele alınmıştır. Veri setinin analizine geçilmeden önce, analitik çerçevenin kavramsal olarak sağlamlaştırılması amacıyla disiplinler arası literatürden sistematik biçimde yararlanılmıştır. Bu kapsamda, Kapitalizmin Çeşitliliği (VoC) yaklaşımı ile Türkiye kapitalistleşme sürecinin hükümetler ile iş insanları ilişkisi üzerinden incelenmesine imkân tanıyacak bir literatür seti, siyaset, iktisat ve işletme alanlarında uzman öğretim üyeleriyle birlikte oluşturulmuştur. Oluşturulan bu literatür seti, araştırmacı tarafından betimsel içerik analizi amacıyla MAXQDA 2020 veri analiz programına aktarılmış; metinler, Türkiye'de kapitalizmin kendine özgü kavramsal ve ilişkisel örüntülerini görünür kılacak şekilde analiz edilerek tematik bir yapı ortaya konmuştur.

Literatüre dayalı bu temalaştırma sürecinde, kapitalizmin oluşumunda etkili olan hükümetler, sermaye sahipleri ve emek kesimi gibi temel aktörlerin tutum ve davranışlarının ürettiği olgular, öncelikle alan uzmanı öğretim üyeleriyle birlikte kavramsal düzeyde sınıflandırılmıştır. Bu süreçte ortaya çıkan kavram kümeleri arasındaki ilişkiler dikkate alınarak alt temalar ve temalar yapılandırılmıştır.

1.2. Araştırma Tasarımı

Türkiye'de hükümetler ile iş insanları arasındaki ilişkilerin tarihsel bağlam içinde nasıl geliştiğini ve hangi kurumsal süreçlerle biçimlendiğini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma, nitel bir araştırma olarak tasarlanmıştır. Bauman'ın (2013: 26) seçimlerin toplumsal koşullardan bağımsız düşünülemeyeceğine ilişkin yaklaşımı, araştırmacının yalnızca görünen olgulara değil, bu ilişkilerin ortaya çıktığı yapısal ve bağlamsal koşullara da dikkat etmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle metodoloji, veri üretimini teknik bir prosedür dizisine indirgemekten ziyade, "görgül materyallerin dikkatle yorumlanmasını gerektiren düşünümsel bir faaliyet" olarak ele alınmıştır (Yıldırım, 2002: 176). Araştırmada belirli bir paradigmatik yönelime bağlı kalmayan ve farklı kuramsal yaklaşımları dışlamayan esnek bir yöntemsel çerçeve benimsenmiştir.

Çalışmanın veri seti ağırlıklı olarak yazılı belgelere dayandığı için yöntem, tarihsel süreçlerin ve kurumsal dönüşümlerin anlaşılmasına uygun bir nitel yöntem olan doküman analizi üzerine temellendirilmiştir. Doküman analizi; örgütsel kayıtlar, politika metinleri, basılı yayınlar, raporlar ve diğer yazılı belgeler aracılığıyla olguların sistematik biçimde çözümlenmesini sağlayan bir yöntemdir (Bowen, 2009). Bu araştırmada belgelerin temalar

doğrultusunda sınıflandırılabilmesi ve tarihsel bağlam içinde anlamlandırılabilmesi amacıyla betimsel içerik analizi kullanılmıştır. Betimsel içerik analizi, belirlenen temaların açık bir çerçeve içinde ortaya konmasını ve belgelerin taşıdığı kurumsal anlamların düzenli biçimde değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

Nitel araştırmalarda veri toplama ve analiz süreçlerinin şeffaf olması, araştırmacının bağlamı, kültürel etkenleri ve verinin oluşum koşullarını dikkate almasını gerektirir. Bu nedenle araştırmacının belgelerin tarihsel ve kurumsal anlamlarını bütüncül bir yaklaşımla değerlendirmesi, örüntülerin ortaya çıkarılmasında ve aktör davranışlarının anlaşılmasında önem taşımaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2018: 45-49). Bu çalışmada izlenen analiz süreci ve aşamaları Şekil 1.1'de gösterilmekte olup, söz konusu süreç veri analizi bölümünde ayrıntılı biçimde açıklanmaktadır.

Nitel araştırmalarda geçerlilik ve güvenirlik kavramları yerine kullanılan güven duyulabilirlik (trustworthiness) ilkeleri (Guba, 1981; Lincoln ve Guba, 1986) bu çalışma için temel bir çerçeve sunmuştur. Güven duyulabilirliğin bileşenleri şunlardır:

- Tutarlılık (dependability): Araştırma sürecine ilişkin kararların ve uygulamaların izlenebilir olması,
- Aktarılabilirlik (transferability): Çalışmanın bağlamsal açıklığının benzer ortamlarda kullanılabilirliği mümkün kılması,
- Bağlanabilirlik (confirmability): Yorum ve sonuçların veriye dayalı olduğunun gösterilebilirliği,
- Doğrulanabilirlik (credibility): Bulguların güvenilir ve inandırıcı biçimde sunulması.

Araştırmanın tasarımında ve analiz sürecinde bu ölçütler gözetilmiş; çalışma, ilişkilerin tarihsel ve kurumsal örüntülerini görünür kılmayı amaçlayan derinlikli bir nitel analiz yaklaşımıyla yürütülmüştür.

1.3. Veri Seti ve Analiz Süreci

Bu araştırmada veri analizi, Türkiye'de iş insanları ile hükümetler arasındaki ilişkilerin tarihsel bağlam içinde nasıl oluştuğunu ve hangi kurumsal süreçler tarafından biçimlendiğini ortaya koymayı amaçlamakta; bunu yaparken de kapitalizmin çeşitliliği literatürünün sunduğu analitik çerçeveden yararlanmaktadır. Bu çerçeve, kapitalizmin ülkeden ülkeye değişen kurumsal yapılarını, aktör konumlanmalarını ve ilişkisel örüntülerini anlamaya yönelik olduğundan, Türkiye'ye özgü kapitalistleşme dinamiklerinin çözümlenmesini mümkün kılmaktadır.

Bu araştırmada analiz süreci hem kavramsal çerçevenin oluşturulması hem de tarihsel verinin sistematik olarak test edilmesi yönleriyle çok aşamalı ve karşılaştırmalı bir yapıda tasarlanmıştır. İlk aşamada iktisat, siyaset bilimi ve örgüt çalışmaları alanlarındaki çok sayıda kitap ve makaleyi kapsayan kapsamlı bir literatür taraması gerçekleştirilmiş; kapitalizmin çeşitliliği literatürünün sunduğu kavramsal imkânlarla Türkiye bağlamına özgü olgular birlikte değerlendirilerek tema ve alt temalar oluşturulmuştur. Bu süreçte kavramlar, olguların soyut temsilcileri olarak ele alınmış ve literatürden "ödünç alınmış" biçimleri verilerle sürekli karşılaştırılarak gerçekliğe en yakın hâline ulaştırılmıştır. Kavramların bu karşılaştırmalı kullanım biçimi, nitel araştırmanın temel aşamalarından biri olan "veriden doyum"un sağlanmasına doğrudan katkı sağlamış; ayrıca örüntülerin, süreklilik ve kırılma noktalarının, aktör davranışlarındaki ilişkisel yapıların ve bağlamsal olguların daha doğru tespit edilmesini mümkün kılmıştır (Strauss ve Corbin, 1998: 49, 257). Bu kavramsal temel üzerine inşa edilen temalar, verinin işaret ettiği olgulardan analitik çıkarımlar yoluyla türetilmiş ve olguları temsil eden iyi yapılandırılmış veri kümeleri olarak geliştirilmiştir (Rädiker ve Kuckartz, 2020: 82-83). Alt temalar ise bu olguların ne zaman, nerede ve nasıl ortaya çıktığına ilişkin bağlamsal unsurları içermiş; soyut kavramların veride anlam karmaşası yaratmadan doğru şekilde tespit edilebilmesi için araştırmacının alanyazın ile veri arasında kesintisiz bir mekik dokuma süreci yürütmesi gerekliliğini pekiştirmiştir. Bu sürecin somut bir örneği olarak, araştırmada kullanılan "piyasa dışı kazanç" kavramının dönemsel bağlam içerisindeki yerleşikliği literatür ışığında izlenmiş, ilgili olgularla ilişkisi dikkatle belirlenmiş ve kavram seti içindeki konumu titizlikle yapılandırılmıştır.

Kavramsal çerçevenin oluşturulmasının ardından analiz sürecinin ikinci aşaması, geliştirilen tema ve alt temaların tarihsel veriyle test edilmesine dayanmaktadır. Yazılı belgelerin belirli bir düzen içinde incelenmesi ve değerlendirilmesi doküman analizi olarak tanımlanmaktadır (Wach ve Ward, 2013: 1). Doküman analizinde temel noktalardan biri, araştırma problemine en uygun veri kaynaklarının seçilmesidir (Yıldırım ve Şimşek, 2018: 189). Bu doğrultuda araştırmacı tarafından geniş bir yazılı materyal havuzu oluşturulmuş; tarihsel süreklilik taşıyan günlük, haftalık ve aylık süreli yayınlar, gazeteler, kanunlar, yönetmelikler, kalkınma planları, parlamento tutanakları ile iş insanlarının biyografik eserleri veri setine dâhil edilmiştir. Süreli yayınların kullanımı özellikle işletme tarihi araştırmalarında kritik bir rol oynamaktadır. Bátiz-Lazo (2016: 15), bu yayınların veri toplama ve analizine sağladığı güçlü katkıyı vurgularken; Bowie (2019: 516-517), periyodik basının bağlamın geniş bir çerçevede değerlendirilmesine, süreklilik ve değişim süreçlerinin izlenmesine imkân tanıdığını belirtmektedir. Franzosi (1987: 14) gazetelerin başka yerde bulunmayan tarihsel

kayıtlar sunduğunu vurgularken; parlamento tutanakları da döneme özgü politik, ekonomik ve toplumsal değerlendirmeleri kronolojik bir bütünlük içinde aktaran önemli kaynaklardır (Tosh, 2006: 66). Bu nedenle Türkiye'nin kapitalist gelişimi ve farklılaşması bağlamında iş insanları ile hükümetlerin tarihsel süreçteki etkileşiminin izlenebilmesi için bu tür süreçsel dokümanların güçlü bir veri kaynağı sunduğu değerlendirilmiştir. Bu kapsamda veri seti, Tablo 1.1'de ayrıntılı biçimde sunulan şu dokümanlardan oluşturulmuştur:

a**.** Gazeteler: Dönemin yüksek tiraja sahip, politika ve ekonomi gündemini düzenli biçimde takip eden ve yayın sürekliliği bulunan gazeteler arasından, 1924 yılında yayımlanmaya başlayan Cumhuriyet Gazetesi ile 1950 yılında yayımlanmaya başlayan Milliyet Gazetesi tercih edilmiştir. Bunun yanı sıra, kuruluşu 1885 yılına kadar uzanan ve Türk iktisat tarihinin önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilen (Seyhan, 2014: 165) İTO Gazetesi, ticari hayatın sermaye kesimi perspektifinden izlenmesine imkân sağlamıştır.

b**.** İş İnsanları Söylemleri: TÜSİAD, MÜSİAD, İstanbul ve Ankara Ticaret Odaları, TİSK gibi işveren örgütlerinin dergileri ve raporları ile işçi sendikalarının süreli yayınları örüntülerin görünür hale gelmesinde önemli rol oynamıştır.

c. Kalkınma Planları: 1960'lardan itibaren hazırlanan beş yıllık kalkınma planları hükümetlerin ekonomi politikalarına ilişkin önemli birer veri kaynağıdır.

d. Resmî Belgeler: Kanunlar, yönetmelikler, Bakanlar Kurulu kararları, KHK'lar ve bunların yayımlandığı Resmî Gazete kayıtları yasal ve yapısal düzenlemeler ile ekonomi politikalarının yapım süreçlerini izlemek açısından kritik öneme sahiptir.

e. Hatıratlar: İş insanları, bürokrat ve siyasetçilerin hatıratları, kendi söylemlerini birincil ağızdan aktarması bakımından değerli bir veri grubudur; bu dokümanlar diğer veri kaynaklarıyla karşılaştırmalı analiz edilerek hem izlek oluşturulmuş hem de veri çeşitliliği sağlanmıştır.

Veri setini oluşturan dokümanlar MAXQDA 2020 veri analiz programına aktarılmış, otomatik kelime sayımına dayanan bir içerik analizi yerine belirlenen temalar/alt temalar esas alınarak kodlamalar araştırmacı tarafından manuel tarama yöntemiyle "markalama" yapılarak gerçekleştirilmiştir. Bu markalama işleminde temaların oluşturulmasında kullanılan ve literatüre dayalı kelimelerin metinler içerisinde izi aranmıştır. Örneğin; "kaçakçılık", "hayali ihracat" kavramlarının geçtiği metinler, "Piyasa içi ve dışı kazanç biçimleri" teması altında kodlanmıştır. Benzer şekilde, "Hükümetin siyasi iktidara karşı tutumu" alt kategorisine ilişkin kodlamada, veri setini oluşturan dokümanlarda iş insanlarının hükümet faaliyetlerine yönelik ürettikleri söylemler esas alınmıştır. Bu yöntem araştırma konusuyla ilişkili

kavramsallaştırmanın veri içerisindeki dağılımının görsel, şeffaf ve yalın biçimde izlenmesini sağlamıştır.

Geliştirilen tema ve alt temaların bu veri seti üzerinde test edilmesi, analiz sürecinin hem kavramsal hem de bağlamsal doğruluğunu sınayan kritik bir aşamayı oluşturmuştur. 1960-1980 dönemine ait dokümanlarla yapılan bu karşılaştırmalı test, iki yönlü bir işlev görmüştür: Birincisi, oluşturulan temaların tarihsel bağlamda gerçekten izlenebilir, anlamlı ve tutarlı temalar olup olmadığını değerlendirmek; ikincisi ise Türkiye'nin serbest piyasa ekonomisine geçiş öncesi döneme ilişkin sermaye birikim dinamiklerini, sınıfsal aktörleri ve devlet–sermaye ilişkilerindeki yapısal örüntüleri ortaya koymaktır. Böylece literatürden elde edilen temaların veriyle sınanması yalnızca tarihsel olguların doğrulanmasını değil, aynı zamanda oluşturulan temaların açıklayıcılık gücünün değerlendirilmesini de mümkün kılmıştır.

Analiz sürecinin üçüncü aşaması, araştırmanın ana dönemini oluşturan 1980-2016 aralığına uygulanmıştır. Aynı veri seti tipolojisi bu döneme uyarlanarak tematik izleğin süreklilik, kopuş ve içerik farklılıkları ortaya çıkarılmış; "1960-1980" ve "1980-2016" dönemlerinin hem kendi iç bütünlükleri hem de birbirleriyle bağlantıları karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım, Türkiye'de kapitalistleşme sürecinin hangi kavramsal eksenlerde dönüşüm geçirdiğinin ayrıntılı biçimde izlenmesini sağlamıştır. Tema ve alt temaların her iki dönemdeki performansı, kavramsal çerçevenin Türkiye kapitalizmini anlamada ne ölçüde işlevsel olduğunu değerlendirmeye yönelik önemli bir analitik imkân sunmuştur.

Tüm bu çok aşamalı süreç hem doküman analizi hem de betimsel içerik analizinin gerektirdiği karşılaştırmalı yaklaşımı desteklemiş; araştırmanın güven duyulabilirliği ölçütleri olan tutarlılık, aktarılabilirlik, bağlanabilirlik ve doğrulanabilirlik (Creswell ve Poth, 2016) ile uyum içinde yürütülmesini sağlamıştır. Sürecin bütün adımları aşağıda özetlenmiş, Şekil 1.1'de diyagram olarak gösterilmiştir:

- **Literatür Temellerinin Oluşturulması:**
  - Kapitalizmin çeşitliliği literatüründeki temel kaynakların belirlenmesi,
  - Türkiye'nin kapitalistleşme sürecini ele alan temel kaynakların belirlenmesi.
- **Kavram Setlerinin Geliştirilmesi:**
  - Literatürden elde edilen bilgiler doğrultusunda araştırmacı tarafından taslak kavram setlerinin oluşturulması,
  - Kavram setlerinin MAXQDA 2020 veri analiz programı aracılığıyla taslak temalara dönüştürülmesi.
- **Uzman Görüşleriyle Rafine Edilmesi:**

- Taslak temaların alan uzmanlarıyla tartışılması, birbirleriyle ilişkili olanların gruplanması ve tema-alt tema yapısına kavuşturulması.

• **Pilot Analiz ve Revizyon:**

- Temaların, 1960-1980 dönemine ait rastgele seçilmiş dokümanlarla pilot analizinin yapılması,
- Pilot analizden elde edilenler doğrultusunda tema-alt tema gruplarının alan uzmanlarıyla birlikte yeniden düzenlenmesi (Bkz. Tablo 1.2).

• **Ana Analize Hazırlık:**

- Hükümetler ile iş insanları ilişkilerini yansıtabilecek dokümanların tespit edilmesi,
- 1980-2016 dönemine ait veri seti üzerinde rastgele seçilmiş dokümanlarla kavram setlerinin test edilmesi,
- Alan uzmanlarının katkısıyla tema ve alt temaların gözden geçirilerek veri analizi öncesi son hâline getirilmesi,
- Kodlama kitapçığının oluşturulması.

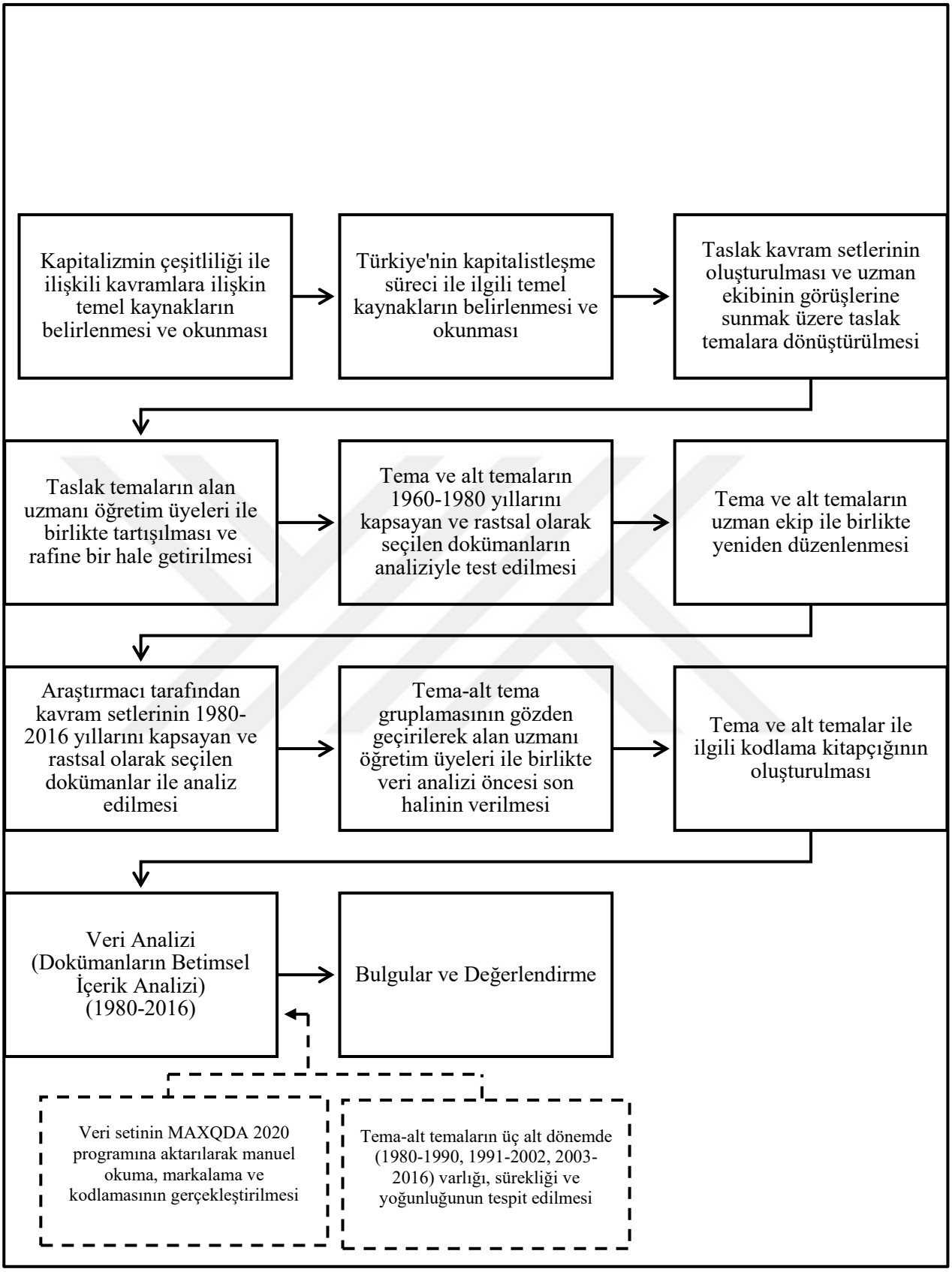
• **Ana Veri Analizi:**

- Güncellenmiş temalar ve alt temalarla 1980-2016 dönemi dokümanlarının betimsel içerik analizi.
- Ana tema-alt temaların belirlenen üç alt dönemde (1980-1990, 1991-2002, 2003-2016) varlığı, sürekliliği ve yoğunluğunun tespitinin, MAXQDA 2020 programında manuel okuma, markalama ve kodlamasının gerçekleştirilmesi.
    - İş insanlarına ait hatıratlar ile günlük, haftalık ve aylık periyodik dokümanların (gazeteler, dergiler, raporlar ve yayınlar) tema-alt temalar ile ilişkili kavramlar bağlamında manuel olarak taranması ve kodlanması (Örn: “Birikim ve Büyüme Dinamikleri” alt teması ile ilişkili “İthalat”, “İhracat”, “Finansal Sermaye”, “Sanayi Sermayesi”, “Yabancı Sermaye” kavramlarının doküman metinleri içerisinde aranması gibi).
    - Kodlaması gerçekleştirilen tema-alt temaların süreklilik, değişim ve yoğunluğunun dönemsel olarak analiz edilmesi.

Tablo 1.1 Veri Seti Kaynakları

GAZETELER*	MİLLİYET Gazetesi Arşivi (1960-2016)
	CUMHURİYET Gazetesi Arşivi (1960-2016)
	İTO Ticaret Gazetesi (1960-2016)
DERGİLER*	TÜSİAD GÖRÜŞ Dergisi
	MÜSİAD ÇERÇEVE Dergisi
	DİSK Aylık Bültenleri
	İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV) Dergisi
	İTO Aylık Dergisi
	TÜSİAD GÖRÜŞ Dergisi
	DİSK Aylık Bültenleri
	DİSK'İN SESİ Dergisi
	DİSK Dergisi
BEŞ YILLIK KALKINMA PLANLARI	1'inci 5 Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) 2'nci 5 Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972) 3'üncü 5 Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977) 4'üncü 5 Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983) 5'inci 5 Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989) 6'ncı 5 Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994) 7'nci 5 Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000) 8'inci 5 Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005) 9'ucu 5 Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013) 10'uncu 5 Yıllık Kalkınma Planı (2014-2018)
RAPORLAR VE YAYINLAR**	TÜSİAD Resmî Konuşma Metinleri
	TÜSİAD Raporları
	MÜSİAD Raporları
	TİSK Genel Kurul Çalışma Raporları
	TİSK Yayınları
	Yabancı Sermaye Koordinasyon Derneği (YASED) Yayınları
	İSO Sektör Raporları
	DİSK'İN SESİ Özel Sayıları
	DİSK-AR Yayınları
	TOBB Başkanlarının Genel Kurul Konuşmaları (3 Cilt)
	TBMM TUTANAK Dergisi (Kanun Cerideleri)
	TBMM Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri
	Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) Yayınları
RESMÎ GAZETE (1980-2016)	Kanunlar
	Yönetmelikler
	Tüzükler
	Kanun Hükmünde Kararnameler
İŞ İNSANLARI VE BÜROKRATLARA AİT HATIRATLAR	

* Tüm gün ve sayılar dahil edilmiştir.
** Kurumların web sayfalarından ulaşılan ilgili tüm içerik dahil edilmiştir.

Şekil 1.1 Kavram Seti ve Tema Oluşturma Süreci

Tablo 1.2 Tema ve Alt Tema Tablosu

TEMA	ALT TEMA	AÇIKLAMA
SERMAYE ÖRGÜTLENMESİ	İstanbul Sermayesi	Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD).
	Anadolu Sermayesi	Anadolu'da bulunan sermaye gruplarının örgütlenmesi.
	Sermayenin Kurduğu Diğer Ortak Yapılar	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), Ticaret ve Sanayi Odaları, Üretici Sendikaları, İşveren Sendikaları, TİSK, Diğer Bölgesel Sermaye Kuruluşları.
SERMAYENİN SİYASAL VE TOPLUMSAL TUTUMU	Sermayenin Siyasi İktidara Karşı Tutumu	Türkiye'nin siyasi ve ekonomik durumuna ilişkin makro yapısal dönüşümlere ilişkin tutumları.
	Çalışanlara Yönelik Tutum	İş insanlarının bireysel olarak veya mensubu oldukları örgütler aracılığıyla emek kesimine yönelik tutumları.
	Sermayenin Bürokrasiye Bakışı	Sermayenin bürokrasi hakkındaki tutumu
SERMAYENİN YAPISAL ÖZELLİKLERİ VE BİRİKİM DİNAMİKLERİ	Sermayenin Özellikleri, Ölçeği ve Büyüklüğü	Sermayenin tüccarlık, sanayicilik gibi çeşitlenmesinin yanı sıra pragmatiklik, büyüme stratejileri, gibi tipolojik farklılıkları Büyük ve küçük sermaye oluşumları Dış pazarda rekabet için küçük sermayenin birleşme girişimleri Anadolu sermayesinin göz ardı edilmesinden ön plana çıkmasına kadar gelişen süreçler Holdingleşme
	"Organik Bağlar"	Hükümet politikaları kaynaklı özel sektör bölünmeleri ile belirli sektörlerin öne çıkma süreçlerinin gelişimi Politik ilişkiler Kaynak dağılımı düzensizliği
	Birikim Modeli ve Büyüme Dinamikleri	İthalat ve İhracat Finansal Sermaye Sanayi Sermayesi Yabancı Sermaye
	Sermaye Kesimleri Arasındaki Rekabet	Sermaye içi ve sermaye grupları (sanayi, tarım, ticaret ve finans) arasında hükümet politikaları kaynaklı uyumsuzluklar.
PİYASA İÇİ VE PİYASA DIŞI KAZANÇ BİÇİMLERİ	Piyasa mekanizmasının olağan işleyişine etki eden sermaye kesimlerinin siyasal iktidarla kurmuş olduğu resmi olmayan klientalist[2] ilişkiler bağlamında ortaya çıkan teşvik, vergi affı ve indirimi, ihale süreçleri gibi ayrıcalık kazanç elde etme durumları. Piyasa mekanizması dışında kazanç sağlama yöntemleri olan, karaborsa, kaçakçılık, vergi kaçırma, ihale süreçlerinde manipülasyon, hayali ihracat, rüşvet, kara para aklama faaliyetleri, yasa dışı mevduat toplama faaliyetleri.	
ULUSLARARASI KURULUŞLARLA İLİŞKİLERE YÖNELİK TUTUM	IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü, Avrupa Birliği gibi ekonomik olarak etkili uluslararası kuruluşların taleplerine karşı hükümet ve iş dünyasının tutumundaki uyum ve uyumsuzluk davranışları, sermayeler arası söylem farklılıkları.	
HÜKÜMETİN EKONOMİK ALANI YÖNETME VE YÜRÜTME TARZI	Temel Yasal Düzenlemeler	Ekonomik alanı düzenleyen temel yasal düzenlemeler, Kanun Hükmünde Kararnameler (KHK), tebliğler.
	Depolitizasyon ve Özerk Yapılar	Ekonomik alanının düzenlenmesi için kurulan BDDK, SPK, EPDK, Merkez Bankası gibi özerk kurum yapılarının bağımsızlığı.
	Hükümetin Bürokrasiye Bakışı	Hükümet ile devlet bürokrasisi kaynaklı hükümet söylemleri.
	Ekonomik Krizlerin Yönetimi	Ekonomik kriz dönemlerinde ekonomi yönetimine ilişkin davranışlar.
	Popülist Politikalar	Hükümetler tarafından seçim kazanma ve oy elde etme amacıyla uygulanan politikalar

[2] Klientalist: Kamusal ve özel kaynakların tahsis edilmesinde nesnel ölçütler yerine politik sadakat ve kişisel bağların belirleyici olması (Yuvalı, 2018). Akrabalık, okul ve askerlik arkadaşlığı, okul arkadaşlığı, meslektaşlık, aynı dinsel inanç, kirvelik, hemşehricilik gibi aynı toplumsal kimliğe aidiyetten kaynaklı bağ ve yakınlık ilişkilerinin kayırmacı tutum ve davranışlara destek sağlaması (Özkanan ve Erdem, 2014).

1.4. Tema ve Alt Temalara İlişkin Açıklamalar

1.4.1. Sermaye Örgütlenmesi

Türkiye'de sermaye örgütlenmesinin tarihsel gelişimi, devlet-sermaye ilişkilerinin biçimlenişine dair önemli ipuçları sunan ve kapitalizmin çeşitliliği tartışmaları açısından merkezi bir önem taşıyan bir alandır. Siyasal otorite tarafından dikkate alınma ihtiyacının bireysel düzeyde karşılanmasının güçlüğü, iş insanlarını kolektif temsil mekanizmalarına, yani korporatif yapılara yöneltmiş; bu oluşumlar zamanla hem ekonomik aktörlerin taleplerinin ifade edildiği hem de siyasal alana müdahil olunan kurumsal platformlara dönüşmüştür (Alkan, 1998). Bu yönüyle sermaye örgütlenmeleri, yalnızca ekonomik çıkar birlikteliklerinin örgütlü hâli değil, aynı zamanda Türkiye'de modernleşme ve kapitalistleşme süreçlerinin kurumsal taşıyıcılarıdır.

Türkiye'de sermaye örgütlenmelerinin ekonomi politik eksende ele alınması, tarihsel, kültürel ve kurumsal yerleşikliklerin bu örgütlerin kuruluş mantığını ve ilişki biçimlerini belirlediğini göstermektedir. Türk devlet geleneğinde özel çıkarın uzun süre meşruiyet sorunu taşıması ve hem siyasal hem toplumsal düzeyde şüpheyle karşılanması (Buğra, 2018: 22), sermaye gruplarının kendilerini doğrudan bireysel aktörler olarak değil, dernek ve birlikler aracılığıyla kolektif bir kimlikle ifade etmelerine yol açmıştır. Bu durum, Türkiye'de sermaye sınıfının kendisini temsil etme biçimlerinin Avrupa'daki örneklerle benzerlikler taşısa da özgün tarihsel bağlam içinde farklı anlamlar kazandığını göstermektedir. Dolayısıyla sermaye örgütlenmeleri, kapitalizmin çeşitliliği literatüründe vurgulanan "kurumsal tamamlayıcılıkların" (complementarities) somutlaştığı alanlardan biridir: Devlet geleneği, toplumsal meşruiyet kalıpları ve sermaye birikim modelleri birbirleriyle etkileşerek örgütlenmenin biçimini belirlemektedir.

Türkiye'de sermaye temsilinin kurumsal temelleri yalnızca gönüllü dernekler üzerinden değil, aynı zamanda yasal olarak düzenlenmiş yarı bürokratik kurumlar üzerinden de oluşmuştur. 1950 tarihli 5590 sayılı Kanun[3], Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) ile Sanayi, Ticaret ve Deniz Ticaret Odaları gibi kurumların çerçevesini çizmiş; bu yapıların üyeliğini faaliyet gösterilen sektör ve iş koluna göre zorunlu kılmıştır. Bu örgütlenme modeli, devletin ekonomik alan üzerindeki düzenleyici kapasitesini artırırken, sermaye gruplarının örgütlü biçimde görünür olmasını da sağlamıştır. Özellikle İstanbul Sanayi Odası (İSO) ve İstanbul Ticaret Odası (İTO), büyük sermaye sahipliğinin temsili açısından kritik düğüm noktaları hâline gelmiştir. Buna ek olarak, işverenlerin sendikal düzeyde temsilini kurumsallaştıran Metal Eşya Sanayicileri Sendikası (MESS) ve Türkiye İşveren Sendikaları

[3] Resmî Gazete, 15.03.1950, Sayı No: 7457.

Konfederasyonu (TİSK) gibi yapılara bakıldığında, Türkiye'nin kurumsal mimarisinde sermayenin çok katmanlı bir temsil alanına sahip olduğu görülmektedir.

Türkiye'de modern anlamda iş insanlarının gönüllü dernek biçiminde örgütlenmesi ise esasen 1970'li yılların başında kurumsal bir görünüm kazanmıştır. Bu çerçevede kurulan ilk büyük ölçekli örgütlenme Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği'dir (TÜSİAD). TÜSİAD'ın 1971'deki kuruluşunda belirleyici olan unsur, TOBB içindeki sanayici-tüccar temsiline ilişkin yapısal sorunlardır. Tek oy ilkesinin küçük esnaf ve tüccarların ağırlığını artırması, büyük sermaye sahiplerinin politikalarının TOBB içinde karşılık bulmasını zorlaştırmış; büyük ölçekli İstanbul sermayesi kendisini daha etkin bir temsil mekanizması altında örgütlemeye yönelmiştir (Berker ve Uras, 2009: 89). Bu, Türkiye'de sermaye sınıfının iç farklılaşmasının kurumsal düzeye taşınması anlamına gelir ve aynı zamanda devlet-sermaye ilişkilerinin tarihsel biçimlenişinde önemli bir kırılma noktasıdır.

1980'lerden itibaren belirginleşen "İstanbul sermayesi" ve "Anadolu sermayesi" ayrımı da bu temsil biçimlerinin sınıfsal ve mekânsal farklılaşmayı yansıttığını göstermektedir (Balıkçı, 2012: 4). İstanbul sermayesi; büyük ölçekli, uluslararası finans kapitalle daha entegre, kurumsal niteliği güçlü bir sermaye yapısını temsil ederken, "Anadolu sermayesi" kavramı kültürel, tarihsel ve ekonomik çeşitlilikler içeren heterojen bir topluluğu işaret etmektedir (Atılgan, 2015: 762). 1980 sonrası ihracata dayalı büyüme stratejisi, Anadolu'daki küçük ve orta ölçekli işletmelerin sermaye birikim süreçlerini hızlandırmış; bu kesim içinde siyasal İslam'a yakınlık gösteren bir sermaye grubunun kurumsal olarak örgütlenmesini teşvik etmiştir. 1990 yılında kurulan MÜSİAD ve 1998'te kurulan ASKON, bu yeni sermaye birikim alanının temsilcileri olarak ortaya çıkmış; kültürel kodları ve siyasal yönelimleri bakımından İstanbul sermayesinin örgütlerinden belirgin biçimde ayrışmıştır. Buna karşılık 2000'li yıllarda bölgesel ve sektörel SİAD'ların bir araya gelmesiyle kurulan TÜRKONFED, Anadolu sermayesinin daha seküler, daha piyasa-merkezli ve "bağımsız" bir kanadını temsil eder hâle gelmiştir.

TÜSİAD'ın kurumsal yöneliminin uluslararası örneklerle ilişkisi de bu örgütlenmenin karakterini anlamada önemlidir. *Conference Board* (ABD, 1910), *Keidanren* (Japonya, 1946), *CNPF* (Fransa, 1946), *CBI* (İngiltere, 1965) ve *BDI* (Almanya, 1949) gibi kuruluşlar, TÜSİAD'ın kuruluş döneminde referans aldığı örgütlenme modelleri olmuştur. Bu örgütlerin ortak özelliği, ülkelerindeki büyük sermayeyi temsil etmeleri, ekonomi politik alanlarda raporlar yayımlamaları ve ulusal politikalar üzerinde söz sahibi olmayı hedeflemeleridir. TÜSİAD da 1971-1980 arasında yayımladığı *Görüş* dergisi, hazırladığı raporlar, kamuoyuna dönük ilanları ve uluslararası temsil heyetleriyle kısa sürede kurumsal kapasitesini genişletmiş; büyük sermayenin örgütlü temsilinde merkezi bir aktör konumuna yerleşmiştir.

Sonuç olarak Türkiye'de sermaye örgütlenmesi, hem devlet geleneğinin biçimlendirdiği kurumsal bir yapı hem de sermaye sınıfının iç farklılaşmalarını yansıtan çok katmanlı bir temsil alanıdır. İstanbul sermayesi ile Anadolu sermayesi arasındaki ayrışma, yalnızca iki farklı ekonomik grubun varlığına değil, aynı zamanda Türkiye kapitalizminin tarihsel olarak heterojen yapısına işaret etmektedir. Bu nedenle sermaye örgütlenmeleri, Türkiye'de kapitalizmin çeşitliliğini anlamada kritik bir analitik mercek oluşturmakta ve hem tarihsel hem güncel ekonomi politik dinamikleri kavramak için önemli bir çerçeve sunmaktadır.

1.4.2. Sermayenin Siyasal ve Toplumsal Tutumu

Türkiye'de iş insanlarının siyasal ve toplumsal tutumunu anlamak açısından; siyasal iktidara ve çalışanlara yönelik tutumları ile bürokrasiye bakışı önemli üç temel boyutu oluşturmaktadır. Bu boyutların oluşumu; tarihsel devlet geleneği, kurumsal yerleşiklik ve sermaye birikim modellerinin iç içe geçmesiyle biçimlenmiştir. Cumhuriyetin kuruluş döneminden itibaren sermaye birikiminin sınırlı olması, iş insanları ile devleti yöneten hükümetler arasında güçlü patronaj ilişkilerinin oluşmasına zemin hazırlamış; "devlet baba" anlayışı hem emek hem sermaye açısından devleti geçim güvenliğinin merkezi bir kurumu hâline getirmiştir (Bakan ve Çimen, 2018: 32). Yüksek derecede merkezileşmiş, kaynakları dağıtan ve ekonomik ayarlamaları belirleyen devlet aygıtına bireysel olarak erişimin güçlüğü (Öniş ve Webb, 1998: 336), sermaye kesimlerinin siyasetle ilişkilerinde temel önceliğin istikrarın korunması olmasına yol açmıştır. Bu bağlamda özellikle İstanbul merkezli büyük sermaye, siyasal iktidarlarla gerilim yerine uyumlu bir ilişki stratejisi benimsemiş; Savran'ın (2004: 37) belirttiği gibi doğrudan siyasal rakip yaratmaktan kaçınarak, parti kurma girişimlerine mesafe koyarak ve "ılımlı bir orta yol" izleyerek ekonomik istikrar beklentisini siyasi alanla ilişkisinin merkezine yerleştirmiştir. 1960'lı ve 1970'li yıllarda planlı kalkınma ve ithal ikameci model altında oluşan korunaklı sermaye birikim rejimi, sermaye kesimlerinin makroekonomik belirsizliklerden duyduğu kaygıyı daha da artırmış; 1977 yılında TÜSİAD Genel Kurulu'nda Vehbi Koç, Sakıp Sabancı ve Nejat Eczacıbaşı gibi büyük sermaye temsilcilerinin tek partili ya da en azından partiler arası uzlaşıyla kurulan istikrarlı bir koalisyon hükümeti talep etmeleri bu kaygının açık bir yansıması olmuştur. Siyasi bölünmeler, hükümetlerin toplumsal temsil kapasitesindeki sorunlar, bürokratik gerilimler ve sık değişen ekonomik düzenlemelerin yarattığı belirsizlikler (Altun, 2009: 87), sermaye sınıfının hem devlet hem de ekonomi politiğe ilişkin tutumlarında tedirginlik yaratan temel unsurlar olarak öne çıkmıştır. Bu durum, Türkiye kapitalizminin "devlet merkezli" niteliğini güçlendiren

kurumsal yerleşikliklerle birlikte düşünüldüğünde, sermayenin siyasetle ilişkilerinde istikrarın neden merkezi bir konum taşıdığını açıklamaktadır.

Sermayenin karakteristiğini belirleyen diğer önemli boyut ise çalışanlara yönelik tutumlarıdır. İşverenler açısından örgütlü işgücünün siyasi ve ekonomik güç kazanması, çoğunlukla piyasa mekanizmalarının işleyişine müdahale olarak görülmüş; sendikaların emek arzında katılık yaratarak ücretlerin serbestçe belirlenmesini engellediği ve piyasa uyum mekanizmalarını bozduğu yönündeki argümanlar (Akçay, 2019: 51), sermayenin emek politikalarındaki temel tutumu şekillendirmiştir. Bu nedenle ücretlerin aşağı yönlü esnekliğinin sağlanması ve emeğin serbestçe hareket edebildiği bir çalışma rejimi, işverenler tarafından piyasanın sağlıklı işleyişi için gerekli koşullar olarak değerlendirilmiştir. 1960'lardan itibaren işsizlik, düşük ücret, emeğin temsili, esnek çalışma, toplu pazarlık, grev ve lokavt gibi meseleler, Türkiye'de sermaye-emek ilişkilerinin ana çatışma alanlarını oluşturmuş ve bu çatışmalar yalnızca işçi-işveren düzeyinde değil, hükümetler ve bürokrasiyi de içine alan geniş bir siyasi alanda tartışılmıştır. Özel sektörün ithal ikameci dönemde sanayi üretiminde devletin yanı sıra önemli bir aktör hâline gelmesiyle birlikte, işverenlerin bireysel hareket etmesi yerine işkolu temelli kolektif örgütlenmeye gitmesi dikkat çekici bir gelişme olmuştur. Toplu iş sözleşmesi, grev ve lokavt hakkının çalışanlara tanındığı 1963 düzenlemelerinden kısa süre önce kurulan Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'nun (TİSK), sermaye kesiminin çalışma ilişkilerinde kurumsal temsili açısından kritik bir dönüm noktası olduğu görülmektedir (Yalman, 2004: 61). Metal, hizmet, sağlık gibi çeşitli sektörlerde toplam 21 işveren sendikasının temsil edildiği TİSK; Asgari Ücret Tespit Komisyonu, Sosyal Güvenlik Kurumu Yönetim Kurulu ve Mesleki Yeterlilik Kurumu gibi iç politik kurumlarda, ayrıca ILO ve IOE gibi uluslararası örgütlerde resmî temsil hakkına sahiptir. Bu kurumsal çerçeve, sermaye kesimlerinin çalışma ilişkilerinde bireysel tutumlar yerine kolektif, korporatif ve hukuksal olarak tanınmış bir aktör kimliğiyle yer almasını sağlamış; böylece devlet-sermaye-emek ilişkisinin kurumsal mimarisinde sermayenin konumu güçlenmiştir.

Toplumsal sistemi oluşturan alt sistemlerden birini oluşturan bürokrasi, siyasetle iç içe geçmiş bir görünüm sunmakta, kamu yönetimi içerisinde güçlü yönetme erkini taşımaktadır (Gökçe, Şahin ve Örselli, 2002: 46-48). Bürokrasinin bu yönüyle ekonomi içerisindeki rolünün önemli olduğu ve iş insanları tarafından hemen hemen tüm dönemlerde işleyişteki sorunlarda en önemli aktörlerden biri olarak sorumlu tutulduğu görülmektedir.

Bu çerçevenin bütününe bakıldığında, Türkiye'de sermayenin siyasal ve toplumsal tutumunun doğrudan piyasa içi hesaplarla değil, tarihsel devlet geleneği, kurumsal yerleşiklikler, siyasal istikrar beklentisi, emek piyasasının düzenlenmesi ve bürokrasinin

kolaylaştırılmasına ilişkin tercihlerle birlikte şekillenmesi söz konusudur. Dolayısıyla sermayenin siyasal iktidara ve çalışanlara yönelik tutumları ile bürokrasiye bakışı, Türkiye kapitalizmini anlamada merkezi bir analitik mercek sunmakta; sermaye gruplarının davranış biçimlerini yalnızca ekonomik çıkarlarla değil, aynı zamanda tarihsel yapılar ve kurumlarla iç içe geçmiş çok katmanlı bir alan olarak konumlandırmaktadır.

1.4.3. Sermayenin Yapısal Özellikleri ve Birikim Dinamikleri

Bu tema, Türkiye'nin kapitalistleşme sürecinde sermayenin; özelliklerini, ölçeğini ve büyüklüğünü, kurduğu organik bağları, birikim ve büyüme dinamiklerini ve sektörler arasındaki rekabeti kapsamaktadır. Türkiye'de sermayenin tarihsel gelişimi Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalan küçük ölçekli imalat, ticaret ve tarım ağırlıklı bir ekonomi yapısı üzerine oturmuştur. Devlet kapitalizmine dayalı altyapı, hammadde üretimi ve teşvik mekanizmaları ile desteklenen bu yapı, iç pazara yönelik ve sınırlı sermaye birikimine sahip bir sınıf oluşturmuştur (Gevgilili, 1972: 57-60). Ancak 1950'li yılların ortalarına gelindiğinde tarım ve ticaret temelli birikim modelinin sınırlarına ulaşılması ve dünya kapitalizminde sanayiye dayalı büyümenin hızlanması, Türkiye'de yeni kalkınma arayışlarını gündeme getirmiştir.

Beş yıllık kalkınma planları ve ithal ikameci sanayileşmenin öne çıktığı dönemde, devlet eliyle sağlanan krediler, vergi kolaylıkları ve ithalatı kısıtlanan malların içeride üretilmesine yönelik teşvikler, sermaye kesiminin tüccarlık vasfına sanayiciliği eklemesine imkân tanımıştır. 1960'lardan itibaren gelişen sanayi sermayesi ABD ve Avrupa'daki benzerlerine öykünmekle birlikte, içinde geliştiği sosyal, politik ve ekonomik bağlam nedeniyle kendine özgü bir sınıfsal yapı sergilemiştir (Atılgan, 2015: 519). Devlet işletmelerinden vasıflı işgücü ve yönetici transferleri, sermayenin bu yeni rolü üstlenmesini kolaylaştırmış; Hulki Alisbah'ın kamu işletmesinden Koç Holding'e geçişi bunun sembolik örneklerinden biri olmuştur.

1960-1980 dönemi Türkiye'nin kapitalistleşmesinde sınıfsal aktörlerin karakteristiğinin belirginleştiği bir aşamayı ifade etmektedir. Bu dönemde sermaye sahipleri, emek kesimi ve hükümetlerin ekonomi ve politikadaki rolleri ve karşılıklı etkileşimleri sosyal olarak yerleşik kurumsal yapıların dönüşümüne yol açmıştır. Sanayi sermayesinin kendisini diğer sermaye kesimlerinden ayrıştırma çabası, basının etkin kullanımı ile 1961'de Ekonomik ve Sosyal İşler Etüt ve Konferans Heyeti'nin, 1965'te İktisadi Kalkınma Vakfı'nın (İKV) kuruluşuna öncülük edilmesi bu dönüm noktalarındandır (Atılgan, 2015: 526-528). Aynı dönemde ithal ikame stratejisi, aile işletmelerinin baskınlığı, holdingleşme, sermaye piyasasının olmaması ve

ihracatın düşük düzeyi sanayinin iç pazarda yoğunlaşmasına yol açmıştır. 1980'e gelindiğinde Türkiye'nin en büyük 500 sanayi kuruluşunun 421'i özel sektöre ait olup üretimin yarısı bu işletmelerde gerçekleşmekteydi; özel sektör sermayesinin yüzde 62,4'ü İstanbul'da toplanmış ve holdinglerin yüzde 57,4'ü tek aile veya kişi tarafından kontrol edilmekteydi (Atılgan, 2015: 526).

Sermayenin devletle ilişkisi bu dönemde asimetrik bir yapı göstermiştir (Gültekin-Karakaş, 2009: 114-116). Tarihsel ve yasal düzenlemelerin sermaye çıkarlarını farklı bağlamlarda farklı biçimlerde şekillendirmesi (Kalaycıoğlu, 1991: 79-88), Türkiye'de sermaye-devlet ilişkisinin "sadakat" ve aynı zamanda "aşk-nefret" ekseninde ilerlediğini göstermektedir. Buğra (2018: 16-17), iş insanlarını hem maddi kazancın meşruiyetine hem de mülkiyet haklarının güvenliğine ilişkin belirsizlik içinde yaşayan; ancak devletle kurulu ilişkileri sürdürmenin fayda getireceğine inanan bir profil olarak betimlemektedir. Bu profil, 1960'lardan 1990'lara uzanan süreçte geçerliliğini korumuştur.

Sermaye grupları tarihsel olarak benzer çıkar alanları içinde etkileşim, koordinasyon ve rekabet içindedir. Sermayenin sahip olduğu hacim, faaliyet gösterdiği sektörler, ideolojik yönelimler ve bölgesel kökenler, iş insanlarının çıkar tanımlamalarını farklılaştırmış; böylece farklı kapitalist gelişme modellerinin ve hükümeti etkilemeye yönelik rekabetçi alanların oluşmasına zemin hazırlamıştır (Yankaya, 2014: 32-33; Buğra ve Savaşkan, 2015: 51). Özellikle 1990'lardan itibaren sermaye sınıfındaki farklılaşma ve bu farklılaşmanın ekonomi politikalarına etkisi belirginleşmiştir.

Türkiye kapitalizminin gelişiminde ticaret sermayesi, sanayi sermayesi, finansal sermaye ve bu üçlünün uluslararası sermaye ile ilişkiselliği iç içe geçmiş bir görünüm sergilemektedir. İş insanlarının hangi sermaye türünde konumlandıkları, sahip oldukları başlangıç sermayesinin niteliğine, aile kökenine, dönemin birikim fırsatlarına ve bireysel tercihlerine bağlı olarak farklılaşmıştır (Buğra, 2018: 104-105). Finansal sermayeye erişim, sermayenin ölçeğini belirleyen kritik faktörlerden biridir. Cumhuriyetin ilk yıllarında sermaye birikiminin zayıf olması nedeniyle devlet bankacılık, sigorta ve taşımacılık gibi alanlarda sermaye kesimini desteklemiş ve 1960'ların sanayi hamlesine zemin hazırlamıştır (Savran, 2004: 21-22). Gelişmiş ülkelerin sanayi altyapılarını yenilerken eski teknolojilerini Türkiye'ye patent transferi yöntemiyle satmaları (Önder, 2003: 271), büyük sermaye kesimlerini öne çıkarmış; küçük sermaye sahipleri ise bu büyük gruplara bağlı çalışarak büyümeye çalışmıştır (Gülalp vd., 1993: 37).

Holding yapılanmaları, farklı sektörlerde faaliyet gösteren şirketlerin tek çatı altında toplanmasını sağlayarak yatay büyüme stratejisini temsil etmiş; bu yapı vergi avantajı, iç

finansman olanakları, statü ve kontrol imkânları nedeniyle büyük sermaye tarafından desteklenmiştir (Ozan, 2015: 667). Ancak 1960'larda İstanbul ve Batı bölgesindeki büyük sermaye, altyapı yatırımları ve teşviklerden ayrıcalıklı biçimde faydalanırken, Anadolu sermayesi geri planda bırakılmıştır (Barkey, 2019: 131). Anadolu sermayesinin TOBB içindeki temsiliyet tartışmaları ve 1970 yılındaki siyasi parti oluşumlarındaki rolü, küçük sermayenin muhafazakâr ideoloji altında büyük sermayeye ve dönemin hükümetlerine karşı bir pozisyon geliştirdiğini göstermektedir. Erbakan'ın MSP döneminde Marmara bölgesine yönelik teşviklerin reddedilmesi bu gerilimin açık bir örneğidir (Barkey, 2019: 161). 1980 sonrası dönemde ise Anadolu sermayesi dernekleşme yoluyla kolektif hareket ederek üretim–ihracat süreçlerinde önemli bir aktör haline gelmiştir.

Devletin, hükümet temsilcileri ve/veya kamu kurumları aracılığıyla, yasal olarak tanımlanmış kurumsal mekanizmaların dışında kurduğu ilişkiler üzerinden, kapitalistleşme süreçlerine dolaylı biçimde etki ettiği görülmektedir. Bu ilişkiler, devlet ile iş insanları arasında kurulan ve resmî politika araçlarının ötesine geçen "organik bağlar" olarak tanımlanabilir (Dirlik, 2015: 89–92). Bu bağlar özellikle 1980 sonrasında serbest piyasa ekonomisinin kurumsallaşmasıyla daha görünür bir unsur hâline gelmiştir. Kamu ihaleleri, kredi olanakları, sübvansiyonlar ve vergi düzenlemelerinden elde edilen faydalar, "ahbap-çavuş kapitalizmi" olarak nitelenen klientalist ilişki biçimleri içinde şekillenmiştir (Gürakar, 2018: 22). Farklı dönemlerde sermaye kesimleri arasındaki rekabet; sanayici-tüccar ayrışması, ithal ikameci politikaların sağladığı farklı kazanç düzeyleri, döviz kuru ve dış ticaret düzenlemeleri, kredi ve faiz politikalarının sermayeyi farklı biçimlerde etkilemesi gibi başlıklar altında derinleşmiştir (Özcan, 2017: 186).

Bu bütünlük içerisinde değerlendirildiğinde, Türkiye'de sermayenin yapısal özelliklerinin gelişimi, yalnızca ekonomik çıkarlar üzerinden değil; tarihsel devlet geleneği, kurumsal yapılar, siyasi ilişkiler, ideolojik yönelimler ve sermaye birikiminin içsel dinamiklerinin şekillendirdiği çok katmanlı bir süreç olarak ortaya çıkmaktadır.

1.4.4. Piyasa İçi ve Piyasa Dışı Kazanç Biçimleri

Sermayenin nihai hedefinin kazanç sağlamak olduğu düşünüldüğünde, bu amaca ulaşmak için gösterilen çabanın çok boyutlu olduğu söylenebilir. Türkiye'nin kapitalistleşme sürecinde sermaye birikiminin yalnızca piyasa içi rekabet ve üretken faaliyetler üzerinden işlemediği; devlet kurumlarıyla kurulan ilişkiler, düzenleyici esneklikler ve resmî olmayan temaslar aracılığıyla da şekillendiği görülmektedir. Bu çerçevede *piyasa içi kazanç*, ekonomik değerin üretim kapasitesi ve rekabet gücü üzerinden elde edilmesinin yanı sıra, yasal

düzenlemeler çerçevesinde fakat hükümete yakınlık temelinde sağlanan ayrıcalıklar yoluyla daha avantajlı koşullarda faaliyet gösterebilme olanağını da içeren geniş bir olguyu ifade etmektedir. Literatürde bu tür piyasa içi ayrıcalıklı kazanç elde etme biçimleri; devlet kurumlarından alınan tercihli muamele, düşük vergilendirme, düzenleyici kuralların gevşetilmesi ve rekabette sağlanan avantajlar gibi, kamu gücünün özel çıkarlar doğrultusunda kullanıldığı durumlar olarak ele alınmaktadır (Faccio, 2006: 378–379). *Piyasa dışı kazanç* ise, yasal zeminin dışında kalan ve doğrudan rekabet mekanizmasına dayanmayan kazanç elde etme biçimlerine karşılık gelmektedir. Bu tür kazançlar; karaborsa ve kaçakçılık (Keyder, 1989: 230), mafya bağlantıları (Uluç, 2014: 126), emlak ve arsa spekülasyonları, vergi kaçırma, muhasebe manipülasyonları ve hayali ihracat gibi uygulamalar kapsamında görünürlük kazanmaktadır.

Ahlak ve etik sınırlarını zorlayan bu tür kazanç elde etme biçimlerinin özellikle ekonomik kırılganlığın arttığı, enflasyonist baskıların yoğunlaştığı ya da politik belirsizliğin yükseldiği dönemlerde daha da görünür hâle gelmesi söz konusudur. Türkiye'de uzun yıllar boyunca üretken yatırımlar yerine hızlı kâr maksimizasyonu arayışıyla şekillenen ticari davranışlar, rant temelli faaliyetlere yönelimi güçlendirmiştir (Buğra, 2018: 56). Bu bağlamda şirketlerin gerçek finansal durumlarını gizlemek amacıyla karmaşık muhasebe yöntemleri kullanmaları veya finansal işlemleri izlenemez hâle getirmeleri sıkça karşılaşılan uygulamalardır. Hayali ihracat ise özellikle 1980 sonrası ihracata dayalı büyüme stratejisinde, döviz teşvikleri ve vergi iadelerinin yetersiz denetimi nedeniyle yaygınlaşmış; yasal teşvik mekanizmalarının amacı dışında kullanılmasına ve birikimin üretim yerine ranta yönelmesine zemin hazırlamıştır. Benzer şekilde, kamu ihalelerinde sınırlı rekabete neden olan kısıtlayıcı düzenlemeler, bankacılık sisteminde belirli gruplarda yoğunlaşan güç ve sektörler arası kamu kaynak aktarımı, bahse konu şekilde tanımlanmış piyasa içi ve piyasa dışı kazancın ortaya çıkmasını kolaylaştıran yapısal koşullar yaratmıştır. Bu uygulamalar, özellikle düzenleyici kapasitenin zayıfladığı dönemlerde daha görünür hâle gelmiştir.

Farklı birikim süreçlerinde sınıfsal, bölgesel ve tarihsel özgünlükler nedeniyle farklı biçimlerde ortaya çıksa da kamu çalışanı-iş insanı ilişkisine dayalı yolsuzluk olgusu da Türkiye kapitalizminin süreklilik gösteren bileşenlerinden biridir. 1980 sonrası dışa açık birikim modelinin benimsenmesiyle birlikte, Türkiye'de piyasa içi ve piyasa dışı kazanç biçimleri dünya kapitalizmine benzer biçimde kamusal kaynak tahsisi, finansal manipülasyonlar ve ihracat mekanizmalarının kötüye kullanılması gibi alanlarda belirginleşmiştir (Yılmaz, 2007: 87–93). Bu çerçeve, Türkiye kapitalizminin anlaşılmasında üretken yatırımlar kadar devlet-

piyasa etkileşimlerinin ve düzenleyici boşlukların da dikkate alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

1.4.5. Uluslararası Kuruluşlarla İlişkilere Yönelik Tutum

Türkiye'de iş insanları ve hükümetler, iç piyasanın işleyişi kadar uluslararası ekonomi politik aktörlerle kurulan ilişkiler üzerinden de konumlanmakta; bu nedenle küresel kurumlara yönelik tutumlar, kapitalistleşme sürecinin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Küreselleşme, yalnızca ticari genişleme veya teknolojik bütünleşme süreçlerini değil, aynı zamanda ülkelerin kapitalist dünya ekonomisine farklı derecelerde eklemlenmesini ifade eden çok katmanlı bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Bu tür bir eklemlenme, ülke içindeki ekonomik ve siyasi aktörlerin yönelimlerini artık yalnızca ulusal koşulların değil, dış çevrede yer alan uluslararası kuruluşların standartları, talepleri ve yönlendirmeleri doğrultusunda şekillendirmesi anlamına gelmektedir. Özellikle iş insanları açısından Türkiye gibi görece aksak, riskli ve devlet ağırlıklı piyasa sorunlarının uluslararası piyasalara girilerek azaltılması isteği yeni işletme stratejilerinin uygulanmasını (Akgül ve Dirlik, 2026: 9) beraberinde getirmektedir.

1944 Bretton Woods düzeniyle kurumsallaşan Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (DB), özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonomik istikrar programları, yapısal uyum politikaları ve borçlanma mekanizmaları yoluyla piyasa düzenlemelerinde belirleyici bir rol üstlenmiştir. IMF ve DB'nin sunduğu mali destek çoğunlukla koşullu olup; kamu harcamalarından para politikalarına, özelleştirme süreçlerinden finansal sektör düzenlemelerine kadar geniş bir alanda reform beklentilerini içermektedir. Benzer biçimde Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD), yalnızca makro ekonomik alanlarda değil, "Düzenleyici Reform Programı" çerçevesinde kamu yönetimi, rekabet politikası, şeffaflık ve yönetişim gibi iktisadi olmayan alanlarda da kapsamlı raporlar ve politika önerileri sunarak ülkelerin iç düzenlemelerine etki edebilmektedir. OECD raporlarında kamu yönetiminde etkinlik, gereksiz düzenlemelerden kaçınma, uluslararası standartların benimsenmesi ve piyasa şeffaflığının artırılması gibi temalar öne çıkmaktadır (Bayramoğlu, 2003: 147).

Avrupa düzeyinde ise Avrupa Birliği (AB), ekonomik bütünleşme projesi olmanın ötesinde hukuki, siyasi ve kurumsal bağlayıcılıklarıyla ulusal düzenlemeleri doğrudan etkileyebilen nadir uluslararası yapılardan biridir. Türkiye'nin AB ile ilişkileri, 1964 tarihli Ankara Anlaşması ile başlayan, 1996'da Gümrük Birliğine katılım ile derinleşen ve 2005'te müzakere sürecinin başlamasıyla yeni bir aşamaya taşınan uzun soluklu bir tarihsel sürece sahiptir. Ancak 2025 yılına gelindiğinde müzakerelerin fiilen durma noktasında olması, AB-Türkiye ilişkilerinin hem politik aktörler hem de farklı sermaye kesimleri arasında tartışmalı

bir nitelik kazanmasına yol açmıştır. Bu durum, Türkiye'nin kapitalizme eklemlenme biçiminde hem süreklilik hem de kırılganlık yaratan bir bağlam oluşturmuştur.

Türkiye'de farklı sermaye kesimlerinin uluslararası kuruluşlara yönelik tutumları ise yeknesak değildir. Büyük ölçekli, ihracat yönelimli ve küresel sermaye ile entegrasyona açık iş çevreleri (özellikle TÜSİAD çevresi), AB ve OECD standartlarını öngörülebilirlik, kurumsal istikrar, hukuki güvenlik ve dış finansman erişimi açısından olumlu bir çerçeve olarak değerlendirmektedir. Buna karşılık, geleneksel ticaret sermayesi ve Anadolu sermayesinin belirli kesimleri, AB normlarını yüksek uyum maliyetleri, iç siyasete müdahale ve kültürel-ideolojik baskı riski olarak yorumlayabilmektedir. Benzer biçimde, IMF ve DB'nin yapısal uyum programlarına yönelik tutumlar da farklılaşmaktadır: Büyük sermaye düzenleyici istikrarı ve finansal disiplinin sağlanmasını olumlu karşılarken; küçük ve orta ölçekli sermaye çevreleri, kemer sıkma politikalarının iç talebi daraltması nedeniyle bu programlara daha temkinli yaklaşmaktadır. Dolayısıyla uluslararası kuruluşlarla ilişkiler, yalnızca dış politika veya makroekonomik tercihler bağlamında değil; Türkiye sermaye sınıfının kendi iç farklılaşmaları, çıkar çatışmaları ve konumlanma stratejileri açısından da belirleyici bir eksen oluşturmaktadır. Bu nedenle uluslararası kuruluşlara yönelik tutumlar, Türkiye'de sermaye gruplarının farklı yönelimlerini, beklentilerini ve kırılganlıklarını görünür kılarak, kapitalistleşme sürecinin dinamiklerini daha geniş bir bağlamda değerlendirmeye imkân tanımaktadır.

1.4.6. Hükümetin Ekonomik Alanı Yönetme ve Yürütme Tarzı

Türkiye'de bireyselleşme, özgürleşme, liberalleşme ve piyasa yönelimli reformlar sıkça gündeme gelmiş olsa da devletin ve yürütme erkini elinde bulunduran hükümetlerin ekonomiyi yönlendirme kapasitesi tarihsel olarak güçlü bir biçimde varlığını sürdürmüştür (Yalman, 2004: 46). 1960'larla birlikte planlamanın kurumsallaşması, Devlet Planlama Teşkilatı'nın karar alma süreçlerindeki merkezi rolü ve kalkınma hedeflerinin devlet eliyle belirlenmesi, ekonomik alanın yönetiminde devlet otoritesinin ağırlığını pekiştirmiştir. 1980'li yıllardan itibaren dünyada küreselleşme, finansal serbestleşme ve neoliberal yeniden yapılanma süreçlerinin etkisiyle Yeni Kamu İşletmeciliği (New Public Management) paradigması yaygınlaşmış; bu çerçevede ortaya çıkan "Düzenleyici Devlet" yaklaşımı kamu idaresini ve ekonomi politikayla ilişkili kurumsal yapıları yeniden biçimlendirmiştir (Sönmez, 2011: 87-90). Ancak bu dönüşüm devletin ekonomik alandaki etkisini azaltmamış; rolü düzenleyici kurumlar üzerinden yeniden organize edilerek devam etmiştir.

Hükümetlerin ekonomik alanı yönetme ve yürütme tarzları, siyasi istikrarın düzeyi ve hükümetlerin yapısal niteliğine bağlı olarak farklı biçimlerde görünür hâle gelmiştir. Tek partili

ve koalisyon/azınlık hükümetlerinin karar alma süreçleri, bürokratik koordinasyon mekanizmaları, makroekonomik politika uygulamaları ve piyasa düzenlemelerinde izlenen stratejiler önemli ölçüde değişiklik göstermiştir. Bu çalışma kapsamında, Türkiye kapitalizminin gelişiminde hükümetlerin ekonomi yönetimine ilişkin tutumlarını belirleyen temel unsurlar bir bütün olarak değerlendirilmektedir.

Öncelikle, karar mekanizmalarının işleyişi ve yürütmenin ekonomi politik üzerindeki etkisi Türkiye'de sıkça tartışılmıştır. Hükümetlerin otoriterleşme eğilimleri (Arın, 2003: 575; Balkan vd., 2014: 264), temel yasal düzenlemeler (Sönmez, 2011: 145–209) ve yürütmenin kural koyma süreçlerinde artan ağırlığı, ekonomik öngörülebilirliği zaman zaman zayıflatmıştır. 1971'den itibaren anayasal dayanak kazanan Kanun Hükmünde Kararnameler (KHK), özellikle 1980 sonrası dönemde ekonomik alanın düzenlenmesinde yaygın biçimde kullanılarak, fiilen kanun niteliğinde düzenlemeler yapılmasına olanak tanımış; bu durum yürütmenin ekonomik yönetim üzerindeki etkisini daha da artırmıştır (Kaygusuz ve Aydın, 2020: 54).

1980 sonrası dönemde kurulan Bağımsız Düzenleyici Kurumlar (BDK) –örneğin Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) ve Sermaye Piyasası Kurulu (SPK)– piyasaların denetimi, finansal istikrarın sağlanması ve ekonomik alanın depolitizasyonu amacıyla tasarlanmıştır. Ancak bu kurumların fiilî işleyişinin, siyasi iktidarların müdahaleleri ve atama pratikleri doğrultusunda zaman zaman tartışmalı hâle geldiği görülmüştür (Sönmez, 2011: 145-209).

İş insanlarının bürokrasiye bakışına benzer şekilde, hükümetlerin de bürokrasiye ilişkin bakış ve tutumlarının hükümetlerin ekonomik alanı yönetme ve yürütme tarzıyla ilişkili olduğu değerlendirilmektedir. Bürokrasi yapısının siyasi karar verme sürecine katılmadığı ancak bu kararların uygulanması süreçlerinde etkin rol aldığı düşünüldüğünde (Demir, 2011: 63), siyasi bir erk olan hükümetlerle paralel ya da karşıt hareket etmesinin neden olduğu etkiler önemli bir boyutu temsil etmektedir.

Ekonomik krizler, hükümetlerin ekonomi yönetimindeki yaklaşım ve kapasitenin en belirgin biçimde ortaya çıktığı dönemlerdir. Kriz anlarında kısa vadeli önlemlerin ağır basması, makroekonomik göstergelerin politik baskılar nedeniyle manipüle edilmesi, bürokratik yapıda sık değişikliklere gidilmesi gibi unsurlar istikrarsızlığı artırmıştır (Buğra, 2018: 264). Özellikle koalisyon hükümetlerinde bakanlıklar arası görüş ayrılıkları, önemli düzenlemelerin gecikmesine veya uygulanamamasına yol açarak ekonomi yönetimini kırılgan hâle getirmiştir (Altun, 2009: 19-20). Bu süreçlere eşlik eden bürokratik yozlaşma (Öniş, 1998: 502) ve popülist

ekonomik politikalar (Boratav, 2008: 123), uzun vadeli rasyonel politika çerçevelerinin oluşmasını güçleştirmiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, Türkiye'de hükümetlerin ekonomik alanı yönetme ve yürütme tarzı; devletin tarihsel rolü, kurumsal yapılanmaların niteliği, siyasi istikrarın düzeyi, düzenleyici çerçevenin esnekliği ve popülist uygulamaların etkisiyle şekillenmiştir. Bu bileşenlerin etkileşimi, kapitalistleşme süreci boyunca ekonomi yönetiminde hükümetin belirleyici konumunu açık biçimde ortaya koymaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM
KAPİTALİZMİN ÇEŞİTLİLİĞİ YAKLAŞIMI

Dünyada ekonomik ve politik açıdan sıkça kullanılan ve tartışılan *kapitalizm* kavramının ülke bağlamlarında farklılaşmasıyla ortaya çıkan *kapitalizmin çeşitliliği* yaklaşımı, 1990'lı yılların başından itibaren geniş bir literatür eşliğinde tartışılmakta ve araştırmalara konu olmaktadır. Sosyal yerleşiklik, kurumsal yapılar, küreselleşme, rekabet ve yönetişim gibi kavramları içeren; devlet, sermaye ve emek gibi temel aktörlerin davranışlarını inceleyen bu yaklaşımın, işletme yönetimi özelinde ve Türkiye bağlamında hükümetler ile iş insanlarının davranışlarını ve karşılıklı ilişkilerini anlamada önemli bir bilgi birikimi sunduğu değerlendirilmektedir.

Türkiye'nin kendine özgü kapitalistleşme sürecinde önemli aktörler olan hükümetler ve iş insanlarının birbirleriyle ilişkilerinin; kurumsal yapılar, piyasa ve emek gibi temel olgulara yönelik davranışları ve söylem pratikleri dikkate alınarak incelenmesi, kapitalizmin ülke bağlamlarında gösterdiği farklılaşmanın çevre bir ülke olan Türkiye örneğinde anlaşılmasına önemli bir katkı sağlayacaktır. Bu katkı, ulusal ve uluslararası ekonomi-politik konjonktürün etkilerini göz ardı etmeden değerlendirme yapabilmek ve kapitalizmin tarihsel gelişimindeki dönüşümleri daha sağlıklı biçimde analiz edebilmek açısından önem taşımaktadır.

Kapitalizm, üretim araçları mülkiyetini elinde bulunduran sermaye sahiplerinin emek, finans ve piyasa gibi unsurları kâr elde etme güdüleri ve çıkarları doğrultusunda kullanma çabalarını ifade eden bir ekonomik süreçtir (Zimbalist ve Sherman, 2014: 6-7). Kavram, toplumsal ihtiyaçlardan bağımsız olarak sermayenin egemenliğini ve toplumsal ekonomilerin oluşumunda merkezi bir rol oynayan anonim bir gücü de ifade etmektedir (Van Zon, 2016: 73-74). Kapitalist sistem, kendi devamlılığını sağlayabilmek için çevresindeki ekonomik yapıların farklılığına ihtiyaç duymakta ve bu farklılıklar içinde sosyal olarak yerleşik[4] bulunmaktadır (Streeck, 2009: 6).

Kapitalizmin tekil bir form yerine, dünyada bölge ve ülke farklılıklarıyla çeşitli şekillerde deneyimlenmesine ilişkin olarak, son 30 yılda farklı bakış açılarına sahip geniş bir literatür oluşmuştur (Howell, 2003; Allen, 2004; Wood vd., 2014; Arsenault, 2017; Hay, 2020). Kapitalizmin gelişimini tarihsel olarak inceleyerek teorileştirmeye yönelik ilk girişimlerin

[4] Sosyal Yerleşiklik: Polanyi (1944) ve Granovetter (1985) tarafından olgunlaştırılan kavram, iktisadi açıdan sosyal ilişkilerin varlığının önemine dayanmakta, ekonomi temelli davranışların sosyal, kültürel ve politik bağlamlardan etkilendiği savında bulunmaktadır. Polanyi (1944)'nin bireysel, Granovetter (1985)'in ise örgütsel formda dikkat çektiği sosyal olarak yerleşiklik, piyasa aktörlerinin davranışlarının çevredeki sosyal ilişkilerden bağımsız şekillenemeyeceğini ifade etmektedir.

Marksist ekonomi politik teorisyenlerin savlarıyla başladığı görülmektedir. Mandel'e (1978: 102) göre bütün kapitalist sistemler, devletlerin, bölgelerin, sanayi dallarının ve firmaların artı kâr arayışıyla serbest bırakılan gelişmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmakta; ancak bu gelişmenin ana ağırlığı farklı dönemlerde farklı biçimler almaktadır. Aglietta (1987: 16) ise kapitalizmin tek bir yasaya bağlı olarak yönetilen bir olgu olarak kabul edilemeyeceğini belirterek, kapitalizmin toplumsal ve tarihsel açıdan yapısal olarak biçimlendirildiğini ifade etmektedir. Bu yapısal biçimlendirmeler, Sanayi Devrimi ve Fordizm gibi sermaye birikimi açısından belirleyici dönüşümlerin ortaya çıkardığı dönemleştirmeleri kapsamaktadır.

Kapitalizmdeki çeşitliliğe ilişkin teorik ve disipliner yönelimler oldukça heterojen bir görünüm sunmasına rağmen, Max Weber ve Karl Polanyi'den etkilenen araştırmacıların, piyasanın toplumsal yapıya yerleşik olduğu düşüncesinden hareket ettikleri görülmektedir (Westra, 2014: 13). Bu doğrultuda Bruff (2011: 481–490), kapitalizmin tanımlanmasının önemine işaret ederek, farklı ülkelerde sermayenin piyasaya bağımlılığının farklı biçimler aldığını ve kapitalizmin çeşitliliğinin, ülkelerin kurumsal yapıları[5] ile çevresel koşullarının sermaye sahiplerinin hareketleri açısından ele alınmasıyla anlaşılabileceğini vurgulamaktadır. Streeck (2018: 5) ise kurumsallaşmış bir süreç olan ekonominin bir türü olarak kapitalizmin, içinde oluştuğu ve örgütlendiği toplumsal yapının zamansal ve durumsal değişimlerine bağlı olarak şekillendiğini belirtmektedir. Bu nedenle kapitalizmdeki çeşitliliği açıklamaya yönelik literatür, siyaset, ekonomi ve sosyoloji disiplinleriyle iç içe geçmiş eklektik bir görünüm sunmaktadır (Jackson ve Deeg, 2006: 5). Bu açıdan bakıldığında kapitalizme ilişkin ülkeler arasındaki farklılaşmanın karşılaştırmalı bir şekilde ele alınması için, ülkelerin ekonomik yapılarının yanı sıra kültür ve tarih gibi sosyal özelliklerinin de (Van Zon, 2016: 73) dikkate alınarak sermaye, devlet ve emekle ilişkili aktörlerin piyasa üzerindeki çabalarının anlamlandırılmasının önemli olduğu değerlendirilmektedir.

2.1. Kapitalizmin Çeşitliliğinin Kapsamı ve Önemi

Kapitalizmin çeşitliliği yaklaşımı, piyasa aktörleri ile ekonomik ve politik kurumlar arasındaki ilişkilerin ülkeler arasında farklı biçimler aldığını vurgulaması bakımından önemli bir analitik çerçeve sunmaktadır (Coates, 2005: 56; Arsenault, 2017: 52).

Literatürde farklı kapitalizm türlerini karakterize etmek için kullanılan boyutlar üzerinde tam bir uzlaşma bulunmamakla birlikte, kapitalizmin temel karakteristik özelliklerinin karşılaştırmalı bir yaklaşımla; piyasa ile ilişkili serbestlik düzeyi, dinamizm, mülkiyet

[5] Kurumsal Yapı: Somut bir varlık yerine iktisadi açıdan aktörlerin uymak zorunda olduğu yazılı ve yazılı olmayan kurallar, sözleşmeler, finansal alanı ve toplumları organize eden yasalar, düzenlemeler, geleneksel kodlar, davranış normları, yönetişim uygulamalarıdır (Çetin, 2012).

özgürlüğü, kurumsal yapılar ve tamamlayıcılıklar ile rekabet gibi kavramlar üzerinden ele alındığı görülmektedir (Jackson ve Deeg, 2006: 5-7). Kapitalizme ilişkin farklı sınıflandırmalar ve aktörler arası davranışları farklı kavramsal çerçevelerle açıklamaya çalışan yaklaşımlar da bulunmaktadır. Bu konuyla ilgili Streeck (2018: 15), kapitalizmi az sayıda sınıflandırma içerisine sıkıştırma çabasının farklı kurumsal yapılarda ortaya çıkan dinamikleri anlama ve açıklama yeteneğini kaybetme riski taşıdığını belirterek kapitalizmde çeşitlililiğin önemine dikkat çekmektedir. Bruff (2011: 482), kurumsal yapıların kapitalizmin evrimleşmesine ilişkin önemli ipuçları sunduğunu, ancak bu yapıların varoluşsal nedenlerinin de kapitalizmin kendisinden etkilendiğini belirterek, kapitalizmin çeşitliliği literatürünün kurumların toplumsal yaşamın temeli olduğu varsayımından hareketle daha bütüncül bir çerçeve içinde ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu durum, kapitalizmin ülke bağlamlarında gösterdiği farklılaşmayı açıklamak için tekil sınıflandırmaların ötesine geçen daha esnek ve bağlamsal yaklaşımlara duyulan ihtiyacı ortaya koymaktadır.

Bu çerçevede kapitalizmin çeşitliliği yaklaşımı, yalnızca ekonomik yapıları değil, bu yapıları şekillendiren siyasal ve kurumsal dinamikleri de dikkate almayı gerektirmektedir. Arsenault (2017: 17), gelişmiş sanayi toplumlarında demokratik kapitalizm adı verilen baskın ekonomi politikasının sermaye ve emek arasında bölüştürülmüş olduğu varsayımından hareket etmiş, bu iki grup arasındaki güç asimetrisinde sermayenin yararını en üst noktaya çıkarmak için kurumsal yapıların kullanıldığını savunmuştur. Bu iddianın temelinde ise anayasal kısıtlamalar, koalisyon hükümetleri, hükümetlerin klientalist kontrolü ve politik miras gibi siyasi kurumların etkisi bulunmaktadır (Becker, 2009: 53; Streeck, 2009: 7; Bruff, 2011: 490). Ancak bu tür kurumsal yapılardaki değişimlerin ve kırılımların fark edilmesi yavaş ve etkisinin gözlemlenmesi zor görünmektedir (Streeck, 2009: 15-16). Bu zorluğun aşılabilmesi için ülkelerin ekonomi politikasını düzenleyen kurumlarının, karşılaştırmalı bir şekilde, farklı görüşlere ve metodolojilere sahip araştırmacılar tarafından ele alınması gerekmektedir (Coates, 2005: x-xi).

Kapitalizme içkin aktör davranışlarına dikkat çeken farklı yaklaşımlar da bulunmaktadır. Kapitalizmdeki çeşitliliğe kavramsal bir çerçeve olarak farklı bir bakış sunan Whitley (1999)'in *İş Sistemleri* yaklaşımı ile bu yaklaşımın devamı olarak görülen Hall ve Soskice (2001)'nin *Kapitalizmin Çeşitliliği (VoC)* yaklaşımı literatürde önemli bir yere sahiptir. İş sistemleri (Whitley, 1999) yaklaşımının çıkış noktası, ekonomik organizasyon ve kontrolün baskın kalıpları olarak tanımlanan iş sistemlerinin üç temel boyut temelinde karakterize edilebileceği ve karşılaştırılabileceği varsayımıdır. Bunlar; (a) görev organizayonu ve kontrolü, (b) işyerinde ve sosyal gruplar arasındaki ilişkiler ve (c) istihdam uygulamaları ve

politikalarıdır. Bu boyutlar birlikte ele alındığında belirli stratejilere ve diğer ekonomik aktörlerle ilişkilere sahip olan belirli firma türlerinin hakimiyetini yansıtmakta ancak organizasyonel çeşitliliğin tamamını kapsayacak şekilde daha geniş bir piyasa ekonomisi yelpazesinin sistematik analizine ihtiyaç duymaktadır (Hotho, 2014: 674-675). Ayrıca iş sistemleri yaklaşımı aktörler arası ilişkilerde devletin üstlendiği rol, finansal sistemin özellikleri, beceri geliştirme sistemleri ve iş ilişkilerinde normlar ve değerler olmak üzere dört kurumsal boyutun altını çizmektedir (Whitley, 1999, 2007).

Kapitalizmin çeşitliliği konusunda topluma ilişkin varsayımlar da önemli bir başlık olarak öne çıkmaktadır. Bu anlamda neoklasik ekonomiye yönelik başlıca eleştiri, ekonomiye ilişkin farklılıkların açıklanmasında insana ve topluma ilişkin faktörlerin geri planda bırakılarak gelenek, ahlâk ve alışkanlıklara yerleşik sosyal doğanın göz ardı edilmesidir (Coates, 2005: 10) Neoklasik kabullerde, ticari organizasyonların toprak, emek ve sermayeden oluşan; kendine özgü kültürleri olmayan kurumlar olarak düşünülmesi temel düzeyde teknik analizler için geçerli (Best, 1990: 21) bir durum olsa da, kâr maksimizasyonu sürecinde insana ilişkin ahlâk ve güvensizlik gibi duyguların evrenselliği ve özgüllüğü ontolojik düzeyde reddedilmektedir (Coates, 2005: 11).

Toplumsal ve kurumsal bağlamın önemi, aktörler arası koordinasyon ve işbirliği süreçlerinde daha da belirginleşmektedir. Aktörler ve siyasi kurumlar ekonomi politikalarını iki şekilde etkileyebilmektedir. Bunlar; (1) kurumsal yapıların etkilenmesine yönelik rakip gruplar arasındaki güç dağılımı ve (2) ekonomi politikaları içerisinde rakip ekonomik aktörler arasında koordinasyon ve işbirliği sorunlarıdır (Arsenault, 2017: 37). Örneğin sermaye sahipleri, karşılaştıkları sorunları çözmek, daha yüksek getiri sağlayan stratejiler üzerinde koordine olmak ve diğer aktör davranışlarıyla ilgili belirsizliği azaltmak amacıyla, işçi ve işveren sendikaları, sermaye grupları, piyasayı düzenleme gücüne sahip yasal güç otoriteleriyle ilişki içerisine girebilmektedir (Hall ve Soskice, 2001: 10).

Piyasada bulunan aktörlerin koordine olmak ve işbirliği yapmak için diğer aktörlerin birçok olasılık karşısında nasıl davranacakları konusunda kendilerini güvende hissetmeleri gerekmektedir. Bu tür bir güven ihtiyacının karşılanmasında ise önceki işbirliği deneyimleri ve ortak bilgi birikimi ön plana çıkmaktadır (Hall ve Thelen, 2009: 7). Ancak piyasa ekonomilerinde aktörler diğer iç ve dış aktörlerle kurumsal yapıya uygun olmayan informal ilişkiler de geliştirebilmektedir. Aktörler, diğer aktörlerle yaşadıkları ilişkilerindeki deneyimlerden edindikleri tecrübelerle resmî yolların dışında gayri resmî yöntemleri de öğrenebilmekte ve bu deneyimlerden elde ettikleri birikimleri ortak anlayış ve bilişsellik içerisinde bir kültüre dönüştürebilmektedirler (Hall ve Soskice, 2001: 9). Diğer bir deyişle

ekonomi politikasının aktörleri, tarihsel süreçte oluşan resmî kurumsal yapıların dışında bu kurumsal yapıların işleyişlerinin farklı yollarını farklı eylemlerle gerçekleştirme kapasitelerine de sahiptir.

Görüldüğü üzere, kapitalizmin çeşitliliği; aktörler, kurumsal yapılar ve bağlamsal etkenler gibi birçok açıdan, farklı disipliner ve metodolojik yaklaşımlarla ele alınarak incelenmesi bakımından önemli fırsatlar sunmaktadır. Coates (2005: 2), sosyal bilimlerdeki akademik çalışmaların zorunlu olarak paradigmatik doğasını, bir sahneyi aydınlatan spot ışıklarına benzetmektedir. Bu benzetmede her bir spot ışığı sahnenin belirli bir bölümünü en net şekilde görünür kılmakta; diğer ışıkların ortasında biraz daha karanlık ve keşfedilmemiş alanlar bırakmaktadır:

> "Böyle bir sahne ve ışıklar evreninde, genel entelektüel ilerleme, her bir spot ışığı içindeki kavramsal ve teorik yapıların incelenmesinden ve bunların göreceli güçlü ve zayıf yönlerinin karşılaştırmalı bir değerlendirmesinden gelmektedir. Bu durumda, ekonomik verimliliğin belirli ülke kapitalizmleri arasında neden farklılık gösterdiğinin anlaşılabilmesi için her bir ışık hüzmesi içinde neler olup bittiğini (her birinin hangi kavramları ve teorileri içerdiğini), her bir ışığın güçlü ve zayıf yönlerinin neler olduğunu anlamamız gereklidir."

2.2. Kapitalizmde Çeşitlilik Yaklaşımının Tarihsel Gelişimi

VoC yaklaşımı, 19. yüzyılın başından itibaren kapitalizmin bir üretim biçimi olarak ticari, endüstriyel ve finansal aşamalardan geçerek ilerlemesini temel alan ve genel olarak Marksizmden etkilenen Kapitalizmin Aşamaları (Stages of Capitalism (SoC)) yaklaşımının temelleri üzerinde kurulmuştur. SoC yaklaşımına ek olarak, kapitalist sistemin çevresel ekonomik sistemlerin varlığından da etkilediği varsayımında bulunan VoC yaklaşımı, kapitalizmin ekonomik çeşitliliğin içerisine yerleşik olduğu savında bulunmaktadır (Özveren vd., 2012: 21). Tarihsel gelişimine ilişkin diyagramı Şekil 2.1'de sunulan SoC ve VoC yaklaşımları, kapitalizmin çağlar ötesine uzanan tanımlamalarını dışarıda bırakarak, Sanayi Devrimi sonrası döneme odaklanan daha dar bir tarihsel anlatı ve analiz düzeyi çerçevesinde kapitalizmin sermaye, emek ve sanayi ekseninde ele alınmasını sağlayan; kapitalizmin özellikleri ve dönemselleştirilmesine ağırlık veren yaklaşımların sonucudur.

SoC, Fransız Devrimi sonrasında Avrupa'da gelişen sosyolojik ve ekonomik ilerleme felsefesinin etkisiyle, toplumların kendi tarihselliğine uygun bilimsel yaklaşımların (Özveren vd., 2012: 16) araştırmacılar tarafından benimsenmesini ve bu benimsemeye konjonktürel değişimleri içeren ekonomi politikalarının da dahil edilmesini temel alarak, aşamalı bir kapitalist gelişim görünümü sunan yaklaşımlar bütününü temsil etmektedir. SoC yaklaşımı, tek tip kapitalizm kavramsallaştırmasından hareket ederek, tüm dünya için geçerli soyut düzeyde,

ontolojik ve epistemolojik açıdan çeşitli aşamalandırmalar içermektedir (Westra, 2014: 15). Bu aşamalar, farklı yazarlar tarafından serbest ticaret, tekel ve finans kapitalizmi, sömürgecilik ve emperyalizm, rekabetçi kapitalizm, tekelci kapitalizm, devlet tekelci kapitalizm ve sanayi kapitalizmi gibi temalar üzerinden farklı biçimlerde sınıflandırılmaktadır (Özveren vd., 2012: 17). Örneğin, Baran ve Sweezy (1966) rekabetçi ve tekelci kapitalizm olarak iki ana dönem önermekte; Fine ve Harris (1979) laissez-faire kapitalizmi, tekelci kapitalizm ve devlet-tekelci kapitalizm olmak üzere üç aşamalı bir kapitalizm vurgusu yapmakta; Wright (1985) ise ilkel birikim, imalat, makine üretimi, tekelci sermaye, gelişmiş tekelci sermaye ve devlet tarafından yönlendirilen tekelci kapitalizm olarak altı aşama sunmaktadır (Albritton, 1986: 113).

Neoliberalizm ve Marksizm gibi görüşlerden temsilcileri bulunan, teorik ve disipliner yönelim açısından heterojen sayılabilecek (Westra, 2014: 13) VoC yaklaşımı ise kapitalizme ilişkin çeşitlilik ve dönemselleştirme tartışmaları bakımından farklı görüşlere sahip akademisyenleri bir araya getirmektedir. Bu yaklaşım, tek tip kapitalizmin farklı dönemlerdeki evrimini çerçevelemenin ötesine geçerek, aktör davranışlarıyla örgütlenen ve farklılaşan kapitalizmin (Jackson ve Deeg, 2006: 8) incelenmesine imkân sağlamaktadır. Yaklaşım, ekonomi politikası yapımında rol alan aktörlerin firma merkezli bakış açılarını sosyal politikalar temelinde ekonomide etkin diğer aktörlerle koordine etmesini hem firmaların verimlilikleri hem de piyasaların işleyişi açısından önemli görmektedir**.** Ayrıca, ekonomiye ilişkin kurumların birbirlerinin işleyişini tamamlayıcı nitelikte olmasının, ülke farklılıklarını açıklamada kapitalizmin ayırt edici karakteristiklerinden birini oluşturduğunu savunmaktadır (Hall ve Soskice, 2001: 1-8).

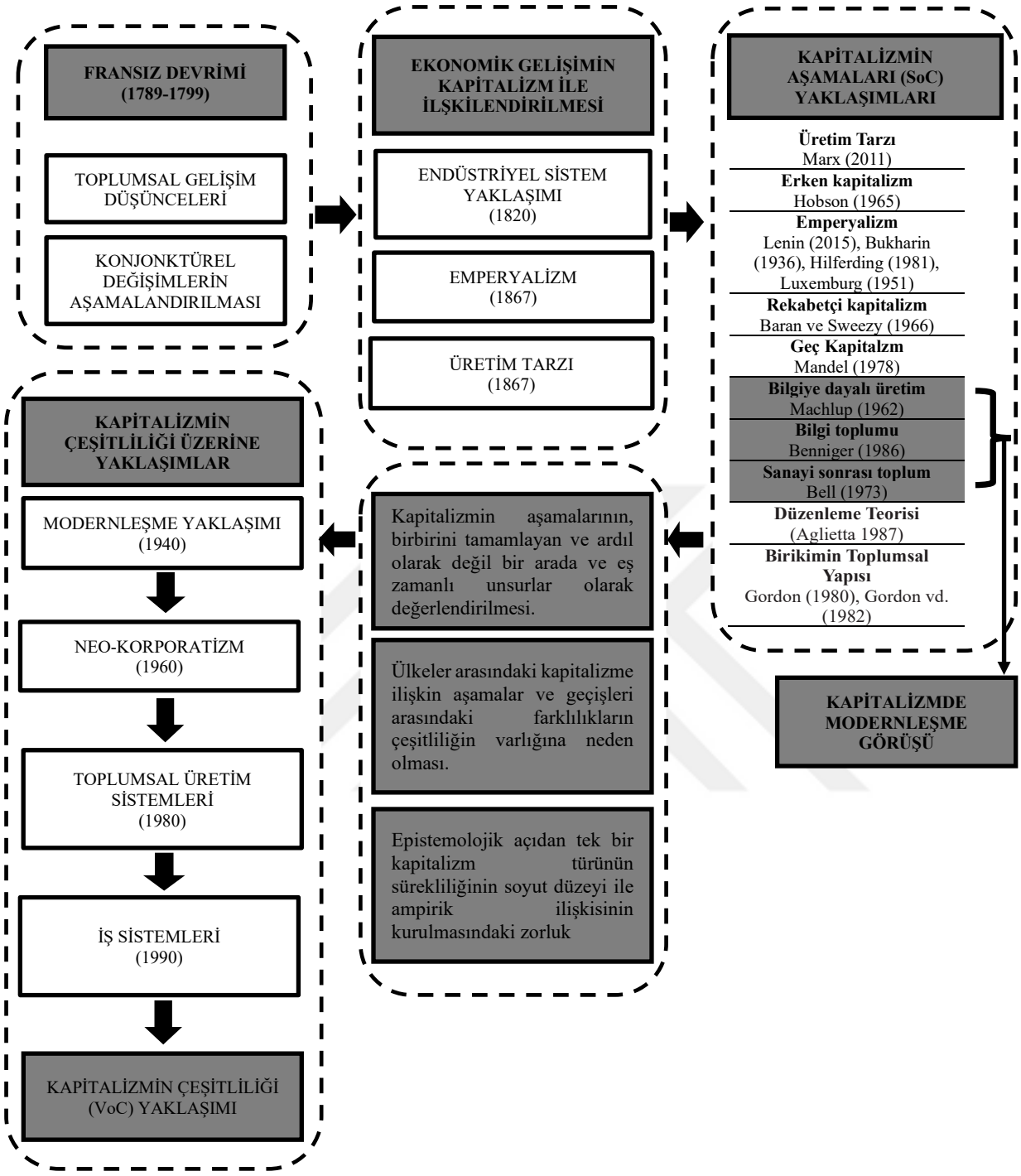
İkinci Dünya Savaşı sonrasında Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ekonomisinin, Avrupa başta olmak üzere diğer ülkelerin "New Deal (Yeni Düzen)" olarak öyküneceği kapitalist bir model olarak görülmesi, modernleşme ve ekonomik büyüme kavramlarıyla anılan kurumsal yapının yaygınlaştırılmasını içermekteydi (Streeck, 2018: 11). Bu "Yeni Düzen" modelinde devlet, piyasayı düzenleme konusunda sınırlı bir rol oynamakta; serbest piyasa açısından ülke ekonomileri arasında önemli kurumsal farklılıklar bulunmamakta ve piyasa organizasyonu bakımından birbirine benzeyen politikalar izlenmekteydi (Jackson ve Deeg, 2006: 8-9). Ülkeler arasındaki ekonomiye ilişkin farklılıkların ABD modeliyle ortadan kaldırılabileceği savını temel alan bu yakınsama[6] yaklaşımı ağırlıklı olarak endüstrileşmeye dayanmakta ve Batı Avrupa'da savaş sonrası yaşanan ekonomik hareketlilik için ABD'nin Marshall Planı tarafından desteklenmekteydi. Bu Plana ek olarak küresel ticaret Bretton Woods

[6] Avrupa ekonomi politiğinin ABD ekonomi modeline benzeyerek tek tipleştirilmesi çabaları olarak ifade edilen yakınsama yaklaşımı, kapitalizmde daha çok sayıda çeşitlenmeyi ifade eden ve ıraksama yaklaşımı olarak adlandırılan ülkeler arası farklılıkların da olabileceği tartışmalarını da gündeme getirmeye başlamıştır (Metin, 2013:162).

anlaşmaları çerçevesinde ABD dolar kuruna sabitlenerek altına endekslenmiş (Van Zon, 2016: 50) ve ABD'nin dünya ekonomisi üzerindeki ağırlığı daha da artırılmıştı.

Shonfield (1965)'in *Modern Kapitalizm* isimli eseri, gelişmiş ülkelerin 1900'lerin başlarındaki endüstrileşme doktrinleriyle İkinci Dünya Savaşı sonrası yeni dönemde ekonomik büyüme konusunda zorluklar yaşadığını, ülkelerin kendilerine özgü yeni ekonomik denge arayışlarında olduklarını savunmaktaydı. Bu yeni denge arayışında Fransa, Almanya ve İngiltere kısmen tarihsel ve kültürel açıdan farklılaşsa da hükümetlerin ideolojik kontrolleri ekonomi politikasının planlamasında etkili olmaktaydı (Arsenault, 2017:18). Yakınsama yaklaşımına karşı Shonfield (1965) ile birlikte 1970'li yıllarda Avrupalı araştırmacılar tarafından Anglo-Amerikan kapitalizminin yerine alternatif arayışlar ilgi görmeye başlamıştı. Ülkeler arasındaki kurumsal farklılıklar ile ekonomik sonuçlar temelinde gelişen bu yeni yaklaşımda devlet, işveren ve sendikal aktörler arasındaki sosyo-ekonomik politikalara ilişkin güç hareketleri, gelirler, enflasyon, sendikalaşma, işsizlik gibi göstergeler (Streeck, 2018: 11-12) önem kazanmaya başlamıştı. Bu dönem içerisinde Shonfield'in (1965) aksine bazı araştırmacılar ise devletin rolünü geri planda tutarak hükümet ve toplum arasında faaliyet gösteren emek ve diğer çıkar gruplarının rolünü ön planda tutmuştu (Arsenault, 2017: 19).

1980'lere gelindiğinde ise uluslararası ekonomiye nüfuz eden neoliberalizmin ve teknolojik gelişimin etkisiyle, firma düzeyinde esnek üretim davranışları ile Almanya ve Japonya gibi ülke farklılıklarının ve rekabetin önem kazandığı (Whitley, 1999; Coffey vd., 2009; Dore, 2013) bir yaklaşım olarak üretim sistemleri yaklaşımı ortaya çıkmıştı. Üretim sistemleri, sermaye sahipliğinin artan ve devletin azalan gücünü (Hall ve Soskice, 2001: 56) öne çıkaran bir anlayışa sahipti. Sektörel ve firma tipleriyle ilişkilendirilen ve sekiz farklı iş sistemi sınıflandırmasından oluşan yaklaşım; (1) firma sahipliği, (2) kontrol yeteneği, (3) işbirliği ve koordinasyon, (4) güven, (5) kaynaklara erişim, (6) yerel ve uluslararasılık, (7) işgücünün niteliği, (8) hükümetlerin desteği temelinde ayrımlardan oluşmuştu ve gelişmiş ülke ekonomilerinden elde edilen veriler tarafından desteklenmekteydi (Hotho, 2014:674).

Şekil 2.1 SoC Yaklaşımından VoC Yaklaşımına Tarihsel Süreç
Kaynak: Hilferding (1981), Albritton (1986), Aglietta (1987), Hall ve Soskice (2001), Özveren vd. (2012), Göker ve Akyol (2013), Westra (2014), Lenin (2015).

2000'li yıllardan itibaren üretim sistemleri ve iş sistemleri yaklaşımlarının ekonomik işbirliği ve koordinasyona önem veren literatürü, Hall ve Soskice (2001) ile birlikte aktör davranışları, kurumsal yapıların tamamlayıcılığı ve karşılaştırılması üzerine evrilerek kapitalizmde yeni bir çeşitlilik yaklaşımı ortaya çıkardı. Hall ve Soskice (2001: 21) ile onları takip eden araştırmacıların Varieties of Capitalism (VoC) literatürü, sermayenin üretimi

stratejik olarak nasıl organize etmesi gerektiğine ilişkin seçeneklerin piyasalar üzerindeki etkisini kurumsal yapılara ve tamamlayıcılıklara odaklanan bir yaklaşım içerisinde incelemekte, Liberal Piyasa Ekonomileri (LME) ile Koordineli Piyasa Ekonomileri (CME) temelinde aktörlerin çabalarını gruplamaktaydı.

VoC yaklaşımı firmaları kâr elde etmek amacıyla üretme ve dağıtma kapasitelerini kullanan ilişkisel aktörler olarak görmektedir. Bu ilişkiler;

a. İşgücü, onu temsil eden sendikalar ve işveren sendikalarıyla çalışma koşulları ve ücretleri kapsayan endüstriyel ilişkiler,

b. İşgücüne nitelik kazandırılmasıyla ilişkili mesleki olarak eğitim ve öğretim,

c. Firmaların finansmana erişimi konusunda yatırımcısıyla olan kurumsal yönetişim,

d. Tedarikçi ve müşteri ilişkilerini kapsayan firmalar arası ilişkiler,

e. Firmaların kendi çalışanlarıyla yetkinlikler temelinde kurulu ilişkilerdir.

Sermaye sahipleri ve firmalar bahse konu ilişkilerde oluşabilecek sorunları çözmek için geliştirdikleri stratejik işbirlikleri ve çabalarıyla ülke ekonomi politikasını etkilemekte (Hall ve Soskice 2001: 7), mevcut kurumsal yapılar tarafından şekillendirilen üretim politikalarını izlemektedirler (Arsenault, 2017: 23). VoC, koordinasyon kapasitelerinin kurumsal düzenlemelere bağlı olduğunu, iş ilişkileri, eğitim ve inovasyon sistemleri, çalışma ilişkileri, kurumsal finans ve yönetişim gibi ekonominin farklı alanlarında kurumsal tamamlayıcılıklar bulunduğunu ileri sürmekte (Pontusson, 2005: 163), Liberal Piyasa Ekonomisi (LME) ile Koordineli Piyasa Ekonomisi (CME) olarak iki farklı kapitalizmin varlığına işaret etmektedir. Ancak OECD ülkelerini kapsayan bu ikili ekonomik ayrım, bir spektrumun iki ucunda bulunan ve arasına birçok ülkenin kendine yer bulabileceği bir alana işaret etmektedir (Hall ve Soskice 2001: 8). Örneğin ABD, İngiltere, Yeni Zellanda, Kanada, İrlanda ve Avustralya LME; Almanya, Japonya, İsviçre, Belçika, İsveç, Finlandiya, Avusturya ve Danimarka ise CME olarak spektrumda farklı bölgelerde kümelenmektedir.

Firmalar, LME'lerde koordinasyon sorunlarını neoklasik bakış açısıyla genellikle hiyerarşiler ve rekabetçi piyasa düzenlemeleri yoluyla, CME'lerde ise stratejik etkileşim, ilişkisel ve işbirliğine dayalı, piyasa dışı çözümleri gözardı etmeden çözüme kavuşturmaktadırlar (Hall ve Soskice, 2001: 5-8). LME'lerde bulunan firmalar faaliyetlerini koordine etmek için firmalar arası ilişkiler yerine piyasada bulunan teşvikleri, kalkınma planlarını ve deregülasyonları tercih etmektedir. Bu daha çok gücün siyasi yürütme erki olan hükümet tarafından kullanılmasını gerektirmektedir. CME'lerde ise firmaların üzerinde, toplumsal uzlaşı sağlanmış hükümetler tarafından yönetilme isteği bulunmaktadır. Bir başka ifadeyle siyasi rejimin türünün sermaye ve piyasa kurumları üzerinde değişim yaratma

potansiyeli bulunmaktadır. Örneğin koalisyon hükümetlerinde, sermaye gruplarının gücünü destekleyici partilerin iktidarında ya da gücü son derece özerk parti liderlerinde toplayan siyasi rejimlerde kurumsal yapıların değişimiyle yatırım mantığı farklılaşabilmektedir (Hall ve Soskice, 2001: 49).

VoC yaklaşımıyla birlikte üzerinde daha fazla yoğunlaşılan kurumsal yapı ve kurumsal tamamlayıcılık kavramları, ülke bağlamlarında kapitalizmin çeşitliliğinde odak noktayı oluşturmaktadır. Ekonomiler sosyal olarak yerleşik oldukları için, bileşen unsurlarının çıkarlarını, onları sosyal olarak yerleşik bütünün içine konumlandırmadan anlamak zorlaşmaktadır, çünkü her ekonomi kurumsal bir yapıdan oluşmakla kalmaz, aynı zamanda aktörlerin seçimlerini tanımlayan, girişim kalıplarını forma sokarak sermaye sahiplerinin ve hükümetlerin davranışlarını belirleyen siyaset ve piyasaların kurumsal bir organizasyonu haline dönüşmektedir (Zysman, 1994: 258).

Sosyal yerleşiklikten kaynaklı siyasi ve ekonomik kurumların yapısını ve işleyişini anlamak önemlidir. Bunun nedeni, sermayenin çıkarları ile aktörlerin gücünü anlamaya temel sağlaması ve zaman içinde bu çıkarlar ile gücün değişimini analiz etmeye imkân vermesi bakımından söz konusu yaklaşımın literatür açısından önemli bir bilgi potansiyeli barındırmasıdır (Pontusson, 1995: 120). Örneğin Avrupa Birliği (AB)'nde işsizlik, sanayinin gerilemesi gibi ekonomik değişimlerin yarattığı etkilere karşı işçi sendikaları, sermaye sahipleri ve yerel yönetimler gibi çıkar grupları, kendi stratejik çıkarlarını korumak amacıyla siyasilere baskı yapmak üzere harekete geçmektedir. Bu tür zorlayıcı hareketler ise, siyaset kurumunda ulusal ve uluslararası yapılardan bağımsız hareket etmekte zorlanan aktörlerin kısıtlanmış davranışlarını görünür kılmaktadır (Arsenault, 2017: 22). Bu açıdan bakıldığında uluslararası ekonomi politikasında hükümetlerin refah seviyesi, serbest ticaret, enflasyon gibi ülkelerin çıkarları ile birlikte ifade edilen kurumsal yapılara ilişkin tutumlarının kaynağını ve nedenselliğini de anlamak kapitalizmin çeşitliliği açısından önem kazanmaktadır (Hall ve Soskice, 2001: 52).

Bir aktörün izlediği stratejiler ve bu stratejilerden beklenen çıkar faydası genellikle bir değil, bir dizi kurumun varlığına ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle aktörler bir kurumu oluşturan düzenli uygulamalara bağlı kalmayı salt bir kurumsal bağlılıkla değil, kendi yorumladıkları şekliyle çıkarlarını ilerletme için gerekli görmektedirler. Dolayısıyla politik ekonomideki çoğu kurum, aktörlerin çıkarlarını ilerletmeye çalıştığı daha aktif bir sürece dayanmakta; avantajlarının ve sınırlamalarının bilincinde olan aktörlerin değişken stratejileri doğrultusunda koordinasyon mekanizmaları diğer aktörlerle ilişkiler içinde sürekli ve bilinçli biçimde harekete geçirilmektedir (Hall ve Thelen, 2009: 5-6). Uluslararası düzenlemeler gibi ülke ekonomisi

üzerinde etkili olan gelişmelerin, yerel aktörler arasındaki ilişkilere yansıması da kapitalizmin çeşitliliğine ilişkin önemli bilgiler barındırmaktadır. CME olarak gruplanan ülkeler ve aktörlerinin, uluslararası ekonomi düzenlemelerine uyum ve yardımcı olacak kurumlar aramaları beklenebilirken, LME'lerde ise sermayenin ülke içi piyasa mekanizmalarının işleyişine müdahale edecek düzenlemelerden kaçınma davranışı sergileme ihtimalleri bulunmaktadır (Hall ve Soskice, 2001: 53).

Sermaye sahipliğinin ağırlık kazandığı ülke ekonomi sistemlerinde önemli ekonomik kararların hükümetler tarafından değil sermayedarlar tarafından alındığını vurgulayan Lindblom (1977: 172-175), iş dünyasının isteklerinin hükümetler tarafından toplumun genelini kapsayan ihtiyaçlar olarak algılanmasının sermaye lehine bir davranış olduğuna işaret etmektedir. Bruff (2011: 485), sermaye lehine bu tür hareket biçiminin nedeninin kurumsal yapıyla ilişkili olduğunu belirterek bir rejimin unsurları olarak tanımladığı "kural koyucular" ve "kurallara uyanlar" açısından yaptığı değerlendirmede kurallara uyma konusunda kabullenmenin her zaman toplum tarafından gerçekleştirildiğini, sermaye sınıfının ise kural koyucu bir aktör olarak sosyal yerleşikliğini ifade etmektedir.

Sermaye sahipleri ve devlet yönetimi arasındaki ilişkinin ülkeler arasında farklılık gösteren doğası düşünüldüğünde, devletin sermaye sahipleri tarafından nasıl algılandığı ve nasıl etkileşimde bulunulduğu dikkat çekici bir konu haline gelmektedir (Ergur vd., 2015: 108). Bu etkileşimin kapitalizmin çeşitliliği noktasında özellikle ülkeler açısından incelenmesinin önemli olduğu değerlendirilmektedir. Coen vd. (2010), sermaye sahipliği ve devlet arasındaki etkileşimi dört ana tartışma başlığı altında gruplamaktadır. Bunlar;

a. Piyasanın hükümetler üzerindeki etkisi,
b. Haksız elde edilen rantlar,
c. İş dünyası ile devlet etkileşimindeki dengesizlik,
d. Devlete bağımlılıktır.

Kapitalizmin çeşitliliğinde aktörler arası ilişkilerde son dönemde öne çıkan bir diğer kavram da *klientalizm*dir. Klientalizm, bireyler ile gruplar arasında veya hükümetler ile vatandaşlar arasında hiyerarşik bir etkileşim örüntüsü olarak dikkat çekmektedir (Becker, 2009: 56). Klientalizm, Akdeniz ülkelerinde, Latin Amerika, Asya ve Afrika'nın daha az gelişmiş kapitalizmlerinde görülebilen bir olgu olarak, örneğin siyasi liderliğin önemli bir rol oynadığı Rusya'da merkezi yönetim ve yerel politikacılar ile sermaye sahipleri arasındaki güçlü patrimonyal özellikler taşıyan ve yapılandırılmış bir kapitalizm biçiminde; *"Ahbap-Çavuş Kapitalizmi"* ya da *"Klientalist Kapitalizm"* kavramsallaştırmalarıyla öne çıkmaktadır (Becker, 2009: 62).

Sonuç olarak kapitalizmin çeşitliliği literatürü, Hall ve Soskice'nin (2001) VoC yaklaşımı sonrasında gelişen biçimiyle ülkeler arasındaki farklılıklara odaklanarak, dünya ekonomisinde benzer kurumların varlığına rağmen farklı işleyişlerin ve tepkilerin ortaya çıkabildiğini ABD, İngiltere, belirli Kıta Avrupası ülkeleri ve Japonya gibi seçilmiş ülke örnekleri üzerinden göstermektedir. Bu örneklemelerde ekonomik verimliliğe içkin stratejik birliktelik, refah devleti politikaları, eğitim, toplu sözleşmeler ve ekonomik reformlar gibi makro düzey dinamikler üzerinden yürütülen araştırmaların (Scharpf, 2000; Thelen, 2001; Iversen, 2005; Becker, 2009) öne çıktığı görülmektedir. Bununla birlikte kapitalizmin çeşitliliğine vurgu yapan literatür, farklı yaklaşımlara sahip bir görünüm de sunmakta; odaklanılan kavramlardan sınıflandırmalara, süreçsel ayırımlardan metodolojik farklılıklara kadar uzanan çeşitli tartışmaları ve eleştirileri de kendi içinde taşımaktadır.

2.3. Kapitalizmin Çeşitliliği Yaklaşımına Yönelik Eleştiriler

Kapitalizmin farklı ülkelerde yapılanması ve çeşitliliğine ilişkin makro ve mikro yaklaşımları içinde bulunduran geniş bir bilgi birikimi bulunmaktadır (Coates, 2005: x). Yakınsama-ıraksama, iş sistemleri, SoC ve VoC yaklaşımlarını barındıran bu geniş literatür, kapitalizmin bütün biçimlerini kapsayabilecek karmaşık, esnek ve kendi içinde tartışabilen bir teoriye duyulan ihtiyacı da gündeme getirmektedir (Screpanti, 2001: 256). Kapitalizmin çeşitliliği yaklaşımları farklı tanımlamalara dayansa da 'en iyiyi' arayan bir normatif sıralamadan kaçınarak herhangi bir kapitalizm formunun diğerine üstünlüğünü ilan etmeme eğilimi ve bu çerçeveyi geleceğe dönük bir araştırma gündemi olarak kurması literatür açısından önemli bir durumu ifade etmektedir (Hall ve Soskice, 2001: 21). Bu yaklaşım tercihinin bir sonucu olarak, kapitalizmin farklılıklarla ortaya çıkabildiği ve kendine özgü kurumsal yapılar ile aktör davranışları barındırabileceği kabul edilmektedir.

VoC literatürüne ilişkin eleştirileri üç grupta toplamak mümkün görünmektedir. Bunlar (Arsenault, 2017: 5);

1. *Kapitalizmdeki çeşitliliğin kendisini sorgulayanlar:* Kapitalist farklılaşmanın temel önermesini reddederek kapitalizmin liberal piyasa kurumlarına doğru tarihsel bir yakınsama içerisinde devam ettiği iddia edilmektedir.

2. *Kapitalizmdeki çeşitliliği kabul eden ancak yaklaşımın kurucu unsurlarını eleştirenler:* Kapitalizmdeki çeşitliliği kabul etmekle birlikte, VoC çerçevesinde öne çıkan LME-CME gruplamasının kapsayıcılığını sorgulamaktadır.

3. *Kapitalizmdeki çeşitliliği kabul eden ancak çeşitliliğe kavramsal olarak daha zengin yaklaşımlar çağrısında bulunanlar:* Bu gruptaki araştırmacılar, kapitalist ekonomilerdeki

çeşitliliği kabul etmekte ancak nedensel mantığının temellerine şüpheyle yaklaşmakta ve çeşitliliğin kaynaklarının değişebileceğini[7] savunmaktadırlar. Bu kaynaklar, siyaset, tarih ve kültür olabilmektedir.

Bu genel çerçeve, Hall ve Soskice'nin (2001) VoC yaklaşımına yönelik daha "içeriden" eleştirilerle tamamlanmaktadır. Bunlar arasında;

a. Kurumsal yapıların dar tanımlamalarla ele alınmasına karşın analizlerde geniş yer verilmesi, firma merkezliliğin ön plana çıkarılarak devletin ve emeğin ekonomi politikalarındaki rolünün gözardı edilmesi (Howell, 2003: 105-122),

b. OECD verilerine bağlı olarak gelişmiş kapitalist ülke ekonomilerini ele alması (Pontusson, 2005: 164),

c. Koordinasyon sorunlarına yapılan aşırı vurgu (Arsenault, 2017: 6),

d. Rasyonellik ve etkinliğin ön plana çıkarılması (Özveren vd., 2012: 28),

e. Aktörler arasında çatışmaya ya da güç kullanımına gerçek anlamda yer verilmemesi (Howell, 2003: 112) bulunmaktadır. Bu noktada eleştirilerin ortak ekseni, VoC'nin kurumsal farklılıkları açıklarken aktör davranışlarını hangi mekanizma üzerinden bağladığıdır.

Bu tartışma, VoC'nin stratejik yönetim literatürüne temas ettiği yerde daha görünür hale gelmektedir. Geleneksel olarak yapının stratejiyi takip ettiği varsayımına karşı Hall ve Soskice (2001: 16) ise stratejinin yapıyı takip ettiğini ve dolayısıyla kurumsal yapılar arasında farklı firma davranışlarına yol açtığını vurgulamaktadır. Jackson ve Deeg'e (2006: 23) göre ise VOC yaklaşımı sosyal ve politik bilginin önemine dikkat çekmekle birlikte kurumsal yapılara yüzeysel bir yaklaşım getirmekte ve aktör davranışları ile yapıların derinlemesine incelenmesi yerine koordinasyon işlevi açısından ele almasına dikkat çekmektedir. Pontusson (2005: 187), ortak çıkarlara sahip aktörlerin koordinasyon kapasitesinin, farklı çıkarlara sahip aktörler arasında işbirliği ve uzlaşma için önemli bir ön koşul olduğunu, ancak çıkar temelli hareket eden siyasi-ekonomik aktörler arasındaki güç dağılımının da önemine dikkat çekmektedir.

> "Kaynakların dağıtımına ilişkin çatışma kapitalist siyasi ekonomilerin ortak bir özelliğidir, ancak gücün dağılımı bu ekonomiler arasında bir çeşitlilik kaynağıdır. Güç dağılımı aynı zamanda zaman içinde de bir değişim kaynağıdır. Aktörler arasındaki güç ilişkileri kurumlara yerleşiktir ve açıkça bir gecede değişmez. Ancak aktörler arasındaki güç ilişkileri temelde dinamiktir ve piyasa koşullarındaki konjonktürel değişikliklerin yanı sıra altta yatan ekonomik yapılardaki değişiklikleri de yansıtır."

Murphy ve Willmott (2015: 26)'un da örgüt çalışmalarında önemli bir konu olan güç örüntülerine ilişkin değerlendirmesi aşağıdaki gibidir:

> "Örgüt çalışmalarında kapitalizmin örgütlenmesi ile sınıf ve güç ilişkileri arasındaki ilişkilere yeterince

[7] Örneğin Amable (2003) kurumsal olarak benzer beş kapitalizm modeli tanımlamakta, Crouch (2005) ise neredeyse her sayıda kapitalist modelin teorik olarak mümkün olduğunu iddia etmektedir.

> odaklanılmamıştır. Eleştirel örgüt çalışmaları alanındaki pek çok çalışma, güç ve kimlik konularının ekonomi politikten ayrıştırılmış olsa da ana akım örgüt çalışmalarındaki temel odak noktası, kârları artırmak için ağları harekete geçirme mekanizmalarıdır. Ancak neoliberal kapitalizmde sınıf ve sınıf çatışmasının dinamiklerini anlamaya yönelik önemli bir katkı, eleştirel örgüt çalışmaları tarafından eleştirel sosyal bilimi uzun süredir ilgilendiren konularla yeniden bağlantı kurularak yapılabilir."

Kapitalizmin çeşitliliğine ilişkin bir diğer eleştiri konusu da sınıflandırılmasıyla ilgilidir. Örneğin Hotho'ya (2014: 676) göre CME'ler olarak ayrıştırılan ülkeler grubundaki heterojenlik daha fazla kavramsal farklılaştırmaya ihtiyaç duymaktadır. Sınıflandırmaya ilişkin sınırlamaları aşmak için ise daha alt düzeyde kümelenme-gruplama benzeri bir ayrım yapmak gerekmekte, böylesine bir yaklaşım ise küme analizi benzeri nicel araştırma yöntemleri kullanımını gerekli kılmaktadır. Becker (2009: 166-167), kapitalizmdeki çeşitlilik yaklaşımının, farklılıkları analitik olarak birkaç tipten oluşan basitleştirici bir çerçeveye oturtmak açısından değerli olduğunu ancak ana akım haliyle bu yaklaşımın esnek olmayacağını vurgulamaktadır. Onun görüşüne göre, ABD veya Almanya gibi ekonomi politikaları farklı ülkeler, çıkar çatışması, toplumsal ve insanî problemler gibi sosyal olarak yerleşikliğe ait faktörlerin de dikkate alındığı sistemler olarak değerlendirildiğinde kurumsal tamamlayıcılıkların ekonomi üzerindeki etkilerinin yeniden değerlendirilmesini mümkün duruma getirebilecek, örneğin Anglo-Sakson, Akdeniz, Kuzeybatı Avrupa ve Doğu Asya siyasi ekonomilerine özgün farklı kapitalizm çeşitliliği ortaya çıkabilecektir.

Hay (2005:114-116)'a göre kapitalizmde çeşitlilik olduğu iddiasının genel analitik faydası ile VoC yaklaşımının kendisinin özel analitik faydası arasında çok net bir ayrım yapmak önemlidir:

> "Hall ve Soskice (2001)'in önermeleri göz önüne alındığında, kapitalizmin birçok türü değil, liberal ve koordineli iki türü olduğu "mantıksal bir çıkarım" meselesidir... Bu tümdengelim mantığı sadece gelişmiş ülke ekonomilerine ilişkin istatiksel küme analiziyle birlikte yerini daha tümevarımsal bir mantığa bırakmaktadır… Ancak, bu tümevarımsal mantık kapitalizmin neden iki türde olması gerektiğini gösteren tümdengelimsel akıl yürütme sürecinin açık bir ifadesi ve analitik modeli olmadığında başka ülke ekonomilerini açıklayıcılık noktasında kafa karışıklığı yaratmakta "Gelişmiş ekonomilerin mi yoksa kapitalizmin mi iki türü vardır?" sorusunu akla getirmektedir."

2.4. Kapitalizmin Çeşitliliği Açısından Hükümetler ve İş İnsanları İlişkisini Araştırmanın Önemi

Kapitalizmin çeşitliliğine ilişkin literatür; devlet, sermaye sahipliği ve emek grupları gibi piyasa üzerinde söz sahibi aktörleri ele alması, ülkelere özgü kurumsal yapıların etkileri ve ekonominin bağlam merkezli incelenmesi açısından önemli bir açıklama gücü potansiyeline ve bilgi birikimine sahiptir. Whitley (1999, 2007) ile Hall ve Soskice'nin (2001) çalışmaları ve bu

çalışmaları izleyen araştırmalar, kapitalizmin çeşitliliğini çoğunlukla ABD, Avrupa, Japonya ve Güney Kore gibi örnekler üzerinden inceleyerek söz konusu ülkelerde ekonomik kurumların işleyişine dair önemli sonuçlar üretmiştir.

Pierson (2001: 5), farklı sosyal politika modellerinin ülkelere özgü kapitalizm içine nasıl yerleştiğinin ve şekillenmesine nasıl yardımcı olduğunun incelenmesinin önemli olduğunu belirtmektedir. Ülkelere özgü kapitalizmin çeşitliliğini açıklama noktasında ise daha zengin kavramsal yaklaşımlarla (Arsenault, 2017: 5) incelenmesi önem kazanmaktadır. Bununla birlikte ekonomiyle ilişkili aktörlerin tarihsel özgüllüğü, bireysel düzeyde ekonomik kazanç elde etme arayışı ile sosyal istikrarı tesis etme ve korumaya yönelik ortak siyasi çabalar arasındaki çatışmalı etkileşimi ortaya çıkarabilmektedir. Örneğin İkinci Dünya Savaşı sonrasında ekonominin yeni kurumsal formlarının oluşturulmasında gerekli siyasete ilişkin konular kapitalizm üzerinden okunmaya çalışıldığında, baskıcı ve zorlayıcı değişimler yerini piyasaların genişlemesini destekleyen, sermaye birikimine yeni fırsatlar açan konjonktürel düzenlemelere bırakmaktadır (Streeck, 2009: 4). Bu nedenle Arsenault (2017: 31), kapitalizmdeki çeşitliliğe ilişkin siyaset kurumları ile ekonomi kurumları arasındaki nedensel ilişkileri anlamak için güç ilişkileri ve siyasi kurumların ekonomik yapılardaki farklılaşmaya ilişkin nedensel bağlantılarının açıklayıcılığının daha fazla ele alınması gerektiğini belirtmektedir.

Zaman ve mekân odağında, ekonomik kurumların mı siyasi yapıları şekillendirdiği yoksa siyasi kurumların mı ekonomik yapılar üzerinde belirleyici olduğu sorusu, kapitalizmin çeşitliliği literatürü açısından önemli bir bilgi üretimi kapasitesi taşımaktadır. Örneğin işveren sendikalarının emek karşısında hükümet dışında çoğunluk ve güç sağlama çabalarına ilişkin koordineli hareket etme çabaları konfederasyon benzeri daha koordineli ve merkezi örgütlenmeleri ortaya çıkarabilmektedir. Bu koordineli çaba hareketi ister istemez sermayenin piyasa üzerinde asimetrik güç sahibi olduğu varsayımını da akla getirmektedir. Kaynaklara erişim noktasında emeği rakip olarak gören sermaye, güç sahibi ve maliyetleri üstlenen kimliğiyle (Arsenault, 2017: 36) emeğe ilişkin politikaları kendi lehine sonuçlandırmak amacıyla hareket edebilmektedir. Bu durum beraberinde kuralsızlık kavramını da ön plana çıkarmaktadır. Streeck'e (2009: 6) göre kapitalizmin dinamik ve istikrarsız doğası kendi içerisinde bir dizi komplikasyon barındırmakta, kurumsal bir perspektiften bakıldığında aktörler kapitalizmin doğasında var olan kuralsızlık ethosuyla birlikte kabul edilmektedirler. Aktörlerin mevcut kâr ya da ihtiyaç tatmin düzeylerinden daha fazla kazanç elde etmelerini temsil eden modern kapitalist maksimizasyon ethosu kapitalist aktörleri, kolektif kurumları zayıflatarak kazanç elde etmeyi zorunluluk haline getiren oyun kurucular olarak kabul

etmektedir.

Hükümet ve iş insanlarının piyasayı kendi istekleriyle uyumlu etkilemeye yönelik davranışlarının, örgüt çalışmaları literatürü bağlamında görünürlüğü az ancak başka disiplinlerde sıklıkla ele alınan kavramlarla incelenmesi, Türkiye bağlamında kapitalizmin çeşitliliğinin açıklanmasına katkı sunma potansiyeli barındırmaktadır. Örneğin, sermaye örgütlenmesi olarak kavramsallaştırılan iş insanları ve derneklerinin, örgüt çalışmaları açısından örgütsel kimliklerinin yanı sıra siyasi kimlikler de taşıyabileceği ve bu kimlikler doğrultusunda hükümetleri etkilemeye çalışabileceği vurgulanmaktadır (Koçak, 2018: 95). Dolayısıyla örgütsel alanın siyasileşmesi, kapitalizmin çeşitliliği analizlerinde dikkate alınması gereken önemli bir noktadır. Benzer şekilde devletin yürütme erkini elinde bulunduran hükümetlerin de ekonomik alanı yönetme şekli, sermaye sahipleri ve uluslararası ekonomi politik kuruluşlarla ilişkileri kapitalizmin çeşitliliğinde önemli bir kavramsal başlık olarak karşımıza çıkmaktadır (Hall ve Soskice, 2001: 53).

2.5. Kapitalizmin Çeşitliliği Yaklaşımı ile Türkiye'ye Bakmak

Piyasaların her yerde ve her anda aynı olmaması nedeniyle sosyal bağlamdan soyutlanmış olarak yürütülen incelemeler, ülkelerin kendine özgü kapitalist hareketliliğinin gözden kaçırılmasına neden olabilmektedir. Bu nedenle Türkiye'nin kapitalist gelişme sürecini açıklarken tekil bir kapitalizm modelinden değil; ülkeye özgü kurumsal yapılar, tarihsel kırılmalar ve aktör ilişkilerinin birlikte ele alındığı bağlamsal bir çerçeveden hareket etmek önem kazanmaktadır. Farklı ekonomilerdeki temel kurumsal yapılar farklı özelliklere sahip olabilmekte, ekonomiler devletin karakteri, çalışma ilişkileri, finansal sistemlerin yönetişimi bakımından farklılık gösterebilmektedir (Zysman, 1994: 258). Bu anlamda ülkeler arasında kültür, tarihsel değişim, toplumsal olarak yerleşik kodlar ve informal kurallar gibi farklılıkların rolü kurumsal yapıların etkileriyle birleştiğinde, kapitalizmin çeşitliliğine işaret eden bir durum meydana getirmektedir (Özveren vd., 2012: 22).

Türkiye'nin kapitalizm açısından değerlendirilmesi noktasında VoC yaklaşımı içerisinde farklı değerlendirilmeler bulunmaktadır. Witt vd. (2018: 23), araştırmalarında Şili, İsrail, Kore, Güney Afrika, Tayvan ile birlikte "Gelişmekte Olan Ekonomiler" sınıfında Türkiye'yi değerlendirirken bu sınıflamadaki ülkelerin ortak özelliklerini kalkınmacı devlet müdahalesi, orta uzunlukta istihdam süresi, iyi düzeyde genel eğitim, emeğin özel meslekî eğitiminin varlığı, piyasaları domine eden bankaların öncülük ettiği finansal sistemler, firma içi hiyerarşik yönetişim, aile şirketlerinin varlığı ve holding yapıları olarak sıralamıştır. Hall ve Soskice'nin (2001: 21) çalışmasında ise Türkiye, Akdeniz ülkeleri kuşağında Fransa,

Yunanistan ve İtalya ile birlikte tarım sekörünün öne çıktığı, firma finansmanı konusunda piyasa dışı koordineli davranış sergileyen bir kapitalizm türü olarak "Akdeniz Kapitalizmi" gruplamasında kendine yer bulmuştur. Bu gruplamaya göre Türkiye kurumsal yapıları ve tamamlayıcılıkları açısından ne liberal ne de koordineli sayılabilecek özellikler barındıran piyasa düzeniyle kendine özgü özelliklere sahiptir. Ancak aynı gruplamada bulunan Yunanistan'da ise sınırlı kaynaklar, düşük beceriler ve zayıf koordinasyonla karakterize edilen devletçilik, reformları uygulamak açısından zorlu bir hükümet yönetim becerisini gerektirmektedir. Algılanan yolsuzluk ve vergi kaçakçılığının yüksekliği, yolsuzluk olgusunun kültürel yerleşikliği, devletin sosyal destek harcamalarının popülist siyasetle artması, refah açığının ailenin emek gücüyle kapatılması söz konusudur (Featherstone, 2008: 20).

Görüldüğü gibi Türkiye, kapitalist çeşitlilik konusunda farklı görüşler tarafından ne LME ne de CME gibi genel özellikleri tanımlanmış bir gruplama içerisinde bulunmamaktadır (Featherstone, 2008: 9; Streeck, 2018: 25). Ayrıca bu gruplamanın Türkiye'nin hangi tarihsel dönem aralığına işaret ettiği ve kapitalist gelişme sürecini kapsadığı belirgin değildir. Bunun önemli nedenlerinden birinin, Türkiye'ye ilişkin VoC-merkezli ampirik çalışmaların görece sınırlı olması olduğu değerlendirilmektedir. Türkiye'nin gelişmekte olan bir çevre ülkesi olması, VoC açısından kendine özgü bağlamının dikkate alınarak ele alınması konusunda bir araştırma sorusunu da gündeme getirmektedir. Bu amaçla, tez konusu özelinde Türkiye bağlamını açıklayan politik ve ekonomik literatürün taramasıyla belirlenen altı ana kavram kategorisi, *"merkezden uzak bu dış çevrenin, konuşulması ve çerçevelere sığdırılması zor olan"* (Buğra, 2004: 20-22) kapitalist farklılaşmasının incelenmesinde kullanılabilecek bir analitik çerçeve şeklinde ele alınmalıdır. Bu tür bir incelemenin hakkında daha az bilgiye sahip olunan *"dünyanın geri kalanının kurumsal özellikleri"*nin (Witt vd., 2018: 10) ve farklı ekonomi politikalarının kurumsal yapılarının da dahil edildiği bir literatüre katkı yaparak kapitalizmin çeşitliliği yaklaşımına (Özveren vd., 2012: 32) destek sağlama potansiyelinin olduğu değerlendirilmektedir.

Türkiye bağlamında kapitalizmin gelişiminde devlet, sermaye sahipleri ve emeğe ilişkin aktörlerin birbirleriyle olan ilişkilerini (Öniş, 1998; Buğra, 2003; Yılmaz, 2003; Savran, 2004; Yalman, 2004; Özdemir, 2006; Buğra, 2014; Buğra ve Savaşkan, 2015; Akça vd., 2018; Buğra, 2018) ele alan halihazırda geniş bir literatür bulunmaktadır. Bu geniş literatürde sermaye birikimini aktör davranışları ve tarihsel süreçler içerisinde inceleyen çalışmaların (Ercan, 1998; Akçay ve Türkay, 2006; Akyol, 2009, Yaman-Öztürk ve Ercan, 2012; Çetinkaya, 2019), yoğunluğu gözlemlenmektedir. Siyaset ve ekonomi alanı ağırlıklı bu literatürün yanında örgüt

çalışmaları alanı özelinde ise aktör davranışları daha mikro düzeyde, firma davranışları temelinde ele alınmaktadır.

Türkiye'de örgüt çalışmaları literatüründe kapitalist çeşitlenmenin ele alınması ise az sayıda araştırmada (Metin, 2013; Dirlik, 2016) teorik düzeyde gerçekleştirilmiş, tarihsel süreçler, sosyal yerleşiklik, kendine özgü aktör davranışları ve kurumsal yapıların oluşumu, ampirik araştırmalarla ele alınmamıştır. Bu nedenle kapitalizmin çeşitliliğinin kaynağını, piyasaların mikro yapısından ziyade siyaset, kültür ve tarih gibi unsurlarla ilişkilendiren bir yaklaşımı (Hancké vd., 2009: 8) tercih etmek, bu araştırmanın konusu açısından araştırmacı için motive edici bir seçenek olarak öne çıkmaktadır. Bu tür bir incelemenin kapitalizmin çeşitliliğine ilişkin farklı kurumsal yapılarda ortaya çıkabilecek dinamikleri açıklama gücü (Streeck, 2018: 15) açısından önemli bir bilgi kaynağını oluşturacağı değerlendirilmektedir.

Türkiye kapitalist gelişme sürecinin tarihsel olarak kapitalizmle daha geç tanışan ekonomik formasyonlardan olması (Ercan, 1998: 27) ve ekonomi politikasında devletin belirleyici konumu (Boratav, 1989: 149; Yalman, 2004: 46; Balıkçı, 2012: 6; Yeldan, 2016: 5; Bekmen, 2018: 78) literatürde devletin rolüne ilişkin vurguyu artırmıştır. Buğra (2018: 10), devlet ve işadamları arasındaki ilişkide devlet kavramını hükümet yetkilileri bağlamında kullandığını belirtmekte, devlet geleneği kavramıyla da farklı hükümetlerin özel sektöre karşı tutumlarından söz etmektedir. Piyasaya ilişkin düzenlemelerde devletin aktör konumu düşünüldüğünde bu etkide devleti yönetme erkine sahip hükümetlerin ekonomi politikası ilgili yaklaşımlarının etkili olduğu görülmektedir. Bu nedenle araştırmada kapitalizmin çeşitliliği konusunda önemli ve güçlü bir aktör olan devlet (Hall ve Soskice, 2001: 4), onu kontrol eden (Arsenault, 2017: 6) güç olarak hükümet kavramıyla ele alınmıştır. Hükümetler, bir yandan üretim rejimleri ve şirket stratejileriyle uyumlu düzenlemeler geliştirme konusunda sermaye çevrelerinden gelen talepler ve baskılarla karşı karşıya kalırken, diğer yandan kendi ideolojik/siyasal hedefleri doğrultusunda iş dünyasını yönlendirmeye ve gerektiğinde baskılamaya dönük bir kapasiteye sahiptir (Wood, 2001: 248). 1980 sonrası piyasa ekonomisi üzerine yapılan çalışmalar, devlet müdahalesinin piyasa ilişkilerinin genişlemesinde önemli bir etken olduğunu göstermektedir (Savaşkan, 2018: 103). Örneğin Ergur vd. (2015) çalışmalarında kenara itilmiş, eleştirmen, dengeli ve halinden memnun olarak dört kategoriye ayırdıkları Türkiye'deki iş insanlarının devlete karşı tutumlarının ve devletle olan ilişkilerinin önemli ölçüde farklılaştığını, iş dünyasının büyümesi ve devlet arasındaki bağlantılara rağmen, genel olarak siyasete ve siyasetçilere karşı güvensizlik duyduklarını, fırsatlara rağmen iş insanları ile devlet arasındaki ilişkinin asimetrik, gergin ve istikrarsız olduğunu vurgulamaktadır. Sermaye sahiplerinin gücü, devlet güçlü olduğunda ve sermayedarlar arasında

ideoloji, inanç, kültürel ve ekonomik sermaye gibi konular açısından farklılaşmalar olduğunda sınırlı kalmaktadır (Ergur vd., 2015: 127).

Sermaye sahipleri ekonomik uyum sağlama, hükümetlerden baskı veya destek görme gibi firma düzeyindeki stratejilerinde koordine olma ihtiyaçlarını örgütlü olarak daha kolay gerçekleştirmektedir (Hall ve Thelen, 2009: 12). Sermayenin örgütlenmesi olarak kavramsallaştırılan bu ihtiyacın Türkiye kapitalistleşme sürecinde ortaya çıkışı ve farklılaşması İstanbul ve Anadolu sermayesi ayrımıyla karşımıza çıkmaktadır. 1971'de TÜSİAD'ın kurulması ve 1990'lardan itibaren Anadolu sermayesini temsil eden MÜSİAD'ın örgütlenmesi, Türkiye'de sermayenin iki farklı temsil hattının oluştuğuna işaret etmektedir. Bu iki hattın ekonomi politikaya ilişkin tutumları ve birbirleriyle/hükümetle ilişkileri, kapitalistleşme sürecinin okunması açısından kritik bir zemin sunmaktadır.

Bu tutum ve ilişkiler, sermayenin siyasal ve toplumsal tutumu kavramını da gündeme getirmektedir. Sermayenin siyasal iktidara ve emek kesimine yönelik yaklaşımı, bürokrasiye bakışı, siyasal ve ekonomik istikrar talepleri ile ülkenin makro siyasal-ekonomik konjonktürüne verdiği tepkiler, bu kavramsal çerçevenin temel bileşenlerini oluşturmaktadır. Bu çerçeve içinde sermayenin kurumsal yapıları etkileme ve piyasada koordinasyon sağlama yönündeki çabalarının, Türkiye bağlamında kapitalizmin çeşitliliğini anlamak açısından önemli bir bilgi birikimi sunduğu değerlendirilmektedir. 1960'lı yıllardan itibaren İthal İkameci Sanayileşme (İİS) dönemiyle güç kazanan sanayi sermayesi, 1990'lardan itibaren kapitalizmin çeşitliliğinde baskın bir yer edinen finans sermayesinin (Streeck, 2009: 19) öne çıkmasıyla farklı bir evreye taşınmıştır.

Arsenault'ya (2017: 7) göre, koalisyonların oluşturduğu siyasi rejimlerde siyasal ve ekonomik aktörler arasında yoğun bir etkileşim zemini oluşmakta; bunun sonucunda siyasal ekonomi genelinde politika istikrarsızlığı ortaya çıkabilmektedir. Bu tür bir olgunun kapitalizmin çeşitliliği ve Türkiye bağlamında incelenmesinin önemli olduğu dikkate alındığında, siyasal iktidara karşı sermayenin tutumu da öne çıkan bir kavram haline gelmektedir.

Sermayenin yapısal özellikleri ve birikim dinamikleri açısından bakıldığında da, sermayenin birikim modelinden (Yılmaz, 2007: 199) kaynaklı durumu, özellikleri ve ölçeği, hükümetle organik bağlar (Buğra ve Savaşkan, 2014: 190; Yeşilbağ, 2016: 618), birikim ve büyüme dinamikleri ve sermaye kesimleri arasındaki rekabet (Heper, 2013:146) başlıklarının öne çıktığı görülmektedir. Örneğin, kapitalizmin çeşitliliği literatüründe sosyal yerleşiklik kazanarak kültür haline dönüşen klientalist ilişkilere yapılan vurgu (Featherstone, 2008: 25; Becker, 2009: 55) önemli bir yer tutmaktadır. Türkiye'de de sermaye birikim sürecindeki

yoğunlaşmanın arttığı 1960'lı yıllardan itibaren, ekonomi politik alanın en önemli aktörlerinden biri olan ve devleti yönetme erkini elinde bulunduran hükümetlerle kurulan organik bağlar, sermayenin kendini konumlandırmasında belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Pragmatik fayda ve çıkar sağlama güdüsü sermaye birikimi bağlamında ele alındığında, kamu ihaleleri, kredi kaynaklarına kolay erişim, sübvansiyonlar ve vergi uygulamaları gibi alanlarda hükümetle kurulan politik yakınlığın (Ahbap-Çavuş Kapitalizmi) klientalist ilişkilerde öne çıkan olgular olduğu görülmektedir (Gürakar, 2018: 22).

Klientalizmin imkân sağladığı formel politik bağlantılar aracılığıyla elde edilen tercihli muamele (Kalaycıoğlu, 1991: 79-88; Yankaya, 2014: 79) ve vergilendirme ile sübvansiyonlar gibi mekanizmaların ürettiği kazanımlar, kimi bağlamlarda piyasa-dışı pratiklerle iç içe geçebilmektedir. Nitekim Japonya kapitalizminde bile yoğun olarak gözlenen (Van Zon, 2016: 53) mafya ilişkileri (Uluç, 2014: 126), karaborsa ve kaçakçılık (Keyder, 1989: 230) ile emlak-arsa manipülasyonu gibi örnekler, bu çalışmada "piyasa içi ve piyasa dışı kazançlar" kavramsal çerçevesi içinde ele alınmaktadır.

Kapitalizmin çeşitliliği yaklaşımı, ülkelerin uluslararası ilişkilerdeki tutumlarını da içerisine alan geniş bir alanı kapsamaktadır (Hall ve Soskice, 2001: 2). Örneğin Almanya ve İngiltere'nin kendilerine özgü kapitalist gelişimlerinde uluslararası baskılara karşı geliştirdikleri farklı tepkiler bulunmaktadır (Arsenault, 2017: 131). Bu nedenle aktörlerin uluslararası kuruluşlar ile ilişkilere yönelik tutumlarına ilişkin kavram kategorilendirmesi, IMF, Dünya Bankası ve Avrupa Birliği (AB) gibi ekonomi politikalarında etkili uluslararası kuruluşların taleplerine karşı hükümet ve sermaye sahipliğinin davranışları olarak bir başlık altında toplanmıştır. Ticaret ve finansın uluslararasılaşması, yabancı sermaye konularında hükümetler, iş insanları ve derneklerinin tutumları öne çıkan konulardır.

Kapitalizmin Türkiye bağlamında farklılaşması konusunda politika yapıcı olarak hükümetlerin yönetme ve yürütme tarzının önemli olduğu kavramsal kategori altında ise;

a. Karar mekanizmalarının işleyişi ile bu işleyişteki otoriterleşme ve kurallara bağlı kalmamak gibi sorunlar (Arın, 2003: 575; Balkan vd., 2014: 264),

b. Kredi ve finans piyasası, işgücü piyasasına ilişkin düzenlemeler ile fiyat kontrolleri gibi sermaye kesimini ilgilendiren düzenlemeleri içine alan yasal düzenlemeler (Sönmez, 2011: 145-209),

c. 1971 yılında Anayasa'da yapılan değişiklikle (Tan, 1995: 336) kamu kurumlarının özelleştirilmesinden, sermaye kesimine ilişkin vergi ve ihale düzenlemelerine kadar geniş bir yelpazeyi kapsayan ve hükümetlerin sıkça başvurduğu bir yöntem olarak hem nicel hem de

nitel açıdan ekonomik alanın şekillendirilmesinde etkili bir aygıt olarak kullanılan (Kaygusuz ve Aydın, 2020:54) Kanun Hükmünde Kararnameler (KHK),

d. Bankacılık Denetleme ve Düzenleme Kurumu (BDDK), Sermaye Piyasası Kurumu (SPK), Kamu İhale Kurumu (KİK) ve Rekabet Kurumu (RK) gibi Bağımsız Düzenleyici Kurumlar (BDK) (Sönmez, 2011: 145-209),

e. Ekonomik krizlerin yönetimi, bürokrasiye ilişkin bakış, politik değişmeler, temel ekonomik değişkenlerle keyfi bir biçimde oynanması sonucunda ortaya çıkan (Buğra, 2018: 264) belirsizlik ve önemli kararnamelerin özellikle koalisyon hükümetlerinde farklı görüşlere sahip Bakanlar tarafından imzalamamaması nedeniyle ortaya çıkan problemler (Altun, 2009: 19-20),

f. Kaynakların bölüşümünde uzun vadeli sermaye kesimi istekleri ile kısa vadeli toplumsal kesimlerin taleplerini karşılama noktasında uygulanan popülist politikalar (Boratav, 2008: 123), ön plana çıkmaktadır.

Türkiye'nin kapitalist gelişme sürecini ülkeye özgü kurumsal düzenlemeler, tarihsel kırılmalar ve aktör ilişkilerinin birlikte şekillendirdiği bir yapı olarak ele almak, kapitalizmin çeşitliliği yaklaşımının sunduğu temel imkânlardan biridir. Bu yaklaşım, Türkiye'de kapitalist dönüşümün hangi koşullarda ve hangi ilişki örüntüleri üzerinden biçimlendiğini daha görünür kılarak, tartışmayı soyut tipolojilerden ziyade bağlamsal bir açıklama hattına taşımaktadır. **Ç**alışmanın araştırma odağı ve yukarıda aktarılan doğrultuda biçimlenen kavramsal çerçevesi, Türkiye kapitalistleşmesinin somut dinamiklerini çözümlemeye elverişli bir temel sunmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HÜKÜMETLER VE İŞ İNSANLARI İLİŞKİSİNİN BELİRLENEN TEMALAR ÇERÇEVESİNDE İNCELENMESİ: 1960-1980 DÖNEMİ

3.1. 1960-1980 Dönemini Araştırma Sorusu Açısından Anlamanın Önemi

Kurumsal yapıların anlık bir fotoğrafik imgeden oluşmadığı, kapitalizme ilişkin kavramsallaştırmanın da tek bir zaman dilimi yerine ilişkisel ve tarihsel bir çerçevede ele alınmasının gerekliliği (Ercan, 2009: 12-14), Türkiye'de günümüzdeki kapitalizmin çeşitliliğine ilişkin olguların temellerinin incelenmesini zorunlu hale getirmektedir. Bu bağlamda, Türkiye'de kapitalist toplumsal ilişkilerin rengini ve dokusunu veren temel biçim ve dinamiklere odaklanmak metodolojik bir gereklilik (Ercan, 1998: 26-27) olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Buğra ve Savaşkan (2015: 17-18), kapitalizmin belli bir toplumda aldığı biçimin anlaşılmasının gerekliliğine dikkat çekerek, Türkiye'de 1980 sonrası dönemde iş insanlarının ekonomik ve siyasi dönüşümünde hükümetler ile iş dünyası arasındaki ilişkileri değiştiren gelişmelerin 1970'lerde başlayan dinamiklerin anlaşılmasına bağlı olduğunu belirtmektedirler.

1960'lı yıllar Türkiye'de hem ekonomik hem de siyasi olarak önemli dönüşümlerin yaşandığı bir dönemin başlangıcıdır. 1946 yılında çok partili hayata geçiş ve 1950'den itibaren on yıl süren tek parti iktidarı sonrasında 27 Mayıs 1960'ta tarihinin ilk askeri darbesini yaşayan Türkiye'de, 1960 yılında ekonomik hayatı sermaye ve emek aktörleri açısından otoriter bir şekilde düzenleyen Millî Korunma Kanunu'nun kaldırılması ve Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurularak 1960-1980 yılları arasında iç pazara yönelik üretimi esas alan ithal ikameci sanayileşme politikası önem kazanmıştır. DPT, 1963 yılından itibaren beş yıllık kalkınma planları ve bu planlar ile uyumlu yıllık planlarla kamu ve özel yatırımların şekillenmesini sağlayarak sanayileşme, maliye politikaları üzerinde etkili olmuştur. Kaynak tahsislerinin ön plana çıktığı bu planlama politikası, kısa ve uzun dönem makro ekonomik uyumsuzluklar, hükümetlerin ekonomik alanı yönetme tarzları, uluslararası konjonktür, para, kredi ve kambiyo gibi finansal etkenlerle birlikte (Boratav, 2008: 117-118) iş insanları açısından çok sayıda değişkenin varlığından bahsedilen ekonomi ortamı meydana getirmiştir. Bu açıdan bakıldığında 1960-1980 yılları, emekleme süreci olarak değerlendirilen Türkiye kapitalizminde sermaye sahipliği, emek ve siyasi aktörlerin ilişki yoğunluğu ve modern sınıflı toplum dinamiklerinin görünürlüğü açısından önemli bir dönemi temsil etmektedir (Bekmen, 2018: 72).

Sermayenin; siyasal ve toplumsal tutumunu, yapısal özellikleri ve birikim dinamiklerini, örgütlenmesini anlamak açısından önemli olan bu dönem, siyasi aktörler

noktasında ise hükümetlerin ekonomik alanı yönetme ve yürütme tarzını incelemek için önemli bir süreci temsil etmektedir. Yönetme erki açısından dünya kapitalizminin de hareketli olduğu bu dönemin, kriz dinamikleriyle birlikte yeni bir kapitalist düzen arayışının ana hatlarının (Saraçoğlu, 2015: 749) gözlemlenmesi için önemli olduğu değerlendirilmektedir. IMF, OECD ve AET gibi uluslararası kuruluşlar ile Türkiye ilişkilerinin hem hükümetler hem de iş insanları açısından önemi de Türkiye kapitalizminin aldığı özgül biçimi anlamada kritik bir yere sahiptir.

Hükümetler ile iş insanları arasındaki ilişkilerin boylamsal bir perspektifle ele alınarak, bu ilişkilerin hangi olgular etrafında süreklilik gösterdiğinin ve hangi kırılma anlarında yeniden biçimlendiğinin görünür kılınmasının amaçlandığı bu çalışmada 1960-1980 dönemi, çalışmanın ana inceleme odağını oluşturan 1980-2016 aralığının yalnızca tarihsel bir arka planı olarak değil, aynı zamanda analizde kullanılan tematik çerçevenin sınandığı ve somutlaştığı bir başlangıç evresi olarak ele alınmaktadır. Tez kapsamında geliştirilen temalar ve alt temalar, bu dönemde gözlemlenen ilişkiler, düzenlemeler ve aktör davranışları üzerinden izlenerek, söz konusu kavramsal çerçevenin açıklayıcılığı ve tutarlılığı değerlendirilmektedir. Böylelikle, 1980 sonrasında ortaya çıkan süreklilik ve kırılmalar yalnızca sonuçlarıyla değil, bu sonuçları mümkün kılan ilişkisel ve kurumsal dinamiklerin erken dönem görünümleriyle birlikte ele alınabilecektir. Bu doğrultuda, izleyen alt başlıklarda 1960-1980 dönemi, geliştirilen temalar ve alt temalar çerçevesinde ayrıntılı biçimde analiz edilmektedir.

3.2. 1960-1980 yılları arasında Hükümetler ve İş İnsanları İlişkisinin Belirlenen Temalar Çerçevesinde İncelenmesi

3.2.1. Sermaye Örgütlenmesi

Türkiye'nin 1960-1980 yılları arasında öne çıkan sermaye örgütlenmelerinin ele alındığı bu tema içerisinde, 1950'lerden itibaren süregelen sermaye örgütlenmelerinin yanı sıra dönem içerisinde ortaya çıkan örgütlenmeler de ele alınmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'nin 1970'li yıllarına kadar sermaye örgütlenmesinin devlet kontrolünde (Alkan, 1998: 43) yasal düzenlemelere bağlı olarak yürütüldüğü görülmektedir. Bu örgütlenmenin 1950'den itibaren Kanun[8] düzenlemesiyle "*meslek hizmetlerini görmek, meslek ahlak ve tesanüdünü*[9] *korumak*" görevleriyle meslek kuruluşları şeklinde organize edildiği, Ekonomi ve Ticaret Bakanlığının izinleriyle yarı resmî kurum olarak hareket ettikleri görülmektedir. Bu düzenleme içerisinde ise sanayi odalarının kurulmasıyla ilgili ayrı hükümler

[8] 15 Mart 1950 tarihli ve 7457 sayılı Resmî Gazete'de yürürlüğe giren ve 5590 sayılı "Ticaret ve Sanayi Odaları", "Ticaret Odaları", Sanayi Odaları" ve "Ticaret Borsaları" ve "Ticaret ve Sanayi Odaları", "Ticaret Odaları", Sanayi Odaları" ve "Ticaret Borsaları" Birliği Kanunu.
[9] Dayanışma. (Türk Dil Kurumu)

bulunmakta, ilgili Kanunun 2'nci maddesinde oda kurabilecek sanayicinin vasıflarına yer verilmektedir:

> "1. Makine, cihaz, tezgâh, alât ve diğer vasıtalar yardımiyle ham, yarı mamul, tam mamul herhangi bir maddenin veya enerjinin vasıf, terkip veya şeklini fizikî veya kimyevi surette az veya çok değiştirerek veya bu hammaddeleri işliyerek kıymetlendirmek suretiyle imal veya istihsal yapanlar;
> 2. Yılın fiilî çalışma günleri ortalamasına göre, muharrik kuvvet kullananlarda 5, kullanmıyanlarda 10 kişi çalıştırmak. Ancak aşağıdaki işletmelerin vasıfları yukardaki fıkralara uysa bile işletenler «sanayici» sayılamazlar:
> a) Seri halinde hazır elbise yapmıyan terziler, fabrika halinde işlemiyen fırınlar, lokantacı, elbise temizleyici ve benzerleriyle mamullerini toptan satmayıp perakende olarak doğrudan doğruya müstehlike satan kunduracı, şekerci, tatlıcı gibi işletmelerin sahipleri;
> b) Devlet tarafından işletilen telli ve telsiz telefon ve telgraf, radyo ve televizyon istasyon ve santralleri, şehir ve kasaba ve köylerdeki su temizleme, süzme ve dağıtma tesisleri;
> c) 4753 sayılı 'kanunun 2'nci maddesinde çiftçilik olduğu belirtilen nebat ve hayvan mahsullerinin, bızzat yetiştiricileri tarafından işlenip değerlendirilmesi işlemine tahsis edilen yerler. (Bu işletmelerin, işlemek üzere, isitihsaneri nev'ıinden hariçten haımımadde almamaları şarttır).
> ç) Sanat okul ve enstitüleri, meslek kursları ve ceza evlerindeki atelyeler gibi öğretim ve eğitim amaciyle işletilen yerler;
> d) Doğrudan doğruya Millî Savunma Bakanlığı teşkilâtına bağlı olarak çalıştırılan askerî sanayi müesseseleri.
> Yukarı fıkralardaki sanayici tarifi yalnız bu kanuna münhasırdır."

3.2.1.1. İstanbul Sermayesi

1950'li yılların koşulları düşünüldüğünde kabul edilebilir bir çerçeve içerisinde kabul edilen 'sanayici' tanımı, 1960'lı yıllardan itibaren İİS politikalarıyla uyumlu bir sanayi sermayesini temsil etme noktasında tüccarlar ve sanayiciler arasında sorunlara neden olmaya başlamıştır. Özellikle İstanbul bölgesinde faaliyet gösteren büyük sermaye sahiplerinin ticaret ve sanayi odalarında yeterli sayıda temsilci bulunduramaması ve Odalar ve Borsalar Birliği'nin politikacılar ve siyasi yapıyla olan yakın ilişkileri nedeniyle ortaya çıkan şikayetler, sanayi sektörünün gelişimiyle birlikte ithalat, döviz, kaynak tahsisi sorunları ve işçi-işveren ilişkilerinde (Altun, 2009: 89) problemlere çözüm bulma noktasında sıkıntılar yaşanmasına neden olmuştur.

Türkiye'de genel anlamda İstanbul merkezli bir sanayi gelişiminin olduğu görülmektedir. Koç Holding, Eczacıbaşı Holding, Hacı Ömer Holding, Yaşar Holding, Tekfen A.Ş. gibi sermaye gruplarının yöneticilerinin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan sermayenin odalar dışında birlik ya da dernek olarak temsil edilme düşüncesi 1971 yılında hayata geçirilmiştir.

> “Tanınmış iş adamları tarafından kurulan Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği dün bir bildiri yayımlayarak içinde bulunduğumuz dönemin Türkiye'nin kaderini nesiller boyunca etkileyeceğini öne sürmüştür: “Anayasamızın öngördüğü karma ekonomi prensiplerine ve Atatürk ilkelerine uygun olarak Türkiye'nin demokratik ve planlı yollarla kalkınması ve batı uygarlık seviyesine çıkarılmasında hizmette bulunmak” amacı ile kurulduğu belirtilen Derneğin, sanayicilerin yurt kalkınmasında sürükleyici sektör olduğuna inandığı ve hür teşebbüsün ülke yararlarına uygun şekilde gelişmesi için çalışmalar yapacağı belirtilmektedir. Dernek tüzüğünde millî tasarrufların artırılması ve halka yaygın sermaye piyasasına yönelmesi; eğitim ve öğretim meselesinin ön planda ele alınması, işçi-işveren işbirliğinin yurt kalkınmasında faydalı yönde gelişmesi, yatırımların toplum yararının gerektirdiği önceliklere, ihracatı teşvik edecek, döviz sağlayacak verimli alanlara yönelmesi; ticari ve sınai kuruluşların Ortak Pazar içinde ve dışında rekabet edebilecek güce kavuşması; sanayi bünyesinin reorganizasyon ve ekonomik güçlenmesi için sanayici ve iş adamlarının görüşlerinin resmî mercilerce kullanılmaya ve değerlendirilmeye hazır bulundurulması gibi konularda faaliyet göstereceği kaydedilmiştir”. (Tercüman Gazetesi, 01.08.1971)

Bu haberin yayınlanması sonrasında aşağıdaki bildiri metni dönemin gazetelerinde (Hürriyet Gazetesi, 02.08.1971) ilan olarak yayınlanmıştır. Bu ilan metninin altında 1970’li yıllarda sermaye açısından önemli çok sayıda iş insanının isimleri bulunmaktadır (Ek-2).

> “Amaç ve görüşlerimiz,
>
> Türkiye'nin demokratik ve planlı yoldan kalkınmasına ve batı uygarlık seviyesine çıkarılmasına hizmet etmek amacı ile Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği adı altında bir birlik kurduk. Ülkemizin yeni bir devreye yöneldiği şu günlerde biz bu yönelimin yurdumuzun kaderini nesiller boyunca etkileyeceği inancındayız. Bu inançla amaçlarımızı ve görüşlerimizi Türk kamuoyuna açıklamayı görev saymaktayız:
>
> 1.Atatürk ilkeleri ve onun Türkiye'yi laik tam anlamıyla batılı bir devlet olarak gören anlayışı içtenlikle savunur olmalı ve uygulanmalıdır.
>
> 2. Hür teşebbüs iktisadi hayatın dayanağı ve demokratik rejimin teminatıdır.
>
> 3. Sermaye, emek ve teşebbüsün birbirlerini tamamlayan ana unsurlar olduğuna inanıyoruz. Karma ekonomi nizamının ahenkli bir şekilde yürütülmesi için ticari ahlaka ve memleketin gücü içinde sağlanacak sosyal adalet ilkelerine uyulmasını şart olarak görmekteyiz.
>
> 4. Hızla artan nüfusumuz yeni iş sahaları istemekte, iktisadi kalkınma özlemimiz ölçülü imkanımızdan verimli yatırımlar beklemektedir. Prodüktif çalışma hür teşebbüsün belirli bir niteliğidir. Bu özelliği daha da yararlı kılmak görevimiz olacaktır.
>
> 5. Vergi kaybını önleyici her türlü olumlu tedbire yardımcı olmayı ve millî ekonomiyi güçlendirmeyi görev saymaktayız.
>
> 6. Çağdaş Batı dünyasının ekonomik ve toplumsal gelişmelerine yetişmek için gerekli sınai ve ticari çalışmaların yalnız istikrarlı bir ortamda var olabileceği açıktır bunun için halkın bütünlüğünü bölücü tutumları her şekilde tehlikeli bulmaktayız.
>
> 7. Ülkemizin teknolojik ve sosyal kalkınması için çağdaş bilgilerle donatılmış gençlere şiddetle ihtiyacımız vardır. İstikbalimizin ümidi olan Türk gençlerinin yetişmesini engelleyen şartların ve unsurların bertaraf edilmesi gerektiğine inanmaktayız.

8. Basın özgürlüğüne ve yapıcı tenkitlere inancımız ve saygımız tamdır ancak insan şeref ve haysiyetine tecavüz eden haberleri maksatlı olarak değiştiren yasalara karşı gelmeyi teşvik eden ve kendi basın ahlak yasasına uymayan bir anlayış ve tutumun yanında olmayacağız.

9. Bu ilkelerin yurdumuzda tam anlamıyla gerçekleştirilmesi için bize düşen görevleri bütün gücümüzle yerine getirmek kararındayız.

Özgürlük kutsaldır"

Bu ilan metninden anlaşılacağı gibi, iş insanları ve sanayiciler, mesleki bir organizasyondan ziyade Türkiye'ye ilişkin makro düzeyde ekonomik ve politik konularda faal bir aktör olarak kendilerini konumlandırmaktadırlar. Ayrıca metin boyunca demokrasi ve özgürlük vurgusu öne çıkmaktadır. Gazetelere ilan olarak verilen bu bildiri metni sonrasında, Derneğe ilişkin tartışmalar basında yer bulmaya başlamıştır;

> "İşadamları kendilerini ilgilendiren konularda neden halk önünde tartışmak istiyor?... Kendilerini temsil eden odalar varken istekleri ne?...Ekonomik iktidar, siyasi iktidara rest mi çekiyor?..." (Yankı Dergisi, 16-22.08.1971).

Basında bu tartışmalar ile birlikte TÜSİAD'ın ilk Başkanı Feyyaz Berker, mevcut ticaret ve sanayi odalarının, başta sanayiciler olmak üzere iş insanlarını temsil etme konusundaki yetersizliklerini ortadan kaldırma noktasında tamamlayıcı bir örgütlenme biçimi olarak sunulan Derneğin değişen ülke ve dünya konjonktüründe çeşitli roller üstleneceğini bildirmektedir:

> "Derneğimizin Türkiye'de 5590 sayılı Kanuna göre kurulmuş olan Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği ve Borsalar Birliği gibi kuruluşların fonksiyonunu yapması söz konusu değildir, bilakis çalışmalarımız odaların hizmetlerini destekleyecek ve hür teşebbüsü güçlendirecektir. …Derneğimiz ise arzu eden sanayicilerin ve işadamlarının iştirakiyle Cemiyetler Kanunu'na göre kurulmuş bir dernektir, yani üyelik mecburi değildir. Kalkınmada önemli ilerlemeler kaydeden memleketleri tetkik ettiğimiz zaman görmekteyiz ki bu kanuni kuruluşların yanında derneğimize benzeyen teşekkürler de mevcuttur…Bu gibi kuruluşlar bu memleketlerde uzun vadeli hedefleri planlayan koordine eden yardımcı ve yapıcı kuruluşlar olmakla dikkat çekmişlerdir. Ayrıca aktüel sosyal ve ekonomik problemleri ve bunların çarelerini meslek teşekkülleri ile işbirliği yaparak kamuoyuna parlamentoya ve hükümete duyurmaktadırlar. Odalar gibi resmî meslek kuruluşlarına nazaran derneğimiz gibi birliklerin daha süratli ve pratik çalışmalar yapmaya uygun olduğu görülmüştür…" Feyyaz Berker-TÜSİAD Başkanı, Tekfen Holding (Milliyet Gazetesi, 23.08.1971).

İş insanı Ali Koçman'ın ifadeleri de Derneğin, Türkiye'de özel sektörün konumunun kendiliğinden meşru görülmediği bir bağlamda, özel sektör nosyonunu savunmak ve kamu sektörünün genişleyici etkisine karşı çıkarları örgütlü biçimde temsil etmek amacıyla şekillenen bir girişim olarak konumlandırıldığını göstermektedir.

> "TÜSİAD, Türkiye'yi dışa açmak, yurt dışındaki imajını yükseltmek ve içeride de özel sektör nosyonunu savunmak üzere kuruldu. TÜSİAD'ın varlık nedeni Türkiye ile diğer kapitalist ülkeler arasındaki farklılıkla bağlantılıdır. Kapitalist ülkelerde özel sektör piyasa ekonomisinin doğal bir parçasıdır. Dolayısıyla bu ülkelerde özel sektörün çıkarlarını, yayılmacı kamu sektörü karşısında savunmaya yönelik bir organizasyona ihtiyaç yoktur". Ali Koçman-İş insanı, Koçman Topluluğu (Gülfidan, Ş., 1993).

Arsenault (2017: 21), kapitalizmin çeşitliliği üzerine söyleminde sermaye piyasaları, sanayileşme sıkıntıları, işsizlik gibi durumlarda ulusal ve uluslararası otorite yapılarının tartışmalı kararlara neden olabileceğini, bu kararları etkilemek için çoklu çıkar gruplarının biraraya gelebileceğini ve siyasilere kendi stratejik çıkarlarını temsil etmeleri amacıyla baskı kurma eğiliminde olabileceklerini belirtmektedir. TÜSİAD, bir çıkar grubunun temsili amacıyla 1971 yılı sonrasında aktif faaliyetler yürütmeye odaklanmıştır. Bu amaçla 1980 yılına kadar düzenli şekilde ekonomiden ülkeyi ilgilendiren politika ve sosyal sorunlara kadar uzanan geniş bir yelpaze içerisinde söylemlerde bulunmuş; 1974 yılında Kurumlar vergisi üzerine bir incelemeyi**,** Turizm sektöründe yabancı sermaye başlıklı çalışmayı ve İş çevresi ve eğitim başlıklı raporu yayımlamış, 1974 yılından itibaren Türk ekonomisini değerlendirdikleri yıllık raporları düzenli olarak hazırlamış; 1975'te Sanayileşme ve bölgesel denge raporunu ve İhracat, turizm, döviz kanun tasarısı hakkında görüşleri yayımlamış; 1976'da ise 3'üncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Hakkındaki Rapor ile Teşvik Belgesi alan yatırımların gerçekleşmeleri ve sorunları raporunu kamuoyuna sunmuştur. Bunlara ek olarak AET Araştırmaları Dizisi de Derneğin bu dönemde yürüttüğü çalışmalar arasında yer almaktadır. TÜSİAD, düzenli olarak yayınladığı rapor ve görüşlerin yanı sıra üyelerine özel olarak 1973 yılından itibaren yayınladığı "Görüş Dergisi" ile de ülke ve dünya konjonktürünün güncel durumlarını takip etmelerini sağlamıştır.

3.2.1.2. Anadolu Sermayesi

1960–1980 döneminde İstanbul sermayesi TÜSİAD gibi yapılarla örgütlü bir temsil zemini kurarken, küçük ve orta teşebbüslerin ağırlıkta olduğu Anadolu sermayesi aynı ölçekte kurumsal bir görünürlük sergilememiştir. Bu durum, 1960'ların başından itibaren Anadolu tüccarının/teşebbüslerinin "ihmal edildiği" yönündeki eleştirilerle birlikte okunabilir. Bu eleştiriler, küçük ve orta ölçekli teşebbüslerin oda ve birlik yapıları içinde daha fazla dikkate alınması gerektiğine işaret etmektedir:

> "Anadolu tüccarının ihmal edildiği ileri sürüldü. İktisadiyatın belkemiği, küçük ve orta çaptaki teşebbüsler hayatiyetidir. Birlik'te ve Odalar'da küçük ve orta teşebbüslerin, neler yapmaya muktedir olduklarını tetkik ettiriyoruz. Gelecek İdare Heyetinin bu işi tekemmül ettireceği şüphesizdir." Behçet Osmanağaoğlu, Arçelik A.Ş.-TOBB Başkanı, 15. Genel Kurul Konuşması, Mayıs, 1963, (TOBB, 2011:77).

1970'lerin ortasına gelindiğinde ise geri kalmış bölgelerde özel teşebbüsün desteklenmesine yönelik vurguların öne çıktığı görülmektedir:

> "Başbakan Yardımcısı Erbakan, illerin kalkınması ile ilgili toplantıda, "Geri bölgelerde özel teşebbüs doğamıyorsa onları doğurma hususunda öncülük yapacağız" dedi. ...konuşmasında, kalkınma çalışmalarına önce geri kalmış illerden başlanacağını ve hiçbir fedakarlıktan kaçınılmayacağını...

> "gerektiği takdirde usulleri dairesinde program da değiştirilecektir, plan da değiştirilecektir" demiştir. Erbakan konuşmasına "Bazı münferit zümrelerin ve bazı bölgelerin kalkınması ile yurdumuzun kalkınacağına inanmıyoruz" diyerek başlamıştır." (Milliyet Gazetesi, 09.07.1974).

Bu çerçevede Anadolu sermayesi, 1960'larda "ihmal" eleştirileriyle; 1970'lerde ise bölgesel kalkınma tartışmaları içinde özel teşebbüsün teşviki söylemiyle birlikte görünürlük kazanmaya başlamıştır denebilir.

3.2.1.3. Sermayenin Kurduğu Diğer Ortak Yapılar

1960-1980 dönemi içerisinde ticaret ve sanayi odaları ile TÜSİAD dışında sermayenin birlikte hareket ettiği başka yapılar da bulunmaktadır. Bu yapılar, işveren sendikaları ile bu sendikaların birlikte oluşturdukları konfederasyon formundaki örgütlenme biçimi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. 274 sayılı Sendikalar Kanunu[10] ile işçi ve işveren meslek teşekkülleri ve aynı tarihli Resmî Gazetede yayınlanan 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi ve Lokavt Kanunu ile işçi-işveren ilişkilerinin yasal zeminde düzenlenmesiyle yoğunluk kazanan sermayenin kurduğu bu ortak örgütlenme yöntemi özellikle toplu iş sözleşmeleri, grev ve lokavt konularında önemli bir aktör olarak dönem içerisinde yerini almıştır.

1960–1980 döneminde, Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) (1962), Metal Sanayicileri Sendikası (MESS) (1959), Çimento Endüstrisi İşverenleri Sendikası (ÇEİS) (1964) ve İstanbul Maden Ocakları ve Toprak Sanayii İşverenleri Sendikası (1961) gibi işveren sendikaları sermaye örgütlenmesinin önemli örnekleri arasında yer almaktadır**.** Bu örgütlenmeler içinde özellikle TİSK ve MESS, işçi-işveren ilişkilerinin ötesine geçen biçimde ülke ekonomisine ve makro ölçekli gündemlere ilişkin açıklamalar da yapmıştır:

> "MESS, iki yıldan beri ilk kez lokavt kararı aldı. Ayvansaray'daki civata fabrikasında işçiler ücretlerinin düşük olduğunu, işveren ise işçilerin üretimi düşürdüklerini ileri sürdü. Eyüp Ayvansaray'da kurulu civata fabrikasında işveren lokavt kararı almış ve bugün uygulamaya geçeceğini açıklamıştır. Türkiye Madeni Eşya Sanayicileri İşverenleri Sendikası son 2 yıl içinde ilk defa bir üyesi adına lokavt uygulamasına karar vermiştir." (Milliyet Gazetesi, 12.07.1977).
>
> "Zaman zaman can ve mal emniyetinin tehlikeye düştüğü anarşik günler yaşadık. Güçlü ve güvenilir idare aradık. Yeni hükümet devlet otoritesini kurarken duraklatılmış, hatta gerilemiş olan iktisadi hayatımızı da düzenlenirse ve canlılık getirebilir ise büyük hizmetler yapmış olacaktır." Halil Kaya, TİSK Başkanı (Milliyet Gazetesi, 29.03.1971).

Resmî olarak kurulan sermaye örgütlenmelerinin dışında, 1976 yılında TÜSİAD'ın girişimiyle Odalar Birliği, TİSK, Türkiye Ziraat Odaları ve Türkiye Esnaf ve Sanatkârları Teşkilatı Konfederasyonu'nun bir araya gelmesi sonucunda "Türk Hür Teşebbüs Konseyi"

[10] Resmî Gazete, 24.07.1963, Sayı: 11462.

adıyla bir şemsiye yapı oluşturulmaya çalışılmıştır. Ne var ki bu girişim, kalıcı ve kurumsallaşmış bir örgütlenmeye dönüşmemiştir. Bu yönüyle Konsey, TÜSİAD'ın daha geniş bir sermaye çatı örgütü kurma arayışının bir örneği olarak değerlendirilebilir.

TÜSİAD'ın değerlendirmesine göre Türk Hür Teşebbüs Konseyi fikri, TÜSİAD'ın kuruluşunu izleyen yıllarda hür teşebbüs kuruluşlarını bir şemsiye altında toplama ve çalışmalarını koordine etme arayışlarıyla gündeme gelmiş; ancak bu girişimler TÜSİAD'ın özellikle odalar üzerinde "hakimiyet" kurma teşebbüsü olarak yorumlanması nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. 1975–1976 yıllarında çeşitli toplantılarla sürdürülen bu arayışlar, nihayet 27 Kasım 1976'da İzmir'de TÜSİAD, Odalar Birliği, TİSK, Türkiye Ziraat Odaları ve Türkiye Esnaf ve Sanatkârları Teşkilatı Konfederasyonu temsilcilerinin katılımıyla imzalanan ortak protokol ile somutlaşmış; Konsey ilk toplantısını 20 Ocak 1977'de Ankara'da gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte, daha sonraki görüşmelerin sınırlı kalması nedeniyle oluşumun süreklilik kazanmadığı anlaşılmaktadır (TÜSİAD, 1986: 2). Bu girişim, 1960–1980 döneminde sermayenin örgütlenme arayışlarının yalnızca tekil kuruluşlarla sınırlı kalmadığını; farklı temsil kanallarını ortak bir "şemsiye" altında birleştirme yönünde bir yönelim bulunduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

3.2.2. Sermayenin Siyasal ve Toplumsal Tutumu

3.2.2.1. Sermayenin Siyasi İktidara Karşı Tutumu

1960-1980 yılları arasında iş insanlarının iktidara karşı tutumunun dönemsel olarak farklılaştığı görülmektedir. İktidarın askeri bir rejim tarafından yönetildiği dönemlerde özellikle TOBB ve İTO gibi yarı resmî sermaye örgütlenmelerinin destekleyici bir yaklaşım sergiledikleri görülmektedir. Bu yaklaşımın arkasında**,** devlete bağımlılık ilişkisi ile otoriter yönetim karşısında daha temkinli bir pozisyon alma eğiliminin bulunduğu değerlendirilmektedir.

> "Sayın Başkan Vekilimiz Adnan Menderes'in Odamıza teşrifleri münasebetiyle Oda Meclisi Reisi Emin Sencer kendilerine meclisin şükran hislerini ifade eden bir telgraf göndermiş, Başvekilimiz de bu telgrafa mukabelede bulunmuşlardır. Mezkûr telgrafları metinleri aşağıdadır.
>
> Sayın Adnan Menderes - Başvekil
>
> Memleketin iktisadi sınai ve mali mevzularını mahallinde hakiki iş ve meslek adamları arasında incelemek ve ihtiyaçlarımıza çare bulmak hususunda samimi olduğu kadar pek büyük bir mana taşıyan ve eşine odanın tarihinde rastlanmayan şerefli ziyaretinizin ve bu meyanda bizlerden esirgemediği sevgi ve muhabbetlerinin dinmek bilmeyen zevk ve sura içinde bugünkü normal ve aylık toplantımızı yaparken meclisimiz müteallik akan bu tarihi ziyaretinizin hatırasının teyidini ve bundan duyduğu şükran hislerinin yüksek huzurunuza iblağını ittifakla karar altına almıştır. Bu şükran hislerini zatı devletlerine iblağ ederken bu kıymetli alakanın sık sık tekerrürünü de ayrıca rica eder, derin hürmetlerimizi sunarız.

İstanbul Ticaret Odası Meclis Reisi Emin Sencer
Ticaret Odası Meclisi Reisi
(İTO Ticaret Gazetesi, 07.04.1960)

> "Şanlı ordumuzun mesut inkılap hareketinden sonra ilk toplantısını yapan İdare heyetimiz, zatı devletlerinin şahsında kıymetli ordumuza ve millî hükümetimize sarsılmaz bağlılığını ve içten gelen saygılarını arz etmekte İstanbul ticaret aleminin hislerine tercüman olarak en büyük bahtiyarlığı duyar." (İstanbul Ticaret Odası İdare Heyetinin Milli Birlik Komitesi Başkanı Cemal Gürsel'e telgrafından, İTO Ticaret Gazetesi, 02.06.1960).

Ancak iş insanlarının özellikle ekonomik belirsizlik ve istikrarsızlık dönemlerinde otoriter olmayan, koalisyona dayalı hükümetlere karşı söylemlerinin farklılaştığı görülmektedir. İstikrarsız siyasi yönetimin ekonomi üzerinde olumsuz etkilerine vurgu yapıldığı bu söylemlerde, iş insanlarının siyasi aktörlerden yoğun talepleri öne çıkmaktadır. Bu taleplerde, ekonominin düzeltilmesi için siyasi partilerin iş birliği içinde hareket etmesi ve böylece güven ile istikrarın yeniden sağlanması çağrısı öne çıkmaktadır.

> "Trakya ve Marmara Ticaret ve Sanayi Odaları ve Borsaları Mensupları, dün millî iktisadi misâk istediklerini bildiren müşterek bir bildiri yayınlamışlardır. Bildiride iktisadi gelişmemizi memleket idaresinde emniyet, istikrar ve vuzûha[11] bağlı olduğu belirtilerek şöyle denilmektedir:
>
> Memleketimizin tabiî kaynakları ve imkanları itibariyle bolluk ve refah içinde yaşaması gerekmektedir. Bunun sağlanması yurt içinde emniyet istikrar ve vuzûhun teessüsü ve milletçe samimi bir işbirliği havası içinde çalışmamızla kabildir. Senato ve Millet Meclisi'nde bulunan siyasi temsilcilerimizin bugüne kadarki tutumları ile piyasa daha durgunlaşmış ve iktisadi sıkıntılar daha da artmış bulunmaktadır. Piyasadaki durgunluğun devamına tahammül kalmamıştır. ... Bu dava partiler üstü ve millî bir mahiyet taşıdığından partiler bir araya gelerek müşterek bir görüşe varmalı ve bu görüşü açıklamalıdırlar. Bir millî iktisadi misaka şiddetle zaruret vardır." (Milliyet Gazetesi, 11.10.1961).
>
> "Türkiye Odalar Birliği Genel Başkanı Sırrı Enver Batur özel sektörün harekete geçmesi için huzur ve güven istemiş, şunları söylemiştir: Özel sektör Yatırım Bankasının bir an evvel kurulması gerekir. Azami istihsal[12], süratli ve ucuz kalkınma isteniyorsa özel teşebbüsü, özel sermayeyi iktisadiyatımızın hizmetine tevcih etmemiz, yaratıcı kudretini en geniş manasıyla harekete geçirmek için gerekli ortamı hazırlamamız lazımdır." (Milliyet Gazetesi, 15.05.1966).

Türkiye'de iş insanı kimliğinin önde gelen isimlerinden Vehbi Koç da siyasi istikrarsızlıkların iş hayatını olumsuz etkilediğinden sıklıkla bahsetmekte, ülkenin makro ekonomik göstergelerinde olumsuzluklar yarattığını söylemektedir:

> "1973 yılından bu yana istikrarlı hükümetlere sahip olamamanın getirdiği sorunlar nedeniyle ülkemizde yatırımlar yavaşlamış, fiyatlar aşırı derecede artmış tasarruf olanakları zayıflamış, ihracat artışı

[11] Vuzuh: Açıklık (Türk Dil Kurumu)
[12] İstihsal: Üretim (Türk Dil Kurumu)

yavaşlamış, döviz stokları erimeye başlamış, ödemeler bilançosu açıkları büyümüştür" Vehbi Koç, Koç Holding (Milliyet Gazetesi, 12.04.1975).

"1970-1980 arasındaki 10 yıl her bakımdan karışık, kararsız, huzursuz bir devir oldu. Daha önceki 25 yıl içinde ben artık bir sanayici hürriyeti kazanmıştım. … Arkada bıraktığımız gelişme yıllarında da siyasal istikrar var denemezdi. Hayli endişeli zor zamanlar yaşamıştık. Sanayiciliğe başlarken daha işin başında bunun kolay olmayacağını biliyordum… Bu tecrübeye dayanarak özellikle 1970-80 arasında durmadan tırmanan siyasal kriz devresinde de yatırımları durdurmadık. … Bir sanayici olarak rahat şartları beklemek ülkenin gelecekteki ekonomik sıkıntılarına büsbütün arttırmaktan başka bir şey olmazdı. Siyasal uzlaşmazlıkların arttığı, anarşinin tırmandığı, çok kişinin memleketten kaçmak, uzaklaşmak çareleri aradığı 1980 öncesi kriz döneminde biz yolumuza devam ettik..." (Vehbi Koç, Koç Holding (Tüzün, 2022: 254).

Türkiye'de ekonomik istikrarsızlık söylemlerinin 1960'lı yılların başından itibaren ortaya çıktığı, 1970'li yıllardan itibaren ise artarak devam ettiği görülmektedir. 1970-1980 yılları arasında ülke yönetiminde 12 hükümetin görev aldığı, bu hükümetlerin ise azınlık ve çoklu siyasi partilerin birlikteliğiyle koalisyon formunda meydana geldiği görülmektedir. En kısa süreli hükümetin bir ay, en uzun sürelisinin 22 ay olduğu bu dönemde (Tablo 3.1), iş insanları ekonomik kararların alınması ve sürdürülebilir biçimde uygulanmasında aksaklıklar yaşandığını sıkça dile getirmektedir.

"Yüz günü aşan hükümet kuruluşu ile ilgili gayretlerden ve bu sırada meydana gelen tereddütlerden sonra hükümetin kurulmuş olmasını son derece memnuniyetle karşılıyor ve bu olayı memleket için başlı başına bir istikrar unsuru telakki ediyoruz. … Öyle ümit ediyoruz ki uzun süre devam eden tereddütlü durum kalkacak ve memleketin kalkınması yanında iş aleminin planlanmış faaliyetleri başlayacaktır." Celâl Umur, İTO Yönetim Kurulu Başkanı (İTO Ticaret Gazetesi, 01.02.1974).

Tablo 3.1 Türkiye'de 1960-1980 Yılları Arasında İktidar Olan Hükümetler

Hükümet Adı	İktidar Dönemi	İktidar Süresi
1. Cemal Gürsel Hükümeti	30.05.1960-05.01.1961	7 Ay 5 Gün
2. Cemal Gürsel Hükümeti	05.01.1961-20.11.1961	10 Ay 15 Gün
8. İsmet İnönü Hükümeti	20.11.1961-25.06.1962	6 Ay 5 Gün
9. İsmet İnönü Hükümeti	25.06.1962-25.12.1963	1 Yıl 6 Ay
10. İsmet İnönü Hükümeti	25.12.1963-20.02.1965	1 Yıl 1 Ay 25 Gün
Hayri Ürgüplü Hükümeti	20.02.1965-27.10.1965	8 Ay 7 Gün
1. Süleyman Demirel Hükümeti	27.10.1965-03.11.1969	4 Yıl 6 Gün
2. Süleyman Demirel Hükümeti	03.11.1969-06.03.1970	4 Ay
3. Süleyman Demirel Hükümeti	06.03.1970-26.03.1971	1 Yıl 20 Gün
1. Nihat Erim Hükümeti	26.03.1971-11.12.1971	8 Ay 15 Gün
2. Nihat Erim Hükümeti	11.12.1971-22.05.1972	5 Ay 11 Gün
Ferit Melen Hükümeti	22.05.1972-15.04.1973	11 Ay 23 Gün
Naim Talu Hükümeti	15.04.1973-26.01.1974	9 Ay 11 Gün
1. Bülent Ecevit Hükümeti	26.01.1974-17.11.1974	9 Ay 21 Gün
Sadi Irmak Hükümeti	17.11.1974-31.03.1975	4 Ay 14 Gün
4. Süleyman Demirel Hükümeti	3l.03.1975-21.06.1977	2 Yıl 2 Ay 20 Gün
2. Bülent Ecevit Hükümeti	21.06.1977-21.07.1977	1 Ay
5. Süleyman Demirel Hükümeti	21.07.1977-05.01.1978	5 Ay 14 Gün

3. Bülent Ecevit Hükümeti	05.01.1978-12.11.1979	1 Yıl 10 Ay 7 Gün
6. Süleyman Demirel Hükümeti	12.11.1979-12.09.1980	10 Ay

Kaynak: TBMM (2013)'den yararlanılarak oluşturulmuştur.

> "1973 senesi seçimlerinden bugüne kadar yurdumuz politik sosyal ve ekonomik bakımdan istikrara kavuşamamıştır. Parti liderleriyle yöneticilerinin her gün radyo ve televizyonda yaptıkları konuşmalar tansiyonu arttırmaktadır. … 1977 yılının başında memleketimizde ekonomik meseleler kadar ve hatta onlardan daha çok sosyal meselelerin ağırlık ve önem kazandığını ve büyüdüğünü görüyoruz. Yılbaşı gecesi televizyonda Sayın Cumhurbaşkanımızın, Genelkurmay Başkanımızın, parti liderlerimizin konuşmalarını dinledim. Bu konuşmalarda da memleketin içinde bulunduğu durumdan acı acı şikâyet edilmektedir. Şikâyeti yapanlar memleketin idaresinde söz sahibi bulunan parti liderleri ve Millet Meclisi'nde istenen kanunları çıkarabilecek durumda olan yetkili kişilerdir." Vehbi Koç, Koç Holding-TÜSİAD Yüksek İstişare Konseyi Başkanı (TÜSİAD, 1977a).
>
> "Bugün ülkemizdeki bunalımların da çözülebilmesi, evvelemirde istikrarlı, sürekli ve bilgi, tecrübe birikimine sahip ve bürokratik kadroların sürekli ve yıpranmadan iş başında bulunmaları gerektiğini ifade etmek istiyorum. Eğer sorunlar bu kadar büyükse bu sorunları uzun süreli ve köklü tedbirlerle çözebilecek kadrolar istikrar ortam içinde işbaşında değilse işte o zaman daha düşündürücüdür. … Üzülerek ifade etmek istiyorum ki ülkemiz özellikle son on yılda maalesef siyasi istikrar yönünde çok şanssız dönemlerden geçmiştir. Nerede ise her bir dönem için bir hükümet işbaşına ve bu kısa süreli hükümler de uzun vadeli köklü tedbirler alma imkânı bulamamışlardır. … bugün Türkiye'de, meselelerimizden daha önde gelen ihtiyaç siyasi istikrara bir an önce kavuşmamızdır." Mehmet Yazar-TOBB Başkanı, 35. Genel Kurul Konuşması, 25 Mayıs, 1980. (TOBB, 2011: 263-264).

1970'li yılların sonlarına doğru iş insanları ve hükümetler arasındaki ilişkilerin gerilimli bir durum içerisinde geliştiği görülmektedir. Bu gerilimlerin kaynağını, yönetme erkinin ekonomi politikaları başta olmak üzere ülke sorunları üzerinde yeterli etkiyi sağlayamaması olarak değerlendiren iş insanları bu görüşlerini TOBB, TÜSİAD, Ticaret ve Sanayi Odaları aracılığıyla da ifade etmişlerdir. Devletin ekonomi üzerindeki düzenleyici rolünün azaltılması ve serbest piyasa kurallarının uygulanması isteğinin öne çıktığı bu söylemlerin 1970'lerin ikinci yarısından itibaren yoğunlaştığı görülmektedir.

> "Türkiye'de ilk kez dün yapılan Sanayi ve Ticaret Odaları Meclis üyeleri genel toplantısında Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği, İşveren Sendikaları Konfederasyonu, İstanbul Ticaret Odası ve Borsası temsilcileri de yer almıştır. … Toplantıda sanayi odaları, sanayi kesimi ağırlıklı ticaret ve sanayi odaları adına konuşan Adana Sanayi Odası Başkanı Sakıp Sabancı ise özel teşebbüs çalışma ve sözleşme hak ve özgürlüklerinin anayasa teminatı altında olduğu Türkiye'de hiçbir hükümetin bu hak ve özgürlükleri çiğneyici yeni bir ekonomik sistem arayışı içinde olamayacağını belirtmiştir. Sabancı, Türkiye'nin sorunlarının çözümleyememesinin bu tür bir anlayış ve yaklaşımlardan kaynaklandığını söylemiş ve mevcut ekonomik darboğazdan kurtulmanın tek yolu tüm ekonomik güçlerimizi ayrım yapmaksızın bir arada serbest piyasa kuralları içerisinde devreye sokulması ve bu zihniyetle ekonominin yönetilmesidir. … Daha sonra konuşan Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu Başkanı Halit Narin, her ülke gibi Türkiye'nin de dış satıma dönük, yabancı sermayeye, teknolojiye ve pazara gereksinimi

olduğunu söylemiş, devletleştirme ağırlıklı işlemlerle liberal ülkelerden kredi ve yardım istemenin tutarsızlığını belirtmiştir." (Milliyet Gazetesi, 13.05.1979).

TÜSİAD, Mayıs-Haziran 1979 aylarında dönemin satış tirajı yüksek gazetelerinde yayınladığı ilanlardan biri olan "Gerçekçi Çıkış Yolu" başlıklı yazıda hükümeti sert sözlerle eleştirmektedir:

"Gerçekçi Çıkış Yolu

Türkiye nereye gidiyor?

Bir ülkede ekonomik bunalım neden doğar?

Sorumluluk kimdedir?

Dünyanın zengin ülkeleri arasına girebilecek potansiyele sahip yurdumuz neden yoklar içine girmiştir?

Artık enflasyonun hızı yavaşlatılmalıdır.

Halkımızın eline geçen paranın değerinin bekçisi olması gereken Devlet, karşılıksız para basmak yerine başka yollar aramalıdır.

Örneğin Maliyemizin doğru yöntemler kullanarak vergi kaçakçılığını asgari düzeye indirmesi şarttır. Ve mümkündür. Parlamentomuzun ise henüz vergilendirilmemiş kesimleri artık vergi kapsamına alması tarihi bir görevdir.

Şiddetle ihtiyaç duyduğumuz dış kredilerle, uyguladığımız ekonomik sistem birbirine çok yakından bağlıdır. Pazar ekonomisinden git gide uzaklaşan bir anlayışla ne batı dünyasında hak ettiğiniz yeri ne yeterli kredileri ne de yatırımlara gerekli dış sermayeyi bulabiliriz[13].

Demokratik toplumumuzun üreten -verimli üreten- temel gücünün hür teşebbüs olduğunu artık anlamalıyız.

Ekonomimiz bir yasakçı "mevzuat ağı" içinde boğan, kişinin teşebbüs şevkini kıran, kişiyi yanlış yönlere sevk eden aşırı müdahaleci ve güven sarsıcı zihniyet bunalımının asıl sebebidir.

Daha çok çalışmanın daha çok üretmenin ve bolluğa kavuşmanın gerçekçi yolu: "kişiyi rekabet içinde teşvik"tir. Zorlayıcı önleyici önlemlerle üretim artmaz, olsa olsa ekonomik yapı çarpılır. Giderek rejim değişir.

Hür teşebbüsün zayıflaması, hürriyetçi demokrasinin zayıflamasıdır. Hür teşebbüsün yok olması ise politik ekonomik sendikal düşünsel bütün hürriyetleri ile birlikte hürriyetçi demokrasinin de yok olmasıdır." (Cumhuriyet Gazetesi, 16.05.1979)

Bu ilanların sonrasında ise iş dünyasından hükümete karşı açıklamalar yoğunlaşarak TÜSİAD'ı destekleyici bir tutum oluşturmuştur. Ancak hükümet tarafından yapılan sert açıklamalar da bulunmaktadır. Hükümet ve iş insanları arasında gelişen bu karşılıklı gerilim 3. Bülent Ecevit Hükümetinin iktidardan ayrıldığı zamana kadar devam etmiştir.

"Bunu söylemek için gazetelere milyonlarca liralık duyurular vermelerine gerek yoktu. Bunu bir araya geldiğimiz zaman da bize masrafa girmeksizin, külfete girmeksizin de rahatça duyurabilirlerdi…Bu ilanların yayınlanmasından birkaç hafta önce bir araya geldik, saatlerce konuştuk, fakat bu paralı duyurularda veya uyarılı bildirilerde yönelttikleri eleştirileri, hücumları bize yöneltmediler. … Bu paralı duyurularla aynı günlerde yayınlanan bildiri belli ki bir muhtıra özentisi içinde hazırlanmıştır. Herhalde

[13] Metin içi vurgular, ilan metni orijinali ile uyumludur.

muhtıra konusunda beklentilerinin gerçekleştirildiğini veya gerçekleştirilmediğini gören bazı kimseler şimdi büyük sermaye çevrelerini birtakım muhtıralar vermeye yöneltme çabası içine girmişlerdir." Başbakan Bülent Ecevit (Milliyet Gazetesi, 16.05.1979).

"Türkiye'de bazı çevreler devleti idare etme hevesini de aştılar. Türkiye'nin dış politikasını idare etmeye kalkışıyorlar. Bu memlekette para gücüyle bir kez hükümet kuruldu. Cephe ortaklığı Türkiye'yi ne hale getirdiği görüldü. Bir daha bu memlekette parayla hükümet yıktırmayacağız. Parayla hükümet kurdurmayacağız. Demokratik Türkiye'de hükümetleri halk kurar, halk düşürür. Bir avuç para babasının hükümetleri kurmaya da hükümetleri düşürmeye de güçleri yetmez. Yıllarca hükümetler bir avuç büyük sermaye çevresiyle veya onun da ötesinde aracılarla, tefecilere el ele vererek Türkiye'yi kalkındırmaya çalıştı ve Türkiye'de bugün bu durumlara düştü ama biz devlet ve halkın el ele verdiği bir düzen kuruyoruz." Başbakan Bülent Ecevit (Milliyet Gazetesi, 23.07.1979).

1980 yılında 6. Demirel Hükümeti tarafından açıklanan ve "24 Ocak Kararları" olarak anılan kararların[14] iş dünyasının serbest piyasa ekonomisi talepleriyle uyumlu olduğu görülmektedir: bu kararlar sonrasında siyasi istikrar ve süreklilik talebi 1979'daki sertliğini kaybetmiş; ancak ılımlı da olsa 12 Eylül 1980'e kadar devam etmiştir. Bu ılımlı söylemlerin temelinde ise bahse konu ekonomik kararların serbest piyasa ekonomisini ve hükümetlerden talep ettikleri piyasa düzenlemelerini destekler nitelikte olması yatmaktadır.

"Türkiye'de konjonktürün en sıkıntılı dönemlerinde de olsa ülkenin bir numaralı sorununun ekonomi olduğunun anlaşılması önemli bir aşamadır. … Yeni önlemlerle bir hükümet ilk kez oyunun kurallarına uygun bir paketi ortaya koymaktadır. Ama paketten özel sektörün büyük kârlar ve çıkarlar sağlayacağı yargısı tümüyle yanlıştır. Özel sektöre olağanüstü ağır sorumluluklar veren hükümet, "gösterin kendinizi" demektedir. İster Adalet Partisi-Cumhuriyet Halk Partisi Koalisyonu, ister erken seçim yoluyla olsun ülke 3-4 yıl süreli, kararlı bir hükümeti gereksinmektedir." Ali Koçman, Koçman Topluluğu-TÜSİAD Başkanı (Milliyet Gazetesi, 03.02.1980).

"Benim için 1973-1980 arası tam bir kabustur. O yılları tekrar yaşamamak için ne tedbir gerekiyorsa hepsi alınmalıdır. Sözünü ettiğim bu devirde 3 Başbakan tarafından tam 7 hükümet kuruldu. En büyük sarsıntılar o yıllarda yaşandı. … Plan, program iyice unutuldu. Politik yatırım uğruna hesapsız kitapsız işler yapıldı. Döviz olmadığı için ithalat yaparken şüpheli yollara, karaborsa transferlere başvuruldu. İş aleminin kanun nizamı bozuldu. Devlet dairelerine politik tayinler yapıldı. İktidara gelen hükümetler KİT'lere kendi adamlarını yerleştirmekte yarıştılar…. Her biri başka anlayışta olan hükümet üyeleri en hayati kararnameleri aylarca imzalamayarak kargaşayı iyice arttırdılar." Vehbi Koç, İşadamı, Koç Holding (Tüzün, 2022: 258-259).

3.2.2.2. Çalışanlara Yönelik Tutum

1960-1980 yılları arasında iş insanlarının, çalışan ilişkileri ile doğrudan ilişkili gördükleri İş Kanunu, Sendikalar Kanunu gibi yasal düzenlemeler öncesinde dönemin

[14] Resmî Gazete, 25.01.1980, Sayı: 16880 (Mükerrer).

hükümetlerinden kendi istekleri doğrultusunda Kanun'un düzenlenmesine yönelik talepte bulundukları görülmektedir.

> "Seçimden sonra gündemde yer alan İş Kanunu tasarısı konusunda özel sektör olarak, hükümet, bakanlıklar ve öteki merciler nezdinde yapılması öngörülen temasların görüşülmesine geçilmiştir. Bilindiği gibi halen Millet Meclisinde bulunan İş Kanunu Tasarısı memleketimiz gerçeklerine uygun olmayan hatta aykırı olan bir düşünce ve şekilde hazırlanmıştır. … İş hayatına adeta kasteden hükümler kapsayan tasarının Meclisten geri alınması veya reddinin sağlanması kesin bir zarurettir. … İş Kanunu üzerinde Odalar Birliği ve özel sektör kuruluşları olarak yapılan çeşitli teşebbüsleri toplantıda birlik temsilcisi Emin Atalay ayrıntılarıyla anlatmış daha sonra söz alan bölge odaları temsilcileri tasarının iş hayatına getirmeyi öngördüğü hükümlerin menfi etkilerini açıkça ifade etmişler ve Ankara'da yapılması kararlaştırılan teşebbüsler konusundaki görüş ve tavsiyelerini bildirmişlerdir." (İTO Ticaret Gazetesi, 10.02.1967).

1960'ların ortalarından itibaren işçi sendikalarının konfederasyon çatısı altında Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (TÜRK-İŞ) ve Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) şeklinde iki kutuplu bir yapıda örgütlenmesi, sermaye kesimi tarafından olumlu karşılanmamıştır. Bu dönemde özellikle DİSK'in seçimlerde CHP'ye desteğini açıklaması, işçi-işveren ilişkilerinin yalnızca ekonomik müzakere başlıklarıyla sınırlı kalmadığına işaret eden politik bir gelişme olarak değerlendirilmektedir:

> "14 Ekim seçimlerinde CHP'nin açıkladığı seçim bildirgesinde yer alan vaatleri ve ilkeleri işçiler, köylüler, memurlar, dar gelirler ve küçük esnaf için yararlı bulan DİSK, yeteri kadar belediye hizmetlerinden ve il organlarının desteğinden yararlanamayan halkımız, yaşadığı yerlerde demokratik kurumlarda söz ve karar sahibi olabilme yolunun açılması için 9 Aralık 1973 seçimlerinde de CHP listelerine oy vermelidir." (DİSK Aylık Kültür ve Siyaset Dergisi, 07.12.1973).

Öte yandan, işçi-işveren ilişkileri grev-lokavt ekseninde daha görünür hâle gelirken, sermaye cephesinde sendikal rekabetin üretkenliği düşürdüğü ve maliyetleri artırdığı yönündeki eleştirilerin de belirginleştiği görülmektedir:

> "… bizdeki sendika rekabeti sınai tesislerini daha az prodüktif kılmakta, mamulleri daha pahalıya mal etmek sonucunu getirmektedir. Sendikanın bugünkü tutumu böyle devam ederse hammaddesini kendi sınırları içinde bulan işçi, yoğun endüstri mamullerini doğal olarak Ortak Pazar içindeki diğer ülkelere ihraç etmeyi beklerken, kendisi çalışamaz hale gelecek …" Nejat F.Eczacıbaşı-İş insanı, Eczacıbaşı Holding (Milliyet Gazetesi, 30.11.1975).

Ancak sendikal alanın "rekabet" olarak okunması ve bunun ücretler üzerindeki etkisi, emek tarafında farklı bir çerçeveyle tartışılmakta; mesele sendikalar arası yarıştan ziyade sendikacılık anlayışları arasındaki mücadele üzerinden kurulmaktadır:

> "Tekelci sermayenin sözcüleri ücretlerin sendikal rekabet sonucunda arttığını ileri sürüyor. Sözde, sendikalar işçilere daha fazla hak almak için birbirleriyle yarışıyorlar ve böylece de ücretler artıyormuş. Bu açıkça yalandır. Ülkede söz konusu olan sendikalar arası rekabet değil işveren sınıfının kâr arttırma aracı olan sarı sendikacılıkla işçilerin çıkarlarını savunan sınıf sendikacılığı arasındaki mücadeledir. …

> Şurası açıktır ki, sarı sendika engeli aşılıp da işçi sınıfının birliği sağlandığında çok daha iyi ücret artışları sağlanacaktır…" (DİSK Aylık Yayını, Nisan 1977).

Bu karşıt çerçeveler, ücret artışları ve toplu sözleşme süreçleri üzerinden devletin rolüne ilişkin talepleri de gündeme taşımaktadır. Nitekim iş çevrelerinin hükümetten beklentileri, bir yandan ücret artışlarının denetlenmesi, diğer yandan toplu sözleşmelere müdahale edilmemesi yönünde ikili bir hat üzerinde formüle edilmektedir.

> "…İş çevrelerinde büyük önem taşıyan ve zirve toplantısı diye adlandırılan toplantıyı Başbakan Nihat Erim açacaktır. … 76 ünlü iş …Bakanlara verilmek üzere bir muhtıra hazırlamışlardır. İş adamları hükümetin, sendika ile işveren arasına girmemesini, toplu sözleşmelere müdahale etmemesini, işveren ve sendikayı karşı karşıya bırakmasını isteyeceklerdir. İşverenler, ücret artışlarından yakınacaklar, artışların işçi, işveren ve hükümet temsilcilerinden kurulu üçlü komitece tespit edilmesini isteyeceklerdir." (Milliyet Gazetesi, 21.08.1971).

Bu dönemde tartışma yalnızca ücret ve sözleşme süreçleriyle sınırlı kalmamakta; sendikal söylemler karşısında özel sektörün konumuna ve hükümetle kurduğu ilişkilere dair bir meşruiyet dili de devreye girmektedir.

> "Türk Sanayici ve İş Adamları Derneği Yürütme Kurulu Başkanı Feyyaz Berker, Türk-İş Genel Sekreteri ve Kontenjan Senatörü Halil Tunç'un özel sektörü hedef alan konuşmasına dün cevap vermiş… Halil Tunç'un özel sektöre ağır ve haksız hücumlarda bulunduğunu…söylemiştir: "Türk özel sektörü, ülkemizdeki hür teşebbüs kesimi hayatlarını kendi yürüttükleri iktisadi faaliyetlerle kazanan, çok geniş istihdam imkanları ortaya çıkaran, devlet bütçesine büyük mali katkı sağlayan, ihracat gelirlerimizin önemli bir kısmının temin eden, millî hasılanın üretiminde ihmal edilmez yeri olan milyonlarca Türk vatandaşından meydana gelmiştir. …Millet bütünlüğümüzü teşkil eden çeşitli sosyal ve ekonomik grupların temsilcileri ile hükümetler arasında ahenkli bir münasebet ve konuşma zemininin varlığı demokratik idare tarzının dengeli kalkınma ve millî birlik şuurunun uyanık olmasının tabii bir gereğidir." (Milliyet Gazetesi, 04.08.1972).

Ücret başlığına ek olarak, kıdem tazminatı da iş insanları tarafından sıklıkla eleştirilen bir diğer maliyet unsuru olarak öne çıkmakta; bu tartışmanın 1980 sonrasında da güncelliğini koruduğu anlaşılmaktadır.

> "Oda Başkanı Kartay, "Dünyada örneği olmayan ekonomik modellerle kalkınma olmaz" dedi. Ankara Sanayi Odası Başkanı Hami Kartay Türkiye'de uygulanmakta olan kıdem tazminatı şekline dünyanın başka hiçbir ülkesinde rastlamanın mümkün olmadığını öne sürmüş, "İstifa halinde dahi işçinin kıdem tazminatından yararlandırılmak istenmesi ve mevcut tazminat miktarının iki katına çıkarılarak müteşebbisin büyük tazminatlar ödemek zorunda bırakılması onun işçi istihdamını gerektirmeyen sahalara kaymasını çabuklaştıracaktır" demiştir." (Milliyet Gazetesi, 05.06.1974).

Kıdem tazminatı tartışmasının bir boyutu, istifa hâlinde ödeme yapılması ve uygulamanın kapsamına ilişkin sınırlar etrafında şekillenmektedir:

> "Erbakan işverenle aynı görüşte: "MSP olarak iş hayatında daima denge arzu etmekteyiz. Bundan dolayı da kıdem tazminatının istifa ederek çıkan işçilere ödenmesi söz konusu olamaz. Ayrıca kıdem

> tazminatının bir sigorta sistemine bağlanmasında fayda vardır. … Kıdem Tazminatı Kanunu'nda yine bir işçi işten çıkarıldığı takdirde o kimsenin yerine 6 ay başka bir işçinin alınmaması da iş hayatında aksatılması rol oynayabilir." (DİSK Aylık Kültür ve Siyaset Dergisi, 11.07.1974).

Diğer bir boyutta ise kıdem tazminatının işletmeler üzerinde oluşturduğu yük vurgulanmakta ve çözüm olarak bir fon oluşturma önerisi öne çıkarılmaktadır:

> "Kıdem tazminatı olayı esasen Türkiye'mizde sadece dünyada tek emsaldir ve bu olay korkarım ki giderek, Türk ekonomisini tam ipotek altına alacaktır. Kamu kuruluşları dahi kıdem tazminatları ödeyemez durumdadır. Birçok işletmeler hakikaten bu yönden çok zor durumdadır. ... Geliniz hiç olmazsa bu olayın fon meselesini çözümleme yolunda bir araya gelelim, işletmeler kendi bünyesinde hem işçinin bu hakkını emniyete alacak hem de kendisinin yıkılmasını önleyecek bir fonu aynen tezgâh amortismanı gibi her yıl işçi kıdem tazminatı amortismanı olarak ayırabilsin." Mehmet Yazar-TOBB Başkanı, 35. Genel Kurul Konuşması, Mayıs, 1980, (TOBB, 2011: 273-274).

Ücretler ve kıdem tazminatı gibi başlıkların yanı sıra, iş insanlarının 1960-1980 aralığında "istihdam" meselesini de çalışan ilişkileri bağlamında yakından izlediği; istihdam sorununun yeterince ciddiye alınmamasının toplumsal sonuçlarına ilişkin uyarıların dile getirildiği görülmektedir.

> "İstihdam sorununun ciddiyeti yıllardır anlaşılamamıştır. İşsizlerin, iş bulmuş kişiler gibi örgütlenip bir baskı grubu olarak ortaya çıkamamalarının bunda büyük rolü vardır. Sendikalar, sadece iş sahibi kendi üyelerinin menfaatlerini düşünmekte ve bunu maksimize etmek gibi kendi yönlerine tutarlı bir amacı benimsemiş görünmektedirler. Bu konuda önemli sosyal patlamaları önlemek için acil tedbirlere gerek vardır. 1975 yılı programı ise bütün olumsuz gelişmelere rağmen konuya ciddi olarak eğilmemiştir." (TÜSİAD, 1975: 15).

Bu çerçevede istihdam tartışması, bazı iş insanlarının söylemlerinde nüfus artışıyla birlikte ele alınmakta; hızlı nüfus artışının işsizlik başta olmak üzere bir dizi sosyal sorunu tetikleyebileceği vurgulanmaktadır.

> "Haberleşme araçlarının gelişmekte olduğu çağımızda dünya toplumlarının tüketici hale girmelerinin doğal durumu geldiği bir gerçektir. Memleketimizin nüfus artışının yıllık %2,5 mertebesinde bulunduğu, gerekli önlemler alınmadığı takdirde yakın bir gelecekte memleketimizi tükettiğini üretmeyecek duruma getirebilecektir. Söz konusu nüfus patlamasının doğal sonuçları; işsizliğin artışı, konut sorunu, eğitim sorunu, sağlık sorunu, sosyal anlaşmazlıklar dolayısıyla anarşi, beslenme sorunu, tüketim artışı nedeni ile dış ticaret açığının çıkmaza sürüklenmesi, şeklinde özetlenebilir." Üzeyir Garih, İş insanı, ALARKO San.Tic.A.Ş. (TÜSİAD, 1978a: 49).

Özetlemek gerekirse, 1960-1980 döneminde iş insanlarının "çalışanlara yönelik tutumu", yalnızca grev-lokavt ve toplu pazarlık süreçlerine ilişkin pozisyonlar üzerinden değil; ücret ve kıdem tazminatı gibi maliyet kalemlerine dair eleştiriler ile istihdam baskısını besleyen daha geniş demografik ve ekonomik dinamiklere ilişkin değerlendirmeler üzerinden de görünür hâle gelmektedir. Böylece işçi-işveren ilişkileri, bir yandan sendikal örgütlenme ve pazarlık

mekanizmaları etrafında, diğer yandan istihdamın sürdürülebilirliği ve maliyetlerin yönetimi başlıkları üzerinden çok katmanlı bir tartışma alanı olarak ortaya çıkmaktadır.

3.2.2.3. Sermayenin Bürokrasiye Bakışı

1960-1980 döneminde sermayenin bürokrasiye bakışı, esas olarak devletin ekonomik alanı yönlendirme ile sınırlı tutmayıp "yönetme" iddiasını genişletmesi ve bunun özel sektör açısından belirsizlik ile gecikme üretmesi üzerinden şekillenmektedir. Planlı kalkınmanın kurumsal taşıyıcısı olarak Başbakanlığa bağlı Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) dönemin merkezi bürokrasi aktörlerinden biri olarak öne çıkarken, iş dünyası söyleminde plan ve programların devletçilik ve bürokratik kontrolü genişletecek biçimde kurgulandığı yönünde eleştiriler dikkat çekmektedir:

> "Ancak planlı döneme girdiğimiz süreden beri birbirini izleyen hükümetler ve bürokrasi çarkı değişik ölçüde de olsa ekonomiyi yönlendirme ve kontrol yerine ekonomiyi yönetme arzusundan bir türlü vazgeçmemişlerdir. Ayrıca 1977 programında ve 4,5 yıllık planda kamu sektörü yatırımlarının özel sektör yatırımlarından önemli ölçüde daha yüksek tutulduğu görülmektedir. Daha açık bir ifade ile plan ve programların gittikçe devletçiliği ve bürokrasiyi yaygınlaştıracak şekilde hazırlandığı anlaşılmaktadır. Bugüne kadar kamu sektörünün yatırımlarını zamanında ve planlanan oranda gerçekleştiremediği, özel sektörün ise tam tersine planlananın üzerinde başarmış olduğu gerçeği, dikkate alınmamaktadır." Feyyaz Berker-TÜSİAD Başkanı (TÜSİAD, 1977a: 3).

Bürokrasi eleştirisi yalnızca planlama ölçeğinde değil, uygulama kapasitesi ve idari süreçlerin hazırlık, koordinasyon ve insan kaynağı gerektiren alanlarda yetersiz kalması üzerinden de kurulmaktadır. Özellikle ihracat gibi uzun hazırlık, kurumsal koordinasyon ve istikrarlı uygulama gerektiren hedeflerde, bürokratik adımların aceleci ya da parçalı biçimde atılmasının uygulayıcıların motivasyonunu zayıflattığı vurgulanmaktadır:

> "Üretim hedefine ulaşmak el çırpmak gibi göz açıp kapayıncaya kadar ulaşılacak bir nokta değildir. "İhracat yapacağız" demekle yapılabilecek kadar kolay değildir. İhracatı geliştirmek uzun hazırlık gerektirir. Eksikliklerin tamamlanması, pazarların bulunması, teşkilatların reorganizasyonu, ham maddenin temini düşünülmeden atılan adımlar bu işlerin uygulayıcılarının inanç ve azmini sarsar." Ömer Dinçkök-İş İnsanı, Aksu Fabrikaları T.A.Ş. (TÜSİAD, 1980b: 20).

Benzer biçimde, bürokratik kadroların ve uygulayıcıların politika hedeflerine uygun eğitim ve kültür altyapısının kurulamaması, iş dünyası açısından idari kapasite sorununu derinleştiren bir unsur olarak görülmektedir. Bu nedenle eleştiri, yalnızca mevzuat ve prosedürlerin çokluğuna değil; bürokrasinin hedefle uyumlu bir zihniyet ve yetkinlik setine sahip olup olmadığına da yönelmektedir.

> "Neticede güzel bir kelime bulundu, ihracat sözcüğü yerine "dışsatım" denildi. Müsaadenizle benim de hoşuma giden bu kelimeyi kullanacağım. Fakat bir önemli bence en önemli husus, devamlı olarak gözlerden kaçtı. "Eğitim" ve çok geniş anlamıyla "Kültür" noksanlığı. Dışsatımın artırılmasında faal

> olacak insan gücü, bu maksatla eğitiliyor muydu? Dışsatımcılara destek olacak, onların bu zor ve engebeli yolda rahat yürümelerini sağlayacak idari kadrolar, tatbikatçılar, acaba dışsatımın önemini kavramışlar mıydı? bunun gereğine inanıyorlar mıydı?" Ersin Faralyalı-İş insanı, Kısmet Deri Sanayi ve Ticaret A.Ş. (TÜSİAD, 1980b: 25).

Bu genel eleştiri hattı, hükümetlerin ve bürokrasinin piyasa işleyişine siyasal tercihleri doğrultusunda müdahale ettiği durumlarda daha somut bir belirsizlik ve öngörülemezlik problemi olarak görünür hâle gelmektedir. Bu bağlamda iş insanları açısından sorun, yalnızca devletin varlığı değil; karar süreçlerinin siyasal konjonktüre bağlı biçimde kesintiye uğraması, farklı bakanlıklar ve kurullar arasında sürüncemede kalması ve yatırım kararlarının uzun vadeli bir çerçevede güvence altına alınamamasıdır. Vehbi Koç, bürokratik süreçlerin ve siyasal kırılmaların yatırım kararları üzerinde nasıl geciktirici ve engelleyici etki üretebildiğini Türk Traktör Fabrikası örneği üzerinden şöyle aktarmıştır:

> "Türk Traktör Fabrikası tesisi ve motor projesi için ilk müracaat Naim Talu Hükümeti döneminde 1973'te yapıldı. Hemen sonra CHP-MSP koalisyonu kuruldu. Projemizin tanıtılması için Ticaret Bakanı Fehim Adak Türk Traktöre davet edildi. Bakan yabancı ortağın gavur olduğunu öğrendiğini söyledi. Kabinenin CHP kanadıyla temasa geçilerek Başbakan Bülent Ecevit'ten destek istendi. Ticaret Bakanı'nın incelemesinden sonra projenin DPT'ye sunulup Bakanlar Kurulu kararı alınması gerekiyordu. Dosyanın Ticaret Bakanlığı'nda tutulduğunu görünce Tarım Bakanı Korkut Özal'ı Türk Traktöre davet ettik. Korkut Özal projeyi beğendi fakat o da "Keşke ortağınız bir Müslüman ülke olsaydı" diyerek konuya sahip çıkmadı. Projemiz şu esasları ihtiva ediyordu. Türk Traktörün üretim kapasitesi yılda 30.000 adede yükseltilecek ve dizel motor üretimi gerçekleştirilecekti. Bu iş için 18 milyon dolar dış para 720 milyon TL iç para kullanılacaktı. Dış paranın 3,5 milyon dolarını FIAT firması sermaye olarak, 14.5 milyon doları da dış kredi olarak getirecekti. 1974'te Ecevit Kabinesi istifa edince Sadi Irmak Hükümetine meseleyi intikal ettirdik. Fehim Adak'ın Türk Traktör dosyasını yeni bakana intikal ettirmediğini gördük. Sadi Irmak projeye olumlu bir şekilde yaklaştı. Zamanın Sanayi Bakanı Mehmet Gökhan ve Başbakan Yardımcısı Zeyyat Baykara bizi destekliediler. Proje süratle DPT'ye intikal etti. Yüksek Planlama Kurulu teklifimizi onaylayan bir karar aldı. Bu kurulun kararına 2 Daire Başkanı olumsuz şerh koydu. Biri Hikmet Çetin, İktisadi Planlama Dairesi Başkanı, diğeri Bozkurt Çine, Sosyal Planlama Dairesi Başkanıydı. Motor üretiminin stratejik bir sanayi kolu olduğu görüşüyle bu tür üretimin devlet tarafından yapılması gerektiğini ileri sürüyorlardı. DPT'den çıkan karar Bakanlar Kuruluna geldi. Köy İşleri Bakanı İsmail Hakkı Aydınoğlu ve Enerji Bakanı Erhan Işıl kararnameyi imzalamadı ve daha sonra kurulan 1.Milliyetçi Cephe (MC) hükümetinde Milliyetçi Selamet Partisi dışındaki bütün Bakanlar projemizi destekler görünüyorlardı. Yeni hükümette Bayındırlık Bakanı olan Fehim Adak yine karşımıza çıktı ve engellemeyi sürdürdü. Bunun üzerine şirketin Murahhas Azası Halil Kaya dönemin Başbakanı Demirel'i ziyarete gitti. Demirel kendisine, "projeyi destekliyorum, tek başına hükümet olsaydım 24 saatte kararnameni çıkartırdım ama ne kadar müşkül durumda olduğumu anlamanı istiyorum" dedi ve böylece bir daha ele alınmamak üzere Türk Traktörün motor ve tevsi projesi rafa kaldırıldı. Bu görüşmeden kısa bir süre sonra Başbakan Yardımcısı Erbakan'ın İtalya seyahati gerçekleşti. FIAT şirketi Türk Traktör projesinin gerçekleşmediğini görerek motor lisansını TÜMOSAN'a vermeyi kabul etti. Böylece doğan

> TÜMOSAN'ın yatırımları tam 10 yıl sürdü ve şirketin memlekete maliyeti 1986 yılı sonunda dış para olarak 55 milyon dolara, iç para olarak da 16 milyar liraya ulaştı. Böylesine bir servet harcanan bu tesislerde bugün sadece Türk Traktör için yılda 10-15 bin adet motor üretiliyor, traktör fabrikası ise hiç çalıştırılamıyor." Vehbi Koç, İşadamı (Hürriyet Gazetesi, 22.10.1987).

Sonuç olarak, bu dönemde sermayenin bürokrasiye bakışı; planlama ve kamu yatırımı tercihlerinin özel sektör aleyhine genişlemesi, idari kapasite ve uygulama yetkinliği sorunları, ayrıca siyasal konjonktüre bağlı müdahalelerin yatırım kararlarını belirsizleştirmesi eksenlerinde toplanmaktadır. Bu durum, hükümet–iş insanları ilişkilerinin yalnızca "talep ve pazarlık" düzleminde değil, aynı zamanda karar süreçlerinin kurumsal işleyişi ve bürokratik mekanizmaların yatırım üzerindeki etkileri düzleminde de okunması gerektiğine işaret etmektedir.

3.2.3. Sermayenin Yapısal Özellikleri ve Birikim Dinamikleri

3.2.3.1. Sermayenin Özellikleri, Ölçeği ve Büyüklüğü

Türkiye'deki özel sermaye kesiminin 1930'larda başlayan küçük çaplı ticaret ve sanayi üretimi, 1960'lara gelindiğinde tarım ürünlerine dayalı bir birikim yapısı içinde ve ihracat kapasitesi görece zayıf bir görünümle varlığını sürdürmektedir. 1950'lerin ortasında başlayan ekonomik kriz, döviz ve kredi sıkıntısı ile hükümetlerin ekonomiyi otoriter, plansız ve programsız popülist politikalarla yönetmesi, özellikle sanayi kesiminin gelişmesini engellemiştir. 1963 yılında planlı kalkınmanın ilk adımlarının atılmasıyla birlikte, ithal ikameye yönelik destekleyici yasal düzenlemeler çerçevesinde özel sektör devlete bağımlı bir gelişim seyri göstermiştir. 1970'li yıllardan itibaren, özellikle 3'üncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda özel sektöre daha fazla ağırlık verilmesiyle birlikte, sanayici ve iş insanlarının çıkar temsillerini güçlendirmek amacıyla kurdukları dernek, sendika ve konfederasyonlar üzerinden özel sektör daha görünür ve etkili bir aktör konumuna gelmiştir. Ancak bu aktörün devlete bağımlılığı sürerken, ithalat-ihracat ve sermaye piyasası gibi alanlarda talep edilen düzenlemelerin sıklıkla hükümet değişimleri ve uyumsuzluklar nedeniyle hayata geçirilememesi, özel sektörün ekonomik belirsizlik ve istikrarsızlıktan olumsuz etkilenmesine neden olmuştur.

1960'ların başında tarımın milli gelir ve ihracat içindeki ağırlığı vurgulanırken, sanayi-ticaret eksenli örgütlenmelerin tarımsal üretimi temsil etme kapasitesinin sınırlılığına dikkat çekilmektedir:

> "Şu topluluğumuz daha ziyade sınai ve ticari hareketleri temsil eder, zirai ihtisal ile uğraşanları böylece temsil etmek pek mümkün değildir. Halbuki millî gelir ve gayri safi millî hasılamızın en büyük kalemini teşkil eden, ihracatımızın %70'ten fazlasını sağlayan bu pek önemli ve dağınık sahanın da pek önemli ve acil problemleri vardır..." Bedii Yazıcı, TAM Sigorta-İTO Meclis Başkanı. (İTO Ticaret Gazetesi, 05.04.1962).

Sanayi kesiminin gelişimini sınırlayan koşulların başında ise, özellikle küçük sanayicinin kredi ihtiyacı ve bu ihtiyacın kurumsal kanallarla karşılanmasına dönük arayışlar gelmektedir; bu nedenle krediye erişim meselesi, 1970'lerin başından itibaren doğrudan bir gündem maddesi olarak görünür hale gelmektedir:

> "Küçük sanayicilerimizin kredi ihtiyaçlarının karşılanması ve bu soruna çözüm yolları aranması konusunda Halk Bankası ile temaslarda bulunduğumuzu ve bu temaslar sonunda sorunu etraflı olarak görüşmek üzere banka yetkililerinden kurulu bir heyetle Odamız yetkililerinin, Odamızda ortak bir toplantı yapmaları sonucunda mutabakata var duyularımızı … bildirmiştik." (İTO Ticaret Gazetesi, 09.02.1973).

Finansman başlığı yalnızca krediye erişim biçiminde değil, zaman içinde işletmelerin kaynak bileşimindeki değişim ve bunun yarattığı borç baskısı üzerinden de tarif edilmektedir:

> "Her yeni gelişen ülkede olduğu gibi Türkiye'de de kalkınma çabalarımızın ilk dönemlerinden son 10-15 yıla kadar yapılan ekonomik yatırımların büyük bir bölümü aile şirketleri tarafından ve bu ailelerin öz kaynakları kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Daha sonraları bu aile şirketleri kendi imkanları ile gerçekleştiremeyecek ileri düzeydeki yatırımlar için kredi kuruluşlarına başvurmaya başlamışlar ve bu imkanlardan yararlanmak suretiyle yeni ve tevsi[15] yatırımlarını gerçekleştirebilmişlerdir. Ne var ki kısa zamanda sınai kuruluşlar da öz ve yabancı kaynak oranları öz kaynak aleyhine değişmeye başlamış ve işletmeler ağır borçlar altında ezilme tehlikesi ile karşılaşmışlardır. Bu aşırı kredi ve dış borçlanma talebi bir yandan kaynak yetersizliğine yol açarken diğer taraftan kredi fiyatlarında aşırı yükselmelere sebep olmuştur…" Yılmaz Adıgüzel, Maktaş A.Ş. (TÜSİAD 1978a: 1).

Bu çerçevede kredi ve finansmanın nasıl dağıtıldığı, hangi tür şirketlere yöneldiği ve hangi kurumsal mekanizmalarla düzenleneceği de tartışmanın bir başka eksenini oluşturmaktadır:

> "Bugün belirli şahıslara gitmekte olan milyarlık banka kredileri yeni tasarı ile artık halka açık anonim şirketlere yöneltecektir… Bundan 10 yıl önce hazırlanmış olan bankalar kanununun kredileri ile ilgili hükümleri zaten demokratik değildir. Bugün bir tek şahıs bu kanun dolayısıyla 30 milyon sermayeli bir bankada 4,5 milyon lira kredi alabilmektedir. O şahıs bir başka bankaya başvurunca bir 4,5 milyon daha verilmektedir. Bankaların halktan topladığı küçük tasarruflarla yaratılan bu kredi imkanları yine halka açık anonim şirketlere yöneltilmesi için hiçbir sebep görmüyorum." Şadi Özer-Hazine Genel Müdürü (Milliyet Gazetesi, 26.04.1969).

Sermaye piyasası ve şirketlerin halka açılması meselesi ise, yalnızca yeni şirket kurma değil, başarılı eski şirketlerin nasıl halka açılacağı ve yönetim kontrolünün nasıl düzenleneceği tartışmasıyla birlikte ele alınmaktadır:

> "Burada asıl önemli olan kurulacak yeni şirketlerden ziyade başarılı eski şirketlerin halka nasıl açılacağı konusudur. Bizce tasarıda önlenmek istenenin aksine şirketlerin idarecilerine yönetimde oy imtiyazı hatta çift oy imkânı tanınmalıdır. Çünkü halk eski şirketlere sırf başarılı yöneticileri dolayısıyla itibar edecektir. Bu imtiyaza karşılık halka da kârdan daha fazla pay vermek düşüncesindeki bir tasarıda getirilen dış

[15] Tevsi: Genişleme (Türk Dil Kurumu)

> denetim usulü de muhbiri sadık onların faaliyete geçmesine yol açabilir." Hulki Alisbah, Koç Holding Yöneticisi-Koç Holding Genel Koordinatörü (Milliyet Gazetesi, 26.04.1969).

Öte yandan devletin sanayi politikasındaki rolü, kimi alanlarda devlet eliyle kurulacak üretimin maliyeti ve zamanlaması üzerinden eleştirilirken, kimi alanlarda da devlet himayesinin sınırına dair uyarılarla birlikte gündeme gelmektedir:

> "Zor şartlara rağmen birçok hayati konuda lüzumlu tedbirleri zamanında almadığımız görülmektedir. Motor sanayinin devlet eliyle kurulmasına karar verilecek olursa bu teşebbüs millete hem çok pahalıya mal edilecek hem de üretime geçiş için uzun yıllar beklemek zorunda olacaktır… Harp sanayini bizim gibi gelişmekte olan ülkeler için tümüyle kurmak ve geliştirmek mümkün değildir" Vehbi Koç, Koç Holding (Milliyet Gazetesi, 12.04.1975).
>
> "Sanayi ve Teknoloji Bakanı Mesut Erez, dün saat 15:00'da yerli kamyon ve kamyonet imalatı yapan sanayicilerle Bakanlıkta bir toplantı yapmış, kendilerine "Bu sanayi kolunun bütün ihtiyaçlarının Bakanlıkça karşılandığını, halbuki tatbikatta memleket ihtiyacı nispetinde üretim yapılmadığı, resmî ihalelere iştirak edilmediği, peşin para ile satış yapılmadığı, satışa arz edilen kamyon ve kamyonetlerin türlü muamelelerle tüketiciye fahiş fiyatlarla intikal ettirildiği görülmektedir" demiştir. "Bu tatbikat karşısında bu sanayinin daha fazla devlet himayesini beklememesi gerektiğini" belirten Bakan Erez, "Meselelerin bir arada görüşülmesi için kendilerini Ankara'ya çağırdığını ve bir çare bulunmadığı takdirde de komple kamyon ve kamyonet ithaline kadar gidileceğini" bildirmiştir." (Milliyet Gazetesi, 25.05.1973).

Türkiye'de sermayenin konumlanmasına bakıldığında, 1950'lerin ortalarından itibaren henüz emekleme aşamasındaki bir sanayi sermayesinin oluşmaya başladığı görülmektedir. Esas işi tarım ve ticaret olan sermaye sahiplerinin, o güne kadar ağırlıkla devlet eliyle yürütülen sanayi üretimine devletin ölçeğine kıyasla daha sınırlı bir düzeyde ve iç pazara yönelik tüketim malları üzerinden girmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bu girişimlerin, 1970'li yılların başına kadar görece başarılı bir seyir izlediği söylenebilir:

> "Türkiye'de özel sektörün sanayiye girişi mensucat ve değirmencilik gibi bazı dallar hariç son 20 yılda olmuştur. Müteşebbis sermaye ilk başta tacirler elinde bulunuyordu. Bunlardan özellikle ithalatçılar, döviz tıkanıklıkları iş piyasasının alıştığı ve ticaretin de tecrübe edindiği malların satışına devam imkânı vermediğinden bu malları memleket içinde üretmeye yönelik sanayiye girmişlerdir. Öte yandan devlet de dış ticaret açığı endişesiyle ithalatı ikame eden bu endüstriyi teşvik etmiştir. Böylece özel sektörün iştigal ettiği sanayinin büyük bir nispeti nihai ürünleri hasıl eden işletme sanayi olagelmiştir. Başlangıçta ithalat güçlükleri nedeniyle yükselen fiyatlar bu mamullerin rasyonel kapasitelerinin çok altındaki kapasitelerde dahi karlı olarak üretimini mümkün kıldığından sırf iç pazara hitap eden ve rasyonel kapasiteye göre küçük olan bu teşebbüsler az sayıdaki müteşebbislerin dar çerçevelerinin sermaye imkanları ile kurulabilmişlerdir" Süleyman Demirel'e İlettiğim Görüşlerim. Şarı Tara-İş insanı, Enka Holding (Tüzün, 2015: 80-81).

Büyüyen sermaye kesiminin ihtiyaçları doğrultusunda kendini yeniden örgütlemeye yöneldiği görülmektedir. Dönemin büyük sanayi grubu olarak öne çıkan Koç Grubu'nun büyümesiyle birlikte, bünyesindeki şirketlerin koordinasyonunun zorlaşması ve Vehbi Koç'un

kendi ifadesiyle “uzun ve yorucu bir çalışmayla kurulan Koç Topluluğu’nun kendisinden sonra korunmaması ihtimali”, merkezi bir teşkilat aracılığıyla yönetim fikrinin 1963 yılından itibaren hayata geçirilmesini hızlandırmış; bu süreç, Türkiye’de büyük sermaye sahiplerinin holding formunda kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu yeni form içinde şirketler halka açılmakta, ancak yönetimin aile şirketinde kalması yönündeki tercih yaygınlığını korumaktadır.

> "…Bütün dünyada büyük firmalar çoğunlukla aile şirketi olarak başlamıştır işin normal akışı da böyledir. Daha sonra işler büyüyüp yeni sermaye ihtiyaçları doğdukça ve aileler parçalandıkça bunlar gerçek anonim şirketleri dönüşmüşlerdir… Siemens Şirketi de aynı aşamaları geçirmiştir. Siemens şirketinde ortak aile fertlerinin sayısı 100’ü bulmuş ve sermayenin ancak %11’i ailenin elinde kalmıştır… hisselerin %89’u yalnız Almanya'da değil uluslararası bir şirket hüviyetinde dünya borsalarında işlem görerek her yana yayılmıştır. Dikkate değer olan şudur ki aile %11’lik hissesiyle dünyaya yayılan sermaye çoğunluğu arasında yine şirketin yönetimini elinde tutabilmektedir.” Vehbi Koç, İşadamı. (Tüzün, 2022: 199).

Koç Holding’i takip eden süreçte, Türkiye’de diğer büyük sanayi sermayesinin de aynı işletme grubu formu olan holding yapılanmasına yöneldiği görülmektedir. 1967 yılında Hacı Ömer Sabancı Holding, 1971 yılında Tekfen Holding, 1973 yılında Eczacıbaşı Holding ve Alarko Holding gibi büyük sermaye toplulukları bu örgütsel formu benimsemişlerdir. Bünyelerinde farklı sektörlerden şirketler barındıran bu kuruluşlar konusunda Çolpan (2021: 103-104), hükümetler tarafından uygulanan tutarsız ve muğlak ekonomi politikaları nedeniyle devlet müdahalesinin keyfi değişikliklerinin yol açtığı belirsizliklere karşı, risklerin azaltılması ve gelişmekte olan ekonomi sürecinde yetersiz rekabet kaynağı sorunlarının aşılması amacıyla ilgisiz çeşitlenmiş faaliyetler yürüten şirketlere sahip olduklarını belirtmektedir. İşletme topluluklarının her ülkede farklı iktisadi ve siyasi amaçlarla faaliyet gösterdiği düşünüldüğünde, sermaye kesimi açısından bir patika bağımlılığı gibi görünen ve örnek alınan bu kurumsal yapının yerelde farklı amaçlarla hayata geçirildiği ve hatta tanımının dahi farklılaşabildiği dikkate alındığında, bunun kapitalizmin farklı ülkelerde farklı yaşandığının (Morck, 2021: 301-302) bir göstergesi olarak kabul edilmesi mümkün görünmektedir.

Büyük sermaye grupları dışında bulunan diğer sermaye kesimleri açısından kaynaklara erişim kolay görünmemektedir. 1960’lardan itibaren İstanbul dışında kalan sanayi sermayesinin dış yardım fonlarıyla ve kredilerle desteklendiği görülmektedir. Küçük sermaye oluşumlarının finansal yetersizlikleri söz konusudur. Bu finansal sorunların 1980’lere kadar tüm dönemi kapsayacak şekilde sürdüğü görülmektedir. Para ve kredi darlığı bu dönem süresince sermaye açısından en önemli sorunu oluşturmakta; küçük sanayici gündelik finansmana erişimde zorlanmaktadır. Örneğin İzmir örneğinde “küçük sanayiciler para ve kredi darlığı yüzünden iş yapamaz hale gelmişlerdir. …senet kırma muameleleri tamamen durdurulmuştur” ifadeleri, likidite darlığının doğrudan üretim ve ticari faaliyetleri sekteye uğrattığını göstermektedir

(Milliyet Gazetesi, 16.03.1960). Kaynaklara erişim meselesi tekil işletme sorunu değil, dönemin genel finansman yapısına özgü bir güçlük olarak yaşanıyor gibidir.

Bu güçlüğe eşlik eden bir diğer boyut ise İstanbul dışındaki sanayi sermayesinin finansman ihtiyacının önemli bir kısmının dış yardım fonları ve kamu kaynaklarıyla karşılanmaya çalışılmasıdır. Bursa sanayi bölgesinin kurulması için "AID'den temin edilen 25 milyon liralık kredinin ilk avansının verilmesi dolayısıyla bakanlık düzeyinde toplantı yapılmış olması" (Milliyet Gazetesi, 23.08.1962) ve "Anadolu'ya, özellikle Doğu Anadolu'ya yatırım yapacak sanayicilere kredi verecek özel teşebbüs yatırım bankası kurulacağı, kredilerin uzun vadeli ve düşük faizli olacağı ve bankanın sermayesinin dış yardım fonlarından besleneceği" şeklindeki açıklamalar (Milliyet Gazetesi, 10.07.1964) bu yönelimin somut işaretleridir. Böylece, sermaye birikiminin coğrafi olarak yaygınlaşmasına ilişkin beklentiler, çoğu zaman piyasa içi kaynaklardan çok, dış fon ve devlet aracılığıyla işletilen kanallara bağlanmaktadır.

Finansman darlığı karşısında önerilen çözüm hatlarından biri, küçük sermayelerin bir araya getirilmesi ve ölçek büyütme fikridir. "Büyük yatırımların çoğu küçük sermayelerin bir araya getirilmesiyle yapılmaktadır" vurgusu ile "şirketleşme ile mevcut bir kısım işletmelerin birleştirilmesi çarelerini aramak" gerektiği yönündeki çağrı (Sırrı Enver Batur, TOBB 22. Genel Kurul Konuşması, 18-19 Mayıs 1968; TOBB, 2011: 104-106), yalnızca krediye erişim değil, aynı zamanda ölçek ve rasyonellik sorununun da gündemde olduğunu göstermektedir. "Tekniği, bilgiyi sokmak, daha kalifiye insan gücü kullanmak ve araştırma yapmak" gibi konulara vurgu yapılması (TOBB, 2011: 104-106), sermaye birikimi tartışmasının finansmanla sınırlı kalmayıp kurumsal kapasite ve üretim organizasyonu boyutuna da uzandığını işaret etmektedir.

Özel sektörün kendi konumlanışını anlatırken kullandığı dilin önemli bir kısmı çoklu kısıtlar üzerinden kurulmaktadır. "İç tasarruf yetersizliği, sermaye ve kredi darlığı… döviz darboğazı, bürokratik engeller… vergi mükellefleri" ile birlikte "siyasal güvensizliklere" yapılan vurgu (Sezai Dıblan, TOBB 32. Genel Kurul Konuşması, 14 Mayıs 1977; TOBB, 2011: 236), girişimciliğin hareket alanının bir kredi meselesi kadar, döviz, vergi yükü, bürokrasi ve siyasal iklimle de kuşatıldığını savunan bir çerçeveye karşılık gelmektedir. Bu bakımdan kaynaklara erişimin, aynı zamanda iktisadi ve idari düzenin bütünsel işleyişi içinde tanımlandığı görülmektedir.

Bu genel çerçeve içinde küçük sanayi/yan sanayiye dönük kurumsal destek arayışları da bulunmaktadır. "İstanbul Ticaret Odası'nın İstanbul Sanayi Odası ile birlikte küçük sanayi işletmelerini tanıtmak ve örgütlemek amacıyla kurduğu Yan Sanayi Tanıtma Bürosu (YASTAB) toplantısında, 'rekabetin artması imalatı yan sanayiye kaydırıyor' açıklamasının

yapılması" (İTO Ticaret Gazetesi, 07.05.1971), küçük sanayinin yalnızca finansman değil, üretim zinciri içindeki konumuyla da tartışıldığını göstermektedir. Benzer biçimde hükümetin küçük sanayicileri sanayi sitelerinde bir araya getirerek tedarik, üretim, pazarlama, kalite kontrolü gibi ortak sorunları çözmeye dönük yaklaşımının vurgulanması (İTO Ticaret Gazetesi, 14.03.1975), finansman sorununun mekânsal ve örgütsel kapasite boyutuyla birlikte ele alındığına işaret etmektedir. Bu örnekler, piyasa içi finansmana erişimin sınırlı kaldığı bir bağlamda, küçük sanayinin ayakta tutulmasının çoğu kez örgütlenme ve yerleşme tasarılarıyla birlikte düşünülmeye çalışıldığını göstermektedir.

Dönemin çözüm repertuarında, "holding sistemini andıracak bölge kalkınma şirketleri kurulacağı", "bu şirketlere halkın, mahalli idarelerin, bölgenin ticaret ve sanayi odalarının ve yeni kurulacak sanayi bankasının ortak olacağı", "bu şirketlere Sanayi Bakanlığının her konuda yardımcı olacağı; şirketlerin yapacağı yatırımları devlet tespit etmek üzere, Sanayi Bankasının hiçbir ücret almadan yatırımın projesini hazırlayacağı" yönündeki açıklamalar da bulunmaktadır (Milliyet Gazetesi, 19.09.1974).

İstanbul dışındaki sanayi girişimlerinin sınırları yalnızca finansman ile değil; yer seçimi, altyapı, lojistik ve yardımcı sanayi gibi unsurlarla ve bilgi eksikliği ile belirlenmektedir. Vehbi Koç, Erzurum veya Diyarbakır'da endüstri kurmak için "işçi temini… elektrik ve su… nakliye ücretleri… arsa ve inşaat maliyeti… yardımcı endüstri… muntazam işleyen telefon, şehirler arası muhaberat ve uçakların çalışması" gibi koşulları sıralayarak, bölgesel yatırımın çoklu maliyet ve altyapı kısıtları altında değerlendirilmesi gerektiği yönündeki görüşünü dile getirmekte; bölgedeki iş insanlarının bilgi eksikliği bulunduğuna da dikkat çekmektedir:

> "Türkiye'de devlet kâr ve zarara bakmadan bazı mülahazalarla memleketin çeşitli yerlerinde endüstri kurmuştur. Özel sektör ancak ekonomik yönden faydalı gördüğü yerlerde endüstri kurar ve sermayesini verimli sahalara yatırır. Bugün Erzurum veya Diyarbakır'da endüstri kurmak için özel sektörün dikkat etmesi ve araması gereken birkaç hususu sayacağım: İşçi temini ve ücretler, elektrik ve su temini ve bedeli, fabrikanın işleyeceği hammadde ve malzemenin temini, mamulün satışı ve nakliye ücretleri, arsa ve inşaat maliyeti, makine ve teçhizatın nakli, müdür, memur gibi idareci ve yardımcıların meskenleri ve maaşları ve çok önemli bir unsur olarak yardımcı endüstri, hatta endüstrinin kurulacağı yerlerde muntazam işleyen telefon, şehirler arası muhaberat ve uçakların çalışması daha büyük rol oynar…" Vehbi Koç-İş insanı, Koç Holding (Tüzün, 2022: 210-211).
>
> "Her şehirde tanıştığım işadamları kendi mahallerinde bir şeyler yapmak istiyorlar bilgi ve tecrübesizlikleri buna engel olmaktadır. Güvendikleri insanlar kendilerine rehber olurlarsa birtakım işlerin yapılacağına kâniim…" Vehbi Koç-İş insanı, Koç Holding (Tüzün, 2022: 217).

3.2.3.2. Organik Bağlar

Siyasetçi–iş insanı ilişkileri, ekonomik kararların ve idari süreçlerin seyrine temas eden; kimi zaman da piyasa dışı kazanç iddiaları ve tarafların itibar kaygılarıyla birlikte anılan bir yakınlık alanı olarak okunabilir. Bu çerçevede, 1960'lı yılların ortalarından itibaren siyaset ile iş insanları arasındaki ilişkilerin bireysel örnekler üzerinden tartışmaya açıldığı görülmektedir. Bu tartışmaların bir kısmı, ithalat izinleri, gümrük işlemleri ve kamu otoritesinin kararları etrafında oluşan süreçlerde piyasa dışı kazanç ihtimalinin gündeme gelmesiyle ilişkilendirilebilir. Nitekim Milliyet'te yer alan bir haberde, "Türkiye'nin teneke Kralı" olarak anılan Mıgırdiç Şellefyan'ın "milyonlarca liralık saç ve teneke ithalatında yolsuzluk olduğu iddiaları"nın bakanlıklar ve diğer yetkililer arasında "önemli bir anlaşmazlık konusu"na dönüştüğü; süreçte "önemli bazı siyaset kişilerinin isimlerinin geçtiği" ve ithal edilen "milyonlarca liralık 'lâk teneke'"nin bakanlığın itirazlarıyla ülkeye sokulmadığı aktarılmaktadır (Milliyet Gazetesi, 01.09.1969).

Bununla birlikte, siyasetle kurulan temasların iş dünyası içinde meşruiyet ve temsil tartışmalarını da tetiklediği anlaşılmaktadır. TOBB Yönetim Kurulu Başkanı Behçet Karaosmanoğlu'nun değerlendirmesinde, "mesleki teşekküllerin kuvvet ve itibarlarının siyasi parti müdahaleleri dışında kalmalarına bağlı" olduğu vurgulanmakta; Birlik seçimlerine "siyasi partilerin parti listeleri ile müdahaleleri" eleştirilmektedir:

> "Son 6 yıldan beri Birliğimiz seçimlerini siyasi partilerin parti listeleri ile müdahaleleri her yıl artan bir ölçüde devam etmektedir. Hususi temaslarında delegelerin büyük ekseriyetinin parti listelerinden şikayetçi olduklarını gördüm, duydum. Bu özel sektör için sıhhat alametidir. … Partilerin kapılarına giderek parti listelerine girmek için uğraşanlar, böyle listeleri hazırlatanlar özel sektöre ve Birliğe hizmet edemezler. … Bu çatı altında tek bir partiye mensup olmalıyız, Tüccar ve sanayici partisine...." Behçet Karaosmanoğlu-TOBB Yönetim Kurulu Başkanı. (İTO Ticaret Gazetesi, 11.06.1971).

Bu durum, siyasetle yakınlığın yalnızca dışarıdan yöneltilen bir "imkân" olarak değil, aynı zamanda iş dünyasının kendi iç düzeni açısından sorun üreten bir bağ olarak da görülebildiğini göstermektedir.

Organik bağlar tartışmasının bir diğer yüzü ise, iş insanlarının siyasetle mesafeyi bir tür korunma ve risk azaltma stratejisi olarak kurmaya çalıştıkları örnekler üzerinden izlenebilmektedir. Vehbi Koç'un CHP'den istifasına dair haberde, istifanın gerekçesi "partiler ve parti mücadele dışında kalmak mülahazası" olarak aktarılmakta ve "hiçbir partiye girmeyeceği" belirtilmektedir (Milliyet Gazetesi, 13.03.1960). Koç'un kendi anlatısı da siyasal aidiyetin veya ona atfedilen yakınlığın, ekonomik faaliyetlerin idari seyrinde dolaylı etkiler yaratabildiği fikrini güçlendirmektedir:

> "1950'de CHP seçimleri kaybetti, DP iktidara geçti. Halk Partili olduğum için Demokrat Parti hükümetleri tarafından sevilmiyordum. … En büyüğünden en küçüğüne kadar her işimde güçlük

> görüyordum. Demokrat Parti iktidara gelir gelmez o güne kadar yaptığımız bütün işlerimiz vergi yönünden bütün hesaplarımız gözden geçirildi, … O yıllarda Mobil Oil Ankara benzin acentesiydik. Bakanlıklar bizden benzin alırdı. Demokrat Parti iktidara geçtikten sonra bizden benzin alımını derhal kestiler. Vehbi Koç CHP'lidir düşüncesi hakimdi. Bu görüşün ilgililer üzerindeki etkisinden çok çektim, bunun bir örneği de Ankara Ticaret Odası başkanlığından uzaklaştırılmamdır… 1957 seçimlerinden sonra CHP'den istifa etmem ve DP'ye girmem için yapılan baskılar çok kuvvetlendi. Bu baskılar Demokrat Parti iktidarının son devresine kadar gittikçe şiddetlenerek sürdü." Vehbi Koç-Koç Holding, İş insanı (Tüzün, 2022: 160-161).

1970'lerin sonuna gelindiğinde de siyasetle temasın, kimi örneklerde iş takibi, izin ve kamu otoritesi nezdindeki süreçlerle birlikte anıldığı görülmektedir:

> "Bir-Emek Şirketi, TV imali için izin alamayınca Akgün Erbakan'a başvurdu. Akgün Erbakan imal veya montaj müsaadesini Sanayi Bakanlığı'ndan almak şartıyla Bir-Emek'le 500 bin liralık mukavele imzaladı. Şirket parayı vermeyince mukavelenin opsiyon tarihinden bir gün önce Bakanlık, TV yapım isteğini reddetti." (Milliyet Gazetesi, 08.05.1977).

Benzer biçimde Enerji Bakanı Esat Kıratlıoğlu'nun, bakanlığına bağlı kuruluşlarla iş yapan bir şirketle ilişkisinin "arkadaşım olan şirketten borç alırım borç veririm" ifadesiyle açıklanması; şirketin yazışmasında ortaklar arasında adının geçmesi ve ortaklığının "güçlü kadro oluşturma" gerekçesiyle izah edilmesi, siyasal aktör–iş çevresi temaslarının farklı düzeylerde gündeme gelebildiğinin bir örneğidir (Milliyet Gazetesi, 08.06.1980).

Bu örnekler birlikte düşünüldüğünde, siyaset ve iş dünyası arasındaki temasların, bir yandan piyasa dışı kazanç ihtimaliyle ilişkilendirilebilecek iddialar ve süreçler içinde görünür olabildiğini, diğer yandan mesleki örgütler açısından temsil ve itibar tartışmalarına konu olabildiğini ve bazı iş insanları bakımından siyasal mesafeyi zorunlu kılan bir kırılganlık alanı yaratabildiğini göstermektedir.

3.2.3.3. Birikim Modeli ve Büyüme Dinamikleri

1960-1980 döneminde birikim modelinin kurumsal zemini bakımından planlı kalkınma ve ithal ikameci sanayileşmenin belirleyici olduğu görülmektedir. Türkiye'nin planlı ekonomiye geçişine ilişkin düşüncenin 1950'lerin ortalarından itibaren başladığı, ancak bunun kurumsal karşılığını bulmasının 1963'e uzanan bir süreci kapsadığı görülmektedir. DPT Eski İktisadi Planlama Dairesi Başkanı Günal Kansu'nun aktardığı üzere, 1950'lerin ortalarından itibaren Demokrat Parti'nin ekonomi politikalarına gittikçe artan dozajlarda yöneltilen eleştirilerin odak noktasındaki tez "plansız, programsız hareket etmesi"ydi. Eleştiriler ana muhalefet partisi CHP, CHP ile yakın ilişki içindeki aydın çevreleri ve basının büyük bir bölümü ile bazı uluslararası kuruluşlar ve ABD ile Batı Almanya gibi dış çevrelerden gelmiş; 27 Mayıs sonrasında "planlama çalışmaları… güçlü bir ivme kazanmış" ve yeni hükümet

"kalkınmanın hazırlanacak planlar çerçevesinde gerçekleştirileceğini" kamuoyuna duyurmuştur (Kansu, 2004: 34-35).

Planlı ekonomi döneminin başlangıcından itibaren ihracatı kolaylaştıran tedbirlerin alınarak yeni bir ekonomik alan açıldığı görülmektedir:

> "İhracat politikamız bugüne kadar birkaç geleneksel tarım maddesine inhisar eden ihraç mallarımızın çeşitlendirilmesi yönünde olacaktır. Bu amaçla önümüzdeki on beş yıl içinde mamul maddeler ihracının artmasını sağlayacak yatırımlara öncelik verilecektir. Türkiye'de emeğin bolluğu ileri sanayi ülkelerine kıyasla, emek entansitesi yüksek olan sanayi kollarında yurdumuza nisbî bir avantaj sağlayacaktır. …Öte yandan ithalâtı ikame yatırımlarının etkisi daha çok ilk beş yıl içinde kendini gösterecektir. Bu dönemde ithalâtı ikame imkanları geniş ölçüde kullanılmış olacaktır." Birinci 5 Yıllık Kalkınma Planı (DPT, 1963: 42).

Bu yönelimin uygulamadaki karşılıkları, 1960'ların ortalarından itibaren ihracatın idari prosedürlerden arındırılması arayışı üzerinden izlenebilmektedir. 1964'te beklenen yeni ihracat yönetmeliğinin "ihracatı sıkan formalite ve kayıtları geniş ölçüde ortadan kaldıracağı" aktarılırken, Ticaret Bakanı Fenni İslimyeli'nin hedefi "ihracatı mümkün olduğu kadar formalitelerden kurtararak… tam bir serbestliğe ulaştırmak" şeklinde formüle ettiği görülmektedir; bununla birlikte, ihraç ürünlerini "spekülasyon mevzu yaparak iç ve dış fiyat istikrarını bozmak" eğilimine de karşı çıkılmaktadır (İTO Ticaret Gazetesi, 18.06.1964). 1970'e gelindiğinde, Başbakan Demirel'in tüccar ve sanayicilerle toplantısında "daha çok istihsal, daha çok ihracat yapın" çağrısı (İTO Ticaret Gazetesi, 18.09.1970), ihracat gündeminin sürekliliğine işaret eder. Ancak 1973'te "fiyatı artan mallar ihraç edilmeyecek" şeklinde özetlenen kararlar (Milliyet Gazetesi, 06.02.1973), ihracat hedeflerinin iç fiyat istikrarı tartışmalarıyla birlikte yürüdüğünü göstermektedir. 1980'de ise TOBB Başkanı Mehmet Yazar, "istikametimiz… yurt dışında olması gerekir" diyerek "lokomotif… yine özel sektör, hür teşebbüs olmak zorundadır" vurgusunu öne çıkarmakta; "dış pazarlara açılma konusunda da bize ciddi ve hatta tarihi görevler düşmektedir. Onun için yılmadan yorulmadan alınan tedbirlerin, teşvik unsurlarının ışığı altında tekrar gözlerinizi dışarı çeviriniz." demektedir. (Mehmet Yazar-TOBB Başkanı, 35. Genel Kurul Konuşması, 25 Mayıs, 1980, TOBB, 2011: 70). İhracat konusunun, plan hedeflerinden idari kolaylaştırma arayışlarına, fiyat istikrarı kaygılarına ve özel sektöre atfedilen role kadar farklı düzlemlerde sürekli gündemde kaldığı görülmektedir.

Dış ticaret alanında, 1960'ların sonlarından 1970'lerin sonuna uzanan tartışmalar ithalat rejimi etrafında yoğunlaşmaktadır. 1968 tarihli değerlendirmede **"**yeni ithalat yönetmeliği ithalatçıya kolaylık getirmiyor" ifadesiyle rejimin kısıtlayıcı niteliğine dikkat çekilirken (İTO Ticaret Gazetesi, 12.01.1968), 1971'de "dış ticaret kanunla düzenlenemez" ve **"**kısıtlayıcı tedbirlere başvurulması sakıncalı olacaktır" yorumları (İTO Ticaret Gazetesi, 08.01.1971), daha genel bir eleştiri düzeyine işaret etmektedir:

> "Biz yeni rejimin esasen çok güç koşullar altında işleyen ithalatı daha da zor hale getirici, çeşitli listelere bağlı ithalatın teminat oranlarını aynı düzeye getirmek ve bazılarını birkaç kat artırmak suretiyle hakkaniyete aykırı uygulamalara yol açacağı kanısındayız. Ayrıca bu rejim başlamış ithalat işlemlerinin büyük kısmının da iptaline yol açacaktır, bu da bir yönde adaletsiz ve maliyetleri artırıcı olumsuz sonuçlar doğuracaktır…Döviz darlığının yarattığı güçlükleri biliyoruz ancak bu durum ithalatı büsbütün güçleştirecek, maliyetleri artıracak ve iç fiyatları körükleyecek, teminatları birkaç kat artırarak ve çeşitli ithalat arasında fark gözetmeden aynı oranda teminata bağlanması yollarıyla çözümlenemez" Sabahattin Alpad, Türkiye Odalar Birliği Genel Sekreteri (Milliyet Gazetesi, 28.01.1979).

1960'ların başından 1980'e kadar tüm dönem boyunca özel sektörün finansal açıdan para ve kredi sıkıntısı en önemli problem olarak öne çıkmakta; sanayi sermayesi, finans sermayesi ve hükümetlerin yoğun ilişki içerisinde oldukları görülmektedir. Bu kaynak arayışında kısıtlayıcı olarak görülen kamu harcamaları sıklıkla eleştirilmekte, özellikle kaynakların verimsiz olarak görülen Kamu İktisadi Teşekküllerine (KİT) aktarılması konusunda itirazlar bulunmaktadır.

> "Özel Sektör, bankalardan kredi bulmakta veya kendi itibarına dayanan tahviller çıkartarak mali kaynak tedarik etmektir. … Özel sektör dengeli bir tutum içinde üretim kapasitesini rahatlıkla geliştirmekte, normal kazanmakta, devlet masraflarına büyük ölçüde iştirak etmekte ve yeni yatırımlara yetecek iç kaynaklarını artırmaktadır. Özel sektör finansmanında Merkez Bankası'nın payı da gittikçe azalmaktadır. Buna mukabil kendi iktisadi teşebbüslerinin borçları mütemadiyen yükselmekte, finansman imkanlarını kolaylıkla sağlayamamaktadırlar." Medeni Berk-TOBB Başkanı, 25. Genel Kurul Konuşması, Ocak, 1963 (TOBB, 2011: 122).

1967'de Başbakan Demirel'in "para darlığı ve iktisadi durum" hakkında, banka yöneticilerinin ve ilgili bakanların katıldığı bir toplantı yapması (Milliyet Gazetesi, 07.07.1967); kredi kısıtlamasının piyasada para sıkıntısını artırması üzerine bankacıların Merkez Bankasından "piyasanın gereksinimini karşılayacak ölçüde para yaratmasını" istemeleri (Milliyet Gazetesi, 05.08.1979), bu sorunun dönem boyunca tekrar eden bir gündem olduğunu göstermektedir. 1980'de bankaların açacağı kredilerde faiz hadlerinin vadeye göre serbest hesaplanmasını öngören kararname (Milliyet Gazetesi, 05.06.1980) ise finansal düzenleme alanında daha liberal bir çerçevenin belirdiği bir moment olarak kaydedilebilir.

Sanayi sermayesini temsil eden kesimin planlı kalkınmada esas olan ithal ikame stratejisine uygun olarak üretime yönlendirmek ve kaynak sıkıntısına esas olan döviz kıtlığını gidermek amacıyla hükümetlerin düzenlemeler yoluyla kısıtlamalar uyguladığı görülmektedir. Üretimin ithal hammadde girdilerine bağlı oluşu ve döviz kıtlığı sıklıkla iş insanlarının eleştirilerine konu olmaktadır. Getirilen düzenlemeler, "montaj sanayi" tartışmasında daha görünür hale gelir. 1969'da montaj sanayi talimatındaki değişikliklerle "bütün yetki Sanayi Bakanlığına verilmiş", "üç yıl içinde maksimum döviz tasarrufuna erişecek projelere öncelik" esas alınmıştır (Milliyet Gazetesi, 06.07.1969).

> "Gelirler Genel Müdürü Kafaoğlu, montajdan vazgeçilip imalata geçilmesinin şart olduğunu, bunun için montaj sanayi mamullerine ağır vergi konulmak istendiğini açıklamıştır. Kafaoğlu montaj sanayiinde ilk madde indiriminin kaldırılacağını, Türkiye'de imali yapılanlara vergi kolaylığının sağlanacağını belirtmiş ve özetle şöyle demiştir. "Biz Türkiye'de otomobil yapmıyoruz. Sadece otomobil monte edenleri himaye ediyoruz. Yapılan iş ithal edilen parçaları monte etmektir. Onun için montaj sanayii Türkiye'ye hiçbir şey getirmemiştir yolundaki iddialar yüzde yüz doğrudur. Yanlış uygulamalar yüzünden Türk ekonomisinin dışa bağımlılığı devam etmiştir. Biz, açık olarak meydana çıkan bu durumu önlemek ve Türkiye'de gerçek sanayi kurabilmek için montaj sanayiinde gerekli tedbirleri alacağız…" (Milliyet Gazetesi, 30.05.1970).

Aynı dönemde Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yönetim Kurulu Başkanı Medeni Berk'in, devlet eliyle yapılan ithalatta "suni tekeller" yaratılmasından şikâyet ederek, ithalat teminatları yanında "mal bedelinin de bloke edilmesi" nedeniyle "3 milyar lirayı aşan dolaşım gücünün kasaya kapatılmış" olduğunu söylemesi; "piyasamız bir para darlığı içindedir" tespitini ithalat rejimiyle ilişkilendirmesi dikkat çekicidir (İTO Ticaret Gazetesi, 05.06.1970).

Özel sektör tarafından kaynakların kullanılması maksadıyla uygulanmakta olan yasal düzenlemelerin içeriğinin değiştirilmesi, özellikle finans sermayesinin önemli aktörleri olan bankaların sanayi kesimine kredi araçlarıyla müdahalesinin engellenmesi iş insanlarının başlıca taleplerini oluşturmaktadır:

> "… genel teşvik tablosu giderek tüm sektörleri kapsar hale gelmiştir her şeyi teşvik hiçbir şeyi teşvik etmemektir teşvik uygulamasının etkinliği sınırlı ve güçlü olmasındadır özel sektör yatırımlarında önceliklerin büyüklüklerin ve niteliklerin tespitinden sonra bu önceliklere dönük hızlı etkili selektif bir teşvik uygulamasına mutlaka geçilmelidir." (TÜSİAD (1975: 10).

1980'de İstanbul Sanayi Odası Meclisinin toplantısında, bankaların sanayi kuruluşlarına iştirakinin tamamen yasaklanmasını öngören bir yasanın çıkartılması için girişimde bulunulması önerisiyle birlikte, "bankaların ekonomik kaynakları israf etmek bakımından KİT'lerden geri kalmadıkları belirtilerek "bu bankalar düzeni düzelmeden sanayi belini doğrultamaz" denmesi (Milliyet Gazetesi, 21.03.1980) finansal yapıya dönük eleştirinin sertleştiğini göstermektedir.

1960'lı yıllardan itibaren göreve gelen hükümetler tarafından yabancı sermaye yatırımları kalkınma ve gelişmişlik açısından bir zorunluluk olarak kabul edilmektedir. 1960'ta Cemal Gürsel hükümeti, yabancı sermaye yatırımlarını "en sıhhatli dış yardım kaynağı" olarak gördüğünü ve yabancı sermayeyi tanıtacak bir teşkilat kurulacağını belirtmektedir (1.Gürsel Hükümeti, Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı, 17.07.1960, TBMM, 2013: 1312). 1962'de ise yabancı sermaye mevzuatının 1951 tarihli kanundan 6224 sayılı daha liberal kanuna evrildiği, ancak "Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'nun beklenen neticeleri vermediği"

değerlendirmesi yapılmakta; bunun nedenleri "memleketin geçirdiği iktisadi şartlar" içinde aranmaktadır (İTO Ticaret Gazetesi, 01.11.1962).

Özellikle petrol gibi kritik bir alanda Türkiye'de faaliyet gösteren yabancı şirketlerin dönemin hükümeti ile Kamu İktisadi Teşekkülü konumunda olan TPAO'ya karşı sert açıklamalarının olduğu görülmektedir:

> "Türkiye'de çalışan en büyük yabancı petrol şirketi Mobil yetkilileri, 'Petrol Kanunu'nda değişiklik istemek ve Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığına 8'den fazla ruhsat tanımak, millîleştirme demektir. Millileştirmeye giden ülkeler pişman olurlar' demişlerdir. Petrollerin millîleştirilmesini ve yabancı şirketlerin çalışmalarını daraltmak isteyenlerin ya bilgisiz ya da Türkiye ekonomisinin batı ülkelerindeki ilkelere göre işlemesini istemeyen kişiler olduklarını söyleyen Mobil'in en yetkili görevlileri, millîleştirme konusunda şöyle demişlerdir: Millîleştirmeye gidenler bellidir. İran teşebbüs etmiş fakat pişman olmuştur.

Buna karşılık T.P.A.O yetkililerinin üretim artışı ve "hiç kimsenin yardımına ihtiyaç hissetmeden bütün teknik mükemmeliyet ve imkanlarla ihtiyaçlarımızı karşılayacak tesisleri meydana getirmeye kudretimiz vardır" vurgusu (Milliyet Gazetesi, 22.05.1965), yabancı sermaye–kamu girişimi geriliminin açık bir örneğini sunmaktadır.

Benzer tartışmalar başka sektörlerde de öne çıkmış, "Türkiye'nin yabancı ilaç sanayii için daimî bir pazar olmaktan kurtarılması gerektiği", yabancı sermayenin "kolay kâr getiren sanayi kollarına yöneldiği", "tütün ihracatında da gerekli tedbirler alınmadığı için zarara uğranıldığı" belirtilmiştir:

> "…Türkiye yabancı ilaç sanayi için daimî bir pazar olmaktan kurtarılmalıdır…yabancı sermaye ile kurulmuş müesseselerin ham madde imal ediyoruz iddialarının gerçekle hiçbir ilgisi olmadığı… hammadde diye ifade ettikleri basit kimyevi, ameliyelerdir … Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ile memlekete giren 600 milyon lira sermayenin geniş yatırımı kauçuk ve ilaç sanayine yapıldığı…bu gösteriyor ki Türkiye'ye giren yabancı sermaye kolay kâr getiren sanayi kollarına yapılmış…" (Milliyet Gazetesi, 27.04.1969).
>
> "Son yıllarda 800 milyon lirayı aşan tütün ihracatımızın yarısının yabancı şirketleri aracılık yapan ihracatçılar tarafından gerçekleştirildiği ve bu ihracat yüzünden her 100 kilo tütünde 5 kilo zarara uğradığı açıklanmıştır. … temel çare olarak dürüst ihracatçılara yeterli ve ucuz kredi sağlanması, ihracat bankasının bir an önce kurulması önerilmiştir." (Milliyet Gazetesi, 13.04.1966).

Buna karşılık, TÜSİAD'ın turizm sektörü örneğinde yabancı sermayeyi yalnızca finansman değil, "eğitim olanaklarının sağlanması" ve özellikle "turistik tesislerin pazarlamasının teminatı" açısından da işlevsel gördüğü; yabancı sermayenin "çok defa müşterisini de beraberinde getirdiği" vurgusuyla turizm hizmetinin ihracına katkısının altını çizdiği görülmektedir (TÜSİAD, 1974: 2). Bu hat, yabancı sermaye meselesinin dönem boyunca tek yönlü değil; bazı sektörlerde eleştirel, bazı sektörlerde ise tamamlayıcı/kolaylaştırıcı bir çerçevede tartışılabildiğini düşündürmektedir.

Son olarak, 24 Ocak 1980 kararları sonrasında yabancı sermaye mevzuatında "yatırımları kolaylaştıran yeni hükümler" getiren Yabancı Sermaye Çerçeve Kararnamesinin Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmesi (İTO Ticaret Gazetesi, 01.02.1980), 1980'e gelindiğinde birikim modeli ve büyüme dinamikleri tartışmasının dışa açılma ve mevzuat uyarlamalarıyla yeni bir aşamaya taşındığını göstermektedir.

3.2.3.4. Sermaye Kesimleri Arasındaki Rekabet

1960'lı yıllardan 1970'li yılların ortasına kadar piyasaya ilişkin rekabet olgusunun özel sektör ve Kamu İktisadi Teşekkülleri arasında geliştiği söylenebilir. Bu durum özel sektör tarafından sıklıkla eleştirilmiştir. Ancak 1970'li yılların ortasından sonra rekabet olgusunun büyük sermaye sahiplerine ait şirketler arasında yaşandığı gözlemlenmektedir. 1960'ların başında özel sektör temsilcileri, anayasa ve planlarda ifadesini bulan "karma ekonomi" çerçevesinin uygulamada eşit rekabet koşulları üretmediği kanaatini öne çıkarmaktadır:

> "Bilindiği gibi anayasamız karma ekonomik sistemini kabul etmiş bulunmaktadır. Fakat kamu sektörünün ekonomik faaliyetleri kesin olarak sınırlandırılmadığı için zaman zaman bu sektörün özel sektörün sahasında mütaalası gereken bazı faaliyetlere yöneldiği görülmekte ve tatbikatta bir takım eşit olmayan muamelelerin ortaya çıkmasına sebebiyet verilmektedir. … bu konuda tatbikatta görülen veya üyelerimiz tarafından Odamıza aksettirilen durumlar dolayısıyla hazırlamış olduğumuz bir raporda…resmî sektöre ihracat, ithalat, yatırım ve kredi mevzuatlarında uygulanan farklı ve imtiyazlı muameleler belirtilmiş bulunmaktadır." (İTO Ticaret Gazetesi, 13.06.1963).

Bu tartışma yalnızca genel bir ilke düzeyinde kalmayıp, sektör ve düzenleme örnekleri üzerinden de görünür hale gelmektedir. Turizm ve Tanıtma Bakanı Nihat Kürşat yaklaşımlarını "Devlet, nadir ahvalde turizm alanına müdahale edecek, işletmecilik konusuna ise hiç girmeyecektir. Hükümet programımızda da belirtildiği üzere bu alanda bir koordinatör ve yardımcı olacağız…" (İTO Ticaret Gazetesi, 22.04.1966) şeklinde dile getirmekte; başka alanlarda ise kamunun düzenleyici tasarruflarının piyasa işleyişini daralttığı ya da kamusal kuruluş lehine tekel etkisi yarattığı yönünde itirazlar yükselmektedir.

> "…özellikle son yıllarda özel sektör ve kamu sektörü arasındaki eşitlik prensibini bozan hatta bu prensibe taban tabana zıt karar ve davranışların artması özel sektörü adeta kamu sektörünün haksız rekabetiyle karşı karşıya bırakmıştır…" (İTO Ticaret Gazetesi, 10.10.1969).
>
> "Tarım Bakanlığı bir malın ithalatını devletleştiremez. Traktör ithalatı konusunda Bakanlığın yayımladığı tebliğ, karma ekonomiye, hükümet programına, normal ticaret kurallarına aykırıdır…Bakanlık bu tebliğ ile küçük ziraat işletmelerinin kullandığı traktörlerin ithalatında adı geçen Kurum (Zirai Donatım Kurumu) lehine bir tekel yaratırken, Anayasamızın karma ekonomi esaslarına, kamu ve özel sektör eşitliği prensiplerine, Hükümet ve iktidar partisi programına açıkça aykırı düşen bir tasarrufta bulunmuş olmaktadır." (İTO Ticaret Gazetesi, 08.01.1971).

Bu ifadeler, 1960'lar boyunca rekabet geriliminin önemli bir kısmının kamu–özel sınırı etrafında kurulduğunu göstermektedir. 1970'lerin ortasına gelindiğinde ise tartışmanın tonu değişmekte; rekabet koşullarının siyasal/kurumsal iklimden bağımsız düşünülemeyeceği vurgulanmaktadır:

> "… işletmelerin çetin rekabet şartlarına uyumu sınırlayan iç etkenler mevcuttur. Teşebbüs, organizasyon ve pazarlama gücü ne derece kusursuz olursa olsun işletme sonuçlarında siyasi ve ekonomik hayatın eğilimleri, tercihleri ve kararlılık derecesi etkili olmaktadır. Bir yandan planda ve programlarda özel hedefler gösterilirken diğer yandan belli çevrelerde hür teşebbüsün varlığı bazen tartışma ve bazen de tehdit konusudur." Sezai Dıblan, TOBB Başkanı. 32.Genel Kurul Konuşması, 14 Mayıs 1977 (TOBB, 2011: 230).

Bu vurgu, 1970'lerin ikinci yarısında rekabetin yalnızca kamu–özel karşıtlığına indirgenmeyip, daha geniş bir belirsizlik ve güç mücadelesi zemininde okunabildiğini düşündürmektedir. Öte yandan, bu yıllarda rekabet olgusunun büyük sermaye sahiplerine ait şirketler arasında yaşandığı da gözlemlenmektedir:

> "… Garanti Bankası'nda hâkim hissedar olma kararı verdik ve hisseleri satın almaya başladık. Bu dönemde Bankada Sapmazlar'la beraber Sabancı'nın %20 hissesi varmış. Bizim kararımızı öğrenir öğrenmez Sabancılar da Garanti Bankası hisselerini toplamaya başladılar ve bu gayretleri %35 hisse seviyesini buluncaya kadar devam ettiler. Böylece sermaye artırma kararlarını bloke etme hakkını sağladılar. Bu safhada biz Sabancı'lara kendilerinin Akbank'lı olduğunu, Garanti Bankası'nı kalkındırmak için bize önemli fedakarlıklar düşeceğini ve bu sebeple yönetim hakimiyetinin bizde kalmasının şart olacağını anlatmaya çalıştık. Sabancılar ise bize "Bankacılık bizim esas faaliyet sahamızdır. Garanti Bankası'nda da etkin olmak istiyoruz" cevabını verdiler… Sakıp Sabancı ile son bir görüşme yapmaya karar verdim. Bu görüşmede "Bizim hisselerimizden bir kısmını size satalım, siz %66, biz %34 olalım, sizinle yapılmış olan yönetim protokolünü de tersine çevirelim, bankayı siz idare edin" dedim. Sakıp Bey bu teklife, "Sizin boğazınıza taktığımız zinciri biz kendi boğazımıza takmak istemeyiz. Hiçbir şart olmadan hisseniz %25'e inerse teklifinizi kabul ederiz" cevabını verdi…" Vehbi Koç-İş insanı, Koç Holding (Tüzün, 2022: 303-304).

3.2.4. Piyasa İçi ve Piyasa Dışı Kazanç Biçimleri

1960'lı yılların başında piyasa dışı kazançlar, piyasanın gündelik işleyişini doğrudan sekteye uğratan pratikler olarak (karaborsa, işporta gibi) tarif edilmektedir:

> "Son zamanlarda şehrimizde sayıları bir hayli artmış bulunan işportacıların normal ticari hayatı zedeleyici bir şekilde iş muhitlerini işgal etmeye başlamaları üzerine Odamız konuyu ele alarak ilgili mercilerin dikkatini çekmek amacıyla bir rapor hazırlamıştır. İstanbul'da bilhassa son 10 sene içinde işportacı ismi ile anılan esnaf ve tacir arası bir sınıf teşekkül etmiş ve her geçen gün bu sınıf yekûnu bir hayli yükselmiştir…" (İTO Ticaret Gazetesi, 04.04.1963).

Aynı yıllarda, piyasa dışı kazanç başlığı vergi kaçakçılığı tartışmalarıyla da iç içe geçmektedir. Maliye Bakanı Şefik İnan, "Türkiye'de vergi kaçakçılığı yapılmaktadır… rakamlar ortadadır"

diyerek meselenin inkâr edilemez olduğunu savunmuş; "adil vergi almak istiyoruz… servet beyannameleri mali polis durumundadır, bundan vazgeçilemez" sözleriyle de denetim ve beyan mekanizmalarının gerekçesini kamusal bir düzen ihtiyacına bağlamıştır (Milliyet Gazetesi, 12.02.1962). Buna karşılık İstanbul Ticaret Odası cephesinden, vergi kaçakçılığı söyleminin "büyük bir zümreyi haksız bir itham altına bıraktığı" ve rakamların "çok yanlış bir görüşle tefsir" edildiği ileri sürülmüş; ayrıca "ithalat rejimi gibi hukuki sebepler dolayısıyla sunî firmalar doğmuş" olmasının mükellef sayısını şişirerek ortalamaları düşürdüğü iddiası dile getirilmiştir (İTO Ticaret Gazetesi, 15.02.1962). Bu karşılıklı pozisyonlar, 1960'ların başında piyasa dışı kazançlara ilişkin yaklaşımın, bir yandan piyasayı sekteye uğratan gündelik pratikler (işporta) üzerinden, diğer yandan vergilendirme ve beyan/denetim eksenindeki gerilim üzerinden geliştiğini düşündürmektedir.

1960'ların ortasına gelindiğinde söylem, "spekülatif kâr" vurgusuyla daha doğrudan kazanç biçimlerine yönelmektedir. Başbakan Süleyman Demirel'in Bakanlar-özel sektör toplantısında "spekülatif kâr devri kapanmıştır" demesi ve "makul ölçüler içinde, alın teri ölçüsünde kâr" ifadesi, bu dönemde piyasa içindeki kazançların meşruiyet sınırının tartışıldığını göstermektedir (Milliyet Gazetesi, 07.12.1965). Yani mesele yalnızca yasa dışılık/kaçakçılık değil, kazancın hangi yollardan ve hangi ölçülerde elde edildiği sorusuna da açılmaktadır.

1970 yılların ortalarından itibaren kaçakçılık, vergi kaçırma, yolsuzluk, nüfuz kullanma gibi genişleyen ve piyasa içi kazanç elde etmenin bir biçimi olarak politik ilişkilerle de ilişkilendirilen davranışlar olarak sergilenmesi söz konusudur. Bu dönemde piyasa dışı kazanç türlerinin kapsamının genişlediğine ve bazı durumlarda "yüksek dereceli bazı kişilere ödeme" gibi iddialarla yolsuzluk tartışmalarının -hatta uluslararası bir skandalın Türkiye'ye yansıyan boyutlarıyla birlikte- anıldığına şahit olunmaktadır:

> "Türkiye'deki belgeler arasında isimler de var. Roma'da çıkan L'espresso dergisinde yayınlanan bir belgeye göre de Türkiye'de yüksek dereceli bazı kişilere ödeme yapıldı. Lockheed skandalının soruşturan Amerikan Senatosu Çok Uluslu Şirketler Alt Komisyonunun bir yetkilisi Türkiye ile ABD arasında yapılan anlaşma uyarınca Lockheed dosyalarının bu arada isimler bulunan belgelerin de Türkiye'ye verildiğini Washington'daki Milliyet muhabiri Zeyyat Gören'e açıklamıştır." (Milliyet Gazetesi, 05.09.1976).
>
> Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı gazetemizde yayınlanan demir yolsuzluğuna adı karışan bazı firmalar hakkında bakanlık müfettişleri tarafından düzenlenen soruşturma raporlarının Cumhuriyet savcılığına intikal ettirildiğini bazı firmalarla ilgili soruşturmanın ise halen sürdürüldüğünü bildirmiştir." (Milliyet Gazetesi, 06.01.1977).

Dönemin bazı haber başlıkları ise "haksız çıkar sağlamak", "dolandırıcılığa kalkışmak" gibi başlıkların yanında, nüfuz ilişkisi iddiasının açıkça hukuki bir çerçeveye oturtulduğu bir dil taşımaktadır:

> "Erbakan'ın kardeşi haksız çıkar sağlamak ve dolandırıcılığa kalkışmaktan sanık. … Akgün Erbakan, Türk Ceza Kanunu'nun 278. ve 503. maddelerine göre yargılanacaktır. …278. maddesi ise devlet memurlarından biri nezdinde hatırı sayıldığı yahut onlarla münasebeti bulunduğunu iddia ederek haklarında vuku bulacak tavassutta medar-ı teşvik yahut mükafat olmak üzere yahut aza veya memurun himayesine mukabil onlara verilmek veya onlara verilmesi lazım gelen hediye yahut mükafata sarf olunmak bahanesiyle kendi veya başka birini hesabına para almayı veya başka bir menfaat temin etmeyi öngörmekte …." (Milliyet Gazetesi, 01.07.1977).
>
> " Adalet Partisi Genel Başkanı sayın Demirel'in yeğeni Yahya Demirel'in sanığı bulunduğu ceza davasına bakılırken … vergi iadesi adı altında Hazineden haksız olarak aldığı 19 milyon 455.719 lira 90 kuruşun geriye alınması için gerekli işlemler yapılmaktadır. …Bir politikacı ile yakın ilişkisi bulunması, ortada bir siyasi nüfus kullanılması olasılığını arttırmaktadır. … Burada banka ve döviz muamelelerinde büyük kanunsuzluklar ve Türk Parasının Kıymetinin Koruma Kanununa göre kaçakçılık sayılabilecek olaylar saptanmıştır. Yetkililerce bu olaylar saptandığı halde bu dosya üzerinde de gerekli işlemler bugüne kadar yapılmamıştır. Yine bir politikacının yakınıyla ilgili olduğu için bu dosyanın 20 Mayıs 1976 tarihinden bu yana 14 aydır hiçbir işleme tabi tutulmaması kuşku uyandırıcıdır." (Milliyet Gazetesi, 02.07.1977).

1970'lerin sonuna gelindiğinde ise söylemin dozu belirgin biçimde artmaktadır. Demirel'in hükümet programında "Kasım 1979'da yolsuzluklar ayyuka çıkmıştır… Türkiye, bu meseleler hallolmadıkça rahata kavuşmaz" cümleleri, yolsuzlukların artık "göz ardı edilemez" bir problem olarak devletin en üst düzey söylemine de girdiğini göstermektedir (TBMM, 2013: 5590). İş insanları tarafında da bu kazançların artık göz ardı edilemez ve yönetilemez bir şekilde Türkiye ekonomisini etkilediğine dair söylemler artmıştır. Cem Boyner, "üretim yapmadan… rant ile yaşayan bir zümre"nin varlığından ve "kara para"nın kaynaklarını sayarak (kaçak mal girişi, fatura dışı satış, karaborsa, döviz ticareti, rüşvet) bu kazançların "vergilendirme kapsamı dışında" kaldığını, "spekülatif ticarete, gayrimenkul alımlarına ve özellikle tüketime" aktığını ileri sürmekte; bunun "gelir dağılımındaki dengesizliği artırarak… enflasyonu önü alınamaz hale" getirdiğini belirtmekte ve "çok ciddi bir ahlak bunalımı" vurgusunu eklemektedir:

> "… servet bildirimlerinde gösterilmeyen bu paralar sahiplerinin elinde, saklanması güç bir servet oluşturuyor. Vergi yönetimince yakalanma tehlikesi ile bu servet yatırımlara gitmiyor. Spekülatif ticarete, gayrimenkul alımlarına ve özellikle tüketime gidiyor. Milyarlarla ölçülen bu kara paranın çok büyük bir kısmı lüks tüketime akmakta. … devletin aldığı ekonomik önlemlerin başarıya ulaşması, bu kara paraya yok saydıkça, kara paranın çoğalmasını önleyemedikçe mevcut kara para stoğunu ekonomik yapı içinde eritmedikçe çok güç… Toplum artık kara parayı gayrimeşru kazanç değil ihtiyaçtan doğan bir değişim aracı olarak değerlendirmekte ve bunları kullananları toplam dışı bırakmamaktadır. Bu çok ciddi bir ahlak bunalımıdır bu bunalım kara paranın piyasada çok rahatlıkla dolaşmasını kolaylaştırmaktadır…" Cem Boyner-İş insanı-Alboy Ayakkabı A.Ş. (TÜSİAD, 1980b: 14-15).

Ali Koçman'ın "Enflasyon dönemleri devletin ağır hastalıklar geçirmekte olduğunu gösteren dönemlerdir. Bu dönemlerin ekonomik tabloları içinde haksız rekabet, kaçakçılık, karaborsa

ekonomik moral çöküntüsü daima yer alır. Türk özel sektörü böyle bir ekonomik tablonun kesinlikle karşısındadır" şeklindeki açıklaması da piyasa dışı kazançların artık ekonomik moral çöküntüsü ve haksız rekabet diliyle birlikte okunmaya başladığını göstermektedir (Ali Koçman-İş insanı, Koçman Topluluğu, TÜSİAD, 1980b: 1).

İş insanı Şarık Tara da dönemin Başbakanı Süleyman Demirel'e yazdığı mektupla piyasa içi ve piyasa dışı kazançlar ile ilgili şu düşüncelerini iletmiştir:

> "Ekonomik faaliyetleri düzenleyen kanun, kararname ve yönetmelikler, gayrimeşru kazançları önlemek ve takip etmek endişesi ile değil ekonomik faaliyetleri düzenlemek ve yön vermek gayesiyle yeniden hazırlanmalıdır. Gayrimeşru kazançlar vergi ve döviz kaçakları gibi davranışları bütün iş erbabını peşinen suçlu farz eden zihniyetle önlemek değil, görevleri sadece bu olan örgütlerle takip ve tespit etmek yolu seçilmelidir. Böylece ekonominin tedvini[16] ile görevli merciler de asli görevlerini yapma olanağına kavuşabileceklerdir." Şarı Tara-İş insanı, Enka Holding (Tüzün, 2015: 83).

Özetle denebilir ki bu görünüm, 1960'ların başında daha çok gündelik piyasa pratikleri ve vergilendirme tartışmaları etrafında kurulan "piyasa dışı kazanç" temasının, 1970'lerin sonuna doğru yolsuzluk, nüfuz ve kara para başlıklarıyla genişleyerek ekonomi üzerindeki etkisi daha yüksek bir sorun alanı olarak ele alınmaya başladığını göstermektedir.

3.2.5. Uluslararası Kuruluşlarla İlişkilere Yönelik Tutum

Türkiye'nin 1960-1980 yıllarında yoğun bir şekilde dış kredi ve borçlanma ihtiyacının olduğu görülmektedir. 1958 yılında 2. Menderes Hükümeti ile IMF arasında borçlanma maksadıyla ilk anlaşma yapılmış ve IMF talepleri doğrultusunda "1958 istikrar programı" uygulanmaya başlamıştır. 1 Ocak 1961 tarihinde ise 1980'lere kadar her yıl yenilenecek ve Türkiye ekonomisinde sermaye aktörleri tarafından uyulması konusunda hükümetlere uyarılarda bulunduğu stand-by anlaşmaları yürürlüğe girmiştir. Bu açıdan bakıldığında IMF ve Dünya Bankası, Türkiye kapitalizminin bu döneminde borçlanma, döviz ve krediye erişebilirlik açısından önemli dış aktörleri olmuşlardır. Bunun dışında Marshall Planı çerçevesinde Türkiye'ye 2. Dünya Savaşı sonrasından itibaren sağlanan Amerika Birleşik Devletleri (ABD) yardımları ile Batı Almanya, İsviçre gibi Avrupa ülkelerinden sağlanan krediler hem ülke harcamaları açısından hükümetler hem de yatırımlar ve döviz temini açısından özel sektör için önemli yer tutmaktadır.

> "… 43 milyon 600 bin dolar ile birlikte Birleşik Amerika'nın 27 Mayıs'tan sonra Türkiye'ye temin ettiği iktisadi yardım yekünü 279 milyon doları bulmaktadır. Bu miktarın içinde Milletlerarası Para Fonu'ndan alacağımız 37 milyon 500 bin dolar ile Avrupa Para Anlaşması çerçevesi içinden alacağımız 50 milyon dolarlık yardım dahil değildir. Fakat bu fonlar da 1961 yılı tediye muvazenesi ihtiyaçlarımızı karşılamak için kullanılacaktır." (Milliyet Gazetesi, 17.01.1961).

[16] Tedvin: Derleme, düzenleme. (Türk Dil Kurumu)

> "Planımızın dış finansmanını sağlamak üzere, dostlarımızın katılmasıyla kurulmuş olan Konsorsiyum içinde ve dışında uzun vadeli ve düşük faizli dış krediler temin etmek hususundaki gayretlerimizi artıracağız. Aynı amaçla, Milletlerarası Para Fonu, Dünya Bankası ve ona bağlı teşekküller ve Avrupa Yatırımlar Bankası ile olumlu bir şekilde gelişmekte olan münasebetlerimize önem vereceğiz. İktisâdi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilâtının milletlerarası ticaret ve gelişme alanındaki verimli çalışmalarına da yapıcı bir anlayışla katılacağız." Başbakan İsmet İnönü. 10.İnönü Hükümeti TBMM Hükümet Programının Okunması, 30.12.1963 (TBMM, 2013: 1742).

Aynı dönemde Avrupa ile bütünleşme hattı da bir hedef olarak telaffuz edilir; İnönü'nün Avrupa İktisadi Camiası'na katılmayı "samimiyetle arzu ettiğini" söylemesi ve bunun "dost ve müttefiklerin gösterecekleri anlayışa bağlı" olduğuna işaret etmesi, bu ilişkinin yalnız ekonomik değil, karşılıklı siyasi/kurumsal bir çerçeveye de oturduğunu göstermektedir (Başbakan İsmet İnönü. 8.İnönü Hükümeti TBMM Hükümet Programının Okunması, 27.11.1961, TBMM, 2013: 1335).

Özel sektör cephesinde ise uluslararası kurumsal çerçeveler (OECD ve planlı kalkınma) çoğu zaman "hedef" ve "teşvik" diliyle yan yana gelmektedir:

> "Türk özel sektörü, OECD'nin kuruluşunda güdülen maksatlara ve Kasım 1961'de Paris'te önümüzdeki 10 sene zarfında gayri safi millî hasılayı %50 arttırmak suretinde tespit olunan hedefe inanmış, yeni planlı çalışma teşebbüsüne girişen memleketimizde kendisine bu yolda pek önemli görevler düşmekte olduğunu anlamıştır... teşvik tedbirlerinin alınması yolundaki temennilerimizin üzerinde ciddiyet de durulmakta olduğuna ve bunların tahakkuku halinde Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması hakkında 91 sayılı Kanunun 2'nci maddesinin matufu olan özel sektörü teşvik edici hususların sağlanacağına …" Bedii Yazıcı-İTO Meclis Başkanı (İTO Ticaret Gazetesi, 05.04.1962).

1970'lerin sonuna gelindiğinde IMF/OECD hattı, yalnız "kaynak" değil, iç tartışmaların da bir ekseni haline gelmiş görünmektedir. TÜSİAD Konsey Başkanı Nejat Eczacıbaşı yayınladıkları bildirinin OECD anlaşmasını sekteye uğratması iddiasına karşılık şu yanıtı vermektedir:

> "… çok iyi bilelim ki uygar ülkelerin uzmanları ekonomilerini inceledikleri devletler hakkında karar verirlerken ekonomiyle ilgili kuruluşların kendi ülkelerinde olduğu gibi sorunlarında duyarlı olmalarını takdirle karşılarlar. Türkiye'ye bugün ne kadar yardım gecikmiş ise bunun nedenini yönetim savurganlığında, enflasyonun durdurulamayan hızında, anarşi ve yolsuzlukların her boyutu aşan felaketinde arayalım. Demokrasi kampında dayanışma arayan ülkelerin sevmedikleri, bir Başbakanının kendi sorunlarını yasal yollarla dile getiren bir kuruluşu savcılığa teslim etmekle tehdit etmesidir. Unutmayalım ki IMF ile yapılan görüşmelerin süresi bir yılı aşmıştır. Demek ki TÜSİAD'ın ekonomik sorunlarımız üzerine bildirisi ne zaman yayınlansa sayın Başbakan tarafından aynı anlam çıkarılacaktı." Nejat F. Eczacıbaşı-TÜSİAD Konsey Başkanı (Milliyet Gazetesi, 17.05.1979).

1980'e doğru uluslararası kuruluşlarla ilişkinin dili daha açık bir "koşulluluk ve çerçeve" vurgusu taşımaktadır:

> "Başbakanlık Müsteşarı ve Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşar Vekili Turgut Özal tarafından Dünya Bankası Başkanı Mcnamara'ya yazılan mektupta, Türk ekonomisinde geçmişte yapılan uygulamaların terk

> edildiği bildirilmiş, ... planlama ve idari kontroller yerine serbest rekabet ve piyasa koşullarının egemen kılınacağı açıklanmıştır. Özal mektubunda, ayrıca Türk sanayinin kotalarla koruma yönteminin giderek kaldırılacağı, Türk parasının yabancı paralar karşısındaki değerinin bundan sonra zamanında ve yeterli düzeyde ayarlanacağını belirtmiştir. Özal, Dünya Bankası'nın istemleri doğrultusunda kaleme aldığı mektubunda yapılacak değişikliklere karşın Dünya Bankası'nın Türk Hükümetine yardım etmesini ve destek olmasını istemiştir." (Milliyet Gazetesi, 15.03.1980).
>
> "70 milyonluk kredi ayın sonunda, büyük olasılıkla 29 Eylül'de Türkiye'nin kullanımına verilecektir. Türkiye'de Silahlı Kuvvetlerin yönetimi aldığı bu aşamada "biz siyasal bir kuruluş değiliz" diye açıklama yapan bir IMF yetkilisi, kuruluşun Türkiye'ye olan tutumunu şöyle belirtmiştir: "IMF'nin üyesi olan ülkelerde yönetimlerin geldiği ve gittiği görülmüştür. Kuruluşun yöntemleri uyarınca bu önemli sayılmaz. Unutulmaması gereken nokta IMF'nin bir finansman kuruluşu olması ve bu nedenle yapılan anlaşmalar uyarınca kredi verilmesi onaylanmış ülkelerin anlaşma kurallarından dışarı çıkmamalarıdır." (Milliyet Gazetesi, 17.09.1980).

Bu genel resmin Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) hattında da benzer bir çift yönlü dil ürettiği görülmektedir. Avrupa Ekonomik Topluluğu'na katılmanın önemli bir kalkınma ve sanayileşme yaratacağı fikri hükümet ve sermaye aktörleri tarafından desteklenmektedir.

> "Avrupa Topluluğuna girmek demek Türk Milletinin, Avrupa milletleri camiasında yer alması, modern milletlere katılması demektir. Bu da Atatürk'ün temel politikasının bir devamı ve tahakkuk ettirilmesi demektir." Behçet Osmanağaoğlu-İTO Yönetim Kurulu Başkanı (İTO Ticaret Gazetesi, 04.12.1970).
>
> "Avrupa Ekonomik Topluluğu ile ortaklığımızın geçiş döneminde uygulanacak belgelerin onaylanmasına ilişkin kanun tasarısı 22 Temmuz 1971 tarihinde Yüce Meclislerce kabul edilmiş ve Katma Protokolün ticari hükümleri de 1 Eylül 1971 tarihinde geçici anlaşma ile yürürlüğe konulmuştur. Bu belgelere yurdumuz bakımından elverişli imkânlar eklenmesi yolunda girişimler yapılmış ve ilk olumlu sonuçlar alınmıştır. Anlaşmalarda öngörülen imkânlar çerçevesinde aynı yönde çalışmalar sürdürülmektedir. Toplulukların genişlemesi ve genel preferanslar çerçevesinde bu çalışmalarımızın somutlaştırılmasına gayret gösterilecektir." Başbakan Nihat Erim. 2.Erim Hükümeti Hükümet Programının Okunması, 16.12.1971 (TBMM, 2013: 3479).
>
> "İkinci on yıllık bir devre sonunda Avrupa'nın en gelişmiş sanayi memleketlerinin kurduğu topluluğa, Avrupa Ekonomik Topluluğu'na üye olma durumundayız. Bu siyasi tercih yapılmıştır. Bu durum, bizi süratle sanayileşme mecburiyetinde bırakan faktörlerden biridir." Sezai Dıblan-TOBB Başkanı, 28. Genel Kurul Konuşması, 31 Mayıs, 1973 (TOBB, 2011: 155).

Kalkınma planlarının hazırlanmasında Ortak Pazar kurallarının dikkate alınması, Topluluğa katılmanın uzun bir süreç olduğu hem hükümet hem de iş insanları tarafından bilinmektedir. Ancak 1970'lerin ortalarından itibaren ülke içerisindeki istikrarsızlık ve ekonomik sorunların bu katılımı zora sokması iş insanlarının hükümetleri eleştirmesine neden olmaktadır. TÜSİAD Başkanı Feyyaz Berker, Türkiye'nin AET ülkeleriyle "denge kurabilecek bir rekabet sağlaması" için "gerekli sürede altyapı yatırımlarını gerçekleştirmesi" gerektiğini; buna paralel olarak "ileri teknoloji ve ihracata dönük yatırımların kısa sürede gerçekleşmesinin" esas olduğunu belirtmektedir. Ancak bunun finansmanı konusunda sınıra işaret etmekte,

"Katma Protokollerin 12 ve 22 yıllık gümrük indirimleri süresi içinde bu yatırımların bugünkü tasarruf ve sermaye birikimi ile gerçekleşmesine olanak olmadığını" ve mevcut koşulların "caydırıcı" olabildiğini söylemektedir (TÜSİAD, 1976: 5).

Uluslararası kuruluşlarla ilişkiler söz konusu olduğunda, dış ilişki gündeminin ekonomi kadar siyasal değerlendirme dili de taşıyabildiği görülmektedir:

> "… Bu anlaşmalar Türkiye'ye birtakım imkanlar verir, buna karşı Türkiye'yi birtakım yükümlülükler altına sokar. Uluslararası ilişkilerde tarafların amacı menfaat maksimizasyonudur (nasıl ki ticarette amaç kâr maksimizasyonu ise…) taraflar menfaat maksimizasyonu için çaba gösterirler. Denge noktasında anlaşma olur. Fakat çekişme hiçbir zaman sona ermez, devam eder. Çünkü menfaat maksimizasyonu statik değil dinamik bir düzeyde sağlanabilir. …Ortak Pazar da hem bir ortaklıktır hem bir devamlı müzakere sürecidir. Bırakınız Türkiye ile AET arasındaki ilişkileri AET ülkeleri de kendi aralarında devamlı bir menfaat çekişmesi içindedirler. …Türkiye-AET ilişkilerinde Türkiye önemli kayıplara uğramıştır. Bu kayıpların bir kısmı Katma Protokol'deki aksaklıktan, önemli bir kısmı da Türkiye'nin devamlı hatalarından ortaya çıkmaktadır. Ancak politik amaçlarla Katma Protokol'ü Türkiye'nin dış ilişkilerinde ve iç ekonomik ve mali politika uygulamalarında işlenen ve işlenmekte olan birçok hatanın müsebbibi haline getirmek Türkiye'ye herhangi bir menfaat sağlamayacaktır." (TÜSİAD, 1977b: 12).

1980 Eylül'ünde Brüksel'den gelen, ilişkilerin sürdürülmesi iradesini Türkiye'deki siyasal duruma dair "güvence" verilmesine bağlayan açıklama da uluslararası kuruluşlarla kurulan ilişkilerin siyasal boyutunu gösteren bir örnektir:

> "Brüksel'de bir araya gelen Avrupa Ekonomik Topluluğu Dışişleri Bakanları, siyasi dayanışma toplantıları çerçevesinde yaptıkları gizli oturumda Ortak Pazar ülkelerinin Türkiye ile ortaklık ilişkilerini sürdürmesi görüşünde birleşmişler ve yayınladıkları bir bildiri ile de Türk Silahlı Kuvvetleri'nin verdiği güvenceleri gerçekleştirmesini temenni etmişlerdir. … Türk Silahlı Kuvvetleri yetkililerinin insan haklarına saygı ve demokratik kurumların devamı konusunda verdikleri güvenceleri not etmişlerdir. Gözaltına alınan siyasi kişilerin durumuna gelince Bakanlar bu konuda da verilen güvencelerin çok çabuk olarak gerçekleştirilmesini içten arzu etmektedirler. Bu anlayış içinde Türkiye ile ilişkiler Topluluk tarafından sürdürülecektir" (Milliyet Gazetesi, 17.09.1980).

3.2.6. Hükümetin Ekonomik Alanı Yönetme ve Yürütme Tarzı

3.2.6.1. Temel Yasal ve Kurumsal Düzenlemeler

1960 yılı başından itibaren Türkiye ekonomisinin dönüşümüne ilişkin temel yasal ve kurumsal düzenlemelerin yoğunluk kazandığı görülmektedir. Bu düzenlemeler içinde sermaye kesiminin en fazla talep ettiği husus, 3780 sayılı Millî Korunma Kanunu'nun[17] kaldırılmasıdır. Söz konusu Kanun, II. Dünya Savaşı'nın başlangıç yıllarında seferberlik ve savaş hâlinde Başbakan ile Koordinasyon Heyetine geniş yetkiler tanımaktadır. Ayrıca Kanun; sanayi kuruluşlarından kooperatiflere, çalışma ilişkilerinden ithalat ve ihracata kadar uzanan geniş bir

[17] Resmî Gazete, 26.01.1940, Sayı: 4417.

ekonomik alanı düzenleyen, otoriter nitelikte ve yaptırım içeren hükümler barındırmış; bu yönüyle 1940–1960 yılları arasında piyasa düzenine ilişkin başlıca kurumsal çerçevelerden biri olarak yürürlükte kalmıştır. Millî Korunma Kanunu'nun öne çıkan hükümleri, hükümete piyasanın işleyişine olağanüstü genişlikte müdahale yetkileri tanımaktadır: ihtiyaç gerekçesiyle mallara el koyma, üretim birimlerini devralıp işletme ve emek sürecini fazla çalışma üzerinden düzenleme; malın üretimden tüketime uzanan dolaşımını yasaklama/sınırlama ve vesika rejimleriyle kontrol etme; ticari kredileri denetleme ve şirket/kooperatif faaliyetlerini sınırlama; ithalat-ihracatta fiyat ve kâr hadleri ile prim uygulamaları getirme; son olarak da ihtikâr, karaborsa ve fiyat yükseltmeye dönük davranışları yasaklayıp yaptırıma bağlama gibi araçlarla ekonomik alanı kamu otoritesi altında tutmayı mümkün kılmaktadır. Millî Korunma Kanununun yürürlükten kaldırılması ve planlı kalkınmanın Türkiye tarafından uygulanması 30.09.1960 tarihinde Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması ile[18] hayata geçirilmiştir. DPT'nin kurulması sonrasında Türkiye'nin iktisadi alana ilişkin düzenlemeleri 5'er yıllık kalkınma planları çerçevesinde oluşturulmuştur. 1980'leri kapsayan dönem içerisinde 4 adet 5'er yıllık kalkınma planı (1963-1967, 1968-1972, 1973-1977 ve 1979-1983) hazırlanarak uygulamaya konulmuştur.

Beş Yıllık Kalkınma Planlarının içerikleri incelendiğinde, üretim ve bölüşümden kaynak kullanımına, sermaye birikimi ve tüketim harcamalarından bilim ve teknolojiye; dış ekonomik ilişkiler, bölgesel gelişme, ekonominin yönetimi ve kurumsal yapı ile çalışma, sağlık ve toplumsal güvenlik gibi yaşam düzeyini etkileyen alanlara uzanan geniş bir başlık setiyle, plan döneminde iktisadi ve sosyal hayatın düzenlenmesini hedeflediği görülmektedir. Bu çerçevede planlı kalkınmanın, yeni bir kurumsal yapı yaratarak 1960–1980 döneminde hükümet, iş insanları ve emek aktörleri açısından piyasanın işleyişine ilişkin karar ve yönelimlerin toplandığı merkezi bir referans noktasına dönüştüğü değerlendirilebilir.

1960-1980 yılları arasında vergiler, ithalat, ihracat, yabancı sermaye, banka kuruluşu gibi TBMM yasamasına tabi düzenlemeleri içeren çok sayıda kanun da ekonomik alanın düzenlenmesi için çıkarılmıştır. Bu Kanunların yanı sıra, Bakanlar Kurulu tarafından doğrudan yürütme statüsünde hükümetler tarafından çıkarılan Kanun Hükmünde Kararname (KHK)'ler de bulunmaktadır. Özellikle 1970'li yıllardan 1980 yılına kadar piyasanın düzenlenmesi ve ekonomik krizlerin aşılabilmesi maksadıyla, 13 KHK özelliği taşıyan düzenleme yapılmıştır[19].

[18] Resmî Gazete, 05.10.1960, Sayı: 10621.

[19](1) Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası Kuruluşuna Dair Kanun Hükmünde Kararname; (2) 1050, 2490, 3904, 4353, 5433, 5539, 6200, 6686 ve 6760 Sayılı Kanunlarda Yer Alan Parasal Sınırların Saptanmasına İlişkin Kanun Hükmünde Kararname; (3) 6762 Sayılı Türk Ticaret Kanununun 288'inci Maddesine Bir Fıkra Eklenmesine İlişkin Kanun Hükmünde Kararname; (4) 6327 Sayılı Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı Kanununa 202 Sayılı Kanunla Eklenen Ek Maddenin Değiştirilmesine İlişkin Kanun Hükmünde Kararname; (5) 79 Sayılı Millî

Bu Kanun ve KHK'lar dışında, Bakanlıklar düzeyinde çıkarılan ve Resmî Gazete'de yayımlanan çok sayıda tebliğ ve yönetmelik de ekonomik alanı düzenleyen önemli araçlar arasında yer almaktadır. Dönem kaynakları, bu düzenlemeler hazırlanırken hükümet ile sermaye kesimi arasında karşılıklı görüş alışverişi arayışının bulunduğunu; iş insanlarının ise vergi, teşvik ve ticari kurallar gibi başlıklarda yürütme erkini kendi talepleri doğrultusunda etkilemeye çalıştığını göstermektedir:

> "Toplantıda söz alan Odamız İdare Heyeti Başkan Vekili Behçet Osmanağaoğlu, tacir ve sanayicilerimizin bugünkü vergi mevzuatı karşısındaki müşkül durumuna temas etmiş ve görüşmelerin mali kanunlara intikal ettirilmesini temenni etmiştir. Bilahare söz alan İSO Başkanı Hüseyin Başarır şu konuşmayı yapmıştır: "Son günlerde iktisadi, ticari çevrelerin fikirleri alınmadan birçok kanunlar çıkarıldı. …Vergi mevzuunda ödemeler %70'e çıktı. Bu vergileri ödeyecek tacirler ve sanayicilerdir. Halbuki yapılan bu kanunlarda bizim mütealalarımız alınmadı. … Millî Birlik Hükümetinin memleket hayrına yöneltilen bütün işlerde azami hüsnüniyeti olduğuna inanmış bulunuyoruz. Ancak son zamanlarda maliye uzmanlarının çıkardıkları Kanunlar, sanayi ve ticareti bir çıkmaza götüreceği kanaatindeyim. "(İTO Ticaret Gazetesi, 02.02.1961).

1969'da TOBB Başkanı Sırrı Enver Batur'un, vergi tasarısı için **"**bu haliyle… ne yalnız bütçenin finansmanını sağlamak amacıyla ne de reform maksadıyla hazırlanmış addedilebilir**"** değerlendirmesi; tarımsal gelirlerin vergilendirilmesi gibi alanlarda "ıslahat" talebiyle birlikte kurumlar vergisi artışına dönük itirazı, sermaye kesiminin vergi rejimini yalnızca "yük" değil, tasarım ve öncelik meselesi olarak da tartıştığını göstermektedir (Milliyet Gazetesi, 09.01.1969). 1978'de İTO'nun Sanayi Bakanlığına teşvik kapsamının yeniden genişletilmesi için başvurusu ise, yatırım alanlarının daraltılmasına karşı çeşitli sektör ve faaliyetleri kapsayan somut bir teşvik talep listesinin üretildiğini ortaya koymaktadır:

> "Büyük mağazacılık, ihracata dönük deri mamulleri ve konfeksiyon üretimi, dökme ve karma çimento ve harç yatırımları, bölgelerdeki madenlerin çıkarılması, zenginleştirme ve işleme yatırımları, et ve süt

---

Korunma Suçlarının Affına, Millî Korunma Teşkilât, Sermaye, Fon Hesaplarının Tasfiyesine ve Bazı Hükümler İhdasına Dair Kanunun 10'uncu Maddesinin Değiştirilmesine İlişkin Kanun Hükmünde Kararname; (6) 2490 Sayılı Artırma, Eksiltme ve İhale Kanununun 2, 5, 7, 14, 16, 19, 25, 27, 36, 37, 41, 46, 50, 60 ve 66'ncı Maddeleriyle Bu Kanuna 6150 Sayılı Kanunla Eklenen Ek Maddenin Değiştirilmesine ve Bu Kanuna Ek 4876 Sayılı Kanunun Yürürlükten Kaldırılmasına İlişkin Kanun Hükmünde Kararname; (7) 1050 Sayılı Muhasebei Umumiye Kanununun 22, 24, 28, 29, 31, 37, 56, 59, 62, 64, 83, 84, 86 ve 92'nci Maddelerinin Değiştirilmesine ve 32'nci Maddesinin Yürürlükten Kaldırılmasına İlişkin Kanun Hükmünde Kararname; (8) 440 Sayılı İktisadi Devlet Teşekkülleriyle Müesseseleri ve İştirakler Hakkında Kanunun 3 ve 7'nci Maddelerinin İkinci Fıkralarının Değiştirilmesi ve 36'ncı Maddesine Bir Fıkra Eklenmesine İlişkin Kanun Hükmünde Kararname; (9) 7129 Sayılı Bankalar Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine İlişkin Kanun Hükmünde Kararname; (10) 4060 Sayılı Yüzde Beş Faizli Hazine Tahvilleri ihracına Dair Kanunun 5072 Sayılı Kanunla Değişik 1 ve 4'üncü Maddeleri ile 9'uncu Maddesinin Değiştirilmesine ve bu Kanuna Geçici Bir Madde Eklenmesine İlişkin Kanun Hükmünde Kararname; (11) 261 Sayılı ihracatı Geliştirmek Amacı ile Vergilerle ilgili Olarak Hükümetçe Alınacak Tedbirlere Dair Kanunun 1'inci Maddesinin Değiştirilmesine ilişkin Kanun Hükmünde Kararname; (12) Fiyat Düzenleme ve Destekleme Fonu Kurulmasına İlişkin Kanun Hükmünde Kararname; (13) 474 Sayılı Gümrük Kanununa Bağlı Gümrük Giriş Tarife Cetvelinin Değiştirilmesi Hakkındaki Kanunun 2'nci Maddesinin Birinci Fıkrasının Değiştirilmesine ilişkin Kanun Hükmünde Kararname.

işleme tesisleri, genel teşvik tablosunda yer alan her türlü yeni tarım yatırımları teşvik tedbirlerinden yeniden yararlanılmalıdır." (İTO Ticaret Gazetesi, 14.04.1978).

Ancak 1960–1980 döneminde hükümet değişikliklerinin sıklığı ile azınlık ve koalisyon hükümetlerinin yaygınlığı, bu tür taleplerin mevzuata dönüşmesini çoğu zaman geciktirmiş; karar süreçlerinde sürekliliğin zayıflaması da sermaye kesiminde düzenlemelerin "hızlı ve etkin" biçimde hayata geçirilemediği yönünde bir istikrarsızlık algısını beslemiştir.

3.2.6.2. Depolitizasyon ve Özerk Yapılar

1960'larda uygulanmaya başlayan ithal ikameci sanayileşmenin ve planlamanın gereği olarak devlet kontrolünün piyasa üzerindeki yoğun düzenleme gücü, ithalat için ticari sınırlamalar, sabit döviz kuru, Kamu İktisadi Teşekküllerinin ulusal sanayiye ucuz girdi üretimi gibi politikaların uygulanması için uzmanlaşmış bir bürokrasi aygıtı devletin kalkınma hedeflerine ulaşması için önemli bir siyasi araç olarak kullanılmıştır (Sönmez, 2011:146). Bu nedenle bürokrasi kurumlarının bu dönem içerisinde hükümete bağlı oldukları ve herhangi bir özerklik taşımadıkları görülmektedir. Bu dönem içerisinde 1990'lardan itibaren Sermaye Piyasası Kurumu (SPK), Rekabet Kurumu (RK), Bankacılık Denetleme ve Düzenleme Kurumu (BDDK) gibi özerk yapılarıyla öne çıkan kurumsal yapıların varlığından bahsetmek söz konusu olmamaktadır. Ancak kredi uygulamaları, faiz düzenlemeleri ve parasal genişleme, banknot ihracı, Hazine'ye kısa vadeli avans gibi para politikalarının en önemli aktörü konumunda olan Merkez Bankası, 1970 yılında çıkartılan Kanun[20] çerçevesinde geniş yetki ve sorumluluk içerisinde hareket etmektedir. Banka, para ve kredi politikasını kalkınma planlarıyla uyumlu yürütme, hükümetle birlikte millî paranın iç ve dış değerini korumaya dönük tedbirleri alma ve dolaşımdaki para hacmini düzenleme gibi geniş bir görev alanına sahiptir; ayrıca yasada hükümetin para ve krediye ilişkin tedbirlerde Banka'nın görüşünü alacağı belirtilmektedir.

Öte yandan uygulamada hükümet ile Merkez Bankası arasında görüş ayrılıklarının zaman zaman görünür hale geldiği anlaşılmaktadır. Özellikle 1970'lerin sonlarına doğru kriz koşullarının ağırlaştığı bir dönemde Merkez Bankası Başkanı Tayyar Sadıklar, Maliye Bakanlığı ile "görüş ayrılıklarından doğan" bir sürtüşmeden söz etmiş; Banka'nın "hükümetlerden bağımsız olarak karar alabilme" ihtiyacını savunurken, banka–hükümet arasındaki diyalog ve danışma kopukluğuna dikkat çekmiştir. Sadıklar'ın açıklamasında, kredilerin belirli bir düzeyde tutulması, dış kredi bağlantısı, bütçe açığının finansmanı ve emisyon üzerindeki baskılar gibi başlıkların öne çıkması; dönemin para politikası tercihleri üzerinde teknik gerekçelerle siyasal/finansman ihtiyaçlarının çakıştığı bir gerilim hattına işaret

[20] Resmî Gazete, 26.01.1970, Sayı: 13409.

etmektedir (Milliyet Gazetesi, 12.08.1978). Bu tablo, 1960–1980 döneminde "özerk yapılar"ın kurumsal bir model olarak yaygınlaşmadığı; buna karşılık Merkez Bankası örneğinde, yetki tanımı geniş olmakla birlikte, özellikle kriz dönemlerinde karar sınırlarının hükümetle ilişkiler içinde tartışmaya açılabildiği bir yönetişim görünümü bulunduğu şeklinde değerlendirilebilir.

3.2.6.3. Hükümetin Bürokrasiye Bakışı

Askerî müdahale dönemlerinde, idari süreçlerin olağan siyasal denetim kanallarından farklı bir çerçevede, darbe yönetiminin tayin ettiği askerî otorite tarafından yürütüldüğü; bu durumun da piyasa aktörleri açısından belirsizlik ve tedirginlik üretebildiği anlaşılmaktadır. 27 Mayıs'ın hemen sonrasında İstanbul Valisi Tümgeneral Refik Tulga'nın İstanbul Ticaret Odası Meclisinde yaptığı konuşmada "muhtelif ticari, sınai ve iktisadi müesseselerin teftiş" edilmesinin piyasada "korku, tereddüt, endişe ve itimatsızlık uyandırdığı" ve "iktisadi bir tıkanıklığa" yol açma ihtimali taşıdığını belirtmiş; bu durgunluğu aşmak için tüccar ve sanayicinin "emniyet ve huzur içinde çalışmasına" imkân sağlanması gerektiğini vurgulamıştır. Bu amaçla "mahkeme kararı olmadan defter ve kasalara el konulmayacak", "mal beyanı yükümlülüğü getirilmeyecek" ve "işlenecek suçlar normal kanuni yollarla takip olunacaktır." (İTO Ticaret Gazetesi, 06.10.1960). Bu açıklamalar, idari uygulamaların piyasa üzerinde yarattığı olumsuz etkinin güven ve öngörülebilirlik ekseninde çözülmeye çalışıldığını göstermektedir

1960–1980 dönemindeki hükümet programları incelendiğinde ise bürokrasi, çoğunlukla "işleyiş" ve "etkinlik" başlıkları altında sorun alanı olarak işaret edilmekte; idari reformların gerçekleştirileceğini ve bürokratik işleyişe dönük düzenlemeler yapılacağını belirtmektedir (TBMM, 2013: 1404). Benzer biçimde 1. Süleyman Demirel Hükümeti programında planlı kalkınma sürecinin bürokrasiyi artırdığına dönük bir vurgu yer alırken (TBMM, 2013: 2505), 2. Süleyman Demirel Hükümeti programında "bürokrasiye boğulmuş" devletin israfa yol açtığı yönünde bir çerçeve kurulmaktadır (TBMM, 2013: 2733). Nihat Erim ve Naim Talu hükümet programlarında da bürokrasiyle mücadele söyleminin sürdüğü görülmektedir (TBMM, 2013: 3429). Bu süreklilik, bürokrasinin dönem boyunca yalnızca teknik bir idare meselesi değil, aynı zamanda ekonomik yönetim kapasitesi ve kaynak kullanımı tartışmalarıyla ilişkilendirilen bir siyasal gündem maddesi olarak ele alındığını düşündürmektedir.

3.2.6.4. Ekonomik Krizlerin Yönetimi

Toplumsal kutuplaşma ve bölünme, şiddet olayları, hükümetlerin sık değişmesi, darbeler politik istikrarsızlık yaratabilmekte ve gelecekteki ekonomi politikalarında belirsizliğe ve mali kararlar üzerinde uzlaşmayı güçleştirerek (Altun, 2017: 36) ekonomik krizlere neden

olabilmektedir. 1970-1980 yılları arasındaki Türkiye ekonomik ve politik konjonktürünün yoğun siyasi ve ekonomik krizlerle karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Bu krizler iş insanlarının, siyasileri yönetme erkini kullanmaları bakımından yetersiz ve zayıf olarak değerlendirmelerine neden olmaktadır.

1970'lerin başında kriz söylemi, bir yandan ekonomi yönetiminde gecikme ve öngörüsüzlük eleştirileriyle, diğer yandan sektörlere yayılan durgunluk tasvirleriyle kurulmaktadır. İSO Yönetim Kurulu Başkanı Ertuğrul Sosyal, 1970 yılını "bütçe gecikmeleri, devalüasyon… sayısız siyasi olaylar, öğrenci ve işçi eylemleriyle" geçen bir yıl olarak tanımlarken; devalüasyon sonrası "durgunluk her kolda hissedildi" diyerek özellikle inşaat ve otomotiv gibi alanlarda "para darlığı" ve "bunalım" vurgusu yapmakta; son kertede "Hükümet ekonomik çevrelerin görüşünü almamakta devam ederse 1971 yılı geçen yılı da aratabilir" diyerek yönetim tarzına dönük bir uyarıyı dile getirmektedir (İTO Ticaret Gazetesi, 22.01.1971). 1970'lerin ortasına gelindiğinde eleştiri dili daha belirgin biçimde "yük paylaşımı" ve "tedbirlerin zamanlaması" ekseninde yoğunlaşmaktadır. İTO Yönetim Kurulu Başkanı Celâl Umur'un "Tedbirler zamanında alınsaydı ekonominin yükü bu kadar ağır olmazdı" ifadesi, krizin maliyetinin büyümesinde gecikmenin payına işaret ederken; "enflasyona karşı alınan tedbirlerin bütün yükünü özel sektöre yükleyerek kamu kesiminde enflasyonist politika sürdürmek" eleştirisi, kamu-özel dengesine ilişkin bir gerilim hattını görünür kılmaktadır (İTO Ticaret Gazetesi, 23.09.1977). Aynı dönemde TÜSİAD'ın "Türk ekonomisinin sorunları hakkında 'geçici karakterli' meseleler tanımı getirmek mümkün değildir" değerlendirmesi ise krizin süreklilik kazanmış bir yapı sorunu olarak algılandığını düşündürmektedir (TÜSİAD, 1978b: 19).

1977–1979 yılları ise siyasal krizlerin dış finansmana erişim ve borç yönetimi üzerindeki etkisinin daha somut biçimde tarif edildiği bir dönem görünümü vermektedir. 22 Aralık 1977 tarihli haberde, "hükümet bunalımı sonucu IMF ile anlaşma imzalanmasının ertelenmesinin ekonomik güçlükleri tam bir çıkmaza soktuğu"; Merkez Bankası'nın "sadece devletin vadesi gelen dış borçlarını ödeme çabasına" girerek bunun dışındaki ödemeleri ertelediği ifade edilmektedir (Milliyet Gazetesi, 22.12.1977).

Hükümet kanadında ise kriz söylemi hem devralınan koşulların ağırlığına hem de istikrar ihtiyacına yaslanmakta; Bülent Ecevit, "bize bırakılan batık gemiyi yüzdürmeye çalışıyoruz" diyerek 1978'de karşılaşılan tabloyu devralma vurgusuyla açıklamaktadır (Milliyet Gazetesi, 27.11.1978). Ertesi yıl ise "ekonomik bakımdan son derece kritik dönemde… hükümet bunalımı ortaya çıkarılması her şeyi tehlikeye atabilir" diyerek siyasal kırılganlığın "dış yardım akışı" gibi kanalları olumsuz etkileyebileceğini belirtmektedir

(Milliyet Gazetesi, 14.11.1979). Bu iki açıklama birlikte okunduğunda, kriz yönetimi tartışmasının yalnızca ekonomi politikası tercihlerine değil, hükümetin sürekliliği ve karar alabilme kapasitesine de bağlandığı görülebilir.

İş dünyası cephesinden gelen değerlendirmeler ise krizi, siyasal gerilim ve toplumsal çatışma ortamı içinde geniş bir "yönetişim bunalımı" olarak çerçevelemektedir. Vehbi Koç, "1973 senesi seçimlerinden bugüne kadar yurdumuz politik, sosyal ve ekonomik bakımdan istikrara kavuşamamıştır" diyerek istikrarsızlığı süreklilik içinde tarif etmekte; parti liderlerinin gündelik siyasi tartışmalarının "tansiyonu arttırdığını", "vatandaşın… ümitsizliğe düştüğünü" belirtmektedir (TÜSİAD, 1977a: 1). Nejat F. Eczacıbaşı ise benzer bir geniş çerçeveyle, toplumun "sevimsiz bir ortama itildiğini", siyasette "tümüyle inkâr" dilinin baskınlaştığını ve işçi-işveren ilişkilerinde çatışmanın üretimi zayıflatan bir niteliğe büründüğünü vurgulamakta; ayrıca ekonomik sorunların nedenlerini tek bir ekonomik kavrama yükleyip "tümü ile özel teşebbüse" atfetmenin "insafsızlık" olacağını söyleyerek sorumluluk dağılımına dair bir sınır çizmektedir:

> "… Cumhuriyet hükümetleri yanlış bir sanayileşme stratejisi uygulamışlarsa bozuk ve denetimden büyük ölçüde yoksun bir vergi düzeni uyguluyorlarsa ekonomik gerçekleri unutup işçi işveren ilişkilerinde üretimdeki prodüktiviteyi giderek azaltmak yönüne iten istekleri kabul ediyorlarsa istihdam sorununun çözümlenmesine yönelik çalışmalar içinde değillerse bu gerçeklerden ötürü bir ekonomik kavram sorumlu tutulamaz. Yanlış sütunlardan gelen hataları tümü ile özel teşebbüse yüklemek insafsızlıktır." Nejat F. Eczacıbaşı-İş insanı, TÜSİAD YİK Başkan Yardımcısı. (TÜSİAD, 1977a: 1-2,8).

3.2.6.5. Popülist Politikalar

Popülist ekonomik politikalar, iktidarı elde etmek ve sürdürmek amacıyla kullanılan stratejik bir enstrüman ve toplumun desteğini sağlayabilmeye dönük bir siyaset tarzı olarak; ekonomik işleyişin rasyonel ve makul ekonomik yol ve yöntemleri yerine, sorunların nedenlerine yönelmekten çok sonuçları kısa yoldan düzenlemeye dönük müdahaleleri içermektedir (Uslu, 2021: 219). Türkiye'de 1960-1980 yıllarını kapsayan süreç içerisinde özellikle ekonomik krizlerin bulunduğu 1970'lerin sonrasında iktidarı elde etmek amacıyla oy odaklı popülist politikaların uygulandığı görülmektedir. Bu popülist uygulamalar genellikle Kamu İktisadi Teşebbüslerindeki çalışan sayısının arttırılması, toplumsal kesimlerin ücret artışı gibi konularda yapılan düzenlemelerle oluşturulmaktadır. Ancak popülist politikalar iş insanları ve DPT planlama uzmanları tarafından olumlu karşılanmamakta ve sıklıkla eleştirilmektedir.

Bu eleştirilerin önemli bir hattı, maliye politikalarında seçici muafiyetler ve denetim zafiyetleri üzerinden "vergi yükünün" belirli gruplar üzerinde yoğunlaşmasıdır. Nejat F. Eczacıbaşı, geniş oy potansiyeli olduğu düşünülen sektörlerin "politik hesaplar" sonucu vergi

kanunlarındaki istisna ve muafiyetlerle "vergi dışı" kalabildiğini; ayrıca uygulama yetersizlikleri ve denetim eksiklikleri nedeniyle bazı kişi ve grupların fiilen vergi dışına itildiğini belirtmektedir. Bu tabloda "dürüst vergi ödemeyi görev sayan iş adamları ile ücretliler" üzerinde "ağır ve dengesiz" bir yük biriktiğini, diğer tarafta ise "vergiden kaçınmayı bir marifet sayan" kesimler için adeta "vergi cenneti" oluştuğunu vurgulamakta; bunun hem ekonomik istikrarı zedelediğine hem de rekabet ve fırsat eşitliğini bozarak tepkileri büyüttüğüne işaret etmektedir (TESEV, 1977: 1-2).

İkinci bir eleştiri çizgisi, kamu işletmeciliği ve KİT'ler etrafında şekillenmektedir. Maliye Bakanı'nın KİT zararlarını ücret artışlarıyla ilişkilendiren yaklaşımına karşılık İTO Başkan Vekili Ali Zafer Taciroğlu, daha temel bir noktaya giderek "Devletin gereksiz yere ticaret ve sanayiye girdiği her yerde zarar ettiğini" ve bu zararın "ya vergi ya da enflasyon yoluyla halkın sırtına" yüklendiğini savunmaktadır (İTO Ticaret Gazetesi, 02.02.1979). Bu bakış, popülist politikaların maliyetinin eninde sonunda toplumsallaştırıldığı iddiasını öne çıkarırken; tartışmayı ücret düzeyinden, devletin ekonomik alandaki rolünün kapsamına taşıyan bir çerçeve kurmaktadır.

Ücret ve istihdam ekseni ise 1970'lerin ortalarından itibaren özel sektör söyleminde daha sert bir biçimde görülmektedir:

> "….. Ticaret ve Sanayi Odaları ile Ticaret Borsaları bildirisinde, "ölçüsüz ücret artışı teşebbüs gücünü zayıflattı, istihdam imkanlarını kısıtladı" denmektedir. … Çıplak ücretlerde, sosyal yardımlarda ve kıdem tazminatlarında ölçü tanımayan artışlar toplam maliyetler içinde istihdam maliyetinin yükünü çok arttırdığından teşebbüs gücü zayıflamıştır. Bu durum her yıl artan iş talebi karşısında istihdam imkanlarını kısıtlamakta ve sendika dışı geniş işçi kitlesinin aleyhine olarak ağır sonuçlar vermektedir." (Milliyet Gazetesi, 04.05.1976).

Planlama çevrelerinden gelen anlatı ise popülist tarzı, yatırım kararlarının program-disiplini dışında siyasal gösteriye dönüşmesi üzerinden resmetmektedir. Günal Kansu'nun aktardığı örnekte, "ağır sanayi hamlesi" söylemiyle Anadolu'nun çeşitli illerine "müjde" verilmesi, fizibilitesi ve projesi netleşmemiş yatırımların yıllık programlara alınması için baskı kurulması ve aynı projelerin "bölünüp bölünüp" çoğaltılması gibi pratikler eleştirel bir dille aktarılmaktadır. Bu anlatı, popülist politikanın yalnızca gelir bölüşümü araçlarıyla değil, yatırım kararlarının siyasal mobilizasyon nesnesine çevrilmesiyle de kurulabildiğini gösteren bir örnek olarak okunabilir:

> "…Fakat Erbakan Hoca plancılara esas o ünlü "ağır sanayi hamlesi" kelimesiyle kök söktürmeye başlamıştı… O sıralar Anadolu kazan, Erbakan kepçe bütün illeri dolaşıyor. Her gittiği yerde halka memleketlerinde bir ağır sanayi tesisinin kurulacağını müjdeliyor ve fabrikanın makam arabasının bagajında taşıdığı söylenen portatif temelini hemen oracıkta atıveriyor… Ortada ne doğru dürüst fizibilite raporu var ne proje…İş bunlarla da kalmıyor. Daha plancılar bu önerilerin projeleri, fizibilite raporları

> var mı demeye kalmadan aynı liste iki misli büyümüş olarak tekrar gönderiliyor. Aynı projeler bölünüp bölünüp amip misali çoğalıyor" Günal Kansu-DPT Eski İktisadi Planlama Dairesi Başkanı (Kansu, 2004: 34-35).

3.3. Değerlendirme

1960-1980 yılları arasında iş insanları ile hükümetlerin piyasaya dair ilişkilerinin, belirlenen altı ana tema ve alt temalar çerçevesinde incelenmesi; Türkiye'deki kapitalizmin kendine özgü çeşitliliğini anlamak bakımından kullanışlı bir analitik çerçeve kurma arayışının ön adımı olarak anlamlıdır. Bu çerçeve, çalışmanın son bölümünde 1980 sonrasını (1980-2016) incelemek için de süreklilik taşıyan bir karşılaştırma zemini sağlamıştır.

1960-1980 aralığı, piyasa kurumlarının yalnızca iktisadi tercihlerle değil; siyasal iktidar biçimleri, bürokratik düzenleme kapasitesi ve uluslararası finansman ilişkileriyle birlikte şekillendiği bir bağlama işaret etmektedir. Bu değerlendirmede öne çıkan ilk husus, kapitalizmin çeşitliliğinde belirleyici olan aktörlerin varlığının ve konumlarının bağlamsal olarak anlaşılmasının önemidir. Bahse konu dönemde Türkiye'de ekonomik ve siyasal ilişkilerin yönetimi, farklı kesimler tarafından ve sıklıkla yaşanan değişimlerle -koalisyonlar ve askeri otorite gibi, gelişmiş ülkelere kıyasla daha kırılgan ve kesintili aktör düzenekleri üzerinden- yürütülmüştür. Bu aktörlerin davranışlarının gelişmekte olan ve devlete bağımlı bir sermaye sınıfı açısından önemli olduğu görülmektedir. Kâr elde etme arzusunun öngörülebilir bir çizgide ilerlemesi bakımından kritik olan ekonomik istikrarın sağlanamaması; bu istikrarın faydalarından yeterince yararlanılamaması ve dünyanın izlediği kapitalistleşme patikasının zamanında takip edilememesi, belirsizlik olgusunu ön plana çıkarmaktadır. Ticaret, sanayi ve finans sermayesinin bu dönemde kısmen geliştiği; ancak bu gelişmenin birbiriyle uyumlu ve yeterli bir bütünlük oluşturmadığı anlaşılmaktadır. Finansal açıdan ticaret ve özellikle sanayi sermayesinin kaynaklara erişiminde yoğun problemler görülmektedir.

Bu döneme özgü kapitalizmin çeşitliliğini anlamanın ikinci önemi ise, Türkiye'nin 1950'de çok partili hayata geçmesine rağmen 1960'a kadar tek parti hükümetleri tarafından kesintisiz yönetilmiş olmasının ardından, 1960 sonrasında hem planlı kalkınma dönemini hem de sıklıkla değişen, koalisyonların ağırlık kazandığı hükümetler altında ekonominin IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası aktörlerle birlikte nasıl deneyimlendiğinin ortaya konulabilmesidir. Türkiye'de ve dünyada kapitalizmin değişimini ve sermaye aktörlerinin geçtiği aşamaları anlamak için 1970'lerde yaşanan kriz koşullarını dikkate almak gerekmektedir (Ercan, 1998: 29). Bu açıdan bakıldığında 1970'lerden itibaren iş insanları ile hükümetlerin söylemlerinde süreklilik kazanan bir kriz halinden bahsedildiği; bu krizlerin yol açtığı yatırım sorunları, işçi-işveren ilişkilerindeki gerilim, ücret ve fiyat yapısındaki

bozulmalar, istihdam problemleri ile döviz ve kredi darlığının, piyasaya ilişkin kurumsal yapıların sağlıklı işlemesine engel olduğu vurgulanmaktadır. Bu söylemlerde öne çıkan dönemin iş insanları ve sahip oldukları sermaye grupları Tablo 3.2'de sunulmuştur.

Tablo 3.2 1960-1980 Yılları Arasında Açıklamalarıyla Öne Çıkan İş insanları ve Sermaye Grupları

İSİM SOYİSİM	BAĞLI OLDUĞU SERMAYE GRUBU
Vehbi Koç	Koç Holding
Nejat F.Eczacıbaşı	Eczacıbaşı Holding
Feyyaz Berker	Tekfen Holding
Sakıp Sabancı	Sabancı Holding
Ali Koçman	Koçman Topluluğu
Üzeyir Garih	ALARKO Holding
Orhan Aker	Aker Holding
Rahmi Koç	Koç Holding
Şarık Tara	Enka Holding
Ömer Dinçkök	Aksu Fabrikaları T.A.Ş.
Ersin Faralyalı	Kısmet Deri Sanayi ve Ticaret A.Ş.
Behçet Osmanağaoğlu	Arçelik A. Ş
Yılmaz Adıgüzel	Maktaş A.Ş.
Hulki Alisbah	Koç Holding
Nuh Kuşçulu	Anadolu Cam Sanayi A.Ş.
Cem Boyner	Alboy Ayakkabı A.Ş.
Sezai Dıblan TOBB Başkanı	Ankara Umumi Mağazalar A.Ş.
Hami Kartay, ATO Başkanı	Ayyıldız Matbaası
Bedii Yazıcı İTO Meclis Başkanı	TAM Sigorta

Kapitalizmin çeşitliliği yaklaşımında kurumsal yapılar ve bu yapıların birbirleri ile olan tamamlayıcılıkları açısından bahse konu dönem ele alındığında, ithal ikameci sanayileşme ve iç piyasaya yönelik üretimin öne çıkan kurumsallıklar olduğu görülmektedir. Ancak 1970'lerden itibaren bahse konu dönemin sonuna kadar ekonominin işleyişindeki aksaklıklar ve belirsizlik, finans sermayesine erişim problemleri, hükümetlerin ekonomik alanı yönetmesinde ortaya çıkan sorunlar, iş insanları açısından sınırlı bir piyasa yapısı içerisinde hareket etmelerine neden olmuştur. Sermaye birikiminin sürdürülmesinin devlete bağlı olması ve bu konuda yaşanan finansal etkinlik sorunları (Özel, 2020), bahse konu dönem için olmasa da daha sonraki süreçlerde merkezi yönetimin aktörleri kadar yerel yönetimlerin de iş insanları açısından önemli bir konum kazanmasına zemin hazırlamıştır.

Türkiye 1950'lerin sonlarından itibaren, tarım ve ticaret sermayesi birikimine dayalı bir modelden, ağırlıkla iç pazara yönelik sanayileşmeye dayanan bir modele geçiş sürecine girmiş;

teknolojinin, yatırım mallarının ve girdilerin ithal edildiği, dayanıklı tüketim mallarının ülke içinde üretildiği tipik ithal ikameciliğe geçiş gerçekleşmiştir. Ancak bu birikim modeli 1970'lerin sonlarında kendi yapısal sınırlarına ulaşmıştır (Ozan, 2015: 661). Bu dönemde Türkiye'de özel sermayenin konumlanması; tüccarlıktan sanayiciliğe yeni geçiş yapan, beş yıllık kalkınma planlarındaki teşviklere ve hammadde ithalatında kota rejimine bağlı olarak devlete bağımlı hareket eden, iç piyasaya dönük üretim odağında gelişmeye çalışan bir görünüm sergilemektedir. Devlet Planlama Teşkilatı ve onun tarafından ana hatları oluşturulan ithal ikame stratejisi ve kalkınma politikaları, dönemin başat kurumsallaşması olarak hükümetler ve iş insanları üzerinde etkili olmuştur. Hem iş insanlarının hem de IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların, kalkınma planlarına bağlılık konusunda hükümetlere baskı uyguladıkları görülmektedir. Bununla birlikte hükümetlerin sık değişmesi, kalkınmada süreklilik açısından istikrarsız bir görünüm yaratmaktadır. Özellikle seçim dönemlerinde oy kaygısıyla popülist politikalara başvurulması, planlarda belirtilen hedeflere ulaşılması bakımından sapmalara yol açmıştır.

Bu döneme ilişkin kapitalizmin çeşitliliğine dair üçüncü önemli nokta ise, firma yerine kapitalizme odaklanmanın gelişmekte olan ülkelerin piyasalarını anlama konusunda önemli ve ayırt edici bir akademik katkı sunmasıdır (Austin vd., 2017: 539). Hall ve Soskice (2001)'in belirttiği gibi sermaye sahibi olarak iş insanları karşılaştıkları sorunları çözmek, koordine olmak ve diğer aktör davranışlarıyla ilgili belirsizliği azaltmak amacıyla, işçi ve işveren sendikaları, sermaye grupları, piyasayı düzenleme gücüne sahip yasal güç otoriteleri ile ilişki içerisine 1960-1980 dönemi içerisinde de sıklıkla girmişlerdir. Ancak bu ilişkilerin, Hall ve Soskice (2001)'nin merkeze aldığı firma temelli yaklaşım yerine, bireyler ve onların oluşturduğu örgütlenme yapıları üzerinden yürütülen aktör davranışları olarak daha görünür hale geldiği anlaşılmaktadır. Dönem itibarıyla güçlü firma olgusu yerine öne çıkan, güçlü iş insanı kimlikleridir. 1970'lerden itibaren bu isimlerle ilişkilendirilen şirketlerin holding yapıları altında toplanması söz konusudur. Bu tür bir yapılanma, hem işletme gruplarının kendi içerisindeki finansal gücü yönlendirmesine, hem de teşvik ve kredi gibi kaynaklara ulaşımının kolaylaşmasına katkı sağlamaktadır.

Bir diğer önemli nokta ise piyasa dışı kazançların kapitalizmin çeşitliliği ile ilişkilendirilerek incelenmesidir. Ekonomide piyasa dışı kazançlar kavramı, merkezden yönetilen gelişmekte olan ülkelerin yaşadığı sorunlar arasında uluslararası kuruluşların 1970'lerden itibaren dikkatini çekmeye başlamış, devlet ile piyasa arasındaki ikilemi odağına alan standart ekonomi çözümlemelerine karşı ahlaki yönüyle tartışmalara neden olmuştur (Buğra, 2000: 97-98). Kaynakların dağıtımından, aktörlerin vergi kaçırma, yolsuzluk,

karaborsa ve döviz ve mal kaçakçılığı gibi formal olmayan rant yöntemlerine kadar geniş bir yelpazeye sahip olan kavrama ilişkin olguların, 1960-1980 dönemi Türkiye'sinde belirli bir görünürlüğe sahip olduğu söylenebilir. Ancak bu görünürlük, 1980 sonrasında daha karmaşıklaşan karşılıklılık ağları ve daha örgütlü gayrimeşru yapılarla aynı düzlemde okunmamalıdır; burada daha çok, piyasa dışı kazanç biçimlerinin ekonomi-politik tartışmanın kalıcı bir parçası hâline gelmeye başladığı bir eşik dinamiği görünür olmaktadır.

Bu bölümde aktarılan analitik çerçeveyle ulaşılan bulgular, 4. Bölümde ele alınan 1980-2016 döneminin çözümlemesi için bir başlangıç sunmaktadır. Çalışmanın son bölümünde iş insanları-hükümet ilişkilerinin temalar düzeyindeki süreklilikleri ve kırılmaları, aynı çerçeve ile izlenerek, 1980-2016 aralığı için daha bütünlüklü bir değerlendirme yapılmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
HÜKÜMETLER VE İŞ İNSANLARI İLİŞKİSİNİN BELİRLENEN TEMALAR ÇERÇEVESİNDE İNCELENMESİ: 1980-2016 DÖNEMİ

4.1. 1980–2016: Dönemsel Ayrım ve Siyasal-İktisadi Çerçeve

1980'li yıllarda başlayan Türkiye kapitalizmindeki köklü değişimler, ana hatlarıyla gelişmekte olan diğer ülkelerle paralel bir çizgi üzerinde ilerlese de aktörleri, bu aktörlerin birbirleriyle ilişkileri ve bu ilişkiler sonucu ortaya çıkan olgularla kendine özgü bir kapitalizm izleğinin gözlemlenmesine imkân vermektedir. Ancak bu izleğin, zamanla değişen farklılıkları da beraberinde getirdiği görülmektedir. Bu nedenle yaklaşık kırk yıllık bir zaman aralığını tek bir bütün gibi ele almak ve tekdüze bir değerlendirmeye tabi tutmak, analitik açıklama gücünü azaltan genellemeleri beraberinde getirmektedir. Oysa bu araştırmanın amacı, hükümetler ile iş insanları arasındaki ilişkilerin hangi noktalarda süreklilik taşıdığını, hangi noktalarda ise kopuş ürettiğini izleyebilmektir. Bu amaçla, dönemi tarihselliği içinde ele alan ve Türkiye kapitalizmini siyasi-ekonomik literatürde yaygın biçimde kabul gören dönemselleştirmeler üzerinden tartışan bir anlatı çerçevesi daha işlevsel görünmektedir.

Bu çerçevede çalışma, 1980'de başlayan serbest piyasa ekonomisine giriş süreci ile hükümet kurma yetkisinin Cumhurbaşkanı'na devredildiği Cumhurbaşkanlığı Hükümet sisteminin yoğun tartışmalara konu olduğu 2016 yılı arasındaki dönemi siyasi ve ekonomik konjonktürü esas alarak üç ana döneme ayırmaktadır: Birinci dönem (1980-1990) askeri darbe yönetimi ve sonrasındaki süreçte siyaset ve ekonominin Anavatan Partisi (ANAP) tarafından kurulan tek partili hükümetler tarafından yürütüldüğü yılları kapsamaktadır. İkinci dönem (1991-2002), çok partili koalisyon hükümetleri ile az sayıda da olsa azınlık hükümetleri tarafından yürütülen ve siyasi ve ekonomik istikrarsızlığın getirdiği krizlerin yoğun olduğu bir aralığı; üçüncüsü ise 2003 ve sonraki yıllarda Adalet ve Kalkınma Partisi (AK PARTİ) tarafından kurulan tek partili hükümetler dönemi kapsamaktadır. Bahse konu dönemler incelendiğinde öne çıkan en önemli konu başlığının siyasi ve ekonomik istikrar ve istikrarsızlık ikiliğinde tek partili ya da koalisyon ve azınlık hükümetleri ayrımından kaynaklandığı görülmektedir. Bu dönemlerdeki gelişmelere ilişkin kısa bir bakış aşağıda sunulmuştur:

1980-1990 Dönemi: Türkiye açısından 24 Ocak 1980 ekonomik kararlarının, sermaye sahipleri bakımından önemli bir dönüm noktasının başlangıcını temsil ettiği üzerinde genel bir uzlaşının bulunduğu söylenebilir (Boratav, 2008; Atılgan, 2015). Bu başlangıç, sanayileşme adına 1960'ların başından itibaren uygulanan korumacı ve müdahaleci mekanizmalardan kademeli

olarak vazgeçilmesi ve bunun yerine yabancı sermaye girişleriyle desteklenen bir büyüme stratejisinin hayata geçirilmesi düşüncesiyle ilişkilidir (Orhangazi, 2019: 113). 1970'lerde iç talebe yönelik ithal ikameci yaklaşımın benimsendiği; özel sektörün ise gelişme çabası içinde daha çok devlet kontrolündeki Kamu İktisadi Teşebbüsleriyle (KİT) rekabet ettiği görülmektedir. İş insanlarının dünya ekonomisiyle bütünleşme/entegre olma talebine, 1970'lerin küresel ölçekte krizlerle şekillenen ortamında hükümetlerin yeterince karşılık verememesi, on yılın sonuna gelindiğinde Türkiye kapitalizminin dünya ekonomisiyle uyumlu bir yön değişikliği arayışını belirginleştirmiştir. Bu yön değişikliği arayışı, 6. Demirel Hükümeti döneminde serbest piyasa ekonomisine uyum ve başta IMF olmak üzere uluslararası finansal kaynaklara erişim hedefiyle, 24 Ocak 1980 tarihinde bir dizi köklü ekonomik kararın yürürlüğe konulmasıyla somutlaşmıştır.

Bu kararlar, iş insanlarını temsil eden TÜSİAD başta olmak üzere TİSK ve TOBB ile İTO ve İSO gibi sermaye örgütlenmeleri tarafından genel olarak olumlu karşılanmış; ancak 1970'lerin başından itibaren derinleşen politik istikrarsızlık nedeniyle temkinli bir tutum da eşlik etmiştir. Ülkedeki politik istikrarsızlığın ortadan kaldırılması iddiasıyla 12 Eylül 1980'de gerçekleşen askeri darbe ve 1983'e kadar süren otoriter yönetim, 24 Ocak Kararlarıyla uyumlu bir çizgide ekonomi yönetimini sürdürmüştür. 1983 sonrasında iktidara gelen ANAP hükümetleri de 1990'lı yıllara kadar serbest piyasa politikaları izleğini büyük ölçüde korumuştur.

1980'lerin sonuna kadar yürütülen ihracat odaklı bu politikaların uygulanmasındaki motive edici faktör, gelişmiş ülkelerin finans kapitalinde biriken sermaye fazlasının, gelişmek için sermayeye ihtiyaç duyan ülkelere transferinden Türkiye'yi yararlandırma düşüncesidir. Ancak 1980'lerin sonuna gelindiğinde bütçe açıkları ve ödemeler dengesi gibi olumsuz seyreden makroekonomik göstergeler, daha fazla dış sermaye girişi sağlamak amacıyla serbestleşmeye yönelik bir dizi yeni kararın 1989 yılında uygulamaya alınmasına yol açmıştır. Böylece Türkiye kapitalizminde 1990'larda belirleyici olacak yeni bir dönemin açıldığı söylenebilir.

1980'ler boyunca kurumsal yapılarda ağır dönüşümü gerçekleştiremeyen ülke kapitalizminin aktörleri, yabancı sermaye girişi konusunda doğrudan yatırımlar yerine sermaye piyasaları üzerinden "sıcak para" girişine dayalı yeni bir yöntemle tanışmıştır. 26 Mart 1989 yerel seçimlerinde ANAP'ın üçüncü parti olması sonrasında, 9 Kasım 1989 tarihinde Cumhurbaşkanı seçilen Turgut Özal'ın yerine Başbakan olarak Yıldırım Akbulut atanmış; Akbulut da görevi kısa süre sonra, ülkeyi çok partili döneme taşıyacak 1991 Genel Seçimleri öncesinde Mesut Yılmaz'a devretmiştir.

1991-2002 Dönemi: 1991 yılı genel seçimleri sonrasında iktidara gelen çok partili koalisyon ve azınlık hükümetleri, neoliberalleşme politikalarını sürdürmeye çalışmış; ancak siyasi istikrarsızlığın ekonomi politikalarını olumsuz etkilemesi, uluslararası ekonomik kurumlarla kurulan bağımlılık ilişkilerinde ve dünya kapitalizmiyle aynı hat üzerinde ilerleme çabalarında ciddi zorluklar yaratmıştır. 1990'ların başından itibaren artan kamu borçları, likidite sorunları ve seçim ekonomisi kaynaklı popülist harcamalar, dönem boyunca hem sermaye aktörlerinin hem de hükümetlerin davranışlarında belirsizliği artırmıştır.

Bahse konu dönem içerisinde altı koalisyon ve üç azınlık hükümeti kurulmuştur. Türkiye ekonomisinin IMF ve Dünya Bankası (DB) politikaları paralelinde şekillenmesinde, Şubat 2001'de başlayan ve 2002 genel seçimine kadar uzanan dönemde hayata geçirilen yapısal reformların belirleyici bir etkisi olduğu görülmektedir. 1990'ların başından itibaren IMF eksenli ekonomi programlarının başarısızlığı, Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizleriyle daha görünür hâle gelmiş; bu krizlerin ardından Dünya Bankası'nda görev yapan Kemal Derviş'in Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı olarak görevlendirilmesi ve onun yürütücülüğünde ekonomiye ilişkin bir dizi düzenlemenin yapılmasıyla birlikte, özellikle emek kesiminin olumsuz etkilendiği yeni bir döneme girilmiştir.

2003-2016 Dönemi: 2002 yılı sonunda başlayan süreç, Türkiye kapitalizminin önceki dönemlerle karşılaştırılmasında; aktör davranışları ve kurumsal düzenlemeler bakımından ayırt edici veriler sunmaktadır. Kesintisiz AK PARTİ hükümetleri altında ekonomi politikalarının uzun bir süreklilik içinde yürütülmesi, bu dönemi görece bütüncül bir çerçevede ele almayı mümkün kılmaktadır. Düzenlemelerin kapsamı ve yönelimi kadar, kurumsal dönüşümlerin ivmesi ile sermaye aktörlerinin konumlanışındaki değişim, dönem analizini özellikle önemli hale getirmektedir. Yaklaşık on üç yıllık bu zaman diliminde aktörler arası ilişkilerin yoğunlaşması ve yeniden biçimlenmesi, tezde kullanılan tema ve alt tema seti üzerinden süreklilik/kopuş çizgilerini izlemeyi kolaylaştıran bir bağlam üretmektedir.

2001–2002 yıllarında koalisyon hükümeti döneminde alınan ekonomik istikrara yönelik düzenlemelere AK PARTİ hükümetlerince 2007 yılına kadar büyük ölçüde bağlı kalındığı anlaşılmaktadır. 2008 sonrasında başlayan ikinci AK PARTİ iktidarı sürecinde ise sermaye aktörlerinin konumlanışı, ekonomik alanın yönetimi ve yürütülmesi ile uluslararası ekonomi kuruluşlarıyla ilişkiler gözle görülür bir dönüşüm içine girmiştir. Ekonomi ve siyaset disiplinlerinin 1980'lerden itibaren sıkça referans verdiği serbest piyasa literatürünün varsaydığı çizgiden ayrışan gelişmelerin belirginleştiği bu dönem, 2016 sonrasında yürütme

erkinin merkezinde yer alan hükümet sisteminin tartışmaya açılması ve değişim sürecinin başlamasıyla yeni bir eşik yaratmıştır.

Türkiye kapitalizminin çeşitliliğine ilişkin temalar çerçevesinde ele alındığında, bu üç dönem; sürekliliklerin ve kopuşların izlenmesi bakımından yalnızca açıklayıcı bir dönemleme sunmakla kalmamakta, aynı zamanda Türkiye'de özgün bir kapitalizm örüntüsünün hangi dinamiklerle şekillendiğine dair önemli veriler de sağlamaktadır. Bu özgünlüğün; sermayenin örgütlenmesi, sermayenin siyasal ve toplumsal tutumu, sermayenin yapısal özellikleri ve birikim dinamikleri, piyasa içi ve piyasa dışı kazanç biçimleri, uluslararası kuruluşlarla ilişkilere yönelik tutum ve hükümetin ekonomik alanı yönetme ve yürütme tarzı temaları üzerinden izlenebildiği; dolayısıyla Türkiye'de kapitalizm çeşitliliğinin gözlemlenmesine bu tematik çerçevenin analitik bir zemin sunduğu söylenebilir.

4.2. Türkiye'de 1980-2016 Yılları Arasında Hükümetler ve İş İnsanları İlişkisinin Belirlenen Temalar Çerçevesinde İncelenmesi

Belirlenen tema ve alt temalar çerçevesinde hükümet–iş insanı ilişkisindeki süreklilik ve kopuşları izlemek amacıyla bu çalışmada, Türkiye'nin siyasal ve iktisadi tarihi açısından kritik önem taşıyan üç dönem esas alınmıştır. Bu üç dönemde temaların/alt temaların izlediği hattı daha açık gösterebilmek için, dönemleri kapsayan -ve kendi içinde alt dönemlemeler içeren- özet "Tema–Dönemleştirme Tablosu" Ek-3'te sunulmuştur. 1980–2016 dönemine ilişkin çözümleme aşağıdaki başlıklarda sunulmaktadır.

4.2.1. Sermaye Örgütlenmesi

1980 sonrası sermaye örgütlenmesi, özellikle 1990'lı yıllardan itibaren Sanayici ve İş insanları Dernekleri (SİAD)'ların çoğalmasıyla artış göstermiştir. Bu çeşitlenmeye karşın, yasal düzenlemelerle faaliyet yürüten ve gücünü mevzuattan alan resmî temsil yapıları, 1980 öncesinde olduğu gibi iş insanları ile hükümetler arasındaki formel ilişkilerin sürdürülmesinde ve çoğunlukla cari işlemlerin yürütülmesinde varlıklarını korumuştur. Ticaret Bakanlığına bağlı ticaret ve sanayi odaları ile üst kuruluşları olan Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) (1950) ve 1993 yılında Bakanlar Kurulu Kararı'yla[21] ihracatçı birliklerini tek çatı altında toplayan Türkiye İhracatçılar Birliği (TİM); 27 sektör ve 61 İhracatçı Birliği ile özel sektörün resmî temsilinde düzenlemelerle çatı örgütleri olarak faaliyetlerine devam etmektedir. Ayrıca işçi-işveren ilişkilerinde işveren sendikalarının oluşturduğu TİSK (1962) ve MESS (1959) ile

[21] 5/7/1993 tarihli ve 93/4614 sayılı İhracatçı Birliklerinin Kuruluşu, İşleyişi, İştigal Sahaları, Organları, Üyelerin Hak ve Yükümlülüklerine Dair Bakanlar Kurulu Kararı.

yabancı sermayenin temsilinde Yabancı Sermaye Derneği (YASED) (1980), en önemli örgütsel yapılardır.

Bu dönemde İstanbul sermayesinin temsilinde, 1970'li yıllardan itibaren dernek statüsünde varlığını sürdüren TÜSİAD faaliyetlerini sürdürürken; 1990'lı yıllardan itibaren yerel ve sektörel iş insanları derneklerinin sayısında artış görülmektedir. Bu derneklerin meşruiyet arayışlarıyla birlikte dernekleşme faaliyetleri federasyon ve konfederasyon örgüt formlarıyla da çeşitlenmiştir. Çeşitlenmenin bir ucunda, İstanbul merkezli büyük sermayenin Anadolu'ya açılımı olarak değerlendirilen ve büyük sermayenin ağırlıklı aktör olduğu bölgesel ve sektörel iş insanları dernekleri yer alırken; diğer ucunda, kaynak dağıtımından yeterince yararlanamadığını, göz ardı edildiğini ileri süren KOBİ eksenli sermaye kesiminin formel örgütlenmeleri olan MÜSİAD, ASKON ve TUSKON bulunmaktadır.

4.2.1.1. İstanbul Sermayesi

Cumhuriyet sonrası Türkiye'de öne çıkan büyük sermayenin, dünya kapitalizmi gelişirken kendini örgütlü ve görünür kılma çabalarının bir ürünü olarak ortaya çıkan TÜSİAD, 1980'lerde serbest piyasa ekonomisine geçiş süreciyle birlikte ülke siyaset ve ekonomisinde etkili bir aktör olarak kurumsallaşmıştır. TÜSİAD, 2014 yılında hazırladığı raporda küreselleşen dünyada özel sermaye örgütlerinin resmî ve gayri resmî diyalog kanalları açısından önemli olduğunu; "her zaman ve aşağı yukarı her ülkede siyasetle iç içe, hatta siyasetin finansmanında açık veya örtülü bir şekilde ön plana çıktığını" belirtmektedir (TÜSİAD, 2014a). Bu vurgu, TÜSİAD'ın 1971'deki kuruluşundan itibaren yalnızca ekonomik alanda konumlanmakla yetinmeyip; ülke siyaseti ve ekonomisinden uluslararası konulara uzanan geniş bir alanda söylem ve faaliyet üretmeyi ve bunları kurumsallaştırmayı hedefleyen bir yaklaşım benimsediğine işaret etmektedir. TÜSİAD, temsil gücünü ise kamu dışı millî gelirin %50'si, dış ticaretin (enerji ithalatı hariç) %85'i, kayıtlı istihdamın (kamu ve tarım hariç) %50'si ve kurumlar vergisinin %80'ini ödemesi [22] üzerinden tanımlamaktadır.

TÜSİAD'ın güçlü kurumsal kimliği, söylem, araştırma ve raporlarının hemen hemen her gün basın yoluyla ülke gündeminde öne çıkmasını sağlamıştır. Bunların temel amacının; iş insanlarını ve kamuoyunu bilgilendirmenin ötesinde, hükümetin siyasal ve iktisadi politikalarına ilişkin destek, eleştiri ve talepleri görünür kılmak olduğu anlaşılmaktadır. Ancak benzer bir tutumun, yasal düzenlemelerle kurulmuş resmî ve yarı resmî örgütler tarafından her zaman sergilenemediği görülmektedir. Örneğin TÜSİAD'ın 1987 seçimleri öncesinde siyasi

[22] TÜSİAD'ın Temsil Yeteneği. https://tusiad.org/tr/tusiad/yonetim/itemlist/category/109-tusiad-kurumsal?start=20 (erişim tarihi: 01.05.2025)

partilerden beş yıl süreyle uygulanmasını talep ettiği politikalar karşısında, TOBB Başkanvekili ve Ankara Ticaret Odası (ATO) Meclis Başkanı Güngör Yener, "TÜSİAD bir dernektir. Türk özel sektörünün en üst kuruluşu ise siyasi otoriterinin de kabul ettiği gibi TOBB'dur. Bizim bu tür bir açıklamada bulunmamız gerek kuruluş kanunumuz ve gerekse Anayasa'nın 135. Maddesi uyarınca mümkün değildir" (Milliyet Gazetesi, 08.10.1987) açıklamasını yapmıştır.

Bu açıklama, TÜSİAD'ın kuruluş amacını açıklayan Feyyaz Berker'in; iş insanlarının "aktüel, sosyal ve ekonomik problemleri" daha süratli ve pratik biçimde parlamento ve hükümete duyurmak için, TOBB dışında bir yapıya ihtiyaç duyulduğu yönündeki sözlerinin (Milliyet Gazetesi, 23.08.1971) aradan geçen 16 yıl içinde kurumsal bir karşılık bulduğunu göstermektedir. TÜSİAD'ın kurucu üyeleri olan Vehbi Koç**,** Feyyaz Berker, Osman Boyner ve Nejat F. Eczacıbaşı gibi TÜSİAD'un kurucu üyelerin güçlü etkilerinin 1980'lerde de devam etmesi; 1990'lar ve 2000'lerde ise Rahmi Koç, Bülent Eczacıbaşı, Cem Boyner ve Mustafa Koç gibi ikinci ve üçüncü kuşak aile temsilcilerinin Derneğin Yönetim Kurulu ve Yüksek İstişare Kurulu gibi karar organlarında görev alması, kurumsal sürekliliğin yeniden üretilmesinde belirleyici olmuştur.

TÜSİAD, İstanbul merkezli bir örgütlenmeye sahiptir ve Türkiye içinde şube yapılanması bulunmamaktadır. Buna karşılık, uluslararası ilişkileri yürütmek amacıyla AB-Brüksel, Washington, Berlin ve Paris'te temsilcilikler; üyelerin ticari ilişkilerini koordine etmek üzere ise Dubai-Körfez, Hollanda, Londra, New York, Silikon Vadisi ve Çin'de ağ yapılanmaları oluşturmuştur. TÜSİAD ayrıca 1990'ların ortalarından itibaren "Anadolu açılımı" olarak anılan süreçte, bölgesel ve sektörel SİAD'ların kuruluşunu desteklemiştir. Nitekim 1997'de Türkiye Sanayici ve İşadamları Dernekleri Başkanlar Konseyi (TÜSİBAK), Ege Sanayici ve İşadamları Derneği (ESİAD) ve Güneydoğu Sanayici ve İşadamları Derneği (GÜNSİAD) ile birlikte 51 SİAD'ın katılımıyla düzenlenen SİAD Zirvesi, basında "TÜSİAD'ın Anadolu'yu kucaklaması" olarak değerlendirilmiştir (Milliyet Gazetesi, 18 Ekim 1997). Zirvenin ardından TÜSİAD'ın desteği ve her bir federasyona TÜSİAD tüzel kişiliğiyle ayrı ayrı üye olmasıyla SİAD'lar federasyonlar halinde örgütlenmiş; 2005'te ise Türk İş Dünyası Konfederasyonu (TÜRKONFED) çatısı altında konfederasyon formunda birleşmiştir.

TÜSİAD'ın merkez örgütlenmesi incelendiğinde, dernek faaliyetlerinin Yönetim Kurulu üyelerinin başkanlık ettiği "yuvarlak masalar" ve bu masalara bağlı çalışma grupları aracılığıyla yürütüldüğü görülmektedir. Bu yapı; ekonomi ve finans, sanayi politikaları ve yatırım ortamı, AB ve transatlantik ilişkiler, sosyal politikalar, dijital dönüşüm, enerji-çevre-iklim değişikliği, girişimcilik ve gençlik, küresel ekonomik ilişkiler, tarım-gıda-hizmetler ile iş dünyası kuruluşlarıyla ilişkiler gibi başlıklarda uzmanlaşmış tematik alanlar etrafında

örgütlenmektedir[23]. TÜSİAD, 500'ü aşan üye sayısının niceliksel büyüklüğünün ötesinde, temsil ettiği sermaye gücü sayesinde ekonomi ve siyaset alanında Türkiye'deki sermaye çıkar grubunun en görünür ve etkili aktörlerinden biri olma konumunu 1980 sonrasında da sürdürmüştür.

TÜSİAD, yönetiminde yer alan iş insanlarının ürettiği söylemlerin yanı sıra, ülke ekonomisi ve siyasetiyle ilişkili çeşitli raporlar yayımlamayı 2000 yılı sonrasında da sürdürmüştür. Bu dönemde öne çıkan raporlar arasında Devlet'te Etikten, Etik Devlete: Kamu Yönetiminde Etik (TÜSİAD, 2005a), Doğru Başlangıç: Türkiye'de Okul Öncesi Eğitim (TÜSİAD, 2005b), Charting The Way Forward: Health Care Reform in Turkey (TÜSİAD, 2005c), Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Bağlamında Uluslararası Göç Tartışmaları (TÜSİAD, 2006b), Türk Demokrasisinde 130 Yıl: Prof. Dr. Bülent Tanör'ün Anısına "Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri" 10. Yıl Güncellemesi (TÜSİAD, 2006c), Olaylarla Türk Dış Politikası: Irak ve Kıbrıs Sorunu (TÜSİAD, 2007a), Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri (TÜSİAD, 2008a) ve Türkiye'de Bölgesel Farklılıklar ve Politikalar (TÜSİAD, 2008b) yer almaktadır.

4.2.1.2. Anadolu Sermayesi

TÜSİAD'ın temsil ettiği güçlü sanayici ve iş insanı profilinin dışında kalan; büyük ölçüde Anadolu'daki küçük ve orta ölçekli sermaye sahiplerinin örgütlü bir temsil arayışı, 5 Nisan 1990'da Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD)'nin kurulmasıyla görünürlük kazanmıştır. Derneğin ilk Başkanı Erol Yarar**,** kuruluşu "bir mesuliyet idraki" ve "bir birliktelik zorunluluğu" olarak tanımlamakta; bunu "dünyaya meydan okuma" ve "bir varoluş mücadelesi" vurgularıyla genişletmekte, ayrıca MÜSİAD'ı "emperyalizmle, siyonizmle ve kapitalizmle mücadele etmek için manevi duygularla mücehhez, iktisadi amaçları olan insanların bir araya gelerek kurduğu Ahi Evran ruhunu yansıtan bir ocak" olarak nitelendirmektedir (MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Kasım 2014: 32). MÜSİAD'ın kuruluş sürecini sıkıntılı ve zor olarak tanımlayan Erol Yarar bu süreci şöyle anlatmıştır:

> "Karşılaştığımız ilk zorluk, kendi insanımızı inandırmaktı. Seninle aynı istikametteki insanlara bir MÜSİAD'a ihtiyaç olduğunu inandırmakta zorlandık. "Bu iş olmaz" diyorlardı. "Odalar var yeterli" diyorlardı. "Dünya ile entegre mi olacağız, birçok kişi yapmaya çalıştı olmadı" diyorlardı. Önce belirli bir çekirdek üye sayısını bir araya getirmek için mücadele ettik. Çünkü bize bir değer verilmediği için bize karşı dışarıdan bir mücadele olmadı. Biz onlar için ölçülebilir bir değer değildik. İnsanımızı ikna etmek üç sene kadar sürdü." (MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Kasım 2014: 34).

[23] https://tusiad.org/tr/tusiad/hakkinda (erişim tarihi: 01.05.2025).

Bu açıklamadan yola çıkarak, 1990'ların başına kadar belirgin bir çatı kuruluş ya da güçlü bir örgütsel temsil mekanizması bulunmayan; büyük sermaye tarafından dışlandığını düşünen, kaynak dağıtımından yeterince yararlanamadığını vurgulayan; buna karşın serbest piyasa ekonomisi içinde özellikle dışa açılmaya istekli ve "inanç" kimliği belirgin bir sermaye çevresinin görünürlük kazanmaya başladığı söylenebilir.

Erol Yarar, 1993 sonrasında MÜSİAD'ın hızlı biçimde büyüdüğünü ve kamuoyu nezdinde "göze batmaya" başladığını ifade etmektedir. Yarar'a göre bu büyüme, muhafazakârlığın ve siyasal İslam'ın görünürlüğünün arttığı Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanlığı döneminde, davetlere çağrılma ve toplantılara katılım gibi kanallar üzerinden kısmi bir destekle de beslenmiştir; ayrıca babasının TÜSİAD üyesi olması nedeniyle kendisinin medyanın ilgi odağı haline geldiğini belirtmektedir. Bununla birlikte, Derneğin yükselişini izleyen 28 Şubat ve kapatılma davası süreci, üye sayısında %30'luk bir düşüşe yol açmıştır (MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Kasım 2014: 35-36). MÜSİAD'da Erol Yarar'dan sonra Genel Başkanlık görevini üstlenen Ali Bayramoğlu ise, 28 Şubat sürecinin Dernek üzerindeki etkisini şu sözlerle anlatmaktadır:

> "Kara listelerin gündeme geldiği, üye olup da üyelikten kaçmak için istifa mektupları gönderen birçok arkadaşımızla karşı karşıya kaldık. Daha sonra MÜSİAD'a geri dönmek istediler ama ben hepsinin üzerini çizdim. … 28 Şubat, bizim için silkelenip kendimize gelme açısından çok çok önemlidir" (MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Ocak 2015: 48).

MÜSİAD, kendisini Anadolu girişimciliğinin yol göstericisi olarak konumlandırmakta; ikinci nesil girişimciliği temsil eden kurucu üyelerinin eğitim düzeyi ve yabancı dil bilgisi sayesinde, dışa açık girişimcilik pratiklerinde üyelerine daha geniş bir vizyon kazandırdığını vurgulamaktadır (MÜSİAD, 2005a: 22-25). Derneğin kurumsal hafızasını aktaran "15. Yıl Özel: Bir Yokuş Yukarı Yüzüşün Öyküsü" yayınında ise, kuruluş sürecinde görüşlerine sıkça başvurulduğu belirtilen Prof. Dr. Sabahattin Zaim'in değerlendirmelerine yer verilmektedir. Zaim'e göre TÜSİAD, başlangıçta komünizmle mücadele amacıyla dindar iş insanlarının girişimi olarak ortaya çıkmış; zamanla Lions ve Rotaryen çevrelerin ağırlık kazandığı, dolayısıyla seküler grupların hâkim olduğu bir yapıya dönüşmüştür. Bu dönüşümün sonucunda kendini dışlanmış hisseden dindar müteşebbislerin ayrı bir teşkilatlanma ihtiyacı belirginleşmiş ve MÜSİAD da bu ihtiyaç zemininde şekillenmiştir (MÜSİAD, 2005a: 41).

Bu açıklamalar, MÜSİAD'ın kuruluş kimliğinin muhafazakâr ve İslamî referanslar etrafında kurulduğunu göstermektedir. Erol Yarar'ın Refah Partisi'ne ilişkin olarak **"**mesajımızı daha direkt ve net olarak veriyor" ifadesi (Milliyet Gazetesi, 10.10.1993), Dernek söyleminin o dönemde İslami/muhafazakâr siyasal hatla yakın temas taşıdığına işaret etmektedir. Bununla birlikte bu yakınlık, MÜSİAD'ın kendisini doğrudan parti siyasetine

eklemlediği anlamına gelmemekte; aksine Dernek, iş dünyasının hükümet kurma süreçlerine müdahil olmasına mesafe koyan bir tutum geliştirmektedir. 1995–1996 yıllarında koalisyon arayışlarının tıkandığı süreçte, RP'nin hükümet kurma girişimlerine "mesafeli" durduğu için Necmettin Erbakan tarafından eleştirilen MÜSİAD, bu mesafeyi ilkesel bir sınır üzerinden gerekçelendirmiştir:

> "İşadamlarının politikacıların içinde hükümet kurma çalışmalarına aktif olarak katılmalarını uygun görmediğimizi daha önce birçok kez açıkladık ve böyle davranan TÜSİAD'ı da eleştirdik. Hükümet kurmak, milletvekillerinin sorumluluğu içinde bir konu. MÜSİAD, bütün siyasi partilere aynı yakınlıkta, İslami düşünce yapısını benimseyen ve ülke sorunlarına çözümler arayan işadamlarının toplandığı bir dernektir" (Milliyet Gazetesi, 09.04.1996).

MÜSİAD'ın o dönem Refah Partisi (RP) siyasetinden ayrışmasının temel nedeni, RP'nin ekonomi politikalarına bakışıdır. Dönemin MÜSİAD Genel Başkan Yardımcısı Ali Bayramoğlu, Refah Partisi'nin "adil düzen"inin slogan/teori düzeyinde kaldığını ve uygulanabilirliğinin tartışmalı olduğunu belirtmiş; MÜSİAD'ın uygulanabilir ekonomik çözümler aradığını ifade etmiştir (Milliyet Gazetesi, 14 Nisan 1996). MÜSİAD Genel Başkanı Erol Yarar, Derneğin 1996'daki konumunu toplumsal tabanı kavrayan, yurt dışı bağlantıları bulunan ve ekonomi hakkında ciddi fikir beyan edebilen birkaç kurumdan biri olarak tanımlamakta; TÜSİAD'dan farklılaşmasını şu sözlerle açıklamaktadır:

> "TÜSİAD liberal değildir. TÜSİAD üyelerinin çoğunluğu korumacıdır, tekelcidir. …Çoğu, "Aman gümrük duvarları tutulsun, devletle iş yapayım, büyük rantlar sağlayayım" endişesini taşıyor. …Bünyesinde de çatışmalar başladı. Örneğin İzmir grubu, İstanbul'u dükalıkla suçlayarak reddediyor. Bu çatışmalar TÜSİAD'ı parçalayacaktır. MÜSİAD, Türkiye'nin menfaatleri doğrultusunda düşünüyor. TÜSİAD'daki büyük sanayi grupları hala devletten korumacılık istiyor. Büyük sanayi korunmaz ki, demek ki bunlar pısırık yetişmişler, şahsiyetlerini bulamamışlar. MÜSİAD'da rantiye yok" (Milliyet Gazetesi, 03.08.1996).

1990'da beş üyeyle kurulan MÜSİAD, 1996-1997'de 3500 üyeye ulaşmıştır. 28 Şubat sonrasında düşüş yaşayan Derneğin 1999 sonunda 2900 üyesi vardır (Milliyet Gazetesi, 16.10.1999). 2005'te üye sayısı 2285'e, üyelere ait işletme sayısı 10.000'den 7.500'e gerilemiştir (MÜSİAD, 2005a: 41). 2025'te MÜSİAD; 14 bin üye, 84 yurt içi şube ve temsilcilik ve 84 ülkede 99 temsilcilik düzeyine ulaşmış; 60 bine yakın üye işletmeyle yaklaşık 2 milyon kişiye istihdam yaratmaktadır[24]. Bu tablo, MÜSİAD'ın 2003 sonrası dönemde temsil ettiği kesimler içinde popülerliğinin arttığına işaret etmektedir. MÜSİAD, 1993'ten itibaren Çerçeve Dergisi, Ekonomik Görünüm, Gezi ve Araştırma Raporları ve Cep Kitaplar Dizisi ile bilgilendirme faaliyetlerini sürdürmekte; ayrıca GENÇ MÜSİAD ve MÜSİAD KADIN örgütlenmelerini de çatı yapısı içinde yürütmektedir.

[24] "MÜSİAD Nedir?" Broşürü. https://www.musiad.org.tr/icerik/musiadla-tanisin-2 (erişim tarihi: 01.05.2025).

4.2.1.3. Sermayenin Kurduğu Diğer Ortak Yapılar

1980 sonrasında sermayenin dernek, federasyon ve konfederasyon formundaki örgütlenmelerinin faaliyetlerinin artarak sürdüğü görülmektedir. 12 Eylül askeri darbesi sonrasında hükümet ve TBMM feshedilmiş; yerine kurulan Millî Güvenlik Konseyi'nin 12 Eylül 1980 tarihli 7 Numaralı bildirisiyle Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK), Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) ve bunlara bağlı sendikalar ile Türk Hava Kurumu, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Kızılay hariç diğer bütün derneklerin faaliyetlerinin durdurulmasına karar verilmiştir (MGK Tutanak Dergisi, 19.09.1980**).** Buna karşın, bu karar Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) ve Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası (MESS) gibi işveren sendikaları ile Yabancı Sermaye Derneği (YASED) ve TÜSİAD gibi dernek statüsündeki sermaye örgütlerinin tüzel kişiliklerini etkilememiştir**.**

1990'lı yıllardan itibaren KOBİ düzeyindeki sermayenin kendini temsil etme arayışının, TOBB ile ticaret ve sanayi odalarından farklı biçimlerde bölgesel ve sektörel örgütlenmeler altında meşruiyet arayışı olarak görünür hale geldiği ve bu örgütlerin sayısının hızla arttığı görülmektedir. Buna rağmen, bu artışın etkili ve bütünleşik bir çıkar grubu profili oluşturduğunu söylemek güçtür. Türkiye Genç İş insanları Derneği (TÜGİAD) Başkanı Murat Bekdik, 1998'de Türkiye'de 100'ün üzerinde Genç İş insanları Derneği (GİAD) bulunmasına karşın dernekler arasında bir uzlaşı oluşmadığını, ayrıca bütçe ve ekonomik koşulların gerekliliğini vurgulamıştır (Milliyet Gazetesi, 18.05.1998). TÜSİAD Başkanı Haluk Dinçer ise Türkiye'de sermaye örgütlenmelerinin çok dağınık olduğunu; bu dağınık yapının iş güvenliği, rekabet ve nitelikli istihdam gibi ortak çarpanlar etrafında güçlü bir birliktelik üretmekten uzak kaldığını ve iş dünyasının gündem belirleme ile katılımcı gücünü sınırladığını belirtmekte, ayrıca bu dağınık yapının yarattığı boşluğun sistemin diğer unsurları tarafından doldurulduğunu ifade etmektedir (TÜSİAD, 2014b: 5). İSO Başkanı Memduh Hacıoğlu da iş dünyası örgütlenmesinin ideolojik düşünceler ve kimlik etrafında gruplaşmasını eleştirmektedir:

> "Herkes kendi çitini örüyor, kendi kabuğuna çekiliyor. Derebeylik zamanına dönüyoruz…Onlar için önemli olan bizden olanlar ya da olmayanlar…İşi, alışverişi de kendi aralarında yapıyorlar. Zaten hemşericilik ve bölgecilik vardı. Şimdi bir de dincilik ve milliyetçilik işin içine girince, bakalım halimiz ne olacak!" (Milliyet Gazetesi, 21.10.1995).

Türkiye'de SİAD'ların en geniş biçimde temsil edildiği çatı yapının, TÜSİAD'ın liderliğini yaptığı TÜRKONFED olduğu görülmektedir. 2000 yılında Türkiye SİAD Platformu ve Sektörel Dernekler Platformu'nu kuran birçok SİAD, federatif bir üst yapı kurulması için yasal süreçleri tamamlamış; BASİFED, DASİFED, DOGÜNSİFED, İÇASİFED, MAKSİFED ve SEDEFED çatısı altında toplanarak 2004 yılında Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu'nu (TÜRKONFED) kurmuştur (TÜSİAD, 2014a: 90). Kendini Türkiye'nin

en büyük bağımsız iş dünyası örgütü olarak tanımlayan TÜRKONFED, ilerleyen yıllarda 26 bölgesel ve 5 sektörel olmak üzere 31 federasyona**,** 100 bine yakın şirketi temsil eden 373 derneğe ulaşmıştır[25]. Konfederasyon ayrıca Avrupa KOBİ Birliği üyesi olarak uluslararası faaliyetler de yürütmektedir.

Necmettin Erbakan'ın Millî Görüş yaklaşımını benimseyen[26] Anadolu Aslanları ve İşadamları Derneği (ASKON) ise 1998 yılında kurulmuştur. 51 ilde şube ve temsilcilik, 34 ülkede yurtdışı temsilcilik örgütlenmesine sahip Dernek, misyonunu "Üyelerimiz ve ülkemizin rekabet gücünü artırmak, haksızlıkların giderilmesi için mücadele vermek ve iktisadi hayatın ahlaki temelde şekillenmesine katkıda bulunmak" olarak tanımlamaktadır[27].

2005 yılında Fethullah Gülen Cemaatiyle ilişkili SİAD'ları konfederasyon çatısı altında toplayan bir başka sermaye çıkar grubu ise Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu (TUSKON)'dur. 17–25 Aralık 2013 sonrasında yoğunlaşan cemaat–hükümet geriliminin devamında, Konfederasyon üyesi Bank Asya'ya üyeler tarafından sağlanan destek ile dönemin TUSKON Başkanı Rıza Nur Meral'in 1 Mart 2014'te gerçekleştirilen TUSKON 5. Olağan Genel Kurulunda FETÖ/PDY propagandası yaptığı ve hükümeti açıkça tehdit ettiği değerlendirilen konuşmasının üyelerce alkışlanması**,** örgütsel tavrın ve üyeliğin delil olarak kabul edilmesine neden olmuş; İstanbul Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından 189 üye hakkında iddianame düzenlenmiştir**.**[28] Bahse konu Konfederasyonun faaliyetleri, 15 Temmuz Darbe Girişimi sonrasında terörle bağlantılı olduğu tespit edilerek, üye federasyon ve SİAD'larıyla birlikte KHK[29] ile sonlandırılmıştır.

Sermaye örgütlenmesine ilişkin genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, 1970'lerde başlayan örgütlenme sürecinde dernek formunun giderek öne çıktığı görülmektedir. 1990'ların başına kadar bu alanın başat aktörü konumundaki TÜSİAD, ekonomi politikalarına dönük yüksek görünürlüklü bir baskı grubu niteliği kazanmış ve uzun süre sermayenin tek temsilcisi gibi algılanmıştır. Ancak 1990'larla birlikte MÜSİAD başta olmak üzere sektörel, bölgesel ve kimlik temelli SİAD'ların çoğalması, sermayenin temsiline dair bu tekel algısını kırmış; özellikle Anadolu'da faaliyet gösteren KOBİ ölçekli sermayenin büyük sermaye karşısında görünürlük ve meşruiyet arayışını güçlendirmiştir. Nitekim MÜSİAD, kuruluşundan itibaren söyleminde inanç temelli bir kimliği öne çıkarırken zaman zaman kapitalizme eleştirel bir

[25] https://turkonfed.org/tr/sayfa/hakkimizda (erişim tarihi: 01.05.2025).
[26] https://www.askon.org.tr/erbakan-anisina/ (erişim tarihi: 01.05.2025).
[27] https://www.askon.org.tr/kurumsal/misyon/ (erişim tarihi: 01.05.2025).
[28] https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/tuskon-toplantisinda-hukumet-acikca-tehdit-edildi/810787 (erişim tarihi: 01.05.2025).
[29] Resmî Gazete, 23.07.2016, Sayı: 29779. Olağanüstü Hal Kapsamında Alınan Tedbirlere İlişkin Kanun Hükmünde Kararname. KHK/667.

mesafe de kurmuştur. Bununla birlikte 2002 sonrasında Dernek çevresinden bazı isimlerin AK PARTİ'nin kuruluşu ve yürütme kadrolarıyla kesişen pozisyonlar üstlenmesi, sermaye örgütlenmesi ile siyasal iktidar arasındaki ilişkinin yalnızca açık/kurumsal kanallar üzerinden değil, örtük ağlar ve kadro dolaşımı üzerinden de kurulduğunu düşündürmektedir. Buna ek olarak, 1990'lardan itibaren genç iş insanları dernekleri**,** bölgesel–sektörel federasyonlar ve konfederasyonlar üzerinden çoğalan örgütlenme biçimleri, sermaye temsiline niceliksel bir genişleme getirmiş; ancak bu dağınıklık, ortak gündem ve konsensüs üretme kapasitesini çoğu zaman sınırlamıştır. TÜRKONFED gibi çatı yapıların ortaya çıkışı bu parçalanmayı koordinasyon ihtiyacı üzerinden dengelemeye dönük bir hamle olarak okunabilirken; TUSKON örneğinde görüldüğü üzere bazı konfederatif örgütlenmelerin siyasal/ideolojik ağlarla iç içe geçmesi, sermaye örgütlerinin yalnızca ekonomik çıkar temsili değil, aynı zamanda siyasetle kurulan ilişkinin biçimi ve sınırları bakımından da tartışma üreten bir alana dönüştüğünü göstermektedir.

4.2.2. Sermayenin Siyasal ve Toplumsal Tutumu

4.2.2.1. Sermayenin Siyasi İktidara Karşı Tutumu

1980-1990: 24 Ocak ve otoriter istikrar altında 'ılımlı ama eleştirel' hat

Türkiye ekonomisinin 1970'li yılların başından itibaren yaşadığı siyasi istikrarsızlık kaynaklı ekonomik olumsuzluklar ve bu yılların sonunda özellikle 3. Bülent Ecevit Hükümeti ile yaşanan gerilimli ilişkiler dikkat çekmektedir. 1980 yılında serbest piyasa ekonomisine geçişi ifade eden 24 Ocak Kararlarının, TÜSİAD başta olmak üzere iş insanları tarafından desteklendiği görülmektedir. TÜSİAD'ın 18 Ocak 1980 tarihinde yayımladığı; dışa açılmayı, AET başta olmak üzere dünya ile bütünleşmeyi vurgulayan "1980 Yılı Türk Ekonomisi Raporu"nda (TÜSİAD, 1980a) dile getirilen taleplerle uyumlu biçimde, söz konusu kararların yürürlüğe konulması olumlu karşılanmıştır.

Bu kararların ardından, 12 Eylül 1980 askeri darbesiyle yönetimi ele geçiren Millî Güvenlik Konseyi'nin ve Konsey tarafından atanan Bülent Ulusu Hükümetinin otoriter biçimde sağladığı siyasi istikrarın, iş insanları tarafından 1980 öncesinin belirsizlik dönemlerine kıyasla tercih edilir bulunduğu anlaşılmaktadır. Ulusu Hükümetinde Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı; 24 Ocak Kararları'nın yürürlüğe konduğu 6. Demirel Hükümetinde ise Başbakanlık Müsteşarı olan ve sonrasında Başbakanlık görevini üstlenen Turgut Özal'a hitaben, dönemin TÜSİAD Başkanı Ali Koçman'ın "Sizi hem seviyor hem kızıyoruz. Aramızdan çıktığınız için seviyoruz ama şikayetlerimiz de var… İnşallah aramıza geç dönersiniz." (Milliyet Gazetesi, 12.04.1984) sözleri; İstanbul merkezli sermaye kesiminin,

1990'lara kadar Özal liderliğindeki ANAP hükümetlerine karşı genel olarak ılımlı bir çizgi izlediğine işaret etmektedir. Bununla birlikte, bu ılımlı tutum ekonomi politikaları söz konusu olduğunda yer yer yoğun eleştirilere de dönüşebilmektedir. Nitekim Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti tarafından düzenlenen *Türkiye'de Sanayinin Korunması Paneli*'nde konuşan ALARKO Sanayii ve Ticaret A.Ş. Yönetim Kurulu Başkanı Üzeyir Garih, 1980 sonrasında uygulanan serbest piyasa modelinin Türkiye için doğru bir tercih olduğunu belirtmiş; ancak bu modelin işlemesi bakımından istikrarsızlığı sanayinin hızlı gelişimini engelleyen başlıca faktörlerden biri olarak görmüş ve geçmiş politikalara göre kurulmuş sanayinin yeni koşullara uyumu için uygun bir geçiş süresine ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır (Milliyet Gazetesi, 20.04.1984).

Siyasi iktidara karşı söylem ve taleplerin zaman zaman hükümetler tarafından tepkiyle karşılandığı görülmektedir. 12 Nisan 1984'te İstanbul Sanayi Odası'nda (İSO) yapılan toplantıda Başbakan Turgut Özal, işten çıkarma yasağının kaldırılmasını isteyen sanayicilere "İlle de devlet yardımı istiyorsanız… yardımı size değil, asıl fakir fukaraya yaparız" diyerek yanıt vermiştir (Milliyet Gazetesi, 13.04.1984). Özal'ın, TOBB Başkanı Mehmet Yazara atfen "Odalar Birliği politika yapmamalı, kanunlarla yasaklanan bir tutuma girmemeli" (Milliyet Gazetesi, 16.08.1984) sözleri de iş dünyasının taleplerine karşı sınır çizen bir tutumu göstermektedir. Bununla birlikte, bu yaklaşım 1990'lara kıyasla görece daha ılımlı bir hükümet çizgisi olarak okunabilir.

1991-2002: Koalisyon/azınlık hükümetleri, krizler ve söylemin sertleşmesi

İş insanlarının, siyasi ve ekonomik belirsizliklerle anılan 1990'lardaki koalisyon ve azınlık hükümetlerine yönelik söylemlerinin ise daha sertleştiği anlaşılmaktadır. 1994 ekonomik krizi ve sonrasındaki süreçte hükümet–iş insanları ilişkilerinde yüksek yoğunluklu gerilim üreten çıkışlar görünür hâle gelmiştir. Örneğin, 1995'te İSO Meclis Toplantısı'na davet edilen Çalışma Bakanı Aydın Güven Gürkan'ın katılmaması üzerine Sakıp Sabancı kürsüden "Ben burada sanayinin yüzde 50'sini temsil eden sanayi odasıyım… Geleceksin, beni dinleyeceksin… Biz üretenler, verenler, siz yiyenlere diyoruz ki, gelin bizi dinleyin" diyerek tepki göstermiştir (Milliyet Gazetesi, 29.05.1995). Benzer biçimde Rahmi Koç'un, 1996'da DYP–RP Koalisyonu döneminde Özal hükümetlerinin ekonomi performansına atıfla "memleketin problemlerine çare getirecek sistemin tek bir ağızdan konuşacak tek başına bir iktidar" olduğunu vurgulaması (Milliyet Gazetesi, 21.10.1996), iktisadi sorunlar kadar, hatta onların önkoşulu olarak, siyasal istikrarın önceliklendirildiğini göstermektedir.

1990'larda iş insanlarının eleştirel söylemlerine karşı hükümetlerin de dönem dönem sert çıkışlar yaptığı görülmektedir. 1996 yılında Necmettin Erbakan Koalisyon Hükümetinin Dışişleri Bakanı Tansu Çiller'in, Türk-İş Genel Başkanı Bayram Meral ile görüşmesinde "Türkiye'nin kanını işçiler, SSK ve TÜSİAD emiyor" (Milliyet Gazetesi, 04.08.1996) sözleri bu gerilimin tırmandığı bir örnektir. Bu açıklamaya karşılık TÜSİAD Yürütme Kurulu, Tansu Çiller'i, üretimin ekonomideki yerini kavrayamamış, dengesiz ve saldırgan olarak tanımlayarak karşılık vermiştir (Milliyet Gazetesi, 06.08.1996). Aynı hükümet döneminde Çiller, bir miting konuşmasında Doğan Holding'e 424,8 milyon dolar; Koç Holding'e ise 1983 yılından itibaren ihracat teşviği olarak 311 milyon dolar, yatırım teşviği olarak 99,7 milyon dolar nakit yasal teşvik verildiğini söylemiş ve bu teşvikleri 1994 yılında kendi iktidarı döneminde kestiğini belirtmiştir (Milliyet Gazetesi, 11 Mayıs 1997). Bu açıklamalar üzerine Koç Holding yazılı bir açıklama yaparak, Topluluğun kanunlarla belirlenmiş teşviklerden yararlanmakla birlikte yatırımların çok önemli bir kısmını kendi kaynaklarıyla yaptığını; 71 yıllık geçmişlerinde Tansu Çiller'in ima ettiği gibi hiç kimsenin ceplerine para koyma cüretinde bulunamadığını ve bu beyanda "adres yanlışlığı" olduğunu ifade etmiştir (Milliyet Gazetesi, 13.05.1997).

Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın ani ölümü sonrasında Başbakan Süleyman Demirel'in Cumhurbaşkanlığına seçilmesi ve hükümet kurma görevinin Tansu Çiller'e verilmesiyle süren 1990'lı yıllardaki hükümet-iş insanları arasındaki gerilimli dönem, TOBB Başkanı Fuat Miras'ın, 24 Mayıs 1997 tarihinde 52. TOBB Genel Kurul açılış konuşmasında rejimi ve demokrasiyi duraklattığını ve Cumhuriyeti tartışılır hale getirdiğini (TOBB, 2011: 568) söylediği Necmettin Erbakan Hükümeti süresince en tartışılır tepe noktasına ulaşmıştır.

Türkiye açısından ağır ekonomik krizlerin ve siyasi belirsizliklerin devam ettiği 1997 yılı sonrasında ise iş insanlarının siyasi iktidara karşı tutumunun olumlu bir çizgide olmadığı görülmektedir. TÜSİAD üyesi Bülent Eczacıbaşı, TÜSİAD'ın sürekli muhalefet yapan bir kuruluş gibi algılandığını, oysa sürekli muhalefetin değil sürekli istikrarın savunucusu olduklarını, istikrar arayan programları desteklediklerini belirtmiştir (Milliyet Gazetesi, 21.11.1997). Kasım 1997'de Hükümet tarafından açıklanan ekonomik istikrar programı, iş insanları tarafından tepkiyle karşılanmıştır. TÜGİAD Başkanı Murat Bekdik, IMF tarafından önerilen şok bir ekonomi paketinin toplumun tüm kesimleri tarafından uzlaşı sağlanmadan yürürlüğe konmasını ve özel sektörün kârını azaltmasını istemenin serbest piyasa ekonomisine aykırı olarak açıklamıştır (Milliyet Gazetesi, 25.11.1997). TÜSİAD Başkanı Muharrem Kayhan ise sert bir dille yaptığı açıklamasında, milletin taleplerini zerre kadar dikkate almadan, dokunulmazlıkların sınırlandırılmasıyla ilgili Anayasa değişikliğinin reddedildiğini, böylece aralarında ülkenin eski başbakanının da bulunduğu çok sayıda politikacı hakkında çıkan

yolsuzluk söylentilerinin açıklığa kavuşması ve bu isimlerin yargı yoluyla aklanmasına engel olan bir Meclis görüntüsünün ortaya çıktığını, bundan utanç duyduklarını söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 05.12.1997).

Siyasi ve ekonomik istikrarsızlığın sürekli gündeme getirdiği erken seçim tartışmaları da iş insanları tarafından olumsuz karşılanmaktadır. Bankalar Birliği Başkanı ve İş Bankası Genel Müdürü Ünal Korukçu, erken seçim tartışmalarından rahatsız olduklarını, kısa vadede bir erken seçimin gündeme gelmesinin iyimserliği azalttığını ifade ederek, 1988 yılından beri seçimi unutup sadece ekonomik önlemlere dönük olan bir idareyi özlediklerini söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 01.04.1998). Aynı dönemde TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkanı Muharrem Kayhan da "bir hükümetin gidip başka hükümetin gelmesiyle siyasi istikrar sağlanamayacağını" ifade etmiştir (Milliyet Gazetesi, 19.06.1998). MÜSİAD Başkanı Erol Yarar ise Hükümetin azınlık hükümeti olduğunu, 8 ay öncesinden alınan bir seçim kararının ülkeyi seçim havasına erken soktuğunu ve ekonominin olumsuz etkilenerek 1999 yılının zarara gireceğini söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 28.07.1998).

İş insanlarının hükümetten destek taleplerinin reel sektörde; sübvansiyonlar ve vergi indirimleri, finans sektöründe; vergi indirimi, ihracatta ise fon yaratılması ve piyasaya giriş engeli önlemleri yoluyla oluştuğu görülmektedir. 1997 yılında Uzakdoğu'da yaşanan ekonomik kriz sonrasında Türkiye İhracatçılar Meclisi Başkanı Okan Oğuz, enerji sektöründe devletin nakit yardım yerine vergi esnekliği ve sübvansiyona gitmesini talep etmiştir (Milliyet Gazetesi, 13.02.1998). İSO Başkanı Hüsamettin Kavi, Türkiye ekonomisinin makro dengelerinin ihracatta fon yaratılmasına izin vermediğini, bu nedenle de maliyetlerin yüksek kaldığını, AB ülkelerinde uygulanan teşviklerin Türkiye'de olmadığını söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 13.04.1998). MEKSA Menkul Değerler Genel Müdürü Berra Kılıç, Borsa'da meydana gelen düşüşlerin Vergi Yasası'na tepkiden oluştuğunu belirterek vergiler kalkmazsa düşüşün süreceğini söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 30.08.1998). Borsa Aracı Kurumlar Yöneticileri Derneği Sözcüsü ve Gedik Menkul Değerler Genel Müdürü Erhan Topaç ise Borsa'nın sahipsiz bir sektör olduğunu, yetkililere çeşitli öneriler iletmelerine karşın ortada somut bir adım olmadığını belirtmiştir. Rahmi Koç, hükümetlerin otomotiv sanayiinde stratejik hatalar yaptığına dikkat çekerek "tornavida sanayine imkân verdiler, vergisiz fabrika kurma imkânı tanıdılar. Pazar yüzde 50 daraldı. Bizim için kapanma tehlikesi söz konusu değil. İşçi çıkarmamak için kendimizi tutuyoruz ama nereye kadar, sonunda buna mecbur kalacağız…devletin bir an önce tedbir almasını umut ediyoruz" (Milliyet Gazetesi, 20.03.1999) açıklamasını yapmıştır.

TÜSİAD'ın siyasi iktidarlara karşı tutumunda ekonomik ve siyasal konjonktürdeki değişimlerin etkili olduğu görülmektedir. Örneğin 1979'da dönemin Bülent Ecevit Hükümeti'ni gazete ilanlarıyla eleştiren TÜSİAD, 1998 yılı Haziran ayında Başbakan Yardımcısı Bülent Ecevit'i YİK toplantısına konuşmacı olarak davet etmiştir. TÜSİAD YİK Onursal Başkanı Rahmi Koç bu buluşmayı değerlendirirken; "Ne Ecevit o eski Ecevit ne de TÜSİAD eski TÜSİAD…" demiştir (Milliyet Gazetesi, 18.06.1998). Rahmi Koç Aralık 1998 yılında Bülent Ecevit'in Azınlık Hükümeti kurmasını "Ecevit …çok büyük tecrübe edinmiş olması lazım bunca yıldır. …Türkiye o kadar talihsiz bir dönemde hükümetsiz kaldı ki …Kurulacak hükümetin cesur kararlar alabilecek kişilerden oluşması gerekli. Ben seçime gidiyorum diye gerekli kararları almazsa Türkiye'nin durumu kritikleşir" cümleleriyle değerlendirmiştir (Milliyet Gazetesi, 09.12.1998).

1990'lar boyunca süren siyasi istikrarsızlığın ekonomide yarattığı olumsuzluklar, iş insanlarının seçim sisteminde değişiklik taleplerini gündeme getirmiştir. Bu taleplerin odak noktasını "istikrar" oluşturmaktadır. Sakıp Sabancı, "ne olursa olsun hükümet kurulsun" söyleminin kabul edilemez olduğunu vurgulayarak seçim yasasının güçlü ve istikrarlı bir hükümet ile güçlü bir muhalefet üretecek biçimde değiştirilmesi gerektiğini savunmuştur: "Tabii ki en kötü numune hükümet, hükümetsizlikten iyidir. Bir an evvel hükümetin kurulmasını ben de istiyorum. Ama yine benzer bir seçim yasası ile seçim olursa parlak bir tablo olmaz. 21. yüzyılın hızına yetişilmez" (Milliyet Gazetesi, 09.12.1998). Bülent Ecevit Azınlık Hükümeti dönemindeki uzlaşma arayışlarının yoğunlaştığı ortamda TÜSİAD da siyasi partiler arasında bir görüşme trafiği yürütmüş; TBMM gündeminde bekleyen Bankalar Yasası, Sosyal Güvenlik Reformu ve 1999 bütçesi başlıkları için ANAP, DYP ve DTP liderleriyle temaslarda bulunmuştur (Milliyet Gazetesi, 07.02.1999).

Devam eden istikrarsızlık, 1990'ların sonlarına gelindiğinde iş insanlarının söylemlerinin daha sert ve sistem düzeyinde eleştirilere evrilmesine yol açmıştır. TOBB Başkanı Fuat Miras, Marmara Bölgesi'nde yaşanan 17 Ağustos depremi sonrasında yaptığı açıklamada, Türk halkının artık siyasetçiye ve merkezileşmiş kamu kurumlarına güvenmediğini; devleti kendi menfaati için kullanan devletçi ve merkeziyetçi siyasete ve bu siyasetin ürettiği sisteme inanmadığını vurgulamıştır (Milliyet Gazetesi, 09.10.1999). Deprem sonrasında hükümetin Kasım 1999'da yaptığı vergi düzenlemeleri ise sermaye kesimi açısından yeni bir gerilim alanı yaratmıştır. TÜSİAD Başkanı Erkut Yücaoğlu, deprem vergilerinin resesyonu derinleştireceğini ve yeni üretim ile istihdam kayıplarına yol açacağını belirtmiş; depremin gerekçe gösterilerek bütçe açıklarını kapatmaya dönük ek vergilendirmenin hukuk ve adalet prensipleriyle bağdaşmadığı eleştirisini dile getirmiştir (Milliyet Gazetesi, 30.11.1999).

TİM Başkanı Okan Oğuz da kamu açıklarının "deprem bahane edilerek" ve "gece yarısı kimseye sormadan" çıkarılan düzenlemelerle karşılanmasını eleştirmiştir (Milliyet Gazetesi, 30.11.1999).

1990'lı yılların ikinci yarısından sonra mafya-iş adamı-siyasetçi ilişkilerinin yoğunlaştığı bir döneme girildiği görülmektedir. TOBB Başkanı Fuat Miras, 1998 yılında iş insanlarına yönelik mafya tehditleri sırasında; "İşadamı bu tehditler nedeniyle korku içindeyse, can güvenliği yoksa, devlet bu işadamını koruyamıyorsa işadamı ne yapsın?... Temiz toplum yaratacağım diye içeri mi gireyim veya bir namluya hedef mi olayım" (Milliyet Gazetesi, 13.11.1998) diyerek**,** bu ilişkilerdeki sorunlu görünümü vurgulamaktadır. Bülent Eczacıbaşı da Türkiye'nin ihtiyaçlarına cevap verecek siyasi reformların şart olduğunu, yasama, yürütme ve yargı arasındaki ayrılığın kâğıt üzerinde kaldığını söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 14.11.1998).

Siyasi istikrarsızlık üzerine Türkiye'deki iş insanlarının söylemlerine, yabancı iş dünyası temsilcilerinden gelen eleştirilerin de eklendiği görülmektedir. Avrupa Sanayi ve İşverenler Konfederasyonları Birliği (UNICE) Başkanı Baron Georges Jacobs, Türkiye'ye gelerek Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Başbakan Bülent Ecevit'i ziyaret etmiştir. Jacobs, siyasi ve sosyal sorunların Türk özel sektörünün performansını engellediğini, çözümün tam demokrasiye geçişle mümkün olabileceğini açıklamıştır (Milliyet Gazetesi, 25.06.1999).

Hükümetlerin açıkladığı ekonomik tedbir paketlerinin, genel olarak iş insanları tarafından desteklendiği görülmektedir. Hükümetin Temmuz 1999'da açıkladığı istikrar paketine Türkiye Giyim Sanayicileri Derneği (TGSD), "Haydi Ankara Sana Güveniyoruz" sloganıyla kampanya yürüterek destek vermiştir (Milliyet Gazetesi, 21.07.1999). Bahse konu paketin içeriği, İstanbul Sanayi Odası, İstanbul Ticaret Odası, Ege Bölgesi Sanayi Odası ve TÜSİAD başkanları tarafından eksikliklerine rağmen olumlu bir adım olarak karşılanmış; en büyük eleştiri ise "Mali Milât" olarak adlandırılan ve vergiye konu değerlerin tümünün gösterilmesi kaydıyla affedilmesini içeren vergi düzenlemesinin iptal edilmeyerek üç yıl ertelenmesine yönelmiştir (Milliyet Gazetesi, 23.07.1999).

Çok partili koalisyon hükümetleri dönemlerinde, siyasette yaşanan çekişmelerin yatırımlara olumsuz yansıdığı yönünde eleştiriler de bulunmaktadır. ANAP lideri Mesut Yılmaz'ın, Kocaeli'ndeki SEKA arazisinin Ford-Otosan ortaklığıyla kurulan fabrika için tahsis edilmesi nedeniyle Yüce Divan'da yargılanmasına yönelik TBMM'deki muhalefet girişimleri hakkında Koç Holding YKB Rahmi Koç şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Ford'a İrlanda'da bedava arsa, vergi muafiyeti, elektrik indirimi yapılırken, buradaki muameleyi çok zor izah ettik… Yabancı nereden anlasın ayak oyunlarını" (Milliyet Gazetesi, 01.07.2000).

Aynı dönemde, mali disiplin ve vergi politikaları da iş dünyasının eleştiri başlıkları arasında yer almaktadır. MÜSİAD Başkanı Erol Yarar, Türkiye bütçesinin iflasla karşı karşıya olduğunu belirterek ciddi bir tasarruf politikasına ihtiyaç bulunduğunu; bürokratların özel harcamalarının durdurulmasını ve Cumhurbaşkanı'nın köşklerinden kesinti yapılmasını istemiştir (Milliyet Gazetesi, 13.09.1998). Hükümetin yüksek vergi politikası karşısında İTO Başkanı Mehmet Yıldırım ise ek vergilerin "yol haline" geldiğini, işletmelerin bunu ödeyemediğini ve bu gidişle iş insanlarını Aşkale'ye taş kırmaya göndereceklerini söyleyerek vergi uygulamalarına tepkisini dile getirmiştir (Milliyet Gazetesi, 21.10.2000). İş insanlarının eleştirel tutumunun 2001 yılında da sürdüğü görülmektedir. TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkanı Tuncay Özilhan, hantal bürokrasi**,** verimsiz iktisadi faaliyet **ve** hizmet üretmeyen örgütlenme ve yönetim biçimi nedeniyle Türkiye'nin en büyük yapısal sorununun devlet olduğunu belirtmekte; verimsiz kamu yönetimini birincil sorumluluk alanı olarak işaret ederek siyasal yapıya vurgu yapmaktadır (TÜSİAD, 2001: 5).

MÜSİAD'ın ise 28 Şubat süreci sonrasında hükümetlere karşı tutumunda daha temkinli bir çizgi izlediği söylenebilir. Derneğin 2000 yılından itibaren, İslami sermaye kimliğini daha dikkatli kullanmaya yöneldiği**;** bununla birlikte hem hükümetler hem de kamuoyu nezdinde imaj yenilemeye dönük adımlar attığı görülmektedir. Bu çerçevede, çok ortaklı ve yurtdışından para toplayan holdinglere yatırım yapacaklara yönelik tavsiyeler (Milliyet Gazetesi, 10.02.2000), 7 Mart 2000 tarihli geleneksel perşembe toplantısına eski Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş'in konuşmacı olarak davet edilmesi (Milliyet Gazetesi, 12.02.2000), İslâm kelimesini ortak edinmede kullanan üyelerin dernek üyeliğinden çıkarılması **ve** kutsal motif kullanımının yasaklanması (Milliyet Gazetesi, 08.03.2000), ayrıca SPK, TCMB ve Genelkurmay Başkanı ile diyalog turlarının planlanması (Milliyet Gazetesi, 11.03.2000) Dernek açısından dikkat çekici değişimler olarak değerlendirilebilir.

2003-2016: Tek parti iktidarı, kurumsal diyalog ve gerilimlerin yeni biçimleri

3 Kasım 2002 seçimleri sonrasında iş insanlarının AK PARTİ hükümetlerine yönelik tutumlarının, 1980'den itibaren iş insanı–hükümet ilişkilerinde gözlenen örüntülerden kısmen ayrıştığı görülmektedir. TÜSİAD, seçimlerin ardından yaptığı değerlendirmede, önceki koalisyon hükümetinin çok önemli yapısal reformları hayata geçirdiğini; ancak bu reformların sonuçlarını alamadan sandıkta cezalandırıldığını ve seçimin tek galibinin AK PARTİ olduğunu belirtmiştir (Milliyet Gazetesi, 05.11.2002). TÜSİAD, seçim sonrası dönemde AB üyesi ülkelere AK PARTİ'nin "İslamcı değil muhafazakâr" bir parti olduğunu ve demokrasiye önem verdiğini çeşitli platformlarda dile getirmiştir (Milliyet Gazetesi, 13.11.2002). Bu süreçte,

TÜSİAD'ın AB Komisyonu'nun Genişlemeden Sorumlu Üyesi Günter Verheugen ile yaptığı görüşmede, AK PARTİ kurucularından ve TÜSİAD üyesi Cüneyt Zapsu da demokrasi vurgusu yapmıştır (Milliyet Gazetesi, 14.11.2002**)**. Zorlu Holding YKB Nazif Zorlu ise AK PARTİ'nin reel sektöre verdiği sözleri yerine getirebilmesi için bir an önce kolları sıvaması gerektiğini; toplumda tahammül sınırlarının daraldığını ve AK PARTİ'nin de bunun bilincinde olduğunu ifade etmiştir (Milliyet Gazetesi, 16.11.2002).

AK PARTİ Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın, IMF ile yürütülen Stand-by Anlaşması'nın temel çatısını bozmadan, mevcut programda reel sektör, sosyal politikalar ve tarım alanlarında eksik görülen başlıklara ilişkin müzakereler yapılacağını açıklaması (Milliyet Gazetesi, 17.11.2002), piyasalarda olumlu karşılanmıştır. Bu dönemde iş insanlarının hükümetten öne çıkan taleplerinden birinin, kayıt dışı gelirlerin beyan edilmesini teşvik edecek bir vergilendirme düzeni olduğu görülmektedir. Nitekim TOBB yönetiminin dönemin Başbakanı Abdullah Gül'e sunduğu raporda "gönüllü beyan müessesesi" kurulmasının önerilmesi, bu talebe örnek teşkil etmektedir (Milliyet Gazetesi, 21.12.2002).

Sabancı Holding YKB Sakıp Sabancı ise hükümeti değerlendirmek için 100 günlük sürenin yetersiz olduğunu, problemlerin çözümü için daha sabırlı bir zaman gerektiğini belirtmiş; AK PARTİ hükümetinin kurulmasıyla "rüyalarının gerçekleştiği" yönünde bir açıklama yapmıştır (Milliyet Gazetesi, 07.03.2003). 2003 yılında Koç Holding Yönetim Kurulu Başkanlığını devralan Mustafa Koç da, geçmişte Koç Holding'in siyasete müdahale ettiği yönünde oluşan yanlış izlenime atıfla, bundan sonra daha dikkatli olacaklarını; hükümetin çeşitli kurumlarıyla ve siyasi partilerle aynı mesafede duracaklarını ifade etmiş (Milliyet Gazetesi, 09.04.2003) ve AK PARTİ'nin 1991'den beri ilk kez tek parti hükümeti olarak siyasi ve ekonomik karar alma süreçlerini kolaylaştıracağını söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 31.05.2003).

TÜSİAD ile hükümet ilişkilerinin sürekli olumlu bir diyalog içinde sürdüğünü söylemek mümkün görünmemektedir. Örneğin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün, TÜSİAD'ın arkasında Türkiye'nin dışında bazı güçler bulunduğunu ve bunları bildiklerini açıklaması üzerine TÜSİAD; gücünü üyeleri dışında hiçbir dış güçten almadığını vurgulamış ve içinde bulunulan konjonktürde Sayın Gül'ün daha içerikli bir tartışma çizgisi izlemesinin beklendiğini belirtmiştir (Milliyet Gazetesi, 25.09.2003). Bu karşılıklı açıklamalar, ilişkinin dönem dönem gerilim üretebildiğini göstermektedir.

Benzer biçimde 2005 yılında, Beyazıt Meydanı'nda Kadınlar Günü nedeniyle eylem yapan kadınlara güvenlik güçlerinin cop ve biber gazıyla müdahale etmesi sonrasında TÜSİAD, hükümetin göstericileri ve medyayı suçlamak yerine siyasi sorumluluğu üstlenmesi gerektiğini

açıklamıştır. Bu açıklamaya karşılık Başbakan'ın, TÜSİAD'ın kendi sorumluluk alanı içinde kalmasının isabetli olacağını söylemesi (Milliyet Gazetesi, 12.03.2005), hükümetin siyaset alanında TÜSİAD'a sınır çizen bir tutum geliştirebildiğine işaret etmektedir.

Öte yandan 2003–2007 döneminde iş insanlarının gündeminde IMF ve AB başlıklarının önceliklendirildiği görülmektedir. Bu çerçevede temel odak, IMF programından çıkılmaması ve AB üyelik sürecinin istikrarla sürdürülmesi yönündeki beklentidir (Milliyet Gazetesi, 28.02.2004). AB ile ilişkilerde başmüzakereci olarak atanan Devlet Bakanı Ali Babacan'ın "çok doğru bir seçim" olduğunu ve kendisinin arkasında olduklarını belirten TÜSİAD Başkanı Ömer Sabancı ise, kişisel görüşleri bir tarafa koyduklarını ve TÜSİAD'ın hükümetle diyaloğunun süreceğini ifade etmiştir (Milliyet Gazetesi, 03.06.2005).

Güler Sabancı, 2007'de yapılacak Cumhurbaşkanlığı seçimi bağlamında Başbakanın görece genç yaşına ve yürüttüğü aktif role dikkat çekerek, mevcut siyasi konumunu sürdürmesinin daha uygun olacağını ifade etmiştir (Milliyet Gazetesi, 07.11.2007). Mustafa Koç da benzer biçimde, Başbakanın mevcut konumu ve siyasi ağırlığı düşünüldüğünde daha pasif bir role geçmesinin gerekli olmadığını belirtmiş; Özal ve Demirel örnekleri üzerinden, liderliğin değişmesinin partilerde istikrar sorunları doğurabildiğini hatırlatmıştır (Milliyet Gazetesi, 07.12.2006).

1. Recep Tayyip Erdoğan Hükümetinin, uluslararası sermayenin yatırım yapmasını teşvik etmek amacıyla iş insanlarıyla olumlu ilişkiler kurmaya dönük bir çaba içinde olduğu görülmektedir. 2003 yılı sonunda yapılacak uluslararası düzeydeki Yatırım Danışma Konseyi öncesinde, dönemin Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı Ali Babacan; IMF Başkanı Horst Köhler, DB Başkanı James Wolfhensohn ve 45 üst düzey CEO'ya 25 Temmuz 2003 tarihli bir ön bilgilendirme mektubu göndererek, Türkiye'de iş yapılış tarzını (the way business done in Turkey) değiştirmekte kararlı olduklarını belirtmiştir. Babacan, kendisinin de özel sektörden gelen bir iş insanı olduğunu vurgulayarak yatırım yapmak isteyen şirketlerin sorunlarını bildiğini ifade etmiş; yatırım ortamının iyileştirilmesi için yapılan yasal düzenlemeler hakkında bilgi vermiştir (Milliyet Gazetesi, 07.08.2003).

2007 yılı sonrasında ise iş insanları ile hükümetler arasındaki ilişkilerin, özellikle İstanbul sermayesi bağlamında gerilimler içerdiği; buna karşılık bazı sermaye kesimlerinin iktidara desteğinin daha görünür hale geldiği anlaşılmaktadır. 2007'de Cumhurbaşkanlığı seçiminin ilk turunun Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesinin ardından, erken genel seçim kararı ve TBMM'ye sunulan Anayasa değişikliği teklifi gündeme gelmiştir. Bu süreçte TÜSİAD, "ciddi endişeleri" bulunduğunu açıklayarak konunun kamuoyunda geniş kesimlerin tartışmasına açılmasını; Türkiye'de tarihi bir sürecin ürünü olan parlamenter sistemin yapılacak

değişikliklerle belirsizliğe sürüklenmemesini ve sistem tartışmalarının seçim ile partiler sistemini de kapsaması gerektiğini bildirmiştir (Milliyet Gazetesi, 08.05.2007). Bu açıklamaların ardından Başbakan "Meclis onlardan iyi bilir" demiştir. TÜSİAD Başkanı Arzuhan Yalçındağ ise "Tabii parlamento her şeyi daha iyi bilir. Ancak TÜSİAD gelenekleri ve refleksleri son derece güçlü bir kurum ve Türkiye'nin her konusuyla ilgili her zaman fikir beyan etmiş bir kurum. Biz de son gelişmelerle ilgili fikrimizi beyan ettik" sözleriyle TÜSİAD'ın tutumunu savunmuştur (Milliyet Gazetesi, 10.05.2007).

22 Temmuz 2007'de yapılan erken genel seçimlerin ardından AK PARTİ'nin yeniden tek parti olarak iktidara gelmesi, iş insanları tarafından siyasi istikrarın sürmesi bakımından olumlu karşılanmıştır. Doğuş Holding YKB Ferit Şahenk, iktidar partisinin dünyada parmak ısırtacak kadar önemli ve zor ekonomik programları gerçekleştirdiğini, bunun devamlılığını hükümetten beklediğini söylemiştir. 2004'te kurulan Türkiye İşkadınları Derneği (TİKAD) Başkanı Nilüfer Bulut da pazartesi sabahı iş dünyası olarak mutlu kalktıklarını ve AK PARTİ'nin laikliği tehdit etmediğini belirtmiştir. Koç Holding YKB Mustafa Koç ise seçimlerden büyük bir oy oranıyla çıkan iktidar partisini kutladığını ve halkın kendilerine çok önemli görevler verdiğini ifade etmiştir (Milliyet Gazetesi, 25.07.2007).

2. Recep Tayyip Erdoğan Hükümetinin kurulmasının ardından TÜSİAD Başkanı Arzuhan Yalçındağ'ın açıklamaları dikkat çekmektedir. Yalçındağ'ın açıklamaları; Cumhurbaşkanlığı seçimi, anayasa değişikliği, kabinenin merkez sağı yeterince temsil etmemesi ve özgürlükler bağlamında Anayasa'nın 301'inci maddesinin değiştirilmesi başlıklarını içermekte; ayrıca TÜSİAD'ın eski başkanları Bülent Eczacıbaşı, Muharrem Kayhan, Erkut Yücaoğlu, Tuncay Özilhan ve Ömer Sabancı tarafından da desteklenmektedir (Milliyet Gazetesi, 08.09.2007).

İş insanlarının, komşu ülkelerde meydana gelen politik krizlerden etkilendikleri görülmektedir. 2007'de Irak'a yönelik ekonomik ambargo uygulanması ve Habur Sınır Kapısının kapatılmasının tartışıldığı süreçte, Güneydoğulu iş insanlarının ambargoya karşı bir tutum geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Adıyaman TSO Başkanı Zafer Ersoy, Habur'un kapatılması durumunda Güneydoğu ekonomisinin çökeceğini söylemiştir. Batman TSO Başkanı Mehmet Teymur ise aklıselim davranmak gerektiğini, ambargonun son çare olması gerektiğini ifade etmiştir.

2008'de dünyada hissedilmeye başlayan finansal krizin Türkiye ekonomisi açısından tehdit oluşturduğunu dile getiren iş insanlarının, ekonomik yapının sağlamlaştırılması ve gerekli tedbirlerin alınması yönünde uyarıları bulunmaktadır. TÜSİAD Başkanı Arzuhan Doğan Yalçındağ, iç pazardaki daralma ve işsizliğe çare üretilemediğini, enflasyonun dikkatle

ele alınması gerektiğini belirtmiş; finansal dalgalanmanın küresel reel büyümeyi olumsuz etkileyeceğini**,** reformların hızla yapılması gerektiğini ve Türkiye'nin borç yükünün çevrilmesinde sorunlar yaşanabileceğini ifade etmiştir (Milliyet Gazetesi, 06.03.2008). TİM Başkanı Oğuz Satıcı ise belirsizliğin ihracatçıyı tedirgin ettiğini ve bu tedirginliğin Türkiye ekonomisinin yapısal sorunlarıyla ilişkili olduğunu söylemektedir (Cumhuriyet Gazetesi, 02.05.2008). İSO Başkanı Tanıl Küçük, ekonomik krizin kapıda olduğunu, ancak tehlikeye karşı yapılacaklar konusunda bütüncül bir tutumun ortaya konulamadığını vurgularken; TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkan Yardımcısı Ferit Şahenk, kriz döneminde disiplinli maliye politikalarının gerekliliğine dikkat çekmektedir (Cumhuriyet Gazetesi, 29.05.2008). TOBB Başkanı Rifat Hisarcıklıoğlu ise 2006'dan itibaren ekonomi ve reformların ihmal edildiğini, dışarıda büyüyen bir kriz varken içeride siyasi çalkantıların sürdüğünü belirtmektedir (Cumhuriyet Gazetesi, 01.06.2008).

2009 yılında krizin derinleşmesiyle birlikte, sermaye örgütlenmelerinin siyasi iktidara yönelik daha sert açıklamalarının yoğunlaştığı görülmektedir. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan başkanlığında toplanan Ekonomik ve Sosyal Konsey Toplantısı'nda TİSK Başkanı Tuğrul Kutadgobilik, "Hükümet bu krizi iyi idare edemedi ve edemiyor. Bıçak kemiğe dayandı. …ekonomik paket açıklanmasını bekliyoruz. … Biz ölüyoruz, tedbir alın" (Cumhuriyet Gazetesi, 06.02.2009) açıklamasını yapmıştır.

TÜSİAD–Hükümet ilişkilerinin ise 2010'dan itibaren daha mesafeli bir görünüm kazandığı anlaşılmaktadır. TÜSİAD, aktörlerin bireysel ilişkilerinden ziyade politik yapının öngörülebilir ve istikrarlı olmasının ekonomi açısından daha işlevsel olacağı görüşünü öne çıkarmaktadır. TÜSİAD YİK Başkanı Mustafa Koç, 2010 yılı Genel Kurul açılış konuşmasında, 39 yıldır TÜSİAD'ın etkili olma ölçütünün "hükümetlere yakın olmak" ya da "iyi muhalefet yapmak" olmadığını; diyalog kanallarını açık tutmak ve ülke çıkarlarını savunmak olduğunu belirtmiş, TÜSİAD'ın "konumların" değil, ülke yararına olan konuların savunucusu rolünü üstlendiğini ifade etmiş; ayrıca herkesin kendi işini yapması durumunda bütün bunlara gerek kalmayacağını söylemiştir (TÜSİAD, 2010a: 3). Genel Başkan Ümit Boyner bu savı 2012'de şu sözlerle dile getirmektedir:

> "Türkiye konumundaki bir ülke öngörülebilir olduğu ölçüde, idari sistemi açık, adalet mekanizması güvenilir, karar alma süreçleri şeffaf, hukukun üstünlüğüne bağlı bir yönetim anlayışına sahip oldukça ve ancak o şartla dünya ekonomisinde mümtaz bir konuma gelebilir. … Küresel ekonomide rekabetçi olmayan sektörlere giderek daha fazla yaslanan bir büyüme stratejisiyle, dünya üretim zincirinde teknolojik açıdan, verimlilik üzerinden sağlam bir halka haline gelmeden, eğitim sistemimizi ideolojik takıntıların oyun alanı haline gelmekten çıkarmadan bu en hırslı ve ulvi hedefimize varmak da söz konusu olamaz. İşte tam da bu nedenlerle biz ekonomi dışında konulara girdiğimizde, siyasi hayatta ortak paydaları aramanın, toplumsal mutabakatı sağlayacak şekilde meselelere yaklaşmanın, dayatmacılıktan

> uzak olmanın önemini vurguladığımızda, hukuk devletine ne pahasına olursa olsun sahip çıkmamız gerektiğini haykırdığımızda biliyoruz ki, tüm bunlar aynı zamanda ekonomide rahatlığın, refahın ve özgüvenin sürdürülebilmesi için de gereklidir." (TÜSİAD, 2012: 5).

Bu açıklamalar birlikte düşünüldüğünde, TÜSİAD başta olmak üzere sermaye kesiminin—örgütlü ya da bireysel düzeyde—Türkiye'de politik ve ekonomik makro yapısal dönüşümlere ilişkin beyan üretmeyi ve bunu kurumsal bir pratik olarak sürdürmeyi benimsediği görülmektedir.

TÜSİAD YİK Başkanı Mustafa Koç'un, Doğan Holding'e yönelik vergi-ceza işlemlerine ilişkin "Son günlerde her gün kutuplaşma ve diyalogsuzluk ortamı yaşanıyor. İş dünyası bugün vergi kurumunun siyasallaşmasından endişe duyuyor. TÜSİAD siyasi idarede ve tam bağımsız bir gelir idaresinin gerekli olduğunu düşünüyor" açıklaması (Cumhuriyet Gazetesi, 02.10.2009), 2009 sonrasında hükümet–iş insanları ilişkisinde "istikrar talebi"nin ötesine geçen, iktidarın ekonomi yönetiminde otoriterleştiği algısına karşı geliştirilen söylemlerin görünürleştiğini göstermektedir.

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın "TOBB üyelerinin her biri bir işçi alsın" açıklamasına karşı TOBB üyelerinin bir araya gelerek hükümeti gerekli önlemleri almamakla eleştirmesi (Cumhuriyet Gazetesi, 14.04.2010) ve ardından Erdoğan'ın "Neredeyse maaşlarını da bizden isteyecekler…Çok ayıptır ya! En çok toplantılarına gittiğim kurum TOBB, en çok görüştüğüm kişi TOBB Başkanı" (Cumhuriyet Gazetesi, 04.05.2010) cevabını vermesi, gerilimin yalnızca TÜSİAD'la sınırlı kalmadığını, resmî/yarı resmî sermaye temsil yapılarıyla ilişkilerde de benzer bir sertleşmenin yaşandığını göstermektedir.

Benzer biçimde, 12 Eylül 2010 Anayasa Referandumu sürecinde Erdoğan'ın Çorum mitinginde "Hayır" oyu kullanacağı belirtilen sermaye çevrelerine dönük olarak; "Geçmişte 2000-2001'li yıllarda gazetelere boy boy ilanlar verdiniz, altına imzalarınızı koydunuz, anayasal değişiklik istediniz. O gün "evet" derken bugün sessiz kalanlar bilesiniz ki yarın huzurumuza geldiğinizde biz de sessiz kalırız." (Cumhuriyet Gazetesi, 18.08.2010) sözleri, hükümetin sermaye kesimine yönelik söyleminde "uyarı" tonunun yükseldiğini göstermektedir.

TÜSİAD'ın ekonomi dışı başlıklarda görüş beyanının 2015 yılında da sürdüğü görülmektedir. Nitekim 2014'te Cumhurbaşkanı seçilen Recep Tayyip Erdoğan'ın, 17-25 Aralık 2014'te meydana gelen operasyonlara gizli destek verdiğini öne sürerek 2015'te Genel Başkan seçilen Cansen Başaran Symes hakkında; "TÜSİAD'ın başındaki kişi Lüksemburg bağlantılıdır. Demirbank ve Tariş Bank'ta bu kişinin dosyası kabarıktır. Elden ele dolaşan her maşa gibi bunları da bir kenara atacaklar." (Cumhuriyet Gazetesi, 26.04.2015) sözleri, dönemin sonuna gelindiğinde hükümet–iş insanları ilişkilerinde Cumhurbaşkanlığı makamının da söylem ve konumlanma bakımından daha belirgin ve aktif bir rol üstlendiğine işaret etmektedir.

1990'lı yıllardan itibaren örgütsel görünürlüğe kavuşan MÜSİAD'ın da hükümetlere yönelik söylemlerinin ağırlıkla ekonomi politikaları etrafında yoğunlaştığı görülmektedir. Derneğin 2002 yılında yayımladığı cep kitabı incelendiğinde; sermayenin renk ayrımı, KOBİ'ler, özelleştirme, finans sisteminde reform ve istihdam başlıklarında talep ve eleştirilerin öne çıktığı anlaşılmaktadır (MÜSİAD, 2002: 14). Bu eleştirel çerçevenin, ekonomiye ilişkin yapısal düzenlemelerin yürürlüğe konduğu ve AB üyelik müzakerelerinin yürütüldüğü **5.** Bülent Ecevit Koalisyon Hükümeti ile AK PARTİ hükümetleri döneminde daha ılımlı ve temkinli, görece keskin ifadeler içermeyen bir dile evrildiği görülmektedir. MÜSİAD'ın genel kurul, zirve, iş forumu ve konferans gibi etkinliklerine Başbakan başta olmak üzere hükümet üyelerinin düzenli katılımı, Derneğin aktör konumunun kamusal görünürlüğünü ve etkisini güçlendirmiştir.

MÜSİAD–hükümet ilişkileri açısından, 2001'de kurulan AK PARTİ içinde siyaset yapan üyelerin bulunması; 2002 sonrasında kurulan hükümetlere yönelik dilin, politik eleştiriden ziyade daha ılımlı ve ekonomi politikalarına dönük destekleyici bir hatta kurulmasına katkı sağlamıştır. Derneğin üç ayda bir yayımlanan yayın organı Çerçeve Dergisinde AK PARTİ ve hükümet üyelerinin makale ve köşe yazıları kaleme aldığı da görülmektedir. Bu isimler arasında Dışişleri Bakanı ve Başbakan Ahmet Davutoğlu (MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Mayıs 1995), Başbakan Yardımcısı ve Kültür ve Turizm Bakanı Numan Kurtulmuş (MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Ağustos 1995), Edibe Sözen (MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Aralık 2003), Sanayi ve Ticaret Bakanı Nihat Ergün (MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Şubat 2010) ve eski ATO Başkanı ve Ekonomi Bakanı Zafer Çağlayan (MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Aralık 2011**)** bulunmaktadır.

Bu veriler bir arada değerlendirildiğinde, sermaye kesiminin siyasi iktidara yönelik tutumunun üç dönemde de "istikrar arayışı" ekseninde şekillendiği; ancak bu arayışın ifade edildiği dilin ve temas kanallarının dönemsel koşullara göre değiştiği görülmektedir. 1980'lerde 24 Ocak Kararları ve otoriter istikrar bağlamında daha ılımlı bir çizgi öne çıkarken, 1990'larda koalisyon/azınlık hükümetleri ve krizler, söylemlerde sertleşmeyi ve taleplerin daha görünür biçimde dile getirilmesini beraberinde getirmiştir. 2003 sonrasında ise tek partili hükümetler ile birlikte diyalog ve destek kadar, özellikle belirli başlıklarda (kurumsal sınırlar, siyasi sorumluluk, bağımsız kurumlar ve referandum gibi gündemler) gerilim üreten temasların da süreklilik kazandığı; ayrıca bu ilişkilenme biçiminin yalnızca TÜSİAD'la sınırlı kalmadığı, TOBB gibi resmî/yarı resmî yapılara da yansıdığı anlaşılmaktadır. MÜSİAD örneğinde ise söylemin ağırlık merkezinin ekonomi politikalarında toplandığı; 2000'ler sonrasında

hükümetlerle kurulan temasın kurumsal düzeyde daha düzenli bir görünüm kazandığı izlenmektedir.

4.2.2.2. Çalışanlara Yönelik Tutum

Türkiye'de sermaye kesiminin çalışanlara yönelik tutumlarının, 1980 öncesinde olduğu gibi 1980 sonrasında da grevler, toplu iş sözleşmeleri, kıdem tazminatı ve zorunlu istihdam konuları etrafında yoğunlaştığı görülmektedir. Sermaye sahipliği açısından işçi-işveren ilişkilerinin yasal bir zeminde ve formel kanallar üzerinden yürütülmesi ve hükümetlerin temel yasal düzenlemeler yoluyla bu alanı kontrol etmesi arzu edilen bir çerçeve oluşturmaktadır. Temel yasal düzenlemelerle kurumsallaştırılmış işçi-işveren ilişkileri, sermaye kesiminin emek kesimiyle doğrudan karşı karşıya gelmesini sınırlayan bir işlev de görmektedir.

1977'den itibaren gerilimi artarak devam eden işçi-işveren ilişkilerinde alınan grev kararlarının etkilediği işçi sayısının 1980 yılının başlarında 15 bin kişiye ulaştığı görülmektedir (Milliyet Gazetesi, 20.03.1980). 1980 yılının başından, 12 Eylül 1980 tarihinde Millî Güvenlik Konseyi tarafından grev ve lokavtların ertelenmesini kapsayan 15 Numaralı Bildirisi'ne (MGK Tutanak Dergisi, 19.09.1980) kadar, kamu ve özel sektöre ait işyerlerinde grev ve lokavt ertelemesi amacıyla 43 adet Bakanlar Kurulu Kararı çıkarılmıştır. Grev ve lokavtların belirsiz süreli ertelenmesinin yanı sıra DİSK ve MİSK'e bağlı sendika ve federasyonların faaliyetleri de durdurulmuştur. Böylece toplu iş sözleşmeleri ve asgari ücret komisyonunda işçi temsilcisi olarak TÜRK-İŞ tek aktör olarak yer almaya başlamıştır. Bu durum, işçi temsiliyetinin zayıflamasıyla birlikte, otoriter bir rejim denetiminde yürütülen toplu iş sözleşmelerini beraberinde getirmiştir. Bülent Ulusu Hükümeti döneminde gerçekleşen ilk asgari ücret görüşmelerinde önceki yıllardan farklı olarak işçinin ücret hesaplamasında aile bireylerinin geçimi Hükümet ve TİSK tarafından dikkate alınmak istenmemiş, (Milliyet Gazetesi, 2 Nisan 1981) toplu sözleşmeleri Yüksek Hakem Kurulu (YHK) tarafından tek taraflı olarak yürütülmüştür. 7 Mayıs 1983 tarihinde yayımlanan 2821 Sayılı Sendikalar ve 2822 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'yla birlikte Türkiye'de işçi sendikaları faaliyetleri ve toplu iş sözleşmelerine yeniden izin verilmiştir. TÜRK-İŞ'in 1983 yılı sonunda enflasyon nedeniyle işçi ücretlerine ek zam talebi YHK tarafından reddedilmiştir. Bu talebi haklı gören TİSK ise ek zammı 1984 yılına bırakmayı önermiştir (Milliyet Gazetesi, 02.10.1983).

Bahse konu kanunların yeni yürürlüğe konduğu ve TÜRK-İŞ'in işçi temsiliyetindeki tek aktör olmasına rağmen, MESS Başkanı Bahri Ersöz'ün, iş kollarının yarısında işveren örgütlenmesi bulunmadığı için işverenlerin işçiler karşısında zayıf kaldığı yönündeki açıklaması (Milliyet Gazetesi, 09.12.1983) bu döneme ilişkin dikkat çekici bir yaklaşımı

göstermektedir. 1984 yılına gelindiğinde TÜRK-İŞ'in araştırma raporuna göre maliyetlerde emek payının yüzde 10'a düştüğü görülmektedir (Milliyet Gazetesi, 11.08.1984). İşveren temsilinde öne çıkan tek aktörün TİSK olmadığı; MESS'in de özellikle işçi ücretleri konusunda açıklamalar yaptığı görülmektedir. MESS'in ücretlerle ilişkilendirdiği iki temel nokta, (mark-up) [30] açısından enflasyonu yükseltmesi ve maliyet kalemlerinin kontrolünde olumsuz etken yaratmasıdır (Milliyet Gazetesi, 19.04.1986).

ANAP 1. Turgut Özal Hükümeti'nin son aylarından itibaren grev ve lokavt kararlarının arttığı görülmektedir. Tez Büro-İş Sendikası ile Migros arasında gerçekleşen grev ve lokavt kararı incelendiğinde sorunların sadece ücret anlaşmazlıklarından kaynaklanmadığı, işyeri yönetimi, çalışma koşulları, iş güvenliği, çalışma saatleri gibi konularda da kendini gösterdiği görülmektedir (Milliyet Gazetesi, 13.08.1987).

ANAP hükümetleri dönemi sonrasında 1990'larda başlayan süreçte ise 2000'li yıllara kadar toplu iş sözleşmesi görüşmeleri ve ücretler konusu işçi-işveren ilişkilerinin tanımlanmasında en önemli bağlamı oluşturmaktadır. Toplu iş sözleşmesi görüşmelerinde işveren kesiminin elindeki en önemli argümanın yüksek ücret düzeyinde işçi çıkarma zorunluluğu olduğu görülmektedir. Örneğin TİSK Genel Sekreteri Kubilay Atasayar, çok işçi çalıştırmanın işverenler tarafından ödenen fon ve vergilerin artmasına neden olduğunu açıklayarak bu nedenle işten çıkarmaların yaşandığını ifade etmektedir (Milliyet Gazetesi, 20.05.1991). MÜSİAD Başkanı Ömer Bolat ise zorunlu istihdam uygulamasının 50 işçi ile başladığını, 51'inci kişiden itibaren yasal olarak 6 yeni istihdamın zorunlu olduğunu, bu nedenle Türkiye'deki işyerlerinin yüzde 98'inin 50 kişi altında bırakıldığını söylemekte ve zorunlu istihdam sayısının 150'ye çıkarılmasını istemektedir (MÜSİAD, 2007: 2).

1992 yılında MESS-Türk Metal Sendikası arasındaki 100 bin işçiyi ilgilendiren toplu iş sözleşmesi yenileme müzakerelerinde, istenen ücret düzeyinin 20 bin işçiyi işten çıkarmayı ve taşeronluğa gitmeyi gerektirdiğini söyleyen MESS'a karşı Türk Metal Genel Başkanı Mustafa Özbek, düşük ücret politikasıyla ithal mallarla rekabetin sağlanamayacağını, Avrupa'nın düşük ücret politikasıyla köleliği 18.yüzyılda terk ettiğini, işverenlerin sosyal ve ekonomik hayatın gerçeklerini görmesi gerektiğini söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 07.09.1992).

Kıdem tazminatı meselesi işçi-işveren arasındaki en önemli sorunlardan biri olarak 1980 öncesindeki yerini 1990'larda da korumaya devam etmiştir. Vehbi Koç, toplu iş sözleşmelerinde kıdem tazminatının sanayiye ağır yükler getirdiğini, sanayi işlemezse işçinin zora düşebileceğini, sermayenin hakkını, işçinin emeğini ve devletin aldığı vergiyi düzenleyen adil bir sistemin şart olduğunu ifade etmektedir (Milliyet Gazetesi, 14.08.1991). MÜSİAD da

[30] Fiyatı belirleyen artış miktarı; belirleyici miktar.

1997 yılında kıdem tazminatı konusunda model önerisinde bulunarak, yeni bir fon oluşturulmasını ve geçmiş dönem yüklerinin borçlanma yoluyla bu fona devredilmesi halinde işverenlerin ekonomik daralma dönemlerinde ani ve ağır yüklerle karşılaşmamasının sağlanabileceğini belirtmektedir (MÜSİAD, 1997: III).

Sermaye kesimi, KİT'lerin özelleştirilmesi sürecinde bu işletmelerde çalışanların durumunu önemli bir sorun olarak görmektedir. Santral Holding Genel Müdürü Halil Bezmen, özel sektörün bu işletmelerde "cellat gibi" ortaya çıkıp işten çıkarmaları üstlenmeyeceğini**;** bu sorunu devletin çözmesi gerektiğini söylemektedir. ALARKO Yönetim Kurulu Başkanı Üzeyir Garih ise KİT'lerin kâr edememesinin başlıca nedenlerini, politik etkilerle fazla işçi alınması, yönetim kademesinin iyi çalışanı motive edememesi ve az sayıda çalışanla ileri teknoloji kullanılamaması olarak sıralamakta; iş yapmayan bu işçilere "devletin işsizlik sigortası vererek evde oturtması gerektiğini" belirtmektedir (Milliyet Gazetesi, 26.09.1991).

İşçiye ödenen asgari ücret konusunda az da olsa işçiden yana tutum sergileyen işverenler de bulunmaktadır. Örneğin 1995 yılında TİSK'in ücret teklifine karşı Ege Bölgesi Sanayi Odaları Meclis Başkanı Selim Yaşar, üretimin artırılması ve pazar yaratılması için asgari ücretin yükseltilmesi gerektiğini söylemiş, bir başka Oda üyesi Ahmet Refik Soyer ise, saat ücreti 6-7 dolar Avrupa ile entegre olmaya çalışırken Türkiye'de saatlik ücret olan 65 centi fahiş bulan işveren kesiminden olmayacağını açıklamıştır (Milliyet Gazetesi, 29.07.1995).

Ücretler konusu 2000'li yıllarda da işverenler açısından sorun olarak görülmeye devam edilmektedir. Sakıp Sabancı, Holding bünyesindeki Sasa'da yüzde 65, Brisa'da ise yüzde 60'a varan ücret zammı için dönemin Çalışma Bakanı Yaşar Okuyan tarafından ikili oynamakla itham edilmiştir. Sabancı ise bu zammı vermek zorunda bırakıldığını, ortaklarının temettü beklediğini, mal fiyatlarına zam yapmak zorunda olduğunu ifade etmiştir. Sakıp Sabancı "…Fedakârlığı herkes kendi boyutlarında kabul etsin. İşçi, işveren ve hükümet oturup konuşacak... IMF karşısında Türkler birlik ve dirlik içinde olduğunu gösterecek…ve hem fiyatlara hem de ücretlere tavan koyacak diye söyledik ama herkes görevini yaparken hükümet hiçbir şey yapmadı." açıklamasında bulunmuştur (Milliyet Gazetesi, 30.05.2000). ESK'nın 27 Haziran 1999'daki toplantısı öncesinde ise TÜRK-İŞ Başkanı Bayram Meral, "…bu ücretlere yüzde 50 zam alsanız ne olacak…dört-beş banka sahibi için 7,7 milyar doları bulan hükümet, milyonlarca çalışan, emekli, esnaf, çiftçi ve zorunlu tasarruf içinde para bulsun" (Milliyet Gazetesi, 27.06.2000) şeklindeki sert ifadeleriyle 2000'li yılların başındaki ekonomik durumun işçi tarafındaki gerilimli yansımasını özetlemiştir.

1998 yılından itibaren işverenlerin esnek çalışma modelini gündeme taşımaya başladığı görülmektedir. İlk olarak MESS'in toplu iş sözleşmesi görüşmelerinde dile getirdiği, ancak işçi

sendikaları tarafından kabul edilmeyen esnek çalışma modeli, TİSK Başkanı Refik Baydur'un TÜRK-İŞ Başkanı Bayram Meral'i ziyaretinde yeniden gündeme gelmiştir. TİSK, haftalık çalışma süresinin 45 saatten 30 saate indirilebileceğini; ancak ücretin de aynı oranda düşmesi gerektiğini açıklamış, ücretsiz iznin çalışma açısından bir formül olabileceğini belirtmiştir. Hak-İş Başkanı Salim Uslu ise ekonomik krizin abartıldığını; tekstil işverenlerinin ortalığı yangın yerine çevirerek sıfır zammı bile önerdiklerini, çalışanlar işten çıkartılarak krizin faturasını hayatlarıyla öderken işverenlerin kârlarından fedakârlık dahi yapmak istemediklerini sert bir dille ifade etmiştir (Milliyet Gazetesi, 14.12.1998).

1990'lı yıllarda işçi-işveren ilişkilerindeki gerilim yaratan bir diğer konu ise hükümet tarafından yapılmak istenen sosyal güvenlik reformuna ilişkin düzenlemedir. Başbakan Bülent Ecevit'in işçi ve işveren kesiminin kendi aralarında bir uzlaşma sağlayarak sosyal güvenlik reform yasa taslağının hazırlanması teklifi üzerine TÜRK-İŞ, DİSK, HAK-İŞ, TİSK Başkanlarının katılımıyla yürütülen görüşmeler sonuçsuz kalmıştır. Bu görüşmelerde HAK-İŞ Başkanı Salim Uslu'nun iş güvencesi kabul edilmeden emeklilik yaşını müzakere etmeyeceklerini açıklamasına karşın TİSK Başkanı Refik Baydur ise iş güvencesini ancak kıdem tazminatının kaldırılması halinde kabul edeceklerini söylemiştir. Bu toplantılarda işçi kesiminin temsilcileri iş güvencesiz emeklilik yaşının ancak 50-55 olabileceğini, işverenler ise 58-60'dan aşağı emeklilik yaşının sosyal güvenlik sistemi açıklarını kapatmaya yetmeyeceğini savunmuştur. Bu toplantılarda ortaya çıkan diğer uyuşmazlık konusunu ise Çalışanları Tasarrufa Teşvik Fonundaki birikimlerin İşsizlik Sigortası Fonuna devredilmesi oluşturmaktadır (Milliyet Gazetesi, 07.07.1999). Bu uyuşmazlıklar sonucu işçi ve işveren tarafları Başbakana ayrı ayrı yasa taslağı teklifi sunacaklarını açıklamıştır. MÜSİAD ise İş Kanunu ve Sendikalar Kanununda yapılmak istenen değişikliklere ilişkin tartışmalara Çerçeve Dergisinde ayırdığı bölümle katılmıştır. Türkiye'de keyfi olarak işçi çıkarma olmadığını, bunun en büyük nedeninin ekonomik olduğunu belirten MÜSİAD, toplu iş sözleşmelerinin Körfez krizinden bu yana dünyadaki ekonomik sıkıntıları göz ardı eden sendikaların aşırı taleplerine boyun eğerek imzalandığını belirtmiştir (MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Eylül 1992: 44). TÜSİAD YKB Tuncay Özilhan, TÜSİAD'ın TİSK ile birlikte 1996, 2000 ve 2001 yılında İş Kanunu'na ilişkin yasa tasarısı önerilerinin olduğunu söylemiştir. Özilhan 2003'de yürürlüğe giren Kanun'un ihtiyaç kalmayan katılıkları ortadan kaldırarak artık dünyada yaygın olan part time çalışma, çağrı üzerine çalışma, esnek çalışma, ödünç iş ilişkisi gibi yeni çalışma modellerini getirdiğini ifade etmektedir (TÜSİAD, 2003a: 2).

2000 yılına gelindiğinde sosyal güvenlik reformu ve İş Kanunu üzerine tartışmaların sürdüğü görülmektedir. 12 Eylül 2000 tarihinde, TİSK Başkanı Refik Baydur imzasıyla işveren

sendikalarına gönderilen yazıda, hazırlanmakta olan İş Yasası taslağı sert biçimde eleştirilmekte; işçinin iş akdinin feshi sürecinde işverene ispat yükümlülüğü yüklenmesinin kabul edilemez olduğu ve bu taslağın kabul edilmesinin mümkün olmadığı belirtilmektedir (Milliyet Gazetesi, 29.09.2000). Baydur, 2001 yılında da iş güvencesi yasasının kıdem tazminatı ve esnek çalışmayla birlikte ele alınması gerektiğini vurgulamayı sürdürmüş; Çalışma Bakanlığını işveren düşmanlığı yapmakla suçlamıştır (Milliyet Gazetesi, 26.07.2001). 3 Kasım 2002 seçimi öncesinde ise İş Güvencesi Yasa tasarısının hükümet tarafından seçim ve oy tavizi olarak kullanılmaması gerektiğini savunmuş; Türkiye'nin önündeki sorunlar giderilmedikçe, yatırımların önü açılmadıkça istihdam yaratılamayacağını ve yaratılmayan istihdam koşullarında iş güvencesinin de belirtmiştir.

1990'lar boyunca işçi-işveren arasında süren tartışmalar ve yasa taslaklarına rağmen İş Kanunu'na ilişkin yasal düzenleme 22 Mayıs 2003 tarihinde TBMM tarafından kabul edilerek yürürlüğe girmiştir[31]. Ancak İş Kanunu Yasası'nın çıkarılması sonrasında emeklilik yaşının yeniden düzenlenmesini içeren sosyal güvenlik reformuna ilişkin tartışmaların uzun bir süre daha hükümet, işçi ve işveren ilişkilerinde devam ettiği görülmektedir.

2006 yılında yürürlüğe giren ve emeklilik yaşını yıllara göre kademeli olarak 65 yaşına kadar çıkaran 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu[32] sonrasındaki tartışmalar günümüze kadar uzanan süreçte halâ tartışılır durumdadır. Bu yasal düzenleme hakkında 2008 yılında devam eden süreçte 14 Mart 2008 tarihinde EMEK Platformu olarak işçilerin gerçekleştirmek istediği iki saatlik iş bırakma kararına TİSK tepki göstererek hükümeti kriz dönemlerinde fonksiyonu özel önem taşıyan ESK'yı derhal toplantıya çağırmaya, işçi ve memur konfederasyonlarını da kanunsuz eylemlere başvurmaktan vazgeçmeye davet etmiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 13.03.2008).

Asgari ücretin işverenlerce yüksek bulunduğu yönündeki söylem ve bunun hükümetlerce desteklenmesi gerektiği fikri, 1980'den itibaren neredeyse tüm dönemlerde sürmüştür. Buna karşılık, asgari ücretin düşüklüğü zaman zaman -nadir de olsa- büyük sermaye tarafından da dile getirilmiştir. Örneğin Sakıp Sabancı, önerilen asgari ücretin "başka bir ülkede kahvaltı parası" düzeyinde kaldığını, bununla bir ailenin geçinemeyeceğini söylemiş; asgari ücretin insani bir düzeye gelmesi gerektiğini belirtmiştir (Milliyet Gazetesi, 25.12.2003).

Hükümet, işveren sıfatıyla yer aldığı toplu sözleşmelerde IMF ile yürütülen görüşmelerin ve uygulanan programın zam tekliflerini etkilediğini ifade ederek (Milliyet Gazetesi, 11.07.2003) ücret belirleme süreçlerindeki konjonktürel etkileri vurgulamıştır.

[31] Resmî Gazete, 10.06.2003, Sayı: 25134.
[32] Resmî Gazete, 16.06.2006, Sayı: 26200.

Milliyet'ten Serkan Arman'ın haberinde, Güneydoğu'da üretim yaptıran uluslararası firmaların yerel üreticileri çalışma hakları konusunda izlediği; bazı yerel firmaların ise asgari ücreti önce tam ödeyip sonrasında bir kısmını geri aldığı aktarılmaktadır (Milliyet Gazetesi, 25.03.2007). 2016 asgari ücreti için İTO Başkanı İbrahim Çağlar da işverenlere gelen 16 milyar liralık yükün en az yarısının—hatta tamamının—hükümetçe karşılanabileceğini, bunun için işsizlik fonunda biriken 86 milyar liranın kullanılabileceğini söylemiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 13.11.2015).

İşçi-İşveren ilişkilerinde bir diğer önemli konuyu ise sendikal örgütlenme oluşturmaktadır. 2012 yılında yürürlüğe giren 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu'nun[33] yasalaşması öncesinde Uluslararası Sendikalar Konfederasyonu (ITUC) ve Avrupa Sendikalar Konfederasyonu (ETUC)'nun Başbakan'a mektup yazarak yasanın getireceği kısıtlamalara ilişkin sakıncaları dile getirdiği görülmektedir. Yeni yasayla baraj altında kalacak işkollarının toplu iş sözleşmesi haklarının kısıtlanması nedeniyle yapılan sendikal eylemlerin ön plana çıktığı görülmektedir (Cumhuriyet Gazetesi, 18.10.2012).

1980–1990, 1991–2002 ve 2003–2016 dönemleri birlikte değerlendirildiğinde, süreklilik düzeyinde, grev ve toplu iş sözleşmeleri, kıdem tazminatı, zorunlu istihdam, asgari ücret, esnek çalışma ve sendikal örgütlenme başlıklarının her üç dönemde de sermayenin temel hassasiyet alanları olarak korunduğu; bu meselelerin çoğunlukla maliyet kontrolü, istihdamın koşulları ve işgücü piyasasının düzenlenme biçimi üzerinden konuşulduğu görülmektedir. Kopuşlar ise daha çok müdahale rejiminin ve müzakere kanallarının niteliğinde ortaya çıkmaktadır: 1980–1990 döneminde grev/lokavt ertelemeleri ve sendikal alanın daraltılmasıyla birlikte işçi temsiliyetinin zayıflaması ve YHK gibi mekanizmaların belirleyiciliği öne çıkarken; 1991–2002'de ücret/toplu sözleşme eksenli gerilimlerin yanı sıra kıdem tazminatı, zorunlu istihdam ve özelleştirme bağlamında "istihdam yükü" tartışmaları belirginleşmekte, esnek çalışma ve iş güvencesi gibi başlıklarda taraflar arası görüş ayrılıkları daha keskin hale gelmektedir. 2003–2016 döneminde ise işgücü piyasasına ilişkin düzenleme gündemi İş Kanunu ve sosyal güvenlik reformu gibi kapsamlı yasal çerçeveler üzerinden sürmekte; asgari ücret tartışması kamu maliyesi/teşvik mekanizmalarıyla birlikte ele alınmakta ve sendikal alandaki yeni düzenlemeler etrafındaki itirazlar daha görünür hâle gelmektedir. Bu çerçevede bölüm, sermaye–emek ilişkisinin her üç dönemde de ağırlıkla hukuki/kurumsal düzenekler üzerinden yürütülmesi yönündeki eğilimin korunduğunu; ancak dönemler arasında, sermayenin taleplerinin ve çatışma başlıklarının politika araçlarına ve meşrulaştırma diline göre farklılaşarak yeniden kurulduğunu göstermektedir.

[33] Resmî Gazete, 07.11.2012, Sayı: 28460.

4.2.2.3. Sermayenin Bürokrasiye Bakışı

Bürokratik süreçlerin 1980–2016 döneminin tamamında iş insanları açısından önemli bir sorun olarak gündeme getirildiği görülmektedir. 1980 öncesi karma ekonomi sisteminin son dönemlerinde eleştirilen bürokrasinin ağır işleyişi, 1980 sonrasında serbest piyasa ekonomisine geçişle birlikte daha yoğun biçimde tartışılır hâle gelmiştir.

1983'te TÜSİAD'ın Türkiye Bürokrasi Raporu, üç yıllık dönemde Türk bürokrasisinin beklenenin üzerinde uyum göstermesine karşın, dış piyasalarda rakip ülke bürokrasilerine kıyasla "emeklemekte" olduğunu belirtmektedir (TÜSİAD, 1983b: 5). TÜSİAD ayrıca KİT yönetimini eleştirerek, merkezi idareden talimatla KİT genel kurullarına katılan memurların gerçek bir hissedar gibi davranamadığını ve siyasal tercihlerle hareket ettiklerini ileri sürmektedir (TÜSİAD, 1982: II). Bürokratik süreçlerin özellikle ihracat ve teşvik uygulamalarında yarattığı sorunların iş insanlarını olumsuz etkilediğine dair örnekler de bulunmaktadır (Milliyet Gazetesi, 28.01.1984).

1990'lar boyunca da bürokrasinin işleyişine yönelik şikâyetlerin sürdüğü anlaşılmaktadır. TOBB Başkanı Ali Coşkun, 27 Mayıs 1989 tarihli TOBB 44. Genel Kurulu'nda, finansal yapısını güçlendirmek isteyen bir işletmenin sermaye piyasasından yararlanma girişiminde bürokratik süreçler nedeniyle 10 aylık bir süre gerektiğini ifade etmiştir (TOBB, 2011: 408). Koalisyon hükümetleri döneminde siyasi partiler arasındaki görüş ayrılıklarının yürütme süreçlerinde aksamalara yol açması olgusunun 1980 sonrasında da devam ettiği; özellikle özelleştirmeye ilişkin yasa tasarılarının yasalaşmaması ya da geç yasalaşmasına dair örneklerin bulunduğu görülmektedir (Milliyet Gazetesi, 27.03.1993; 16.06.2000). TÜSİAD Başkanı Tuncay Özilhan'ın 2003 tarihli "Türkiye'de öyle bir bürokrasi var ki bazen Boğaz Köprüsünün üzerine çıkıp şunu düzeltin yoksa kendimi Köprü'den atarım diyesim geliyor" ifadesi, sert bir bürokrasi eleştirisi olması açısından ilginçtir (Milliyet Gazetesi, 28.02.2003).

Bürokratik süreçlerin yavaş işlemesi, vergi kaçakçılığı ve denetim kapasitesi tartışmalarında da görünür hâle gelmektedir. Maliye Bakanlığı, Vergi İdaresi ve Vergi Denetiminin Yeniden Yapılandırılması Raporuna atıfla, vergi kaçağının yüksek olduğu ülkelerde incelenen beyanname oranının %2–3, düşük olduğu ülkelerde %7–8 düzeyinde olduğu; Türkiye'de ise bu oranın %2'de kaldığı belirtilmektedir. Buna göre vergi kaçıran bir mükellefin beş yıllık zaman aşımı süresi içinde hiç incelenmeme olasılığı %85, bir kez incelenme ihtimali %13'tür (Milliyet Gazetesi, 23.06.2003).

Vergi denetimindeki işleyiş sorunları MÜSİAD tarafından da gündeme getirilmiş; Dernek, vergide dijitalleşmenin kamu görevlilerinin denetim etkinliğini artırmasına ilişkin

tereddütlerini ifade etmiştir (MÜSİAD, 2007: 21). MÜSİAD ayrıca Türkiye bürokrasisini "buyurgan, hiyerarşik, hantal, liyakatsiz, verimsiz ve nemelazımcı, kırtasiyeci, gelenekçi ve tutucu" olarak tanımlamaktadır (MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Mart 2004: 5). TÜSİAD Başkanı Ümit Boyner ise yeni Türk Ticaret Kanunu'nun çıkarılması sonrasında, üretkenlik artışı ve istihdam yaratma etkilerini de dikkate alarak doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının çekilebilmesi için bürokratik süreçlerin sadeleştirilmesi ve daha modern bir vergi sisteminin kurulması gerektiğini belirtmiştir (TÜSİAD, 2011d).

Bu çerçevede, bürokrasi eleştirisinin 1980–2016 boyunca süreklilik gösteren bir tema olarak; özellikle yatırım ortamı, teşvik–ihracat uygulamaları ve vergi denetimi başlıklarında tekrarlandığı görülmektedir. TÜSİAD ve MÜSİAD'ın farklı ton ve kavramsallaştırmalarla dile getirdiği bu sorun alanı, bürokratik işleyişin sermaye açısından temel bir gündem maddesi olarak korunduğuna işaret etmektedir.

4.2.3. Sermayenin Yapısal Özellikleri ve Birikim Dinamikleri

4.2.3.1. Sermayenin Özellikleri, Ölçeği ve Büyüklüğü

Türkiye'de sermaye kesiminin faaliyet gösterdiği sektörlerin tarım, sanayi, ticaret, ulaştırma ve haberleşme, turizm ve inşaat olduğu görülmektedir. 1980–2016 döneminde bu sektörler içinde öne çıkan alanlar inşaat ve sanayi olmakla birlikte, dönemin başlangıcına ait veriler sermayenin mevcut görünümünü anlamak açısından önemlidir. 1980 yılına girerken Türkiye ekonomisinin durumunu açıklayan TÜSİAD raporundaki veriler, sermaye kesiminin gelişmekte olan ülkeler (Yunanistan, Portekiz, İspanya, Türkiye, Yugoslavya, Güney Kore, Tayvan ve Brezilya) arasında ihracat, ithalat ve net sermaye girişleri açısından çok da başarılı olmayan durumunu özetlemektedir. Bu veriler incelendiğinde 1973'de GSMH içinde ihracat (%5,8) ve ithalat (%9,7) payı oranlarının Yunanistan (İhracat: %8,6 -İthalat: %20,7), Portekiz (İhracat: %16- İthalat: %26,4), İspanya (İhracat: %7,3- İthalat: %13,6), Yugoslavya (İhracat: %43,1- İthalat: %37,3), Güney Kore (İhracat: %24,7- İthalat: %32,5), Tayvan (İhracat: %8,6- İthalat: %20,7) ve Brezilya'ya (İhracat: %7,7- İthalat: %8,7) göre düşük olduğu görülmektedir. 1978'e gelindiğinde ise ortalama ithalat artış hızının Yunanistan (%1,9), Portekiz (%1,1), İspanya (%1,5), Yugoslavya (%2,4) ve Brezilya (%2,4)'nın üstünde olduğu, ortalama ihracat artış hızının %2,5 ile sadece Portekiz'i (%0,6) geçebildiğini göstermektedir (TÜSİAD, 1980a: 8). Bu görünüm, 1960'lardan itibaren uygulanan ithal ikamesine dayalı korumacı ve dışa kapalı sanayileşme stratejisinin sonuçlarını ve gelişmekte olan ticari, sanayi ve finans sermayesinin görece zayıf profilini ortaya koymaktadır. 1980 yılında özel sektör sabit sermaye yatırımlarının sektörel dağılımı incelendiğinde, en yüksek yatırımın konut (%43,4), imalat (%25,4) ve

ulaştırma (%15,3) sektörüne yapıldığı, madencilik (%0,6), turizm (%0,6), eğitim (%0,2) ve sağlık (%0,3) sektörlerinin ise hemen hemen hiç yatırım almadığı görülmektedir (TÜSİAD, 1981: 12).

Bu görünüm, 1960'larda başlayan İthal İkameci Sanayileşme (İİS) ve korumacı sanayileşme modelinin, 1980'lere uzanan kapitalistleşme sürecinde sermaye sahibi aktörlerin dünya kapitalizmine eklemlenmesinde -özellikle 1970'lerin ortalarından itibaren- sorunlar yaşadığını göstermesi bakımından açıklayıcıdır. 24 Ocak 1980 kararlarıyla serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde ise tüccar ve sanayi sermayesi açısından yeni konjonktüre hazırlık ve uyum sağlama çabasının öne çıktığı görülmektedir. TÜSİAD, bu uyumun tüm piyasa aktörleri tarafından gösterilmesi gerektiğini ve piyasa ekonomisine geçişin yeni davranış sistemleri ile yeni uygulamalar gerektirdiğini vurgulayarak bu uygulamaların önemine dikkat çekmektedir (TÜSİAD, 1983a: III). Bu yeni uygulamalar, büyük sanayi ve ticaret sermayesinin teşvik mekanizmalarıyla desteklenmesi şeklinde somutlaşmaktadır. Örneğin sanayi üretimiyle doğrudan ilişkili ihracatın kurumsal zemine oturtulması amacıyla 1980'de çıkarılan Bakanlar Kurulu Kararı[34], 15 milyon doların üzerinde ihracat gerçekleştiren ihracatçı sermaye şirketlerinin desteklenmesini sağlamıştır. Buna karşılık 1985'e gelindiğinde, aktif bir sermaye piyasasının bulunmaması ve ticari bankaların sanayinin finansman ihtiyacını yeterince karşılayamaması, sermaye yatırımları içinde özel sektör payının gerilemesine neden olmaktadır (TÜSİAD, 1985: 1).

1980'lerde finans sermayesinin yeterince güçlü bir aktör olarak öne çıkmaması, sermaye piyasasının kurulması talebini güçlendirirken, sanayi sermayesi sahiplerini finansman kaynaklarına erişim amacıyla bankacılık sektörüne yöneltmiştir. Bu dönemde sanayi–finans sermayesi gerilimi de görünürdür. TİSK Başkanı Halit Narin'in "Ciddi sanayi kuruluşlarımızın yok olmaları pahasına esirgenen imkanların, denetimden uzak kalmış birtakım bankerlik kuruluşları ile bazı bankaların emrine verilmesini hoşgörü ile karşılayamıyorum" sözleriyle basına verdiği demeç (Milliyet Gazetesi, 30.06.1982) ve TOBB Başkanı Mehmet Yazar'ın 26 Mayıs 1984'te TOBB 39. Genel Kurulu'nda bankaların istikrar programına uyum gösterme çabalarının yetersizliğini ifade etmesi (TOBB, 2011: 322-323), bu gerilimin 1980'lerin başından itibaren sürdüğüne işaret etmektedir.

1970'lerin ortalarından itibaren politik istikrarsızlıktan şikâyet eden ve gazetelere ilanlar veren (Milliyet Gazetesi, 22.05.1979) TÜSİAD, YİK Başkanı Nejat Eczacıbaşı'nın ifadesiyle "Başbakan tarafından kuşkuyla bakılan" (Milliyet Gazetesi, 17.05.1979) bir aktör olarak görülürken; Koç Holding YKB Rahmi Koç'un belirttiği gibi sermaye kesimi "dış ve iç ekonomi

[34] Resmî Gazete, 18.07.1980, Sayı: 17051.

politikasında gerekli dönüşümler ve dünyaya uyum için doğru hükümeti ve liderliği arayan" bir çizgiyi ifade etmektedir (Milliyet Gazetesi, 22.07.1979). 1980'e gelindiğinde ise 24 Ocak kararlarıyla birlikte, dünyaya entegre olmak yönünde umutlu fakat temkinli açıklamalar yaparak (Milliyet Gazetesi, 09.02.1980) döneme başlamıştır.

27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi ve 12 Mart 1971 Askeri Muhtırası sonrasında kurulan hükümetlerdeki devletçilik ağırlıklı aktörler yerine, 12 Eylül 1980 askeri darbesinin öncesinde ve sonrasında ekonomiden sorumlu aktör olarak özel sektörde ve Dünya Bankası'nda uzun süre görevler almış Turgut Özal'ın bulunması, büyük sermaye sahipleri için Şarık Tara'nın deyimiyle "heyecan verici" (Tüzün, 2015: 122) bir dönemi işaret etmektedir. Vehbi Koç'un 12 Eylül sonrasında MGK Başkanı Kenan Evren'e yazdığı mektupta "böylesine hassas bir dönemde mevcudun içinde meselelerimizi en iyi bilen insandır. Dedikodulara bakmadan kendisini tutmakta fayda vardır" (Tüzün, 2018: 288) dediği Özal, bu "heyecan verici" dönemde hemen hemen ülkenin önde gelen tüm iş insanlarıyla yakın ilişkilere sahip bir aktör olarak artık hükümet cephesinde görev almaktadır.

1980'lerin büyük sermaye kesimine bakıldığında, 1940'lardan -hatta Vehbi Koç örneğinde Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından- itibaren tüccarlıktan sanayiciliğe geçen; banka kurma ya da satın alma yoluyla finans sektörüne de giren; yabancı sermaye ile ortaklıklar geliştiren, ülkedeki küçük sermaye ile bayilik ve yan sanayi üretim ilişkileri kuran; çeşitlenmiş iş stratejileriyle yatay ve dikey büyüyerek holding formunu benimseyen bir yapı görülmektedir. Koç Holding, Sabancı Holding, Eczacıbaşı Topluluğu, Alarko Holding ve ENKA Holding gibi piyasada faaliyet gösteren; İSO 500 listesinde çok sayıda firmayla yer alan büyük sermaye gruplarının, yapısal ölçekleri nedeniyle ihracat teşviklerinden aldıkları payın da yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu grupların yabancı sermaye ile kurdukları uluslararası ilişkiler ise, 1980'lerden itibaren serbest piyasa ekonomisini destekleyen hükümetler döneminde yeni yatırımların önünü açarak büyümelerini kolaylaştırmıştır.

Büyük sermaye gerçekleştireceği yatırımlar konusunda hükümetlerden taleplerinde seslerini daha güçlü duyurabilmektedir. Örneğin Rahmi Koç, yeni fabrikalar planlamak ve kurmak için enflasyonun kontrolünden yabancı sermayenin serbest bırakılmasına, işçi ücretlerinden alt yapıya, düşük faizli krediden sermaye teşviğine kadar birtakım güvencelerin olması gerektiğini söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 26.08.1985). Ancak küçük ve orta büyüklükteki sermaye kesimi için 1980'ler farklı dinamikler ve sorunlar içermektedir. TOBB Başkanı Mehmet Yazar, 31 Mayıs 1981 tarihinde yapılan Genel Kurul'da, özellikle otomotiv ve inşaat sektörüne bağlı esasen yurt içi faaliyet gösteren ve tüm ülkeye yayılmış küçük ve orta boy işletmelerin bu yeni süreçte zorluklar yaşadığını ve yaşam mücadelesi verdiklerini

söylemektedir (TOBB, 2011: 288). 1988'e gelindiğinde kredi ve dövize erişim sorunları, protesto edilen senetlerle uğraşan küçük sermaye (TOBB, 2011: 367-368), ya büyük sermaye tarafından satın alınmış ya da kendi aralarında birleşmeyi seçmişlerdir. Ancak büyük sermaye gruplarının bu konuda farklı görüşe sahip olduğu görülmektedir. Yaşar Holding İdare Meclisi Başkan Vekili Dr. Ali Naili Kubalı, Yaşar Holding'in sıkışan 4-5 şirketi satın alarak kurtardığını, başı her dara düşeni devletin kurtaramayacağını, ancak çok büyük sermayeyi gerektiren, ülke çıkarları açısından önemli olan şirketlere yardımcı olması gerektiğini belirtmiştir (Milliyet Gazetesi, 18.05.1985).

1990 yılına gelindiğinde ekonominin genel görünümünde politik istikrarsızlık, yüksek enflasyon, KİT zararları, kamu finansman açıkları ve yüksek faiz oranlarına rağmen özel sektör büyüme hızlarında bir önceki yıla göre önemli artışlar bulunmaktadır. Tarım sektöründe büyüme %-11.2'den %11'e, sanayide %4,2'den %9,7'ye ve hizmet sektöründe ise %3,9'dan %7,9'a, özel sektörün 1987 yılında %46,5 olan toplam yatırımlardaki payı ise 1990 yılında %54,3'e yükselmiş ancak ithalatın (%35,3) ihracata (%8) göre daha hızlı artması dış ticaret açığını %103,4 büyütmüştür (TÜSİAD, 1991: 1-2). Bu veriler, 1980 sonrasında piyasa ekonomisinin getirdiği teşvik ve vergi indirimi gibi tüm destekleme çabalarına rağmen aradan geçen 10 yıl içerisinde arzu edilen büyümenin sağlanamadığı bir görünüm sunmaktadır.

Küçük sermayenin desteklenmesi konusunda 1990 yılı sonrasındaki döneme bakıldığında mevcut sorunların devam ettiği görülmektedir. Başbakan Yardımcısı Tansu Çiller, büyük sermayenin o güne kadar teşvik edildiğini, hatta 50., 51. ve 52. Hükümetler öncesinde fon kaynaklı kredi yerine halkın ve devletin cebinden adeta hibeler yapıldığını söyleyerek bu suistimalin kendi hükümetleri döneminde engellendiğini, 1996 yılının KOBİ'ler yılı olacağını ve Anadolu sermayesini ayağa kaldıracaklarını ifade etmiştir (Milliyet Gazetesi, 11.08.1996).

2001 yılında ise sermaye kesiminin faaliyet gösterdiği sektörlere göre 1998-2001 yılı arasında 3'er aylık millî gelire oranla reel büyüme hızlarının (Sanayi; % -5.2, İnşaat; % -8.9, Ticaret; % -8.3, Tarım, % -1.6; Ulaştırma ve Haberleşme; % -5.9) (MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Aralık 2001: 6) negatif olduğu görülmektedir.

2001-2006 yılları arasında uygulanan istikrar programının etkisiyle, 2003-2006 döneminde sanayi sektöründe yıllık üretim artışlarının pozitif seyrettiği görülmektedir (2001: %-8,7; 2002: %9,5; 2003: %8,7; 2004: %9,9; 2005: %5,3; 2006: %5,8). Bu görünüm**,** reel faiz ve enflasyonun öngörülebilir düzeylere gerilemesi**,** risk primlerinin azalması ve kurlardaki istikrar ile açıklanmaktadır (TÜSİAD, 2006a: 24). GSMH'ye göre sektörlerin yıllık yüzdelik değişimleri incelendiğinde, başat sektörün sanayiden ziyade inşaat olduğu anlaşılmaktadır. Benzer biçimde 2014 yılına gelindiğinde, 2008-2009 küresel krizine rağmen 2010-2011'de

hızlı büyüme yaşandığı; bu süreçte en hızlı büyüyen sektörün yine inşaat olarak öne çıktığı görülmektedir (TÜSİAD, 2013: 17-18).

MÜSİAD üye profilinde küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin ağırlıklı olması nedeniyle farklı bakış açıları bulunmaktadır. MÜSİAD Kurucu Üyesi Natık Akyol, katma değeri yüksek ancak yeterince değerlendirilmeyen alanlara küçük sermayenin ortaklaşa yatırımlarla girmesinin gerekli olduğunu söylerken, MÜSİAD Genel Başkanı Ömer Bolat ise ekonomik büyümede teknoloji yoğun ve ithal girdi kullanan sektörlerin aslan payını alırken yerli mal kullanımı yüksek-emek yoğun tekstil, inşaat, gıda ve tarım gibi sektörlerin büyüme oranının düşük kaldığını, üyelerin bununla ilgili çalışmalar yürütmesi gerektiğini belirtmektedir (MÜSİAD 2005b: 66). Bu konuda MÜSİAD'ın üzerinde özellikle durduğu model ise kümelenmedir. Küresel ekonomik tehdit ve fırsatların hızlıca fark edilmesi, küçük işletmelerin gelişebilmesi için güçlü ortaklıklara ve birlikte uyumlu çalışmaya vurgu yapan MÜSİAD, bölgesel sektörel kümelenmelerin önemine dikkat çekmektedir (MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Haziran 2009: 5). Aslında, MÜSİAD'ın 2009 yılında vurguladığı kümelenme modelinin 1996 yılında Hükümet Programında da izleri bulunmaktadır. Necmettin Erbakan Hükümet Protokolü incelendiğinde teknolojik gelişme, güçlü rekabet ve ihracat imkânı bulmaları için KOBİ'lerin çok ortaklı sektörel şirketler biçiminde örgütlenmelerinin teşvik edileceği belirtilmektedir (TBMM, 2013: 7412). MÜSİAD üyelerinin sadece sanayi sektörüne değil diğer sektörlere de girmesini istemektedir. Başkan Ömer Cihad Vardan, sağlık turizmi, sağlık sektöründe yabancı yatırımlar ve yabancı doktorlar gibi kavramların konuşulduğu bir zamanda bu rekabet alanında millî değerlerine sahip çıkan, insanlara hizmeti Hakk'a hizmet olarak gören bir inanca sahip sermayenin bu sektörde yatırım yapmasını istemektedir (MÜSİAD, 2009: 8).

Sermayenin boyutu konusunda sınıflamanın İstanbul ve Anadolu sermayesi ekseninde görünürlük kazanmasının**,** 1991'de MÜSİAD'ın kuruluşuyla belirginleştiği; 2002 sonrasında ise AK PARTİ iktidarıyla birlikte daha sık gündeme geldiği görülmektedir. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın ATV televizyon kanalında katıldığı bir programda yaptığı açıklamalar da bu ayrımı görünür kılmaktadır:

> "…yaptıkları ihracat üç-beş sene öncesiyle mukayese edilmeyecek derecede bir sıçrama gösteriyor. …Şu anda dünya ile bütünleşen bir Anadolu var. Bu da belki onları rahatsız ediyor, bilemem. Anadolu sermayesini de içlerine almadılar. Ama biz isteriz ki niçin İstanbul sermayesi Anadolu sermayesi ile iç içe olmasın. ….Burada şöyle bir hazımsızlık olabilir. Anadolu sermayesi hiçbir dönemde hiçbir devirde olmadığı şekilde dünyaya açılıyor. Zaman zaman ben yanımda işadamlarını götürüyorum. Yanımda götürürken bugüne kadar mesela İstanbul sermayesi genelde bizimle beraber gelmemiştir. Anadolu sermayesi kendi göbeğini keser duruma geldi, bunlar bizi mutlu ediyor ama bunu söylerken kalkıp da TÜSİAD'ın mensubu olan üyelerinin onurlarıyla asla oynamak istemem. Fakat ben, Konukoğlu ile iftihar ederim. Vestel'e bakıyorsunuz, Manisa'da adeta bir kent oluşturmuş. Bunlarla biz ayrıca iftihar ediyoruz.

> Belki bir üslup, yaklaşım farkı olabilir…TÜSİAD artık bazı şeylere de kendisinin alışması lazım (Yeni Şafak Gazetesi, 11.09.2010)[35].

Ekonomist Dergisi'nin "En Zengin 100" listesi incelendiğinde, 1980'lerin başında var olan holdinglerin varlıklarını artırmayı sürdürdüğü; bunun yanı sıra dönem içinde Boydak Holding, Makyol İnşaat, Ağaoğlu Grubu, İpek Grubu, Tatlıcı Grubu, Ciner Grubu ve Bilkent Holding gibi yeni/yükselen sermaye gruplarının da öne çıktığı görülmektedir (Cumhuriyet Gazetesi, 22.11.2010).

4.2.3.2. Organik Bağlar

İş insanları açısından, ekonomiyi düzenleyici aktör olarak yürütme erkini elinde bulunduran hükümetlerle kurulan ilişkiler belirleyici bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren zaman zaman mesafeli, zaman zaman ise çok yakın; formel ya da informel nitelikte ilişkilerin görünür olduğu bu olgunun içeriğinin ayrıca irdelenmesi gerekmektedir. Klientalist ilişkilerin yoğunlaştığı bu bağlamda, formel boyut hükümetlerin düzenleyici gücünden yararlanma üzerinden biçimlenirken, aynı gücün informel yollarla kullanılması da sermaye sahipleri açısından önemli bir başlık oluşturmaktadır. Nitekim Uluslararası Şeffaflık Örgütü'nün 2013 Yılı Küresel Yolsuzluk Barometresi'nde, kişisel irtibatların kullanılması ve nüfuzun kötüye kullanılması bir yolsuzluk türü olarak sınıflandırılmaktadır (TÜSİAD Görüş Dergisi, Aralık 2013: 62). Bu çerçevede kişisel bağlantıların "iş yapma" amacıyla devreye sokulması öne çıkmakta; 1980 öncesinde de siyaset–iş dünyası yakınlığının bu amaçla kullanıldığı görülmektedir.

1980'li yıllardan itibaren yapılan incelemede de politik kimliğe yakınlıktan beslenen klientalist pratiklerin varlığını sürdürdüğü; bu olgunun araştırmanın kapsadığı dönemlerin büyük bölümüne yayıldığı tespit edilmiştir. Örneğin İskenderun Demir-Çelik Fabrikalarının Irak ile yaptığı 193 bin tonluk demir ihracatı bağlantısında satış ve nakliye işinin ihalesiz biçimde İstanbul, İskenderun ve İzmir'de üç firmaya verilmesi üzerine, dönemin Hatay Bağımsız Milletvekili Abdurrahman Demirtaş soru önergesi vererek firmaların hangi ölçütlerle seçildiğinin açıklanmasını istemiştir (Milliyet Gazetesi, 02.08.1985). Benzer biçimde, 1979–1983 arasında 552 milyon dolarlık ihracat taahhüdü karşılığında teşvik tedbirlerinden yararlanan çoğu İstanbul merkezli 19 firmanın, Başbakan Turgut Özal'ın kardeşi Yusuf Özal'ın müsteşarlığını yaptığı DPT Teşvik Uygulama Dairesi (TUD) tebliğiyle yükümlülüklerinin 35,2 milyon dolara indirilmesi, bu firmaların ceza ödemelerinden kaçınmasına imkân tanımıştır (Milliyet Gazetesi, 07.12.1985). Ayrıca SSK'nın yayımladığı bir genelgede, valilik ve

---

[35] https://www.yenisafak.com/gundem/istanbul-sermayesi-sadece-para-icin-yanimizda-oldu-277875 (erişim tarihi: 01.05.2025).

kaymakamlık gibi kamu kuruluşlarının akaryakıt alımlarını aynı bayiden yapmasının uygun görüldüğüne ilişkin düzenlemenin, bir ANAP milletvekilinin amcasının oğlu ve eşinin ortak olduğu Petrol Ofisi bayisine yönlendirme içerdiği iddia edilmiştir. Bu genelge üzerine Petrol Ofisi İstanbul Bölge Müdürü ve Petrol Ürünleri İşverenleri Sendikası, İstanbul'da 400 Petrol Ofisi bayisi bulunduğunu; buna rağmen 20 bayinin işinin tek bir bayiye yönlendirildiğini belirterek sert eleştirilerde bulunmuştur (Milliyet Gazetesi, 22.01.1986).

Hükümet politikaları kaynaklı formal ayrıcalıklar ise konjonktürel durumlara göre farklılıklar göstermektedir. 1. ve 2. ANAP Hükümetleri döneminde, Arap ülkelerinden yabancı finans sermayesinin girişini sağlamak amacıyla bir dizi yasal düzenleme yapılmıştır. İlk düzenleme, 1. ANAP Hükümetinin kurulmasından 6 gün sonra çıkarılan Bakanlar Kurulu'nun 83/7506 sayılı "Özel Finans Kurumlarının Kurulması Hakkında Karar'dır. Bu karar, bahse konu kurumların faaliyetlerini ve tasfiyesine ilişkin hususları düzenlemektedir. Bu kurumların topladığı mevduatların tasarruf kategorisinde değerlendirilmemesi, bankalar gibi Merkez Bankası'nda munzam karşılık ayırma zorunluluğunun bulunmaması ve vergi mevzuatı gereğince mevduat olarak nitelendirilmemesi gibi avantajlar rekabet açısından öne çıkmalarına neden olmaktadır. 2. ANAP Hükümeti döneminde DPT Müsteşarlığı tarafından yayımlanan 89/1 Sayılı Yatırımların Teşviki ve Yönlendirmesi Tebliği ile özel finans kurumlarına diğer kurumlara göre bir yıl daha fazla yatırım indirimi sağlanmıştır (Milliyet Gazetesi, 22.11.1988). Sermaye kesimini temsil eden örgütlenmelerdeki bazı aktörlerin de hükümete yakınlık konusunda formal çabaları bulunmaktadır. Ancak bu çabaların diğer iş insanları tarafından tepkiyle karşılanması söz konusudur. Örneğin TOBB Yönetim Kurulu Başkanı Ali Coşkun'un Başbakan'a yakınlık göstermesi ve örgüt içi faaliyetlerde ANAP'a yakın tutum sergilemesi, TOBB YK Üyesi Dündar Soyer'in tepkisine neden olmuştur. Soyer, "Biz Odalar Birliği'ni bağımsız bir kurum haline getirmeye çalışırken bunlar ANAP'ın ocağı haline getiriyorlar…bu davranışlardan temasta olduğumuz Alman Ticaret Odası yöneticileri bile tedirgin" (Milliyet Gazetesi, 22.05.1987) açıklamasını yapmıştır.

1990'lı yıllarda da hükümete yakınlığın sağladığı avantajlı durumun iş yapma açısından kullanıldığı görülmektedir. 7. Süleyman Demirel Hükümeti döneminde Demirel'e yakınlığıyla bilinen bir iş insanının yatırım teşvik belgesiyle yabancı sermaye ile birlikte Marmaris'te yaptırdığı ve yarım kalan aynı turizm yatırımına ikinci kez üç yıl süreli yatırım teşviki verilmesi o dönemki gazete haberlerinde kendine yer bulmuştur (Milliyet Gazetesi, 20.02.1993). Yine Başbakan Süleyman Demirel'in yeğeni iş insanı Yahya Demirel hakkında dönemin devlet bankası Şekerbank'tan sahte teminat mektuplarıyla kredi kullanması nedeniyle hakkında dava açılmış olmasına rağmen KKTC'de kurduğu Kıbrıs Yatırım Bankası'na yine devlet

kontrolündeki Emlak Bankası'ndan 30 milyar lira kredi kullandırılması, Sümerbank'ın ise KKTC'deki mağazalarının gelirlerini Türkiye'ye bahse konu banka aracılığıyla göndererek komisyon ödemesi basında yer almış (Milliyet Gazetesi, 20.03.1993), 1998 yılına gelindiğinde ise Başbakanlık Teftiş Kurulu soruşturması sonucunda bahse konu Kıbrıs Yatırım Bankası'nın hayali olduğu ortaya çıkmıştır (Milliyet Gazetesi, 26.08.1998).

TÜSİAD Başkanı Muharrem Kayhan, mafya-siyaset-iş insanı ilişkilerinin en fazla gündemde olduğu 1990'lı yılların ortalarında siyasetçi ile işadamı arasındaki ilişkinin yeniden tanımlanmasının gerektiğine dikkat çekerek siyasetçi ile ilişkide olmanın iş yapmanın şartı olmaması gerektiğinin, iktidara yakın ya da uzak olmaya göre iş almanın da baz alınmaması gerektiğinin altını çizmiştir (Milliyet Gazetesi, 21.10.1998). Bu açıklama TÜSİAD'ın kurumsal kimliğinin iş insanları ile siyasetçi ilişkisine 1980 öncesindeki mesafeli tutumuyla örtüştüğünü göstermektedir.

2003 sonrasındaki süreçte ise iş insanları ile hükümete yakınlık ilişkilerinin içerik olarak farklı bir yol izlediği görülmektedir. Çok sayıda MÜSİAD üyesi Kasım 2002 genel seçimlerinde AK PARTİ'den milletvekili seçilmiştir. AK PARTİ ile birlikte siyasete giren sermaye sahiplerinin KOBİ boyutunda küçük ve orta büyüklükteki sermaye sahiplerinden oluştuğu ve İstanbul sermayesinin dışında Anadolu ve inanç kimliği etrafında kümelenen bir sermaye sınıfı tarafından desteklendiği görülmektedir. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, 1999-2004 yılları arasında MÜSİAD'ın Genel Başkanlığını yapan Ali Bayramoğlu AK PARTİ'den milletvekili seçilmişlerdir. Derneğin ilk Genel Sekreteri ve 2004-2008 yılları arasında Genel Başkanlığını yapan Ömer Bolat, 67. Hükümette Ticaret Bakanlığı görevini yürütmektedir. Bu açıdan bakıldığında iş insanlarının yoğun olduğu tek partili hükümetlerden bahsetmek mümkün görünmektedir. İlk AK PARTİ hükümeti olan Abdullah Gül Hükümetinde görev yapan Maliye Bakanı Kemal Unakıtan, Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı Ali Babacan, AK PARTİ Milletvekili Vahit Kiler de iş insanı kimlikleriyle siyasete giren isimlerden bazıları olarak öne çıkmaktadır.

2007 genel seçimlerinde diğer siyasi partilere göre AK PARTİ aday listelerinde daha çok iş insanının ismini görmek mümkündür. Bu iş insanları arasında ASO Başkanı Zafer Çağlayan, Kiler Grubundan Vahit Kiler, Diyarbakır TSO Başkanı Kutbettin Arzu, İzmir Ticaret Borsası Başkanı Tuğrul Yemişçi gibi isimler öne çıkmaktadır (Milliyet Gazetesi, 06.06. 2007).

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan basın mensuplarını kabulünde aile şirketlerini satmasında basının etkili olduğunu belirterek, kendisinin ve milletvekillerinin devletle iş yapmamak ve şirketlerin yönetimlerinden çekilmek koşuluyla ticari faaliyetlerine devam etmesi gerektiğini, iş hayatından geri çektikleri âtıl kapasiteyi mecburen bankaya, gayrimenkule ya da

kardeşine, çocuklarına devretmek zorunda kalacağını açıklamıştır (Milliyet Gazetesi, 30.04.2005). Ancak Başbakan'ın bu açıklamaları ve Anayasa'nın 82. Maddesi'ndeki "Milletvekillerinin doğrudan veya dolaylı olarak taahhüt işi alamayacağı düzenlemesine rağmen, 22. ve 23. Dönem bir AK PARTİ milletvekilinin Karayolları Genel Müdürlüğü ve Ankara Anakent Belediyesi gibi kamu kurumlarından taahhüt işi aldığı, şirketin 2010 yılında yaptığı sermaye artışı nedeniyle de 5811 sayılı Bazı Varlıkların Ekonomiye Kazandırılması Hakkında Kanun'a istinaden Mali Aftan yararlandığı tespit edilmiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 10.07.2011).

2003 sonrasındaki süreçte yerel yönetimlerin çoğunun da AK PARTİ tarafından kazanıldığı görülmektedir. Bu durum sadece hükümete yakın iş adamı profilinin dışında belediye başkanlıkları aracılığıyla da siyasete yakın olan iş insanlarının isimlerinin özellikle kamu ihalelerinde ve imar değişikliği gibi konularda ayrıcalıklı işlemler iddiasıyla basında yer almasına neden olmuştur. Örneğin Kütahya Şeker Fabrikasının yüzde 56'sını Özelleştirme İdaresi Başkanlığı (ÖİB)'dan alan AK PARTİ milletvekili ile ilişkili şirketler grubunun yine AK PARTİ ile yakınlığı ile ilişkilendirilen bir başka şirketler topluluğu ile kurduğu gıda şirketinin sahip olduğu tarım arazisine, AK PARTİ'li Kütahya Belediyesi tarafından 1 Şubat 2008 tarihinde gerçekleştirilen imar değişikliğiyle birlikte Ticaret ve Hizmet Alanı ile Akaryakıt-LPG Satış İstasyonu oluşturulmasına izin verilmiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 13.07.2009). Yine basında yer alan başka bir haberde inşaat sahiplerinden rüşvet almaları nedeniyle yargılanarak ceza alan Çorum Belediye Başkan Yardımcısı ile İmar Komisyonu Başkanının görevi kötüye kullanmaktan ceza almalarına rağmen davalarının temyiz sürecinde tekrar aynı partiden belediye encümen üyesi seçilerek imar komisyonuna yeniden girdiği görülmektedir (Milliyet Gazetesi, 05.10.2006). Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı ile medyada yakın pozlar veren ve Ankara İl Başkanlığı Kongresine katılan AK PARTİ üyesi bir iş insanının sahibi olduğu güvenlik şirketinin, Ankara Büyükşehir Belediyesine bağlı Ankara Su ve Kanalizasyon İdaresi (ASKİ)'nin çok sayıdaki özel güvenlik ihalelerini açık ihale yöntemi yerine pazarlık usulüyle kazandığı gazetelerde yer almıştır (Cumhuriyet Gazetesi, 06.04.2015).

Seçilen örnekler, hükümetle kurulan ilişkinin sermaye açısından hem düzenleyici çerçeveye (teşvik, düzenleme, denetim vb.) hem de kişisel bağlantıların devreye sokulabildiği informel kanallara uzanan bir hat üzerinde kurulduğunu göstermektedir. Bu nedenle organik bağlar, dönemlere göre aktörleri ve araçları değişse de, kamu gücüne erişim ve kamu kaynaklarının dağıtımı etrafında süreklilik taşıyan bir ilişki biçimi olarak izlenmektedir.

4.2.3.3. Birikim Modeli ve Büyüme Dinamikleri

1960'lı yıllarda uygulamaya konan planlı kalkınmaya dayalı korumacı politikalardan, 1980 itibarıyla kademeli biçimde vazgeçilerek serbest piyasa kurallarını yerleştirmeyi hedefleyen önemli siyasal ve ekonomik düzenlemeler yürürlüğe konmuştur. Ancak 1980 yılında süren siyasi istikrarsızlık, bu kararların uygulanmasına eşlik etmesi öngörülen vergi kanunları ile çalışma hayatını düzenleyen tasarıların yasalaşmasını zorlaştırmıştır**.** Nitekim Bülent Ulusu Hükümet Programında da vurgulandığı üzere (TBMM, 2013: 5947), 12 Eylül askeri darbesi sonrasında piyasa ekonomisi ilkelerini benimseyen (TBMM, 2013: 5952) askeri yönetimin atadığı hükümet, bu yasama tıkanıklığının aşılmasıyla çok sayıda düzenlemeyi hayata geçirebilmiştir.

1983 yılının sonunda göreve gelen ANAP Hükümeti döneminde, serbest piyasa ekonomisinin kurumsallaşması adına ekonomiyi düzenleyen kararların arttığı görülmektedir. Bahse konu Hükümet Programı incelendiğinde, "katı ve dogmatik merkezi planlamanın tamamıyla dışında; sermaye sahiplerinin güçlerini kullanmalarına imkân veren, düzenleyici, yönlendirici ve denge kurucu" bir planlama anlayışının benimsendiği anlaşılmaktadır (TBMM, 2013: 5981). Serbest piyasa ekonomisine eklemlenme sürecinde ve bu yeni dönemin birikim dinamiklerini anlamada ihracat–ithalat rejimi, sanayi ve finans sektörünün dönüşümü ile yabancı sermaye hareketleri belirleyici başlıklar olarak öne çıkmakta; bu unsurların birlikte ele alınmasının Türkiye'nin kendine özgü kapitalistleşme öyküsünü çözümlemek açısından gerekli olduğu değerlendirilmektedir.

24 Ocak 1980 tarihinde 8/182 sayılı Bakanlar Kurulu'nun İhracatı Teşvik Kararı ile yapılan önemli liberalizasyon (serbestleşme) değişiklikleri, ihracatçıların yeni koşullara uyumunda belirli yenilikler içermiştir. İhracata yönelik teşvik belgelerinin düzenlenmesi ve taahhütler karşılığında döviz tahsisi gibi süreçler, 24 Ocak kararlarından 10 gün önce Başbakanlığa bağlı olarak kurulan Teşvik ve Uygulama Dairesi (TUD) tarafından yürütülmüştür (İTO Ticaret Gazetesi, 01.02.1980).

24 Ocak Kararlarının getirdiği bir diğer önemli serbestleşme ise ithalata ilişkindir. Yeni ithalat rejimiyle birlikte ithalatçılar için uygulanmakta olan ve yüzde 50'ye varan teminat bedelleri düşürülmüştür. Ancak bahse konu Karar, aşırı fiyat artışları durumunda piyasanın ihtiyaç duyduğu daralmayı giderecek şekilde hükümete ithalat yapma yetkisi vermekte, ayrıca yerli sanayinin ürettiği mallar için olabildiğince ithalatı engelleyici şekilde liberasyon listelerini düzenleme yetkisi de tanımaktadır (İTO Ticaret Gazetesi, 01.02.1980). 1984 yılında dampingli fiyat uygulamasıyla yerli üreticiye zarar verecek miktar ve koşullarda ithalatın engellenmesi için Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığına da yetki verilmiştir (Milliyet Gazetesi, 11.02.1984).

1980'de yapılan ithalat ve ihracat rejimi değişikleri sonrasında sermaye sahiplerinin hükümetlerden kendi sektörlerine ilişkin farklı istekleri olduğu görülmektedir. İSO'da yapılan toplantıda ihracatçılar, Başbakan Yardımcısı Turgut Özal'dan; ihracat sigortası, limanların modernizasyonu, serbest ticaret bölgelerinin kurulumu, gümrük vergilerinin düşürülmesi gibi taleplerde bulunmuştur. Sanayicilerin isteklerini ise; kredilere erişim için bankacılık sektöründe serbest rekabet şartlarının getirilmesi, özel fonlardan düşük istihdam kredisi, işçi çıkarmaların serbest bırakılması oluşturmaktadır (Milliyet Gazetesi, 18.05.1981).

İhracat ve ithalatı artırmaya yönelik 1980 yılındaki kararların temelinde, Türkiye'nin bunları çok az miktarlarda gerçekleştirmesi yatmaktadır. Ali Koçman, ülkenin ithalatının millî gelire oranının sadece yüzde 13 olduğunu, ihracatı artırmanın yolunun ithalatın da kontrollü bir artışı gerektirdiğini söylerken, ihracat için asıl önemli olanın iç talebin kısılması ile "kendi ürettiğin ve tüketmeyi arzu ettiğin malların başkaları tarafından tüketilmesine tahammül göstermek" olduğunu ifade etmiştir (TÜSİAD, 1980b: 2). Pamukbank T.A.Ş. Genel Müdürü Hüsnü Özyeğin ise "Türk Ekonomisinde Kalkınmanın Finansmanı" başlıklı konuşmasında, ihracata yönelik yatırımlarda sabit yatırım ve işletme sermayesi için gerekli dövizi sağlamak açısından yabancı sermaye ile işbirliğinin önemli olduğunu söylemektedir (TÜSİAD, 1980b: 47). Ancak işleri büyütmenin ve ihracat yapmanın bir yolu olarak görülen yabancı sermaye girişlerinin 1980'lerin sonlarına gelindiğinde istenilen düzeyde olmadığı görülmektedir. Yerli yatırımların da 1980'lerden itibaren istenilen düzeyde değildir. Enflasyonun üzerinde seyreden yüksek kredi maliyetleri yerli sermayenin yatırımlar için ihtiyaç duyduğu ticari kredi taleplerinde yavaşlamaya neden olmuştur (TÜSİAD Görüş Dergisi, Ocak 1990, Sayı:1, C:18 s:18).

1981 yılından itibaren sanayi sermayesinin ihracat odaklı üretim gerçekleştirmesi amacıyla Bakanlar Kurulu'nun 8/2921 sayılı Kararı[36]'yla; kullanılmış, yenilenmiş ve standart dışı yatırım mallarının proje bazında ithal edilmesine izin verilmiştir. Bu Kararla sadece ihracatta kullanılma şartıyla, ithal edilen hammadde ve yarı mamul üreten ve yarı ömrünü yitirmemiş tesislerin ithali izni Teşvik Uygulama Dairesi (TUD) tarafından verilmeye başlanmıştır (Milliyet Gazetesi, 29.08.1981). İhracatın tetiklediği sanayileşme furyası, dönemin Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarı Ekrem Pakdemirli'nin anlatımıyla, Türkiye'nin kese kâğıdı kullandığı, plastik poşetle tanışmadığı bir dönemde, Libya'daki marketlere poşet satmak için İtalya'dan makine ithal edip üretim yapma girişimine kadar uzanmıştır (İSO, 2015: 167).

[36] Resmî Gazete, 28.08.1981, Sayı: 17442.

Yabancı Sermaye Çerçeve Kararnamesi[37], Türkiye'de yabancı sermaye faaliyetlerinin artırılması ve kolaylaştırılması için 24 Ocak 1980 Kararlarıyla birlikte yürürlüğe girmiştir. Ayrıca Türkiye, yabancı sermaye yatırımlarının ülkeye daha fazla gelmesini teşvik amacıyla OECD ülkelerinin 22 Temmuz 1976'da kabul ettiği, Uluslararası Yatırımlar ve Çok Uluslu Şirketler Deklarasyonu'na katılmaya 7 Nisan 1981'de karar vermiştir (TÜSİAD Görüş Dergisi, Mayıs 1981: 4).

1980'li yılların başında özellikle döviz konusunda likidite sıkıntısı çeken Türkiye'nin IMF, ABD, OECD kredileri haricinde arayışları bulunmaktadır. Kredi kanalları dışında döviz sağlamanın temel yolunun ihracat gelirleri ve yabancı sermaye girişi olduğu kabulü, Başbakan Yardımcısı Turgut Özal'ın fon ve petrol gelirleri bakımından zengin Körfez/Arap ülkelerine hem yabancı sermaye çekmek hem de ihracat bağlantılarını geliştirmek amacıyla ziyaretler ve temaslar düzenlemesinde etkili olmuştur (Milliyet Gazetesi, 14.06.1981). Bu ülkelere ait yabancı sermaye ile birlikte 1983 yılından itibaren kurulan özel finans kuruluşları, bahse konu fonların ülkeye getirilmesi için başlatılan ilk girişimlerdir. Ancak İstanbul sermayesinin 1980 öncesi geliştirdiği ortaklıklar ve ihracat ilişkilerinin Avrupa merkezli olması nedeniyle odaklandıkları yabancı sermaye giriş tercihleri Ortadoğu sermayesi yerine Avrupa ülkelerinden yana gelişmiştir. Sanayi sermayesi temsilcileri arasında yabancı sermayenin farklı ülkelerden sağlanabileceğine ilişkin görüşler de bulunmaktadır. Örneğin MÜSİAD Başkanı Erol Yarar, 1980'li yıllarda İslamcı sermaye adıyla birçok ülkenin sermayesinin ürkütüldüğünü, Avrupa ülkelerinin ise bu sermayedarlara güvence vererek milyarlarca doları kendi ekonomilerini kalkındırmak için kullandıklarını söylemektedir (MÜSİAD Çerçeve Dergisi Ekim 1997: 5).

1981 yılında doğrudan yabancı sermaye girişi 35 milyon dolara ulaşmışken 1990 yılında bu tutar bir milyar dolara ulaşmış, 1980 yılında yabancı ortaklı 78 firma faaliyet gösterirken 1990 yılında bu sayı 5000'e ulaşmıştır (İSO, 2015: 173). Özellikle 1986 yılından itibaren ANAP Hükümeti döneminde yabancı sermayeye ilişkin teşvik düzenlemelerinin yatırımın yaklaşık % 50'sine varan hibe destekli Kaynak Kullanımı Destek Primi'ni (KKDP) de içermesi, kalkınmada öncelikli bölgeler, organize sanayi bölgeleri, eğitim, sağlık, turizm gibi özel önem taşıyan sektörlerde yatırım patlamasına neden olmuş, İstanbul merkezli sermayenin dışında Muğla, Antalya, Denizli, Malatya, Çorum, Karaman gibi Anadolu şehirlerine kaymasını sağlamıştır (İSO, 2015: 173).

Sanayi ve ticarette 1980'den itibaren devam eden serbestleşme süreci 1989'a gelindiğinde sermayeye erişim açısından sorunları beraberinde getirmiştir. Bu nedenle finansal serbestleşmenin bir parçası ve fonlara yatırım yapan yabancı sermayeyi çekmek için sermaye

[37] Resmî Gazete, 25.01.1980, Sayı: 16880.

hareketlerinin serbest bırakılmasına yönelik yasal düzenlemeler yürürlüğe girmiştir. Ancak bu düzenlemeler yüksek faiz, düşük kur politikasını da beraberinde getirerek kısa vadeli sermaye akışkanlığını ve spekülatif kazancı da beraberinde getirmiştir. Bu durum mevcut siyasi istikrarsızlıklarla birlikte 1990'lı yıllarda ekonomik krizlerin süreklilik kazanmasına neden olmuştur. Büyük sermayenin etkilendiği ancak ekonomik teşvik ve sübvansiyonlarla tolere edebildiği bu dönemde küçük ve orta büyüklükteki sermaye sahipleri ise istedikleri desteğe erişimde güçlükler yaşamışlardır. 1998 yılının sonunda hükümet tarafından hazırlanan ekonomik destek paketinde bulunan Eximbank kredisi, KKDF indirimi ve teminat mektubu gibi desteklerden küçük işletmelerin ölçekleri nedeniyle yararlanamadığı görülmektedir (Milliyet Gazetesi, 15.12.1998). Gaziantep Sanayi Odası Başkanı Nejat Koçer, 1,2 milyon nüfusa sahip Gaziantep'te 110 bin kişilik istihdamın yüzde 10'unun bir ay gibi kısa sürede işten çıkarıldığını, Anadolu için istikrar noktası olan Gaziantep'in tehlikeli bir sürece girdiğini belirtmiştir. Koçer, vadesinden önce geri çağırılan kredilerin iş insanlarını zora soktuğunu, bankalarla ilişkilerin kriz noktasında bulunduğunu söyleyerek ülkede sanayiden çok bankacılık krizinin olduğunu belirtmiştir (Milliyet Gazetesi, 08.12.1998).

1990'ların başına kadar büyük sermayenin dışında kalan ve teşviklerden yeterli düzeyde yararlanamayan küçük sermayenin temsilcisi kimliğiyle MÜSİAD, kendi girişimci profilini tanımlarken ihracatçı kimliğine vurgu yapmaktadır. Bu tanımlamada; devlet aygıtından kopuk ve bağımsız, Anadolu'dan çıkıp kendi dinamikleriyle kişisel atılımlar yapan ve 1980'lerin ortalarından itibaren Turgut Özal tarafından ihracatı destekleme politikaları çerçevesinde maddi ve manevi desteklenerek Ortadoğu'ya, Rusya'ya, Kuzey Afrika'ya mal satarak ülke ekonomisini ve kendi firmalarını büyüten girişimciler bulunmaktadır (MÜSİAD, 2005a: 16).

TİSK Başkanı Refik Baydur, finans sektörünün yalnızca holdinglerin kendi finansman ihtiyacını karşılayan bir araç gibi çalışmaması**,** Türkiye ölçeğinde reel ekonomiye hizmet üreten bir yapı olarak işlemesi gerektiğini vurgulayarak holding–banka ilişkisine mesafeli tutumunu dile getirmiştir (Milliyet Gazetesi, 08.12.1998). Nitekim DPT'nin bankacılık sektörüne ilişkin raporuna yansıyan bulgular da bu eleştiriyi destekler niteliktedir: bankaların kullandırdığı kredilerin bilançolar içindeki payı 1997'de %45,5 iken 1998'de %37,5'e gerilemiş, buna karşılık bankalar reel kesime kredi aktarmak yerine menkul kıymet portföylerinin çok büyük bölümünü (yaklaşık %81) kamu menkul kıymetlerine yönlendirmiştir (Milliyet Gazetesi, 09.02.1999).

1999 yılında ihracat %7,2, ithalat ise %20 oranında daralmış, dış ticaret açığı %37 oranında azalarak 8,5 milyar dolara inmiştir (TÜSİAD, 1999: 4). Ancak 1990'ların sonu, iş insanlarının yüksek faizden en yoğun biçimde şikâyet ettikleri bir döneme işaret etmektedir.

Sakıp Sabancı, faiz oranlarını **"**anormalin anormali" olarak nitelendirirken; Boyner Holding YKB Osman Boyner, bu koşullarda ayakta kalmayı "Türk müteşebbisinin kabiliyeti" şeklinde yorumlamaktadır. Komili Holding YKB Halis Komili ise, yüksek faizin birçok iş insanını **risk** almaktan ve iş yapmaktan kaçınır hâle getirdiğini ifade etmiştir (Milliyet Gazetesi, 22.01.1999). Bu nedenle sermaye kesiminin reel üretimden kaçınarak yatırımlarını finans sektörü başta olmak üzere başka alanlara kaydırdığı görülmektedir. İSO Başkanı Hüsamettin Kavi, 1998 yılında Türkiye'nin en büyük sanayi şirketlerinin bulunduğu İSO 500 listesindeki toplam gelirlerin %87,7'sinin faaliyet dışı gelirlerden oluştuğunu, bunun hemen hemen 1999 için de geçerli olduğunu söylemiştir. Kavi, faizlerin 2000 yılından itibaren inmeye başlamasıyla faizden para kazanamayan sanayicinin üretime döneceğini, şirketlerin bilançolarının üretim ekonomisine geçiş sürecinde daha etkin ve kârlı hale geleceğini açıklamıştır (Milliyet Gazetesi, 01.05.2000).

Finans sermayesinin Türkiye'de ihracat ve sanayi sermayesiyle yoğun ilişkili olduğu görülmektedir. Ancak bu ilişki genellikle bankacılık sektörünün sanayi sermayesini kontrol etmesi/yönlendirmesi üzerine kuruludur. Bu kontrol gücünün kaynağını ise sanayinin ihtiyaç duyduğu kredi talepleri oluşturmaktadır. 1980'lerden başlayarak hemen hemen bahse konu üç dönemin tamamını kapsayacak şekilde bu ikili sermaye kesiminin gerilim içerisinde oldukları görülmektedir. 1991 yılında İSO Başkanı Memduh Hacıoğlu, dönemin Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı Tansu Çiller'i eleştirerek, KİT'lerin kamu kaynaklarıyla ayakta tutulduğu bir dönemde sanayi kesiminin kaynaklara erişemediğini ve birçok sermaye sahibinin yüksek faiz oranları nedeniyle mevcut faaliyetini sonlandırarak bu rantiye grubuna katıldığını söylemektedir (MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Eylül 1992: 5). Bankacılık sektöründe ortaya çıkan ve 24 bankanın iflasıyla sonuçlanan süreçte finans sermayesi kesimindeki bozulmaya dikkat çekerek acil reform talep eden MÜSİAD; Bankacılık Kanun Tasarısının düzenlenmesinde bankaların mali durumu ile ilgili haberlere yayın yasağı ve ağır cezalar getiren maddelerin kaldırılmasını, Bankacılık Denetleme ve Düzenleme Kurulu (BDDK) üyelerinin hükümet tarafından atanması yerine Radyo ve Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) ve Rekabet Kurulu gibi TBMM yapısını yansıtacak şekilde seçilmesini istemiştir (MÜSİAD, 2000: 54).

2001'de kriz koşullarında reel sektör–finans sermayesi ilişkisinin kısır döngü görünümünü sürdürdüğü anlaşılmaktadır. TÜSİAD Başkanı Tuncay Özilhan, bu döngünün başlangıç noktasında iç pazarda daralan talep ile artan iç borç baskısının reel sektörün finansmana erişimini zorlaştırdığını vurgulamaktadır. Talebin kısılmasıyla birlikte istihdamın ve reel ücretlerin olumsuz etkilendiğini; sıkıntıları derinleşen reel sektörün ise özellikle tahsil

edilemeyen alacaklar nedeniyle, henüz rehabilitasyon sürecindeki bankacılık sistemi üzerinde ek bir baskı yarattığını belirtmektedir (TÜSİAD, 2001: 4).

Türkiye'deki ihracatın ve ithalatın daralma yaşadığı 1990-2002 döneminde yabancı sermayenin ciddi taleplerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Türkiye'de özellikle petrol ve doğalgaz boru hatları gibi enerji alanlarında yatırım yapılmasını sağlamak amacıyla 1999 yılında Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından gündeme getirilen (Milliyet Gazetesi, 22.06.1999) ve şirketler ve devletler arasındaki ticari uyuşmazlıkta görev yapması istenen uluslararası tahkim yasası talebi 2001 yılında karşılanmıştır.

1990'ların başına kadar hızlı bir ivmeyle süren ihracat; artan siyasi istikrarsızlık, kamu harcamalarındaki dengesizlik ve likidite sıkıntısı sonucu ekonominin durgunluğa girmesinden olumsuz etkilenmeye başlamıştır. 1994 krizinin etkileri 1995 yılında alınan istikrar programına rağmen sanayi üretimi uzun dönemli büyüme eğrisini yakalayamamıştır (TÜSİAD, 1996: 7). 1990'lardan itibaren devam eden ekonomik istikrarsızlıklar, uluslararası kuruluşların istekleri paralelinde dünya kapitalizmine uyum sağlayacak reform niteliğindeki yasal düzenlemelerle 2001 yılında rayına oturtulmaya çalışılmıştır. IMF ve Dünya Bankası'ndan alınacak krediler karşılığında yürürlüğe konulması istenen Uluslararası Tahkim, Telekom'un özelleştirilmesi, şeker, tuz ve tütüne ilişkin düzenleme, MB ve bankacılık, kamulaştırma gibi bir dizi yasal düzenlemeyle birlikte ihracat ve sanayi başta olmak üzere sermaye kesimi, belirsizlikten kurtularak 2002 yılından itibaren toparlanma sürecine girmiştir. Sanayi sermayesi bu dönemde hem üretimi hem de ihracatı yükseltecek arayışlar içerisinde olmuştur. MÜSİAD Başkanı Ömer Bolat, 2002'de 36 milyar dolar olan ihracatın 2004 yılı sonunda 60 milyara ulaştığını, ancak 2002'de 36 milyar dolar olan ithalatın 90 milyar dolara yükseldiğini, bunu değiştirmenin tek yolunun "fason ihracat, marka ithalat" yerine "marka ihracat, fason ithalat" olduğunu söylemektedir (MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Eylül 2004: 4).

2003 yılı sonrası, sermaye yoğun sektörlerde üretimin ve ihracatın artmaya devam ettiği bir dönemdir. Otomotiv, elektrikli makine ve cihaz, teçhizat sektörlerinin toplam imalat sanayi içerisindeki payı %40'a ulaşmış, taşıt araçları sektöründe 14 milyar doları aşmıştır (TÜSİAD, 2007b: 7). Bu göstergeler ışığında TÜSİAD'ın, 2007 seçimleri sonrasını "yüksek büyüme evresinin ikinci başlangıcı" olarak okuyarak, büyümenin iç talep–dış talep arasında daha dengeli bir hatta taşınmasını hedeflediği anlaşılmaktadır. Bu hedefin gerçekleşebilmesi için TÜSİAD, ürün ve hizmetlerin dış pazarlarda rekabet gücünün artırılmasıyla ve bunun da ihracat sepetinde çeşitlenme sağlanmasıyla mümkün olacağını savunmaktadır (TÜSİAD, 2007a: 2). Aynı açıklamada TÜSİAD, 2002-2007 yıllarında makro ekonomik istikrar yoluyla sağlanabilecek başarıların doğal sınırına ulaştığını vurgulamaktadır. Bundan sonraki yıllarda

dış talepten ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından daha fazla pay almasını sağlayacak bir ekonomik yapının yoğun yapısal reformlar sayesinde gerçekleşebileceğini savunan TÜSİAD, ekonomik kurumlara duyulan güvenin artırılmasını, IMF destek programı ve AB uyum sürecinin gerektirdiği piyasa mekanizmalarını tesis edici yönde reformlar yapılmasını talep etmektedir (TÜSİAD, 2007c: 2).

Bankacılık ve reel sektör arasında devam eden gerilimlerin 2008 krizi sonrasında devam ettiği görülmektedir. İSO Başkanı Tanıl Küçük, Türkiye'de üretim ve istihdamın devam etmesi ve krize girmemesi için reel sektörün kredi musluklarının kesilmemesi gerektiğini söyleyerek böylesine bir kriz ortamında kamu bankaları tarafından kredileri geri çağırmanın yanlış olduğunu ifade etmiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 28.01.2009).

TÜİK'in yayınladığı Ocak 2009 Aylık Sanayi Üretim Endeksine göre hemen hemen bütün sektörlerde (imalat: %24,2, sermaye malı; %44,6, dayanıklı tüketim: %25,4, elektronik: %55,7, büro makineleri ve bilgisayar: %32,1) düşüş görülmektedir. Bu veriler karşısında İTO YKB Tanıl Küçük, sözün bittiği noktada olduklarını, artık rakamların konuştuğunu ve krizin ciddiyetini yansıttığını söylemektedir (Cumhuriyet Gazetesi, 10.03.2009). Aynı dönemde TOBB Başkanı Rifat Hisarcıklıoğlu da 2008 yılında Dünya'da başlayan finansal krizin Türkiye'deki reel sektörün üzerindeki borç yükünü artırdığını, serbest piyasa ekonomisinin sona ererek kurallı piyasa ekonomisi döneminin başladığını, kementin sanayicilerin boynunda olduğunu söylemiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 24.09.2008).

Yerli sanayi sermayesinin bazı sektörlerde uluslararası tekelleşmenin etkilerinden olumsuz etkilendiği, sermaye kesiminin bu etkilere karşı devlet koruması istediği görülmektedir. Örneğin Deva Holding YKB Philipp Haas, Türkiye'nin üretim standartları ve kalite denetimlerinin AB tarafından tanınmadığını, Türkiye'nin ilaç sektöründe ithalatının yılda 5,6 milyar dolar olmasına karşın ihracatının 400 milyon dolar olduğunu belirterek Hükümetin bu duruma karşı, karşılıklılık ilkesiyle cevap vermesini talep etmiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 13.11.2012).

Türkiye'nin ihracat yapısı 1970'lerde tarımsal ürün ağırlığından, 1980'lerde tekstil ve hazır giyim gibi emek-yoğun sektörlere; 1990'ların ortalarından itibaren ise makine ve otomotiv gibi orta teknoloji alanlarına doğru evrilmiştir. Bununla birlikte 2010'lara gelindiğinde temel sorun, üretim ve ihracattaki bu dönüşüme rağmen yüksek katma değerli yeni ürünlere yönelmek yerine, gelişmiş ülkelerin değer zincirlerinde ihtiyaç duyduğu daha düşük katma değerli ara/yan ürünleri ihraç etme eğiliminin sürmesidir (TÜSİAD, 2011c: 19).

Yabancı sermayenin doğrudan yatırımlar konusunda Türkiye'ye ilgisinin 1990'ların başından itibaren azalarak, yatırım fonları ve sermaye piyasası aracılığıyla dolaylı olarak giriş

yaptıkları görülmektedir. MÜSİAD bunun nedenini, Gümrük Birliği'ne aday ülke olması nedeniyle yatırım yerine Türkiye'den ihracatın tercih edilmesinde, yabancı sermayenin yatırımlarını Doğu Avrupa ve Çin gibi bölgelere yönelerek yapmasında görmektedir (MÜSİAD, 1994: VI). 2002 yılı sonrasında yabancı sermayenin ilgisinin bankacılık, aracı kurum ve sigorta sektörlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Hazine Müsteşarlığının tespit ettiği 12 piyasa yapıcı bankadaki yabancı ortaklık oranının yüzde 50'yi bulduğu, Akbank, Fortisbank, Finansbank, İş Bankası, Yapı Kredi Bankası, Vakıfbank'ın da aralarında bulunduğu İMKB'de işlem gören bankaların halka açık kısımları da dikkate alındığında yabancıların piyasa yapıcılığındaki oranının yüzde 60'ı aştığı tespit edilmiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 02.04.2009). 2005 yılında Ülker Grubunun sahibi olduğu Family Finans'ın, Boydak Grubunun kontrolü altında bulunan Anadolu Finans ile birleşme kararı sonrasında açıklama yapan Family Finans Kurumu Başkan Vekili Ali Doğan, bu kararı yabancı sermayeye karşı yerli sermaye olarak ayakta kalma mücadelesi olarak tanımlamıştır. Doğan, grup olarak yabancı sermayeye karşı olmadıklarını ancak son günlerde yabancı sermayenin finans piyasalarında etkinlik kazandığını ve piyasanın yabancılarının eline geçtiğini söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 25.05.2005).

2010 yılında Başbakan Yardımcısı ve Devlet Bakanı Ali Babacan'ın, ekonomide sıcak para ağırlıklı bir yapının olduğu, doğrudan yatırımların azalarak kısa vadeli kaynakların Türkiye'ye girdiği yönündeki açıklaması (Cumhuriyet Gazetesi, 24.11.2010) da düşünüldüğünde, yabacı sermayenin 1980'li yıllardaki doğrudan yatırım isteksizliğinin tüm dönemler süresince devam ettiği görülmektedir. Uluslararası varlık yönetimi kuruluşu Merrill Lynch Baş Yatırım Danışmanı Gary Dugan İstanbul'da yaptığı açıklamada, küresel ekonominin zayıflaması nedeniyle gelişmekte olan piyasalardaki tüm yatırımcıların kendi evine geri döndüklerini, bu stratejinin yüksek getirili ancak temerrüde düşme riski olan Türkiye için de geçerli olduğunu söylemiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 28.01.2009). Yabancı sermayenin finans sektöründe yoğun piyasa yapıcı etkisi, 2010 yılında Gezi Parkı Olayları sonrasında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan tarafından faiz lobiciliğiyle ilişkilendirilmiş ve bunlara ders vermek için halkın kamu bankalarına geçmesi istenmiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 11.06.2013).

4.2.3.4. Sermaye Kesimleri Arasındaki Rekabet

1980 öncesinde ithal ikameci sanayileşme stratejisinin önemli dayanaklarından biri olan karma ekonomi politikasında, KİT'lerin devlet destekli piyasaları baskılama gücü özel sektör tarafından rekabette en önemli sorun olarak algılanmıştır. Ancak 1980 yılından itibaren serbest piyasa ekonomisine ilişkin yasal düzenlemeler, rekabetin tarafı olarak devletin korumacı

etkinliğinin azalmasına, özel sektörün hem kendi arasında hem de ihracatta oldukça fazla piyasa aktörüyle karşılaşmasına neden olmuştur.

24 Ocak 1980 Kararlarından sonra Türk lirasının devalüe edilmesi ve yüksek enflasyon, Bülent Ulusu Hükümeti döneminde finans sektöründe rekabet olgusunun yoğun yaşanmasına neden olmuştur. Bankalar Kanunu'na tabi kuruluşlar ile halk arasında "banker" olarak bilinen ve özel kanunlarla mevduat toplayarak faizden para kazanmak için ödünç para verme işleriyle yetkili kılınan kuruluşlar arasında başlayan yüksek faiz rekabeti ve bu kuruluşların sayısının 800'ü aşması sonucu Hükümet, 2520 sayılı Kanun[38]'la yasal düzenleme gerçekleştirmiştir. Bu düzenleme, Bankalar dışındaki kuruluşların Maliye Bakanlığı'ndan ruhsat alması ve verilecek faiz oranlarının denetlenmesi zorunluluğunu getirmiştir. Bu yasal düzenlemeye uyum sağlayamayan ve kısıtlamalar karşısında iflas eden bankerler sonrasında, piyasada bankalar arasında rekabet devam etmiştir. Önce aralarında centilmenlik anlaşması yapan bankalar, sonrasında mevduat toplamak amacıyla bu anlaşmayı bozarak rekabete devam etmişlerdir (Milliyet Gazetesi, 06.06.1982). 1982'de yüksek faiz nedeniyle iflas eden bankerler ile mali durumu kötüye giden bankaların kurtarılması konusunda Maliye Bakanı Adnan Başer Kafaoğlu'nun İSO Meclisindeki konuşmasında ilk kurtarılacak kurumların bankalar olduğunu açıklaması, sert eleştirilere uğramıştır (Milliyet Gazetesi, 18.02.1983).

Finans ve sanayi sermayesi arasında başlayan bu çekişme ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. İSO YKB Nurullah Gezgin, dünyanın hiçbir yerinde sanayicinin yüzde 70 kredi faiziyle ihracat yapamayacağını söylerken, Sakıp Sabancı ise hükümetler tarafından verilen teşvik belgesinin yeterli olmadığını, tahsis edilen rakamların gerçekleşme oranlarına bakmanın daha doğru olacağını belirtmiştir (Milliyet Gazetesi, 17.05.1985).

1980 sonrasında dışa açılmanın yarattığı rekabet basıncı, özellikle ihracat ve ithalat ekseninde belirginleşmiştir. Sermaye kesimi iç pazardan dış pazarlara yönelirken, ihracatta karşılaşılan engeller ve ithalat kotalarıyla sağlanan korumanın zayıflaması, daha önce deneyimlenmeyen bir rekabet ortamını beraberinde getirmiştir. İhracata istekli üreticiler, AET ülkelerinin anti-damping vergileri ve ithalatı kısıtlayıcı uygulamaları karşısında devletten koruyucu tedbir talep etmiş; Yaş Meyve ve Sebze İhracatçıları Birliği Başkanı Yaşar Ünal ile AKBA Tekstil İhracat Pazarlama Genel Müdürü Orhan Öğüt, hükümetin AET'ye karşı izlediği aşırı liberal çizgiden vazgeçerek daha aktif girişimlerde bulunmasını istemiştir (Milliyet Gazetesi, 27.02.1984; 08.06.1984).

Sanayi sermayesinin rekabet bağlamında endişe duyduğu bir diğer alan, doğrudan yatırımlarla Türkiye'de üretime geçen yabancı sermaye olarak öne çıkmaktadır. Nitekim

[38] Resmî Gazete, 15.09.1979, Sayı: 17459.

1989'da yabancı sermayeye ilişkin düzenlemelerin ardından Jumbo Madeni Eşya Sanayi A.Ş. Genel Müdürü Erdoğan Tezcan, Türk sanayicisinin Avrupa'nın yerleşik sanayisiyle pazardan pay alabilmesi için hammadde ve ara mallarında gümrük indirimi ile koruyucu önlemlerle desteklenerek büyütülmesi gerektiğini vurgulamış; aksi halde hazır pazara sahip firmaların sınırlı bir yatırımla (örneğin birkaç makine getirerek) yerli şirketleri zorlayıp satın alma yoluna gidebileceği endişesini dile getirmiştir (Milliyet Gazetesi, 15.08.1989).

Otomotiv sektöründe yerli sanayinin korunmasına dönük talepler, ithalatın serbestleşmesiyle birlikte daha görünür hâle gelmiştir. Renault Genel Müdürü Mehmet Atsan, Tofaş Genel Müdürü Gökçe Bayındır ve OSD Başkanı Ahmet Biabir yerli üreticinin stok, yatırım ve risk üstlendiğini vurgulayarak rekabet gücü oluşana kadar otomobil ithalatının kısıtlanmasını savunurken; Sanayi ve Ticaret Bakanı Cahit Aral yerli firmalara "biraz daha pahalı ama kaliteli" üretim önerisinde bulunmuş, Suzuki Türkiye Distribütörü Ural Hakverdi ise yerli sanayiyi koruma adına halka kalitesiz ürün sunmanın rasyonel olmadığını belirtmiştir (Milliyet Gazetesi, 16.12.1985). İthal otomobilin pazar payının artmasıyla Alfa Romeo Türkiye Distribütörü Orhan Yüce, yerli üreticilerin vergi ve fon artışı talep ettiğini; ancak yerli üretim kapasitesinin talebi karşılamadığını dile getirmiştir (Milliyet Gazetesi, 09.04.1987). Benzer biçimde Dış Ticaret Derneği Başkanı Mustafa Süzer de kimi yerli üreticilerin ihracat teşviklerine rağmen iç pazarın "tatlı" cazibesine yöneldiğini, bu nedenle teşviklerin koşulları ve etkilerinin sorgulanması gerektiğini ifade etmiştir (Milliyet Gazetesi, 06.12.1986).

1983'te ANAP Hükümeti döneminde yasal zemine kavuşturulan özel finans kuruluşlarının kâr payı esaslı faaliyetleri, serbest piyasa düzeninde bankacılık alanında yeni bir rekabet başlığı yaratmıştır (Milliyet Gazetesi, 12.08.1996). Faizsiz "kâr payı ortaklığı" modeli, özellikle Konya merkezli bazı holdinglerin faiz kavramını ikame eden bir söylemle, yasal bankacılık sistemi dışında geliştirdikleri kurallar üzerinden yurt içi ve yurt dışındaki Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarından fon toplayarak sermaye biriktirmelerine imkân vermiştir. Nitekim 1990'ların ortasında Koç Holding'in ödenmiş sermayesinin 14 trilyon lira olduğu bir dönemde Kombassan'ın sermayesini 20 trilyondan 29 trilyona yükseltmesi (Milliyet Gazetesi, 03.09.1996) ve JET-PA'nın sermayesine ilişkin yüksek tutarlı beyanlar (Milliyet Gazetesi, 03.02.1999) bu görünürlüğü artıran örneklerdir. Bununla birlikte, denetimsiz fon toplama pratikleri çok sayıda mağduriyet üretmiş; 19.12.1999'dan itibaren Bankacılık Kanunu'nda yapılan değişikliklerle bu alanın çerçevesi sıkılaştırılmış, 2005 tarihli 5411 sayılı Bankacılık Kanunu[39] ile yapı Katılım Bankası statüsü altında bankacılık sistemine dâhil edilmiştir.

[39] Resmî Gazete 01.11.2005, Sayı: 25983.

Otomotiv sektöründeki ithalatçı-yerli sanayici rekabetinin dönemin tamamını kapsayacak şekilde sürdüğü görülmektedir. 1992 yılında Mercedes Benz Türk A.Ş., Otobüs üretiminde yabancı firmalara karşı devletten koruma talep etmiş (Milliyet Gazetesi, 07.03.1992), 1996 yılında ise Hükümetin bedelsiz yabancı otomobil ithalatı düzenlemesi karşısında ise Koç Holding YKB Rahmi Koç'tan yerli üretimin azalması (Milliyet Gazetesi, 23 Kasım 1996) konusunda sert açıklamalar gelmiştir. 2009 yılında yapılan ÖTV indirimi düzenlemesi sonrasında ise Isuzu Anadolu Satış Pazarlama Direktörü Fatih Tamay, 1600 cc motor hacmi ve altındaki ÖTV düzenlemesinin Türk sanayisine kazanç getirmediğini ve ithalatçılara yaradığını (Cumhuriyet Gazetesi, 24.11.2009) söylemiştir.

Otomotiv dışında diğer sektörlerde de yabancı sermayenin dahil edildiği rekabet tartışmaları mevcuttur. Kamuoyunda Galataport olarak bilinen liman işletmeciliği ihalesinde yabancı sermayeye tanınan haklar konusunda Koç Holding Şeref Başkanı Rahmi Koç, Tüpraş'ın özelleştirme ihalesine atıfta bulunarak "Bize Tüpraş'ta parayı 1-2 sene içinde öde deniyor. Galataport'ta ise 49 yıla yayılıyor. Şartları bilseydim ben de girerdim" eleştirisinde bulunmuştur. Koç'un bu tepkisi karşısında dönemin Ulaştırma ve Altyapı Bakanı Binali Yıldırım, ihaleden sonra konuşmanın oyunbozanlık olduğunu söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 26.09.2005). Bahse konu tartışmaya Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı Ali Babacan da, yerli ve yabancı sermaye ayrımı yapmadıkları, Türkiye'de "yabancılar keşke olmasaydı da işleri aramızda ucuza halletseydik" yaklaşımına sahip yatırımcılar olduğu sözleriyle katılmıştır (Milliyet Gazetesi, 26.09.2005). Türkiye Deri Konfeksiyoncuları Derneği (TDKD) Başkanı Mehmet Ali Dinç de 2011 yılında Türkiye'ye 800 bin adet deri mont ithal edildiğini, bu miktarın yerli üretim tarafından yapılması halinde kapanan 300 firmanın açılabileceğini ve on bin kişinin istihdam edilebileceğini (Cumhuriyet Gazetesi, 29.04.2012) belirtmiştir.

2003 sonrası dönem incelendiğinde yabancı sermaye kaynaklı birleşme, satın alma ve ortaklıkların yoğun olduğu görülmektedir. 1995-2004 yılları arasında yıllık 1,4 milyar dolar olan uluslararası doğrudan yatırım girişinin, 2005 yılında 10 milyar dolara yükseldiği, 2007 yılında 22 milyar dolara çıktığı, 2010 yılında 9,1 milyar dolara indiği, 2016 yılında ise 12,2 milyar dolar olduğu görülmektedir (YASED, 2017: 1). Yabancı sermaye girişlerinin finans ve sigortacılık, sanayi, toptan ve perakende ticaret alanlarında öne çıktığı görülmektedir. Yabancı yatırımcılar tarafından genellikle orta ölçekli işletmelere ilgi gösterildiği, yıllık ortalama 240 adet birleşme ve satın alma işleminin gerçekleştiği görülmektedir (YASED, 2016 5). Bu görünüm bahse konu dönem içerisinde yerli sermaye karşısında yabancı sermaye ile ortaklık kurmuş büyük firmaların sayısında önemli bir artışa işaret etmektedir.

2003 yılı sonrasında hem TÜSİAD hem de MÜSİAD, üyelerinin ihracat kapasitesini arttırmaya yönelik olarak organizasyon yapılarında genişlemeye gitmişlerdir. TÜSİAD; Dubai-Körfez, Londra, New York, Çin Ağı-Şanhay ağ yapılanmalarını kurmasının yanı sıra AB-Brüksel, Washington, Berlin ve Paris Temsilcilikleriyle üyelerinin uluslararası piyasa ve iş arayışlarında irtibat noktaları kurmuştur. MÜSİAD da benzer şekilde Afganistan, Arjantin, İsviçre, Avusturya, Fransa, İran, Irak, KKTC[40] gibi ülkelerde yurt dışı temsilcilik ve şubeler kurarak üyelerine ihracat konusunda imkanlar sunmaktadır.

Yabancı sermayenin korunup kollanma isteklerini, kendi ülkelerinin en üst düzey siyasetçileri aracılığıyla Türk hükümetlerine ilettiği görülmektedir. Gümrük Teftiş Kurulu'nun incelemesi (Milliyet Gazetesi, 11.03.2005) sonrasında üç İngiliz alkollü içecek üreticisi firmanın free shoplara 60 dolara sattığı viskiyi iç piyasaya sokarken 20 dolardan göstermesi sonrasında 500 milyon dolar civarında vergi cezasıyla yargılanmaları sırasında dönemin İngiltere Başbakanı Tony Blair, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'a 27 Haziran 2006 tarihinde bir mektup yazarak davanın Danıştay'da şirketlerin aleyhinde sonuçlanması halinde yüksek vergi nedeniyle şirketlerin Türkiye'deki işlerinin kapanabileceği, bunun hem İngiltere'den hem de AB'den Türkiye'ye gelecek yatırımları olumsuz etkileyebileceği uyarısında bulunmuştur (Milliyet Gazetesi, 28.10.2006).

AK PARTİ hükümetlerinin Çin gibi Uzakdoğu ülkeleri başta olmak üzere yoğunlaşan ithalat dalgasına karşı sanayi sermayesinin korunmasına yönelik çok sayıda tedbir aldığı görülmektedir. Bu tedbirler kota, kayıt sistemi, ilave gümrük vergileri, anti-damping soruşturmaları, kalite standartları gibi uygulamalar yoluyla gerçekleşmiştir. Bu uygulamaların yasal düzenlemeleri şunlardır: İthalatta Gözetim Uygulanması Hakkında Karar (2004/7304) ile İthalatta Korunma Önlemleri Hakkında Karar (2004/7305)[41], 4458 sayılı Gümrük Kanununda[42] 2003-2016 yılları arasında 11 Kanun, 2 KHK, 2 Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Tebliği ve 2 Anayasa Mahkemesi tarafından gerçekleştirilen değişiklik, Yıllık olarak güncellenen İthalat Rejimi Kararları, 4703 sayılı Ürünlere İlişkin Teknik Mevzuatın Hazırlanması ve Uygulanmasına Dair Kanun[43] kapsamında Gümrük ve Ticaret Bakanlığı tarafından çıkarılmış çok sayıda tebliğ, Teknik Düzenlemeler Rejimi Kararı (2013/4284)[44], Ticaret Bakanlığı tarafından yayınlanan Ürün Güvenliği ve Denetimi Tebliğleri.

2003 sonrası dönemde inşaat sektöründeki rekabetin varlığı dikkat çekmektedir. 1980'lerden itibaren Türkiye'de başat sektör olarak öne çıkan inşaat sektöründe kamu kuruluşu

[40] https://www.musiad.org.tr/icerik/subeler-15 (erişim tarihi: 21.12.205).
[41] Resmî Gazete, 29.05.2004, Sayı: 25476.
[42] Resmî Gazete, 04.11.1999, Sayı: 23866.
[43] Resmî Gazete, 11.07.2001, Sayı: 24459.
[44] Resmî Gazete, 22.02.2013, Sayı: 28567.

olan Toplu Konut İdaresi Başkanlığı (TOKİ) oyun kurucu rolündedir. TOKİ'nin varlık sebebinin yasal dayanağı olan ve 1984 yılında çıkarılan 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu[45] Türkiye'de inşaat sektörünün gelişimini izleme açısından önemli veriler içermektedir. Bahse konu Kanun maddeleri; 1984-1989 yılları arasında 6, 1990-2002 yılları arasında 4, 2003-2016 yılları arasında ise 17 kez yasal düzenlemeyle değiştirilmiştir. Ancak bu Kanun'un dışında Türkiye'deki inşaat sektörünü rekabetçi hale getirici ve TOKİ'yi güçlendiren başka yasal düzenlemelerin olduğu da görülmektedir[46].

Mevcut durumu ile TOKİ, inşaat sektörünü proje ve kredilerle destekleyen; kendi imar planlarını yapabilen ve geniş arsa varlığına sahip güçlü bir aktör konumundadır. Bu aktörün sağladığı imkân ve fırsatlardan yararlanma arzusu, özel inşaat sermayesi içinde rekabeti yoğunlaştırmış; konut üretiminde belirgin bir artışı tetiklemiştir. Kalkınma Bakanlığı 11'inci Kalkınma Planında (2019-2023) bulunan Konut Politikaları Özel İhtisas Komisyonu Raporuna göre 2007-2017 yılları arasında Türkiye'de 6,5 milyon konut üretimi gerçekleştirilmiş, yapı izin sayısı 2002 yılında 161.920 iken 2017 yılında 1.316.023'e yükselmiştir[47].

Bu bulgular, 1980–2016 boyunca sermaye kesimleri arasındaki rekabetin; dışa açılma, finansallaşma ve kamu otoritesinin yeniden ölçeklenmesiyle birlikte sürekli yeniden kurulduğunu göstermektedir. Rekabetin yönü dönemsel olarak değişmekle birlikte, temel gerilim hatları yerli–yabancı sermaye, sanayi–finans sermayesi ve kamu kaynaklarına/kurumsal düzenlemelere erişim üzerinden şekillenmiştir. Genel olarak rekabet, 1980 sonrası serbestleşmeyle birlikte firmalar arası bir fiyat/ürün yarışının ötesine geçerek, düzenleyici çerçeveye erişim ve kamu kaynaklarının dağıtımı üzerinden de biçimlenmiştir denebilir.

4.2.4. Piyasa İçi ve Piyasa Dışı Kazanç Biçimleri

Piyasa içi ve piyasa dışı kazanç biçimlerine ilişkin olguların, 1980 sonrasında karaborsa, stokçuluk, vergilendirilmemiş kazanç, yolsuzluk, rüşvet, kara para aklama, klientalist ilişkiler,

---

[45] Resmî Gazete, 17.03.1984, Sayı: 18344.

[46] TOKİ'nin kendi imar planlarını hazırlamasını sağlayan, 5161 sayılı "Toplu Konut Kanunu'nda ve Genel Kadro Usulü Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Eki Cetvellerinin Toplu Konut İdaresi Başkanlığına Ait Bölümünde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun (Resmî Gazete, 15.05.2004, Sayı: 25460); Hazine arazilerinin bedelsiz olarak TOKİ'ye devredilmesini kolaylaştıran 5273 sayılı "Arsa Ofisi Kanunu ve Toplu Konut Kanunu'nda Değişiklik Yapılması ile Arsa Ofisi Genel Müdürlüğünün Kaldırılması Hakkında Kanun (Resmî Gazete, 08.12.2004, Sayı: 25671); Kentsel Dönüşüm Yasası olarak bilinen 6306 sayılı "Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun (Resmî Gazete, 31.05.2012, Sayı: 28309); İpoteğe dayalı konut finansmanını (Mortgage) kolaylaştıran 5582 sayılı "Konut Finansmanı Sistemine İlişkin Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun (Resmî Gazete, 06.03.2007, Sayı: 26454).

[47] https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/04/ KonutPolitikalariOzelIhtisasKomisyonuRaporu.pdf (erişim tarihi: 29.12.2025).

organik bağlar ve mafya ilişkileri gibi başlıklarda yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Araştırmaya esas veri seti incelendiğinde, bu olguların tüm dönem boyunca süreklilik gösterdiği; buna karşılık dönemsel olarak görünürlük düzeylerinin ve ağırlıklarının değişebildiği anlaşılmaktadır. Örneğin "hayali ihracat" olarak tanımlanan ve teşvik mekanizmalarının suistimaliyle ilişkili pratiklerin 1980'lerde daha yoğun biçimde görünür olduğu; 1990'larda ise mafya–siyaset–iş insanı ilişkileri bağlamında kara para aklama tartışmalarının öne çıktığı görülmektedir. Rüşvet ise dönemler boyunca süreklilik arz eden bir görünürlük alanı oluşturmaktadır.

Bu olguların önemini, yolsuzluğun ekonomik maliyetine ilişkin uluslararası tahminler de göstermektedir: Dünya Ekonomik Forumu'na göre yolsuzluk, dünya genelinde iş yapma maliyetini %10 artırmakta; 2014 yılı AB Yolsuzlukla Mücadele Raporuna göre ise küresel GSYİH'nin %5'i büyüklüğünde bir hacme karşılık gelmekte ve AB ekonomisine yıllık maliyetinin 120 milyar avro olduğu tahmin edilmektedir (TÜSİAD, 2014c: 1). Bu çerçevede, Türkiye'de piyasa içi ve piyasa dışı kazanç biçimlerinin, kapitalist gelişim süreci içinde aktörler tarafından sürekli gündeme taşınan ve ekonomik-siyasal işleyişi doğrudan etkileyen başlıklar arasında önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır.

1980'li yılların başında Bülent Ulusu Hükümeti ve MGK döneminde stokçuluk ve karaborsacılık (Milliyet Gazetesi, 25.01.1981), DSİ ihalesinde aralarında anlaşan müteahhitler (Milliyet Gazetesi, 6 Haziran 1981), transit mal kaçakçılığı (Milliyet Gazetesi, 09.12.1981) ve Çukurova Holding'in iş makinesi yolsuzluğu (Milliyet Gazetesi, 09.09.1983) gibi örnekler, 1980 öncesinde de var olan piyasa dışı kazanç pratiklerinin sıkıyönetim koşullarına rağmen dönemin başlarında süreklilik taşıdığını göstermektedir.

ANAP hükümetleri döneminde ise 1983 sonundan itibaren hayali ihracat vakalarının belirgin biçimde arttığı görülmektedir. Bu artışın temelinde, 24 Ocak 1980 kararlarıyla ihracata tanınan vergi iadesi ve benzeri teşviklerin kötüye kullanımı yer almaktadır. Teşvikten yararlanmaya çalışan firmaların, Türkiye çıkış gümrüğünde malları yüksek bedelle beyan ederken, ithalatçı ülke gümrüğünde daha düşük bedelle göstermeleri bu mekanizmanın tipik işleyişine işaret etmektedir. Nitekim dönemin Federal Almanya Gümrükler Genel Müdürü Hans Hutter'ın bu uygulamayı yazıyla Türkiye'ye bildirmesi (Milliyet Gazetesi, 19.05.1983) üzerine hükümet, bazı ihraç ürünlerinde vergi iadesi oranlarını düşürmüş ve ihracat kredilerinin faizlerini yükseltmiştir. Ancak söz konusu düzenlemeler, Ege Bölgesi Sanayi Odası Başkanı Ersin Faralyalı tarafından, istismarın tespitinin devletin denetim yükümlülüğü kapsamında değerlendirilmesi gerektiği ve bunun tüm ihracatçılara teşmil edilemeyeceği gerekçesiyle

eleştirilmiştir (Milliyet Gazetesi, 02.06.1983). Buna rağmen 1988'e gelindiğinde benzer işlemlerin sürdüğü görülmektedir (Milliyet Gazetesi, 16.07.1988).

Hayali ihracatla ilişkili bir diğer haksız kazanç biçimi, ihracatçıların üretimde kullandıkları hammaddeleri gümrüksüz ve fonsuz temin edebilmelerine imkân veren teşvik mekanizmasının kötüye kullanılmasıdır. Kromsan Genel Müdürü, DPT teşviki alan firmalar arasında yaptıkları incelemede beş deri fabrikasının her 100 kilo deri için ihtiyaçlarının 3–4 katı hammadde beyan ettiğini; bu "fazla" kısmın ise yurtiçinde faturasız biçimde piyasaya sürüldüğünü belirtmektedir (Milliyet Gazetesi, 22.03.1985).

Öte yandan, ihracat sürecinin kurumsal ve dağıtımsal boyutları da tartışma konusu olmuştur. İSO Yönetim Kurulu Başkanı Nurullah Gezgin, KİT'lerin gerçekleştirdiği ihracatın özel sektörde kurulan ihracatçı sermaye şirketleri aracılığıyla yapılmasını gündeme getirerek bu şirketlerin hangi ölçütlerle seçildiğinin şeffaf biçimde açıklanmasını talep etmiştir (Milliyet Gazetesi, 22.06.1984). Bu örnek, piyasa dışı kazanç tartışmalarının yalnızca doğrudan suiistimalleri değil, ihale/iş verme süreçlerindeki seçicilik ve şeffaflık sorunlarını da kapsadığını göstermektedir.

1980'lerin ortalarında piyasa dışı kazanç tartışmasının bir diğer ekseni, vergi beyanından kaçınma ve tahsilat zafiyeti olmuştur. Sakıp Sabancı, lüks yaşam sürmesine rağmen vergi cetvellerinde adı görünmeyen kişilerin "genelev patronu Sümbül Hanım'dan daha az vergi vermesini" eleştirerek vergi adaletsizliğine dikkat çekmiştir (Milliyet Gazetesi, 18.01.1985). Buna karşılık İSO Başkanı İbrahim Bodur, Kurumlar Vergisi ile Gelir Vergisinin karıştırıldığını ve İSO üyelerinin toplam Kurumlar Vergisinin %43'ünü ödediğini belirterek iş dünyasının tamamını hedef alan bir çerçeveye itiraz etmiştir (Milliyet Gazetesi, 23.01.1985).

1985'te tahsil edilemeyen vergi borçlarının 600 milyar liraya ulaştığı belirtilirken, iş dünyasından öne çıkan isimler vergi borçlarının tahsilinde sıkı denetim uygulanması ve ödemeyenlerin isimlerinin açıklanması fikrine olumlu yaklaştıklarını ifade etmişlerdir (Milliyet Gazetesi, 2 Ağustos 1985). TÜSİAD YİK üyesi Şinasi Ertan da vergi tahsilatının GSMH'ye oranının %16 olması gerekirken %12'de kalmasını "büyük açık" olarak niteleyerek vergi kaybının 1 trilyon liraya ulaştığını söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 28.11.1985). Buna karşılık TİSK Başkanı Halit Narin, isim açıklamanın fayda sağlamayacağını; vergi borcu ertelemesinin yasal bir hak olduğunu vurgulayarak bu yaklaşımı eleştirmiştir (Milliyet Gazetesi, 09.08.1985).

1990'lı yılların başından itibaren kara para olarak tanımlanan suç gelirlerinin piyasada dolaşım yoluyla aklanması faaliyetlerinin artması ve bu faaliyetin örgütlü bir şekilde yapılmasının artış gösterdiği görülmektedir. Bu nedenle 1996 yılında "Kara paranın Aklanmasının Önlenmesine, 2313 Sayılı Uyuşturucu Maddelerin Murakabesi Hakkında

Kanunda, 657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu'nda ve 178 Sayılı Maliye Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair 4208 Sayılı Kanun[48]" yürürlüğe girmiş ve Mali Suçları Araştırma Komisyonu (MASAK) kurulmuştur. Zaman içerisinde kara para aklama işinin uluslararası daha yoğun ve karmaşık finansal ilişkiler taşıması ve uluslararası boyutta aklama ile mücadele yöntemlerinin gelişmesi 18 Ekim 2006 tarihinde 5549 sayılı Suç Gelirlerinin Aklanmasının Önlenmesi Hakkında Kanun[49]'un çıkarılmasına neden olmuştur.

1998 yılında dönemin Maliye Bakanı Zekeriya Temizel, olay bazında 23 kara para aklama soruşturulmasının sürdürüldüğünü, devleti çetelere kaptırmayacaklarını belirterek bir olay olduğunda Başbakan ve Bakanları beklemeden harekete geçen mekanizmaların olmaması ya da geç işlemesi nedeniyle olayların bu aşamaya geldiğini söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 20.10.1998). Mafya, siyasetçi ve iş insanları ilişkilerinin kara para aklama ilişkilerinin yoğunlaştığı bu dönemde TÜSİAD Başkanı Muharrem Kayhan, densiz tüccar ve siyasetçilerin yaptıklarını tüm siyaset ve iş dünyasına mâl etmenin doğru olmayacağını, mafyaya bulaşan, onunla iş yapan herkesin teşhir edilmesi gerektiğini söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 21.10.1998).

TOBB, İTO, TÜSİAD ve MÜSİAD başta olmak üzere tüm sermaye örgütlerinin özellikle piyasa dışı kazanç biçimine dair söylemlerinin vergi temelli kayıt dışılığı da hedef aldığı görülmektedir (İTO Ticaret Gazetesi, 22.04.1994; MÜSİAD, 2007: 15; TÜSİAD, Görüş Dergisi, Şubat 2011; TOBB, 2011: 323). Ayrıca hükümetler de istifçilik, karaborsacılık, bazı malların dağıtımındaki tahsisçilik (6. Süleyman Demirel Hükümeti Genel Kurul Görüşmesi) (TBMM, 2013: 5595) gibi konuları piyasa dışı kazanç biçimleri olarak tanımlamış ve iktidar süreleri içerisinde mücadele edeceklerini söylemişlerdir. TÜSİAD Başkanı Haluk Dinçer, İş Dünyası Bakış Açısıyla Türkiye'de Yolsuzluk Semineri açılış konuşmasında, rüşvet ve yolsuzluğu zaman ve coğrafyadan bağımsız olarak tüm ülkelerin öncelikli sorunu olarak tanımlayarak rekabeti, yatırımları ve sosyal yapıyı etkilediğini belirtmiş, Türkiye'de 2014 yılında bile hala yolsuzluk için farkındalık yaratma ihtiyacının bile başlı başına endişe verici bir durum olduğunu söylemiştir (TÜSİAD, 2014c: 1). 2012 yılında BUSİAD Açılış Toplantısında TÜSİAD Başkanı Ümit Boyner ise kayıt dışı kesimden toplanamayan verginin devletin elinin altında her zaman hazır bulunan ve kayıtlı kesimde büyümüş kurumlarla ve dolaylı vergilerle halkın üzerinde bırakılmasının kolaycı bir politika olacağını söylemektedir (TÜSİAD, 2012).

[48]Resmî Gazete, 19.11.1996, Sayı: 22822.
[49] Resmî Gazete, 18.10.2006, Sayı: 26323.

2000'li yılların başında bazı holdinglerin, sahip oldukları banka ve off-shore bankalar üzerinden kredi mekanizmalarıyla grup içi şirketlere kaynak aktardıkları ve şirketler arasında para transferleri yaptıkları iddiaları gündeme gelmiştir (Milliyet Gazetesi, 08.03.2000). Bu süreçte TMSF'nin el koymaları sonrasında borç ve alacakların kamusallaşması, alacakların tahsil edilememesi ya da gecikmeli tahsil edilmesi gibi sonuçlar doğurmuş; maliyetin önemli ölçüde kamuya yansıdığı bir tablo ortaya çıkmıştır (Milliyet Gazetesi, 02.12.2001; 03.02.2003; 04.10.2003).

Aynı dönemde yolsuzluk tartışmaları iş dünyası–siyaset ilişkisi ekseninde de görünürlük kazanmıştır. 2003'te TÜSİAD YİK toplantısında Başbakan Erdoğan'ın "kirlenme ve yolsuzluk ekonomisi" eleştirisi ve iş insanlarının daha yüksek sesle konuşması gerektiği çağrısı karşısında Koç Holding YKB Mustafa Koç, eleştirinin kısmen haklı olduğunu belirterek iş dünyasının daha aktif bir tutum alması ve yolsuzlukla mücadeleye daha güçlü destek verilmesi gerektiğini ifade etmiştir (Milliyet Gazetesi, 19.06.2003).

Piyasa dışı kazanç olgusunda bir başka öne çıkan konu ise kamu ihaleleridir. Bu ihalelerde klientalist ilişkiler ve usulsüzlükler göze çarpan iki ana başlık olarak öne çıkmaktadır. Usulsüzlüklerde ihaleye fesat karıştırma yönteminin sıklıkla yargılamalara konu edilmesi söz konusudur. Bu yargılamalarda siyasi partilerin il ve ilçe başkanları ve onlarla ilişkili kişilerin iddianamelerde adının geçtiği tespit edilmiştir (Milliyet Gazetesi, 19.01.2007). Ayrıca Kamu ihalelerinin birçoğunda iptal işlemlerinin olduğu görülmektedir. Örneğin Kamu İhale Kurumu (KİK) tarafından yayınlanan 2007 yılı ilk 6 ayını kapsayan raporda, incelenen 2131 ihaleden 819 (%38,4)'unda aykırılık bulunmuş ve 488'i iptal edilmiştir (Milliyet Gazetesi, 14.08.2007).

Rüşvet olgusunun 1980'lerdeki görünürlüğünün, 2003 sonrasında basında yer alan haberlerde de sürdüğü anlaşılmaktadır. Nitekim 1985'te ANAP döneminde İçişleri ve Maliye Bakanı'nın istifasına kadar uzanan Edirne Gümrük Kapıları rüşvet soruşturmasında tutuklanan eski Müsteşar Yardımcısı Doğan Akın'ın sorgusunda dile getirdiği "Rüşvet… Başbakanlık ve Bakanlıklar'da var" ifadesi, rüşvetin kurumsallaşmış niteliğine işaret eden çarpıcı bir örnek sunmaktadır. 2013'e gelindiğinde ise iş insanı–siyasetçi ilişkilerinde rüşvetin; yolsuzluk, altın kaçakçılığı ve kara para aklama iddialarıyla birlikte yargıya intikal eden dosyalar üzerinden yeniden görünürlük kazandığı görülmektedir (Cumhuriyet Gazetesi, 22.12.2013).

2013 yılında patlak veren rüşvet ve yolsuzluk olayları sonrasında 3 Bakan görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır. Bu olayları takip eden süreçte Sabancı Holding YKB Güler Sabancı, yapılan operasyonları ve iddiaları endişeyle izlediğini, bu gelişmelerden Türkiye'nin geleceğinin olumsuz etkileneceği kaygısını taşıdıklarını ifade etmiştir (Cumhuriyet Gazetesi,

31.12.2013). Yapı Kredi Bankası Baş Ekonomisti Cevdet Akçay ise bu olaylar sonrasında yabancı yatırımcıların Türkiye algısında büyük bozulma olduğunu söyleyerek bu belirsizlik ortamında büyüme, kur ve enflasyon tahmini yapmanın zor olduğunu söylemiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 08.01.2014).

Piyasa dışı kazanç biçimlerinin dışında, yasal zemine uygun, siyasal iktidar ya da siyasetçiyle tanışıklık, yakın çevresinde olma, aynı aile üyesi olma, hemşehri olma gibi organik bağlardan kaynaklı klientalist ilişkilerin piyasa içi kazanç biçimi amacıyla kullanılması söz konusudur. Bu kazanç biçimlerinin; kaynaklara erişim, vergi indirimi, vergi affı, teşviklere ulaşma, temel yasal düzenlemeler ile fayda sağlama konusundaki kolaylıklar olduğu görülmektedir. ANAP Hükümeti döneminde 1984 yılında ihracatı artırmak ve yatırımları teşvik etmek amacıyla yatırımların, döviz kazandıran hizmetlerin ve işletmelerin teşviki 84/8860 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı[50] yürürlüğe girmiştir. Bu kararla birlikte, 1984 yılının başında Koç, Sabancı, Tekfen, Enka gibi büyük sermaye grupları tarafından kurulan 18 adet dış ticaret sermaye şirketine, Kaynak Kullanımını Destekleme Fonundan (KKDF) 200 milyar liralık kaynak aktarılmıştır. Dönemin Odalar Birliği Başkanı Mehmet Yazar, 18 ihracatçı şirkete aktarılan 200 milyar liralık kaynağın ihraç ürünlerinin yüzde 75'ini üreten sanayi sektöründe arz artışı sağlayacak politikalarda kullanılması gerektiği eleştirisinde bulunmuştur (Milliyet Gazetesi, 02.10.1984). Dünya Bankası'ndan alınan ve özel sektöre Sınai Kalkınma Bankası tarafından tahsisi yapılan düşük faizli kredilerden büyük sermayeye sahip firmaların yararlandığı görülmektedir (Milliyet Gazetesi, 29.01.1985). 1987 yılında büyük eleştirilere konu olan (Milliyet Gazetesi, 28.02.1987) hükümetin sermayenin tabana yayılması, kamuoyunun ise şirket kurtarma operasyonu olarak tanımladığı Güney Sanayi, Asil Çelik, Nasaş gibi sanayi sektöründe faaliyet gösteren finansal durumu kötü olan şirketlerin kurtarılması için ANAP Hükümeti tarafından hazırlanan 3332 sayılı Sermaye Piyasasının Teşviki, Sermayenin Tabana Yayılması ve Ekonomiyi Düzenleme Hakkında Kanun [51], kamu üzerindeki borç yükünü arttırmıştır.

1992 yılında, Sermaye Piyasası Kanunu'nda Değişiklik Yapılmasına, Bankalar Kanunu'nun Bir Maddesinin Değiştirilmesine ve 35 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Bazı Maddelerinin Yürürlükten Kaldırılmasına Dair Kanun[52]'un hazırlanması sürecinde büyük bankaların lobi faaliyeti içerisinde bulunduğu dönemin Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı Tansu Çiller tarafından ifade edilmiştir (Milliyet Gazetesi, 21.03.1992). Yükselen et fiyatlarının düşürülmesi amacıyla vatandaşların yararlanması için Haziran 1995'de Tarım Bakanlığı

[50] Resmî Gazete, 15.12.1984, Sayı: 18606.
[51] Resmî Gazete, 31.03.1987, Sayı: 19417 (Mükerrer).
[52] Resmî Gazete, 13.05.1992, Sayı: 21227.

tarafından hazırlanan ve 12 gün yürürlükte kalan et ithalatı izninden entegre et tesisi sahiplerinin yararlanarak 50 bin tonluk et ithal edildiği ve et sanayicilerinin yararlandığı dönem gazetelerinde yer almıştır (Milliyet Gazetesi, 13.07.1995).

2002 yılının Kasım ayında AK PARTİ hükümeti tarafından mahkemelerdeki icra davası yükünün azaltılması, bütçeye destek ve mali milat amacıyla hazırlanan ve yasalaştırılan 4811 sayılı Vergi Barışı Kanunu[53]'ndan, Kanun tasarısının hazırlayıcısı olan Dönemin Maliye Bakanı Kemal Unakıtan'ın da sanık olarak yargılandığı naylon fatura ve hayali ihracat davasını da kapsadığı görülmektedir. Bakan bu konuda soru soran gazetecilere, "Rahatsızlık duyacak bir şey yok. Bunlar geneli ilgilendiren yasalar. Beni ilgilendirip ilgilendirmediğini yasaya bakmadan bilemem" cevabını vermiştir (Milliyet Gazetesi, 08.01.2003).

2003 sonrasındaki dönemde Kamu İhale Kanunu[54]'nda gerçekleştirilen çok sayıda yasal düzenlemenin gerçekleştirildiği görülmektedir. İhalelerde izlenecek yöntemlerde "açık ihale usulü" yönteminin yanı sıra; yaptırılacak işin ileri teknoloji ve uzmanlık istemesi durumunda "belli istekliler arasında ihale" ile doğal afet gibi beklenmedik durumlarda "pazarlık usulü ihale" yöntemleri ile genişletilmiş yasal çerçeveler yürürlüğe konmuştur. Bunun dışında ise düşük bedelli kamu alımlarında "doğrudan temin" yöntemi geliştirilerek ihale süreçlerinin dışında tutulan alım mekanizması ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca yabancı sermayenin yurt içinde kuracağı ortaklıkların da ihalelere yurt içi istekli şeklinde katılımları kolaylaştırılmıştır. Bunun yanı sıra Bazı Yatırım ve Hizmetlerin Yap-İşlet-Devret Modeli Çerçevesinde Yaptırılması Hakkında Kanun[55]'un maddelerinde; 1994-2002 yılları arasında 3 yasal değişiklik ile 7 defa, 2003-2023 yılları arasında ise 12 yasal değişiklik ile toplam 30 kez değişiklik gerçekleştirilmiştir.

Bu çerçeve, 1980–2016 döneminde piyasa dışı kazanç biçimlerinin konjonktüre göre biçim değiştirse de bütünüyle ortadan kalkmadığını; piyasa içi kazançların ise çoğu zaman teşvik, vergi ve ihale rejimleri üzerinden seçici erişim ve ilişkisel avantaj mekanizmalarıyla desteklendiğini göstermektedir.

4.2.5. Uluslararası Kuruluşlarla İlişkilere Yönelik Tutum

Türkiye'nin kapitalistleşme sürecinde aktörlerin sıklıkla üzerinde söylem geliştirdiği uluslararası kuruluşların IMF, Dünya Bankası ve Avrupa Birliği olduğu görülmektedir. 1980–2015 döneminde IMF ve Dünya Bankası'yla olan ilişki çoğunlukla ekonomiye kaynak/finansman arayışı ekseninde şekillenirken, Avrupa Birliği (önceden AET) ile ilişkiler

[53] Resmî Gazete, 27.02.2003, Sayı: 25033.
[54] Resmî Gazete, 22.01.2002, Sayı: 24648.
[55] Resmî Gazete, 13.06.1994, Sayı: 21959.

Gümrük Birliği (GB), üyelik hedefi ve müzakere süreçleri üzerinden hem hükümet hem de sermaye kesimi açısından yoğun bir hareketlilik alanı oluşturmuştur.

1980 öncesinde IMF, OECD ve Dünya Bankası (DB) ile ilişkilerin, ülkenin ihtiyaç duyduğu kredilerin sağlanabilmesi amacıyla bu kurumların koşullandırdığı ekonomi politikalarının uygulanmasındaki güçlükler nedeniyle gerilimli seyrettiği; hatta kopma aşamasına yaklaştığı görülmektedir. IMF'nin 1979 yılı sonuna kadar gergin ilişkiler yaşadığı hükümetin Başbakanı Bülent Ecevit, IMF'nin istekleri karşısında kredi garantisi vermediğini ve güçlük çıkaracak taleplerde bulunduğunu söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 30.10.1978; 18.12.1978). OECD ile ilişkilerde ise Türkiye'nin borç erteleme talepleri konusunda görece problemsiz bir dönem yaşandığı söylenebilir (Milliyet Gazetesi, 22.05.1978). 6. Süleyman Demirel Hükümeti döneminde, IMF talepleriyle uyumlu ekonomik düzenlemelerin 24 Ocak 1980 Kararlarıyla yürürlüğe sokulması sonucunda, 18 Haziran 1980 tarihinde IMF ile 1983 yılı ortasına kadar sürecek yeni bir Stand-by Anlaşması gerçekleştirilmiştir. 1978 yılından itibaren merakla beklenen IMF kredilerinin kullanımı konusunda sermaye kesimi tarafından önerilere bakıldığında, özellikle Sakıp Sabancı'nın değerlendirmesi dikkat çekmektedir. Sabancı, gelecek bu kredilerle memur maaşı ödemenin yanlış olacağını, kaynakların ülkeyi sanayileşmeye ve dünya ticareti ile sanayisiyle entegrasyona götürecek yatırımlara harcanması gerektiğini belirtmektedir (Milliyet Gazetesi, 25.06.1979).

12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'nden hemen sonra Dünya Bankası ve IMF, istikrar politikaları uygulandığı sürece kredilerin sürdürüleceğini; ABD'nin ise Türkiye ekonomisine 1981 mali yılı içinde 200 milyon dolar ekonomik yardım yapacağını açıklamıştır (Milliyet Gazetesi, 17.09.1980). Darbe sonrası görevden uzaklaştırılan 6. Süleyman Demirel Hükümeti'nin Başbakanlık Müsteşarı ve 24 Ocak 1980 kararlarının mimarı olarak bilinen Turgut Özal'ın, Millî Güvenlik Konseyi tarafından görev verilen Bülent Ulusu Hükümetinde Ekonomiden Sorumlu Başbakan Yardımcılığına getirilmesi, serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde Özal'ı merkezi bir aktör konumuna taşımıştır. Nitekim söz konusu Hükümet programında, dış ekonomik ilişkilerde OECD ülkeleri ve uluslararası ekonomik-finans kuruluşlarının desteklediği ekonomik istikrar programının uygulanması, yakın işbirliğinin sürdürülmesi ve desteklenmesi vurgulanmakta (TBMM, 2013: 5954); bu çerçevede uluslararası aktör desteği ihtiyacının, ekonomi yönetiminde Özal'ın varlığıyla daha görünür biçimde karşılandığı değerlendirilebilir (Milliyet Gazetesi, 23.02.1981).

Banker Kastelli olayıyla birlikte 17 Temmuz 1981'de görevinden istifa eden Turgut Özal sonrasında IMF yetkilileri, Türkiye'deki yeni ekonomi yönetimiyle ilişkilerin sertleşmesinden ve kredilerin serbest bırakılmasına ilişkin süreçten duydukları endişeyi dile getirmişlerdir

(Milliyet Gazetesi, 16.07.1982). Türkiye'nin Haziran 1983'te Stand-by Anlaşmasını yenilemesinin ardından 6 Kasım 1983 seçimleriyle Turgut Özal tarafından hükümetin kurulması IMF tarafından olumlu karşılanmıştır (Milliyet Gazetesi, 11.11.1983). Temmuz 1984'te ANAP Hükümeti ile yapılan son Stand-by Anlaşması sonrasında ise Türkiye, uluslararası piyasalarda tahvil ihracı yoluyla finansman sağlayabilme kapasitesinin artmasıyla birlikte, finansman ihtiyacını görece daha düşük maliyetli bu kanaldan karşılamış; Temmuz 1994'e kadar IMF ile yeni bir Stand-by Anlaşmasına ihtiyaç duymamıştır.

1960 Ankara Antlaşması temelleri üzerine kurulan AET üyelik süreci, 1980'li yıllarda AB–Türkiye ilişkilerinin inişli çıkışlı karakteri içinde sürmüştür. IMF'nin "katlanılan/zorunlu" bir aktör olarak görülmesinin tersine, AB üyeliği arzulanan bir hedef olarak hemen hemen tüm hükümet programlarında dış ekonomik ilişkiler içinde üst sıralarda yer almış (TBMM, 2013) ve yer almaya devam etmiştir. AB'nin üyelik sürecini dondurma/başlatma enstrümanlarını yoğun biçimde kullandığı dönemlerde belirleyici olanın, Türkiye'nin ekonomik koşullarından çok demokratikleşme ve insan hakları gibi siyasal-toplumsal başlıklardaki tartışmalar olduğu görülmektedir.

Bununla birlikte, AB ile ilişkilerde ekonomik gerilimler özellikle 1980'lerin başında Birlik üyesi ülkelerin Türkiye'ye uyguladığı anti-damping vergileri üzerinden belirginleşmiş; dış pazarlara açılmaya çalışan sanayi ve ticaret sermayesi açısından önemli bir engel oluşturmuştur. İthalata uygulanan kota sistemiyle sanayiyi koruma yaklaşımı 1996'da Gümrük Birliği'ne (GB) girişe kadar sürmekle birlikte, Birlik ile yapılan ikili anlaşmaların zaman zaman Türkiye aleyhine sonuçlar ürettiği de görülmektedir. Nitekim 1982'de Türkiye, ihraç mallarına uygulanan anti-dampinglerin kaldırılması karşılığında iki yıl süreyle pamuk ipliği ihracatını kısıtlamayı ve AB ülkelerinden ithal edilecek demir-çelik ürünlerindeki %15 fonu kaldırmayı kabul etmiştir (Milliyet Gazetesi, 22.04.1982). AET'nin bu tür uygulamaları giderek artırması, ihracatçılar tarafından tepkiyle karşılanmış ve devletin önlem almasına dönük talepler gündeme gelmiştir (Milliyet Gazetesi, 08.06.1984). Başbakan Turgut Özal'ın "AET'nin kapalı kapılarını zorlamaya niyetimiz yok" açıklaması ile TOBB Başkanı Ersin Faralyalı'nın Türkiye'ye sağlanan statünün anlamını yitirdiği ve hükümet önceliğinde olmadığı yönündeki değerlendirmesi (Milliyet Gazetesi, 17.05.1985), 1980'lerin ortalarından itibaren AB hattında daha karamsar bir tonun güçlenmeye başladığına işaret etmektedir.

1. Tansu Çiller Hükümeti döneminde 1994 yılında Türkiye'nin kredi erişim olanaklarının kısıtlı olması nedeniyle IMF ile tekrar Stand-by Anlaşması yapılmış ve 2005 yılına kadar devam eden süreçte bu Anlaşmalar tekrarlanmıştır (MÜSİAD, 2003). Türkiye bu Anlaşmalarda bütçe ve parasal performans gibi ekonomi politikalarına ilişkin ağır taahhütler

vererek tahsis edilen kredi dilimlerini kullanmış, bazı durumlarda ise Kasım 1995 ve Şubat 1996'da olduğu gibi Anlaşma kriterlerini sağlayamadığından kredi dilimlerini kullanamamıştır. Siyasi istikrarsızlık nedeniyle hükümetlerin kurulamadığı ve IMF'nin karşısında görüşmeleri yürütecek doğrudan bir yürütme erki bulamadığı Haziran 1996 döneminde (Milliyet Gazetesi, 16.05.1996), TÜSİAD'ı ziyaret eden IMF heyetiyle yapılan görüşmelerin ardından, kurulma aşamasındaki Necmettin Erbakan Hükümeti'nin koalisyon yapısına ilişkin endişe duymadıklarını; ihtiyaç duyulan reformları yapabilecek siyasal istikrarın sağlanabileceğini ifade etmiştir (Milliyet Gazetesi, 16.06.1996). Buna karşın, IMF'nin hükümetlerle ilişkilerinin 1999'a kadar uyum ve süreklilik içinde ilerlemediği görülmektedir.

1990–2002 arasında kurulan hükümetler içinde görece daha uyumlu hareket eden 3. Bülent Ecevit Hükümeti döneminde IMF ile ilişkilerin daha tutarlı bir zemine oturduğu söylenebilir. Ancak, koalisyonu oluşturan farklı partilerden bakanların IMF'ye yaklaşımlarında eşgüdüm sorunları bulunduğu da anlaşılmaktadır (Milliyet Gazetesi, 14.10.1999). TÜSİAD bu süreçte IMF ile görüşmeler yürütmüş ve hükümet politikalarını destekleyeceğini bildirmiştir (Milliyet Gazetesi, 12.11.1999). Hazine Müsteşarı Ahmet Selçuk Demiralp ise IMF ile imzalanacak 17. Stand-by Anlaşması öncesinde hazırlanan niyet mektubuna ilişkin olarak, önceki anlaşmalardan farklı biçimde "her şeyin önceden yapılmaya çalışıldığını"; son 15–20 yılda yapılması gündeme gelen ama yapılamayan birçok düzenlemenin son beş aya sıkıştırıldığını belirtmiştir (Milliyet Gazetesi, 01.01.2000).

1990'ların başından 1996'ya kadar uzanan dönemde, sermaye kesiminin odağında AB tam üyeliğinden ziyade Gümrük Birliği (GB) tartışmalarının yer aldığı görülmektedir. Bunun başlıca nedeni, 1980'lerden itibaren AB üyesi ülkelerle ihracatta yaşanan yapısal sorunların gündemi belirlemesidir. Nitekim TOBB Başkanı Ali Coşkun, 27 Mayıs 1989 tarihli 44. Genel Kurul konuşmasında, Tek Pazar/GB hayata geçmeden Avrupa'nın Türkiye'ye yaklaşımının anlaşılamayacağını; GB sonrasında ise Türkiye'yi oyalama taktiklerinin daha da uzayabileceğini ifade etmiştir (TOBB, 2011: 403). Benzer biçimde MÜSİAD Genel Sekreteri Ömer Bolat, GB'ye girişle Türkiye'nin AB Ortak Gümrük Tarifesine uyumlanacağını ve bu nedenle AB dışındaki ülkelere imtiyazlı rejim tanıyamayacağını vurgulamış; Türkiye'nin AB'ye tam üye olmadan GB'ye giren ilk ülke olması nedeniyle doğacak maliyetlerin telafi edilmesi gerektiğini savunmuştur (MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Kasım 1994: 12-13).

1999'a gelindiğinde, süregelen siyasal istikrarsızlığın AB çevrelerinde de Türkiye algısını etkilediği anlaşılmaktadır. Avrupa Sanayi ve İşverenler Konfederasyonu Birliği (UNICE) Başkanı Baron Georges Jacobs, Türkiye'nin AB'ye girişini desteklediklerini belirtmekle birlikte, siyasal ve sosyal sorunların Türk özel sektörünün performansını

engellediğini dile getirmiştir (Milliyet Gazetesi, 25.05.1999). Aynı bağlamda TÜSİAD YKB Tuncay Özilhan, Kopenhag Kriterleri sürecinde koalisyon ortakları arasındaki uyumsuzluğun ekonomik maliyetlerini vurgulayarak, faizlerin yükselmesi ve büyümenin 2001'de negatife dönmesi gibi sonuçların temel nedenlerinden birinin siyasal istikrarsızlık olduğunu belirtmiş; ihtiyaç duyulanın AB konusunda siyasal uzlaşma olduğunu söylemiştir (TÜSİAD, 2002: 1-2). Öte yandan Sakıp Sabancı, adaylık sürecinde koordinasyon kapasitesini artırmak üzere, "gemi kaptanlığının" gerekirse AB deneyimi yüksek saygın bir isme (ör. Gaston Thorn ya da Emile Noel) verilerek süreçten yararlanılabileceğini önermiştir (Milliyet Gazetesi, 16.12.1999).

TÜSİAD'ın AB üyelik sürecinde aktif bir lobicilik hattı izlediği söylenebilir. Nitekim 1996'da Gümrük Birliği'ne giriş öncesinde, 1999'da AB–Türkiye ilişkilerinin canlandırılması ve adaylık statüsünün güçlendirilmesi amacıyla AB ülkelerindeki muadil örgütlerle temaslar yürüttüğü; 2005'te ise müzakerelerin başlaması sürecinde girişimlerde bulunduğu belirtilmektedir (TÜSİAD, 2015a). Ayrıca PKK kaynaklı olarak İtalya ve Yunanistan ile yaşanan gerilimlerde TÜSİAD'ın, söz konusu ülkelerin iş insanı örgütleriyle doğrudan temas kurarak siyasi diyaloğun sürdürülmesine dönük çabalar gösterdiği görülmektedir (Milliyet Gazetesi, 23.11.1998; 04.12.1998; 13.02.1999).

Buna karşılık MÜSİAD'ın uluslararası ekonomi ve finans kuruluşlarıyla ilişkilere daha temkinli yaklaştığı anlaşılmaktadır. Özellikle Gümrük Birliği bağlamında KOBİ'lerin en fazla zarar görecek kesim olacağı ve alınan önlemlerin yetersiz kaldığı, MÜSİAD'ın öne çıkardığı eleştiri başlıkları arasındadır (MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Ocak 1996: 38).

3 Kasım 2002 seçimleri sonrasında kurulan AK PARTİ hükümetleri döneminde ise IMF ile ilişkilerin daha olumlu ve süreklilik gösteren bir zeminde ilerlediği görülmektedir. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, memur sendikalarıyla görüşmesinde ücret sınırlamalarının IMF tarafından belirlendiği eleştirilerine karşı, eski partisinin IMF karşıtı olduğunu ancak kendilerinin böyle bir çizgide olmadığını ifade etmiştir (Milliyet Gazetesi, 31.08.2005). Bu dönemde IMF ile son Stand-by anlaşmasının 11 Mayıs 2005 tarihinde yapıldığı belirtilmektedir[56].

TÜSİAD, IMF ile kurduğu yakınlığa benzer şekilde OECD ile de ilişki kurmuştur. 2012 yılında TÜSİAD CEO Forumu'na katılan OECD Genel Sekreteri ve Baş ekonomisti Pier Carlo Padoan'ın davet edilmesi (Cumhuriyet Gazetesi, 07.10.2012) buna örnek gösterilebilir. TÜSİAD'ın AB üyeliği konusunda 2002 yılı sonrasında daha yoğun bir çaba gösterdiği görülmektedir. TÜSİAD 2002 yılında AB müzakere sürecinde tarih alınabilmesi konusunda

[56] https://www.imf.org/external/np/fin/tad/extarr2.aspx?memberKey1=980&date1key=2008-03-31 (erişim tarihi: 10.05.2025).

gazete ilanı yoluyla TBMM ve hükümete uzlaşma çağrısında bulunmaktadır (Milliyet Gazetesi, 29.05.2002). Ancak AB tarafından Türkiye'nin müzakere tarihi ve Kıbrıs konusu gibi konularda engellenmesi sonrasında Mustafa Koç'un sert açıklamalarda bulunduğu görülmektedir. Türkiye'nin AB'nin üyelik için kabul ettiği 10 ülkeden mevzuat ve rekabet açısından çok ileri olduğunu ancak Müslüman ülke kimliği ve büyüklüğü nedeniyle korkulduğunu söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 15.03.2004). 2006 yılına gelindiğinde ise AB Komisyonu'nun Türkiye ile 8 müzakere başlığını açmaması ve diğer başlıkların ise Kıbrıs şartına bağlanması yönündeki tavsiye kararı sonrasında TÜSİAD YKB Ömer Sabancı Türkiye'nin tek taraflı olarak süreçten caydırılmaya çalışıldığını, bu kararın büyük bir hata olduğunu söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 06.12.2006).

2010 yılında TÜSİAD YİK Başkanı Mustafa Koç, AB tam üyeliği konusunda tavizsiz bir süreç yürütülmesi gerektiğini, AB'den alınacak birtakım tavizlerle farklı bir üyelik formunun kabul edilmesi halinde bir eksen kayması meydana geleceğini söylemiştir (TÜSİAD, 2010a: 4). TÜSİAD Başkanı Ümit Boyner'de 3-4 yıl öncesine göre Türkiye'nin gelecek vizyonunu ve bu vizyonda önemli bir yeri olan AB üyeliği bağlamında daha iyi bir gelecek inşa etmenin heyecanını kaybettiğini ifade etmiştir (TÜSİAD, 2010b: 1).

2011 yılında, Türkiye'nin AB üye adaylığı üzerinden 12 yıl, müzakere süreçlerin başlangıcından itibaren 6 yıl geçmesine rağmen kamu alımları, tarım ve istihdam, rekabet politikası, sosyal politika ve istihdam gibi müzakere başlıklarının hiç açılmamış olması TÜSİAD'ın Hükümete yönelik eleştirilerde bulunmasına neden olmuştur (TÜSİAD, 2011a: 17-18). 2015 yılında TÜSİAD YİK Başkanı Tuncay Özilhan, 1999 yılında başlayan AB üyelik sürecinde kararlılık gösterilmediğini, Türkiye'nin müzakereler başladığında ilerisinde olduğu Doğu Avrupa ülkelerinin gerisine düştüğünü, AB'de halihazırda bazı ekonomik sıkıntılar yaşansa bile toplumsal değerler ve demokrasi konularında gerileme olmadığını söylemiş, 2015 seçimlerine giderken tüm siyasi partilerin AB standartlarında demokrasi hedeflerinin seçim bildirgelerine koymasını istemiştir (TÜSİAD, 2015b).

TÜSİAD, Türkiye'nin AB üyesi olma sürecinde Türkiye'nin önüne bu tarihsel hedefi koyan ve ilk müracaatı yapan Adnan Menderes'i, Ankara Anlaşması'nı imzalayan hükümetin Başbakanı İsmet İnönü'yü, Soğuk Savaş'ın nihayete ermekte olduğunu görerek bu hedefi canlandıran Turgut Özal'ı, 1999'da adaylık davetinin alınmasından sonra, ilk ve çok zorlu reform paketlerini yasalaştıran Bülent Ecevit hükümetini ve 2002-2005 yılları arasında "reform rüzgarını kasırga şiddetine getirerek ülkenin dönüşmesini hızlandıran" Abdullah Gül ve Tayyip Erdoğan hükümetlerini AB'ne ilişkin süreçlerde önemli aktörler olarak görmektedir (TÜSİAD, 2012: 1-2).

MÜSİAD Türkiye'nin AB tam üyelik perspektifi olmadan GB'ne girişinin, 8 yıl içerisinde AB ile dış ticarette 71 milyar dolarlık bir açıkla karşı karşıya bıraktığını, ihracatta %51,9, ithalatta ise %45,8 gibi yüksek oranda AB'ne bağımlılığın dış ticaret açısından riskli olduğunu belirtmiştir (MÜSİAD, 2004: 11). AB'ye üyelik sürecinin potansiyel bazı tehlikeler içermekle birlikte ülkenin kendisi için fırsat ve ortam hazırlığına vurgu yapan MÜSİAD, bu sürecin on yıllardır ertelenen gerçeklerle yüzleşmenin ve demokrasiyi güçlendirmenin yolu olduğunu vurgulamıştır (MÜSİAD, 2005c: 1). MÜSİAD Başkanı Ali Bayramoğlu da 3 Kasım 2002 seçimlerinden sonra AB giriş süreci için AK PARTİ'nin yoğun gayret gösterdiğini, Türkiye'nin kendi medeniyet birikimi ile stratejik potansiyelini dikkate alarak hareket etmesini, bu kapsamda AB'nin ciddi ama tek seçenek olmadığını, kendi dinamiklerinin farkında olarak kendi istediği için ekonomik, siyasal ve hukuksal ve gelişmişliği sağlaması gerektiğini söylemiştir (MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Haziran 2006: 1).

7. Kalkınma Planı'nda Dünya'ya entegrasyonun AB'ye uyum olarak tanımlanması MÜSİAD'ın tepkisini çekmiştir. Dernek, bu başlığın küreselleşme olgusuna da bölgesel entegrasyona da aykırı olduğunu, AB ekseninde hazırlanan entegrasyonun Türkiye'nin kendi havzasında ve çevresindeki ilişkileri göz ardı ettiğini belirtmiştir (MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Ocak 1996: 77-78). Derneğin IMF ile ilişkilerde görüşlerin de olumlu olmadığı söylenebilir. MÜSİAD Genel Başkanı Ali Bayramoğlu, IMF'nin yerine getirmesi gereken fonksiyonun dışında faaliyet gösterdiğini, ülkeyi tanımadan güçlü lobilerin yönlendirmesiyle yanlış hedefler koyduğunu ve programlarının kısa sürede başarısız olduğunu söylemektedir (MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Aralık 2001: 1-2).

Sonuç olarak, uluslararası kuruluşlarla ilişkiler 1980 sonrasında Türkiye'de birikim rejiminin kurumsal çerçevesini şekillendiren başlıca dış referans noktalarından biri olmuştur. IMF/Dünya Bankası çizgisi daha çok finansman ve koşulluluk üzerinden süreklilik üretirken; AB çizgisi ekonomik beklentiler ile siyasal-toplumsal kriterlerin iç içe geçtiği, bu nedenle de daha inişli çıkışlı bir hat izlemiştir. Sermaye örgütlerinin bu süreçlere verdikleri farklı tepkiler, dışa eklemlenmenin tek bir doğrultuda değil, rekabet eden çıkar ve stratejiler üzerinden ilerlediğine işaret etmektedir.

4.2.6. Hükümetin Ekonomik Alanı Yönetme ve Yürütme Tarzı

4.2.6.1. Temel Yasal ve Kurumsal Düzenlemeler

Türkiye kapitalistleşme sürecinde hükümetler, ekonomik alanın temel düzenleyici aktörü olarak kontrolü büyük ölçüde elinde tutmaktadır. Bu kontrolün etkisinin, tek partili

hükümetler ile koalisyon/azınlık hükümetleri ayrımında belirgin biçimde farklılaştığı görülmektedir. Tek partili hükümetler döneminde ekonomik alana dair yasal ve kurumsal düzenlemeler görece daha istikrarlı bir zeminde ilerlerken; koalisyon ya da azınlık hükümetlerinde ise siyasal aktörler arasındaki bakış açısı ve çıkar farklılaşmaları nedeniyle belirsizlik ve gecikmelerin daha görünür hâle geldiği anlaşılmaktadır.

1980–2016 yılları arasında 10 genel seçim gerçekleştirilmiştir. Beş yıllık seçim dönemleri esas alındığında, 2015'te yapılan iki genel seçim istisnası dışında seçimler arası ortalama sürenin yaklaşık dört yıl olduğu görülmektedir. Söz konusu 36 yıllık dönemde 20 hükümet kurulmuştur (Tablo 4.1). Bu hükümetler içinde en kısa süreli olanın 25 gün, en uzun süreli olanın ise 4 yıl görev yaptığı görülmektedir. 12 Eylül 1980 darbesi sonrasında kurulan Bülent Ulusu Hükümeti, Millî Güvenlik Konseyi tarafından atanmış; bunun dışındaki hükümetler seçim süreçleriyle oluşmuştur. Ulusu Hükümeti hariç tutulduğunda dönem boyunca ANAP tarafından kurulan 4 tek parti hükümeti, AK PARTİ tarafından kurulan 5 tek parti hükümeti, 8 koalisyon hükümeti ve 3 azınlık hükümeti bulunmaktadır. Koalisyon ve azınlık hükümetlerinin (2. Ahmet Davutoğlu Hükümeti hariç) büyük ölçüde 1991–2002 döneminde yoğunlaştığı görülmektedir: bu 11 yıllık aralıkta 9 hükümet görev yapmıştır. Nitekim bu dönem, iş insanları tarafından ülke siyaseti ve ekonomisi açısından sıklıkla istikrarsızlık ile ilişkilendirilen bir evre olarak tanımlanmaktadır.

Serbest piyasa ekonomisinin uygulanması için hazırlanan yasal zemin 24 Ocak 1980 Bakanlar Kurulu Kararlarıyla alınan ve 25 Ocak 1980 tarihinde yayımlanarak[57] yürürlüğe giren kararlarla sağlanmıştır. Bu kararlar hem TÜSİAD ve TOBB'un hem de Dünya Bankası ile IMF'nin uzun süreden beri ekonomik krizlerin kaynağı olarak gösterilen yapısal reform taleplerinin bir kısmını karşılamıştır. Serbest piyasa ekonomisine uyum kapsamında gerçekleştirilen bu yasal düzenlemelerin; Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 25 Sayılı Karar ile yapılan devalüasyon, Yabancı Sermaye Çerçeve Kararnamesi, İhracatı teşvik, Gümrük Tarife Cetvelinde yapılan değişiklikler, Faiz oranlarındaki değişiklikler, Petrol aramaları hakkında Karar, kambiyo rayiçleri, İktisadi Devlet Teşekküllerinin ürettiği mal ve hizmetlere ilişkin olduğu görülmektedir.

12 Eylül 1980 Askeri Darbesi sonrasında MGK tarafından yayımlanan bildirilerle, yasal bir zemine dayandırılmadan işçi–işveren ilişkilerini doğrudan etkileyen kararlar alınmış; toplu iş sözleşmeleri, grev ve lokavtlar askıya alınmış, işçi sendikaları kapatılmıştır. Buna karşılık sermaye kesiminin Bülent Ulusu Hükümeti dönemine ilişkin talepleri incelendiğinde; sermaye piyasasının kurulması, yeniden değerleme yasasının çıkarılması, gümrük düzenlemeleri,

[57] Resmî Gazete, 25.01.1980, Sayı: 16880.

kambiyo mevzuatının güncelleştirilmesi, vergi idaresinde ıslahat, peşin ödeme vergi sisteminin değiştirilmesi, bankacılık başta olmak üzere finans sektöründe krediye erişimin kolaylaştırılması (TOBB, 2011: 296-297) ve sermaye kazançlarında vergi indirimi (Milliyet Gazetesi, 07.09.1981) gibi başlıkların öne çıktığı görülmektedir.

Ancak bu taleplerin tamamının karşılanmadığı, buna karşın dönemde seçili bazı yasal ve kurumsal düzenlemelerin hayata geçirildiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede vergi reformu, Sermaye Piyasası Düzenleme ve Denetleme Kurulu'nun oluşturulması, banker kuruluşlarına ilişkin düzenlemeler, servet stok affı kapsamındakilerden %10 vergi alınması, işletme vergisinin kapsamının genişletilmesi ve oranının %3'e düşürülmesi, Katma Değer Vergisi, kullanılmış tesis ithaline izin verilmesi ve Ödünç Para Verme İşleri Kanunu'nda değişiklik gibi adımlar öne çıkmaktadır. Ayrıca 1981–1982 yıllarında, bankalar dışındaki finans aktörleri olarak piyasa ve borsa bankerlerinin uyumlaştırılması amacıyla Maliye Bakanlığı tebliğleri yayımlanmıştır.

Tablo 4.1 Türkiye'de 1980-2015 Yılları Arasında İktidar Olan Hükümetler

Hükümet Adı	İktidar Dönemi	İktidar Süresi
1. Turgut Özal Hükümeti	13.12.1983-21.12.1987	4 Yıl 8 Gün
2. Turgut Özal Hükümeti	21.12.1987-09.11.1989	1 Yıl 10 Ay 14 Gün
Yıldırım Akbulut Hükümeti	09.11.1989-23.06.1991	1 Yıl 7 Ay 16 Gün
1. Mesut Yılmaz Hükümeti	23.06.1991-20.11.1991	4 Ay 20 Gün
7. Süleyman Demirel Hükümeti	21.11.1991-25.06.1993	1 Yıl 5 Ay 27 Gün
1. Tansu Çiller Hükümeti	25.06.1993-05.10.1995	2 Yıl 3 Ay 12 Gün
2. Tansu Çiller Hükümeti	05.10.1995-30.10.1995	25 Gün
3. Tansu Çiller Hükümeti	30.10.1995-06.03.1996	4 Ay 8 Gün
2. Mesut Yılmaz Hükümeti	06.03.1996-28.06.1996	3 Ay 24 Gün
Necmettin Erbakan Hükümeti	28.06.1996-30.06.1997	1 Yıl 2 Gün
3. Mesut Yılmaz Hükümeti	30.06.1997-11.01.1999	1 Yıl 6 Ay 15 Gün
4. Bülent Ecevit Hükümeti	11.01.1999-28.05.1999	4 Ay 17 Gün
5. Bülent Ecevit Hükümeti	28.05.1999-18.11.2002	3 Yıl 5 Ay 24 Gün
Abdullah Gül Hükümeti	18.11.2002-14.03.2003	3 Ay 26 Gün
1. Recep Tayyip Erdoğan Hükümeti	14.03.2003-29.08.2007	3 Yıl 5 Ay 15 Gün
2. Recep Tayyip Erdoğan Hükümeti	29.08.2007-06.07.2011	3 Yıl 11 Ay 7 Gün
3. Recep Tayyip Erdoğan Hükümeti	06.07.2011-29.08.2014	2 Yıl 1 Ay 23 Gün
1. Ahmet Davutoğlu Hükümeti	29.08.2014-28.08.2015	1 Yıl
2. Ahmet Davutoğlu Hükümeti	28.08.2015-24.11.2015	2 Ay 26 Gün
3. Ahmet Davutoğlu Hükümeti	24.11.2015-24.05.2016	6 Ay

Kaynak: TBMM (2013)'den yararlanılarak oluşturulmuştur.

MGK tarafından çıkarılan 64 Numaralı karar[58], askeri darbe sonrası kaldırılan Bakanlar Kurulunun KHK çıkarma yetkisini tekrar geri vermenin yanı sıra, KHK'ların mali yükümlülük getirmesini engellemekte ancak vergi kanunlarına aykırı hareketler hakkında kanunlarda öngörülen cezalar, vergi, harç, resim ve bunlara ilişkin cezalar ve gecikme zamlarının

[58] Resmî Gazete, 12.01.1982, Sayı: 17572.

azaltılabilmesi veya kaldırılabilmesine olanak sağlamaktaydı. 1. ve 2. Turgut Özal Hükümetleri tarafından sıklıkla başvurulan KHK düzenlemelerinden bazıları haksız kazanç elde etmeyle ilişkilendirilmiş, buna karşı iş insanlarının savunması ise yapılan işlemin tamamen yasal olduğu yönünde olmuştur (Milliyet Gazetesi, 13.06.1987; 23.02.1988). ANAP Hükümetleri döneminde Başbakan tarafından uygulamaya konulduğu söylenen, Bakanlar tarafından önceden imzalanmış "Boş KHK Uygulaması" Yıldırım Akbulut'un Başbakanlığı döneminde kaldırılmıştır (Milliyet Gazetesi, 05.01.1990).

Aralık 1983 ayında gerçekleşen genel seçimler sonrasında 13 Aralık'ta göreve başlayan ANAP Hükümetinin iktidara gelmesinin hemen ardından 13-31 Aralık 1983 tarihleri arasında; Özel Finans Kurumlarının Kurulması, Gelir Vergisi, Gider Vergisi, İthalat Gümrük Vergisi, 1984 Yılı İhracat ve İhracat Rejimi, İhracatta Vergi İadesi, Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu, 1.Sınıf Tüccarların Defter Tutma Sınırlarının Yükseltilmesi, Türk Parasının Yabancı Paralar Karşısındaki Kurları, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı Tebliğleri, Merkez Bankası Tebliğleri, Maliye Bakanlığı Tebliğ ve Yönetmelikleri, Bankaların Kredi ve Mevduat İşlemlerindeki Faiz Oranları'na ilişkin bir çok yasal düzenlemeyi yürürlüğe sokmuştur. Alınan bu kararları, Başbakan Turgut Özal, "50 yıldır cesaret edilemeyen kararları aldık" şeklinde ifade etmektedir (Milliyet Gazetesi, 30.12.1983).

Ancak bu değişiklikler sanayi sermayesi kesiminde tereddütler yaratmıştır. TEKFEN Holding A.Ş. YKB Feyyaz Berker, ithalatın serbest bırakılmasının sanayicide şok yarattığını söyleyerek, sanayiciler olarak son 15 yılda bankalarla büyük sıkıntılar yaşadıklarını ve bu nedenle sermaye piyasasını savunduklarını belirtmiştir (Milliyet Gazetesi, 18.02.1984). Vehbi Koç ise Özal Hükümeti'nin aldığı köklü ekonomik kararların değerlendirilmesi için daha erken olduğunu, 6 ay beklemenin daha doğru olacağını söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 23.03.1984).

1980'lerde öne çıkan bir başka yasal düzenleme konusu ise planlı kalkınma dönemiyle başlayan, 1970'lerde artan ve 1984'e gelindiği sayısı 165'e ulaşan bütçe dışı fonlardır. Doğrudan Başbakanlık tarafından yönetilen ve bütçe yasama organı parlamento kontrolü dışında gelişen bu fonların ekonomik hayatın her alanıyla ilişkili kuruldukları görülmektedir. Yatırımları Hızlandırma Fonu, Dış Finansman Sağlanan Yatırımların Giderlerini Karşılama Fonu, Gemi İnşa-Gemi Satınalma ve Tersane Kurma ve Geliştirme Fonu, Banker Tasfiye Fonu, İşçi Cezalarından Kesilen Paralar Fonu, Kur Farklarını Karşılama Fonu, Faiz Eşlendirme Fonu, Faiz Farkı İadesi Fonu, İhracatı Teşvik Fonu, Finansman Fonu, Tarımsal Ürünlerin İhracatının Geliştirilmesi ve Tarımsal Yapının Bu Amaçla Düzenlenmesi Fonu, Fiyat Düzenleme ve Destekleme Fonu, Menkul Kıymetler Tanzim Fonu gibi ekonomik açıdan çok farklı alanlarda

oluşturulan ve kullanılan bu fonlar[59] hükümetler tarafından amacından farklı alanlarda da kullanılabilmiştir.

ANAP Hükümetleri tarafından alınan bir diğer önemli kararın ise sermaye hareketlerinin yoğunlaştırılması kapsamında finansal serbestleşmeye ilişkin olduğu görülmektedir. Bakanlar Kurulu'nun 89/14391 sayılı kararıyla yürürlüğe giren "Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar[60]" ile birlikte;

a) Türkiye'de yerleşik kişilerin, Türkiye bankaları aracılığıyla KKTC'ye serbestçe Türk Lirası gönderebilmeleri serbest bırakılmış,

b) Türkiye'ye döviz ithali serbestleştirilmiş; buna paralel olarak döviz girişine ilişkin kayıt tutulması ve kaynağının araştırılmasına dönük uygulamalar kaldırılmıştır,

c) Yabancı sermayenin menkul kıymetler, yatırım ortaklıkları ve fonlar dâhil alanlarda faaliyetlerini kolaylaştıran serbestleştirici hükümler getirilmiş; Türkiye'de ortaklık kurma, şube ve irtibat bürosu açma faaliyetleri serbest bırakılmış,

d) Yurt dışında yerleşik vatandaşların ülkeye döviz girişleri serbestleştirilmiş,

e) Banka ve ÖFK'ların döviz, kıymetli madenler, taşlar ve eşyaların alım-satım işlemleri serbestleştirilmiş,

f) Ticari olarak ihraç edilen mallardan elde edilen dövizlerin 180 gün içinde; gümrük kapılarında tespit edilen ve ülkeye kaçak getirilen mallardan elde edilen dövizlerin ise 90 gün içinde finans kuruluşlarına satılması zorunlu hale getirilmiştir.

Aynı ANAP Hükümeti'nin İthalat Rejiminde yaptığı değişiklik[61] ile 331 ithal ürünün vergisinin düşürülmesi sanayi sermayesi tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Profilo Holding sahibi ve İKV Başkanı Jak Kamhi, acele alınan bu karardan endişeli olduğunu söyleyerek bunun yerli sanayiye indirilmiş bir darbe olduğunu, AET'ye girmeden verilen taahhütlerin sanayicinin fabrikaları kapatıp ithalata yönelmelerini sağlayacağını, bu tutumun GB için yerli sanayiciyi destekten çok uzak olduğunu ifade etmiştir. Ancak Borusan Holding patronu Asım Kocabıyık ve Tekfen Holding YKB Feyyaz Berker ise sanayicinin AET ile rekabet ortamına hazır olması gerektiği, dünyada %20 olan korumanın %50'den %40'a inmesini konuşmanın gereksiz olduğunu söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 11.08.1989).

Yıldırım Akbulut Hükümetinde Devlet Bakanı olan Işın Çelebi'nin hazırladığı doktora tezinde, 1982-1990 yılları arasında ihracatı artırmak için devletin özel sermayeye verdiği teşviklerin toplamının 17 trilyon Türk lirasına ulaştığını belirtmesi basında gündem olmuş

[59] Bütçe dışı tüm fonların GSMH içindeki payı % 1,3'ten (1980) % 11'e (1990), Kamu gelirlerine oranı ise % 5'ten (1980) % 32,5'a (1990) yükselmiştir (Aydın, 2020: 281).
[60] Resmî Gazete, 11.08.1989, Sayı: 20249.
[61] Resmî Gazete, 09.08.1989, Sayı: 20247.

(Milliyet Gazetesi, 22.12.1990), sanayi sermayesine ilişkin korumacılığın boyutlarının büyüklüğünü göstermiştir.

Turgut Özal'ın altyapı yatırımlarını hızlandırma ve özel sermayenin gelişimini destekleme hedefiyle öne çıkan bir diğer kurumsallaşma adımı, Yap-İşlet-Devret (YİD) modelidir. Yerli sermayenin tek başına üstlenmekte zorlandığı, buna karşılık yabancı sermayenin teknoloji ve finansman kapasitesiyle hayata geçirilebilecek büyük ölçekli altyapı projelerinde YİD, 1980'lerde projeye özgü düzenlemelerle gündeme gelmiştir. Nitekim 1984'ten itibaren ANAP hükümetleri döneminde nükleer/doğalgaz santrali kurulumu**,** 2. Boğaz Köprüsü**,** tüp geçiş ve metro yapımı ile THY'ye 11 uçak alımı gibi alanlarda yabancı sermayeli şirketlere YİD çerçevesinde teklifler götürüldüğü görülmektedir (Milliyet Gazetesi, 23.10.1984). Bununla birlikte, modelin kurumsal çerçevesini oluşturan ilk kapsamlı yasal düzenleme ancak 1988 yılında yapılmıştır. Karayolları Genel Müdürlüğü Dışındaki Kuruluşların Erişme Kontrollü Karayolu (Otoyol) Yapımı, Bakımı ve İşletilmesi ile Görevlendirilmesi Hakkında Kanunu[62] buna örnek gösterilebilir. Ancak YİD modelinin kullanıldığı altyapı yatırımlarının artması 1994 yılında bu modele ilişkin özel bir yasal düzenleme yapılmasını gerektirmiş ve Bazı Yatırım ve Hizmetlerin Yap-İşlet-Devret Modeli Çerçevesinde Yaptırılması Hakkında Kanun[63] çıkarılmıştır. Bahse konu Kanun'da belirtilen alt yapı türlerine ilişkin değişikliklerin ise 2. Recep Tayyip Erdoğan Hükümeti döneminde 5762 sayılı Kanun[64] ile yapıldığı görülmektedir. Bu değişiklikle demiryolu, gar kompleksi, lojistik merkezi, yük, yolcu ve yat limanları ile kompleksleri, sınır kapıları, millî park, tabiat parkı, tabiatı koruma alanı ve yaban hayatı koruma ve geliştirme sahalarında planlarda öngörülen yapı ve tesisler, toptancı halleri YİD modeline dahil edilerek Kamu Özel İşbirliği (KÖİ) modelinin kapsamı genişletilmiştir.

1990'ların başından itibaren kurulan koalisyon hükümetleri nedeniyle yasal düzenlemelerin çıkarılması ve uygulamaya konulması süreçlerinde aksamalar söz konusudur. Ancak bu dönemde hükümetlerin mevcut sanayi ve finansal sermayeyi yasal düzenlemelerle yönlendirmesinin yanı sıra devlet tekelinde bulunan sektörlerin özel sermayeye açılması amacıyla da yasal düzenlemeler mevcuttur. Özelleştirme Uygulamaları Hakkında Kanun[65] buna örnektir. 1990'lardan itibaren yabancı sermaye yatırımında tütün ürünlerinin üretilebilmesi ve radyo-televizyon kanallarının kurulmasıyla yoğunlaşan bu süreç özelleştirilmesi için yasal düzenlemelerin yapıldığı görülmüştür. Ayrıca 1990'lı yılların belirleyici kırılma noktalarından

[62] Resmî Gazete, 02.06.1988, Sayı: 19830
[63] Resmî Gazete, 13.06.1994, Sayı: 21959.
[64] Resmî Gazete, 21.05.2008, Sayı: 26882.
[65] Resmî Gazete, 27.11.1994, Sayı: 22124.

biri olan 1994 Krizi sırasında, 5 Nisan 1994 tarihinde yayımlanan[66] yasal düzenlemeler ve tebliğler, ekonomik alanın yeniden düzenlenme biçimini görünür kılması bakımından önemli bir çerçeve sunmaktadır.

IMF ile Dünya Bankası (DB) kaynaklı kredilerin kullanımını mümkün kılmak amacıyla 2001 yılında dönem hükümeti tarafından bir dizi yasal düzenleme hayata geçirilmiştir. Uzun yıllara yayılan siyasal ve ekonomik istikrarsızlığın ürettiği siyaset müdahalesi**,** zayıf mali disiplin ve piyasa mekanizmalarındaki aşınma**, "**Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı**"** başlığı altında toplanan bu düzenlemelerle yeniden kurumsal bir işlerliğe kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bu düzenlemeler; Enerji Piyasası Kanunu[67], TCMB Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun[68], Şeker Kanunu[69], Ekonomik ve Sosyal Konseyin Kuruluşu, Çalışma Esas ve Yöntemleri Hakkında Kanun[70], Doğalgaz Piyasası Kanunu[71] , Telgraf ve Telefon Kanunu, Posta Telgraf ve Telefon İdaresinin Biriktirme ve Yardım Sandığı Hakkında Kanun ile Ulaştırma Bakanlığının Teşkilât ve Görevleri Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun[72] (Telekom'un özelleştirilmesine ilişkin), Bankalar Kanunu'nda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun[73], Milletlerarası Tahkim Kanunu[74], Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri Genel Müdürlüğünün Yeniden Yapılandırılması ile Tütün ve Tütün Mamullerinin Üretimine, İç ve Dış Alım ve Satımına, 4046 Sayılı Kanun'da ve 233 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun[75], Kamu İhale Kanunu[76] ve maddelerinde yasal düzenlemeyle gerçekleştirilen 14 değişiklik (2003-2007), Endüstri Bölgeleri Kanunu[77] (Endüstri Bölgeleri Kanunu ve Organize Sanayi Bölgeleri Kanunu'nda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun), Kamu Finansmanı ve Borç Yönetiminin Düzenlenmesi Hakkında Kanun[78] şeklinde sıralanabilir.

Yukarıdaki temel yasal düzenlemelere ek olarak vergi kanunlarında değişiklik, kaçakçılığın önlenmesi gibi ekonomik alanı düzenleyen çok sayıda yasal düzenleme de gerçekleştirilmiştir.

---

[66] Resmî Gazete, 05.06.1994, Sayı: 21896.
[67] Resmî Gazete, 03.03.2001, Sayı: 24335 (Mükerrer).
[68] Resmî Gazete, 05.05.2001, Sayı: 24393.
[69] Resmî Gazete, 19.04.2001, Sayı: 24378.
[70] Resmî Gazete, 21.04.2001, Sayı: 24380.
[71] Resmî Gazete, 02.05.2001, Sayı: 24390.
[72] Resmî Gazete, 23.05.2001, Sayı: 24410.
[73] Resmî Gazete, 29.05.2001, Sayı: 24416.
[74] Resmî Gazete, 05.07.2001, Sayı: 24453.
[75] Resmî Gazete, 09.01.2002, Sayı: 24365.
[76] Resmî Gazete, 22.01.2002, Sayı: 24648.
[77] Resmî Gazete, 19.01.2002, Sayı: 24645.
[78] Resmî Gazete, 09.04.2002, Sayı: 24721.

3 Kasım 2002 seçimleri sonrasında AK PARTİ hükümetleri döneminde, ekonomiye ilişkin çok sayıda yasal düzenlemenin hayata geçirildiği görülmektedir. Bu düzenlemeler, bir yandan sektörleri yeniden düzenleyici hükümler içerirken, diğer yandan vergi ve alacaklar alanında -özellikle KOBİ'ler başta olmak üzere- kolaylaştırıcı mekanizmalar geliştirmiştir. Yürütme bakımından tek partili hükümet yapısı ve yasama bakımından TBMM'deki sayısal çoğunluk, 2003 sonrasında düzenlemelerin gündeme alınması, hızla yasalaşması ve uygulamaya aktarılması süreçlerinde belirgin bir kolaylaştırıcı etken olarak öne çıkmıştır.

AK PARTİ Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan, Kasım 2002 seçimlerinin hemen sonrasında NTV Televizyonuna yaptığı açıklamada yasal düzenlemeleri şok yaratmadan yavaş yavaş tatlı tatlı yapacaklarını, özerk kuruluşların bazılarını tasfiye edeceklerini ve yapılandıracaklarını, ekonomi kadrolarında hızlı değişiklikler düşündüklerini açıklamış, vergi konusunda mahkemeye düşen 130 bin dosya için çalışma yapacaklarını söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 07.11.2002). Bu açıklamalar ile uyumlu olarak 2003 yılının başından itibaren ekonomiye ilişkin çok sayıda yasal düzenlemenin yapıldığı görülmektedir. Bu kanunlardan bazıları şunlardır: Vergi Barışı Kanunu[79], İş Kanunu[80], Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu[81], Petrol Piyasası Kanunu[82], Vakıflara Vergi Muafiyeti Tanınması Hakkında Kanun[83], Karşılıksız Çek ve Protestolu Senetler ile Kredi ve Kredi Kartları Borçlarına İlişkin Kayıtların Dikkate Alınmaması Hakkında Kanun[84], Yatırımların ve İstihdamın Teşviki ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun[85], Kültür Yatırımlarını ve Girişimlerini Teşvik Kanunu[86], Sıvılaştırılmış Petrol Gazları (LPG) Piyasası Kanunu ve Elektrik Piyasası Kanunu'nda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun[87], Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun[88], Bankacılık Kanunu[89], Kalkınma Ajanslarının Hizmetlerine İlişkin Kanun[90], Sosyal Güvenlik Prim Alacaklarının Yeniden Yapılandırılması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun[91], Kurumlar Vergisi Kanunu[92], Bazı Kamu Alacaklarının Tahsil ve Terkinine İlişkin Kanun[93], Küçük ve

[79] Resmî Gazete, 27.02.2003, Sayı: 25033.
[80] Resmî Gazete, 22.05.2003, Sayı: 25134.
[81] Resmî Gazete, 17.06.2003, Sayı: 25141.
[82] Resmî Gazete, 20.12.2002, Sayı: 25322.
[83] Resmî Gazete, 30.07.2003, Sayı: 25192.
[84] Resmî Gazete, 31.12.2003, Sayı: 25333.
[85] Resmî Gazete, 29.01.2004, Sayı: 25365.
[86] Resmî Gazete, 21.07.2004, Sayı: 25529.
[87] Resmî Gazete, 02.03.2004, Sayı: 25754.
[88] Resmî Gazete, 10.05.2005, Sayı: 25819.
[89] Resmî Gazete, 19.10.2005, Sayı: 25983 (Mükerrer).
[90] Resmî Gazete, 25.01.2006, Sayı: 26074.
[91] Resmî Gazete, 04.03.2006, Sayı: 26098.
[92] Resmî Gazete, 21.06.2006, Sayı: 26205.
[93] Resmî Gazete, 08.07.2006, Sayı: 26222.

Orta Büyüklükteki İşletmelerin Malî Sektöre Olan Borçlarının Yeniden Yapılandırılması Hakkında Kanun[94], Özel Öğretim Kurumları Kanunu[95], Sigortacılık Kanunu[96], Nükleer Güç Santrallerinin Kurulması ve İşletilmesi ile Enerji Satışına İlişkin Kanun[97] [98], Özel Güvenlik Hizmetlerine Dair Kanun[99].

2008 yılı sonrasındaki süreçte ise ekonomiye ilişkin piyasa yapıcı yasal düzenlemelerin devam ettiği görülmektedir: Bazı Kamu Alacaklarının Uzlaşma Usulü ile Tahsili Hakkında Kanun[100], Spor Müsabakalarına Dayalı Sabit İhtimalli ve Müşterek Bahis Oyunlarının Özel Hukuk Tüzel Kişilerine Yaptırılması Hakkında Kanun[101], Devlet Desteklerinin İzlenmesi ve Denetlenmesi Hakkında Kanun[102], Borçlar Kanunu[103], Çek Kanunu[104], Gelir Vergisi Kanunu ile Bazı Kanun ve KHK'larda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun[105], Türk Ticaret Kanunu[106], Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu[107], Finansal Kiralama, Faktoring, Finansman ve Tasarruf Finansman Şirketleri Kanunu[108], Sermaye Piyasası Kanunu[109], Sağlık Bakanlığınca Kamu Özel İşbirliği Modeli ile Tesis Yaptırılması, Yenilenmesi ve Hizmet Alınması ile Bazı Kanun ve KHK'lerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun[110], Türkiye Demiryolu Ulaştırmasının Serbestleştirilmesi Hakkında Kanun[111], Ödeme ve Menkul Kıymet Mutabakat Sistemleri, Ödeme Hizmetleri ve Elektronik Para Kuruluşları Hakkında Kanun[112], Elektronik Ticaretin Düzenlenmesi Hakkında Kanun[113], Perakende Ticaretin Düzenlenmesi Hakkında Kanun[114].

2002 sonrası gerçekleştirilen düzenlemelerden sermaye kesimi tarafından en fazla tepki çeken düzenlemenin ise Kamu İhale Kanunu[115] olduğu görülmektedir. Yürürlüğe girdiği tarihten 2007 yılının sonuna kadar 12, 2008-2016 yılları arasında ise 23 adet Kanun ve 3 KHK

[94] Resmî Gazete, 30.12.2006, Sayı: 26392.
[95] Resmî Gazete, 14.02.2007, Sayı: 26434.
[96] Resmî Gazete, 14.06.2007, Sayı: 26552.
[97] Resmî Gazete, 09.11.2007, Sayı: 26707.
[98] Resmî Gazete, 21.11.2007, Sayı: 26707.
[99] Resmî Gazete, 26.06.2004, Sayı: 25504.
[100] Resmî Gazete, 27.02.2008, Sayı: 26800.
[101] Resmî Gazete, 27.02.2008, Sayı: 26800.
[102] Resmî Gazete, 23.10.2010, Sayı: 27738.
[103] Resmî Gazete, 04.02.2011, Sayı: 27836.
[104] Resmî Gazete, 20.12.2009, Sayı: 27438.
[105] Resmî Gazete, 01.08.2010, Sayı: 27659.
[106] Resmî Gazete, 14.02.2011, Sayı: 27846.
[107] Resmî Gazete, 07.11.2012, Sayı: 28460.
[108] Resmî Gazete, 21.11.2012, Sayı: 28496.
[109] Resmî Gazete, 30.12.2012, Sayı: 28513.
[110] Resmî Gazete, 09.03.2013, Sayı: 28582.
[111] Resmî Gazete, 01.05.2013, Sayı: 28534.
[112] Resmî Gazete, 27.06.2013, Sayı: 28690.
[113] Resmî Gazete, 05.11.2014, Sayı: 29166.
[114] Resmî Gazete, 29.01.2015, Sayı: 29251.
[115] Resmî Gazete, 22.01.2002, Sayı: 24648.

ile içerik maddelerinde değişiklik yapılan bahse konu Kanunda, Anayasa Mahkemesi tarafından verilen iki adet iptal kararı da bulunmaktadır[116]. Bir Kanun üzerinde gerçekleştirilen bu kadar yoğun değişiklik TOBB'a bağlı TEPAV'ın da dikkatini çekmiştir. TEPAV tarafından hazırlanan raporda Kanun'un değişikliklerinin AB uyum sürecine olumlu katkı yapmanın gerekçesi olarak gösterilmesine rağmen değişikliklerin içeriğinin siyasi rant riski taşıyan unsurlar barındırdığına dikkat çekilmektedir (Cumhuriyet Gazetesi, 25.02.2009).

Ekonomik alanın düzenlenmesinde öne çıkan bir diğer düzenleme şekli ise KHK'lardır. 1983-2016 yılları arasında görev yapan hükümetler tarafından 57 adet KHK çıkarılmıştır. 1983-1990 yılları arasında 28, 1991-2001 yılları arasında 13, 2011-2016 yılları arasında 16 KHK çıkarılmıştır. 2002-2010 yılları arasında ise çıkarılan KHK bulunmamaktadır[117]. Ancak torba yasa diye adlandırılan ve içerisinde KHK'larda değişikliklerin de dahil edildiği birçok Kanun değişiklikleri bulunmaktadır.

4.2.6.2. Depolitizasyon ve Özerk Yapılar

24 Ocak 1980 Kararlarının yürürlüğe girmesinden sonra ekonomide aktörlerin davranışlarının düzenlenmesi ve koordinasyonu amacıyla Merkez Bankası gibi mevcut kurumsal yapıların yanında özellikle finans alanında faaliyet gösterecek yeni yapılara ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. 1960'lardan itibaren artan menkul kıymetler işlemlerinin getirdiği yasal sorunlar, sermaye sahiplerinin finansman sorunlarını aşmak için çıkış olarak gördükleri halka arz sistemine duyulan ihtiyaç ve 1981 yılında patlak veren banker olayları (Milliyet Gazetesi, 09.05.1981) mali piyasalarda oluşan düzensizliklerin giderilmesi konusunda yasal düzenleme ihtiyacını gündeme getirmiştir. 28 Temmuz 1981 tarihinde 2499 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu[118] çıkartılarak, bu Kanuna esas olarak 13 Şubat 1982 tarihinde Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) kurulmuştur.

Sermaye kesimleri arasında rekabetin düzenlenmesi ve korunmasına ilişkin yasal düzenlemeler, tarihsel süreç içerisinde çeşitli hükümetler tarafından ele alınmasına rağmen ancak 1994 yılında 1. Tansu Çiller Hükümeti döneminde yasalaşmıştır[119]. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı tarafından; 1980 yılında "Ticarette Dürüstlüğün Korunması Hakkında Kanun" tasarısı, 1981 yılında "Ticari Faaliyetlerin Düzenlenmesi ve Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun" tasarısı[120] ile Rekabeti Sınırlayan Anlaşmalar ve Uygulamalar Hakkında Kanun"

[116] https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4734.pdf (erişim tarihi: 17.07.2025).
[117] https://www.mevzuat.gov.tr/#kanunHukmundeKararnameler (erişim tarihi: 17.07.2025).
[118] Resmî Gazete, 30.07.1981, Sayı: 17416.
[119] Resmî Gazete, 13.12.1994, Sayı: 22140.
[120] https://www.rekabet.gov.tr/tr/Sayfa/Rekabet-savunuculugu/rekabet-hukuku/genel-bilgiler (erişim tarihi: 01.05.2025).

tasarısı (Milliyet Gazetesi, 01.11.1984) yasalaşmamıştır. Necmettin Erbakan Hükümeti Programında da hem Merkez Bankası'nın özerkliğini artırıcı uygulama ve düzenlemelerin devam edeceği hem de rekabetin korunması ve tekelleşmenin önlenmesi için Rekabet Kurulu (RK)'nun oluşturulması yer almaktadır (TBMM, 2013: 7410-7412). Kurul ilgili Yasanın çıkmasından ancak üç yıl sonra bahse konu hükümet döneminde 5 Mart 1997 tarihinde kadrolarına atama yapılarak göreve başlayabilmiştir.

5.Bülent Ecevit Hükümet Programında özerk olarak oluşturulan kurumların bağımsızlığıyla ilgili gerekli çalışmaların gündeme alındığı görülmektedir (TBMM, 2013: 7897). Bahse konu Hükümet döneminde enerji piyasasına ilişkin düzenlemelerin de yapıldığı görülmektedir. Bu kapsamda Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu (EPDK), 4628 sayılı Enerji Piyasası Düzenleme Kurulunun Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun[121] ile birlikte kurulmuştur. Kurum, doğal gaz piyasası, petrol piyasası, LPG piyasası ve elektrik piyasasına ilişkin üretim, dağıtım, ihracat, ithalat, depolama, iletim, bayilik, rafinaj, lisans gibi çok geniş bir ilgi alanında faaliyetleri koordine etmektedir.

Ekonomiyi etkileyen en önemli kurumsal yapılardan birinin Merkez Bankası (MB) olduğu görülmektedir. Ancak MB'nın siyasetten bağımsızlığı konusunda 1980-1983 arasında otoriter yönetim dönemi hariç tüm dönemlerde önemli tartışmalar bulunmaktadır. MB'nin yasa ile düzenlenmiş parasal düzenleyici etkisi, bazı hükümetlerin ekonomi politikalarıyla uyumsuz olduğunda ortaya Bankanın hiyerarşik bağlılığı konusunda tartışmalar çıkmasına neden olmuştur. Özellikle ekonomik kriz dönemlerinde bu tartışmaların tepe noktasına taşındığı görülmektedir. Örneğin 1993 yılında dönemin Başbakanı ile anlaşmazlıklar yaşayan MB Başkanı Rüşdü Saraçoğlu istifa ettikten sonra yaptığı açıklamada, hükümeti Bankayı emir-komuta altında yönetmek istemekle eleştirmiş, para basarak enflasyonla mücadele edilemeyeceğini söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 01.08.1993). Saraçoğlu'nun yerine gelen yeni MB Başkanı Bülent Gültekin ise 5 ay gibi kısa bir süre görevde kaldıktan sonra hükümetin ekonomi politikalarını eleştirerek istifa etmiştir (Milliyet Gazetesi, 01.02.1994).

Kemal Derviş reformları olarak bilinen ekonomi düzenlemeleriyle birlikte 1970 yılında çıkarılan 1211 sayılı Merkez Bankası Kanunu[122]'da 2001 yılında 4651 sayılı Kanun[123] ile gerçekleştirilen değişikliklerle birlikte özerkliği, organizasyonu ve görev tanımları genişletilmiştir. Ancak MB'nın yasayla belirlenmiş temel amacı "fiyat istikrarını sağlamaktır". Bunun için uygulayacağı para politikasını ve kullanacağı para politikası araçlarını doğrudan kendisinin belirlemesi konusu piyasa aktörleri tarafından en fazla tartışılan konu olmuştur. Faiz

[121] Resmî Gazete, 03.03.2002, Sayı: 24335.
[122] Resmî Gazete, 26.01.1970, Sayı: 13409.
[123] Resmî Gazete, 05.05.2001, Sayı: 24393.

ve Türk lirası karşısında yabancı para kur rejimi odaklı bu tartışmalar özellikle 2002 sonrasındaki süreçte yoğunlaşmıştır. 2003 yılında MB Süreyya Serdengeçti'nin faizlerin indirilmesi konusunda "faiz siyasi baskıyla düşmez" sözüne atıfta bulunan Başbakan Recep Tayyip Erdoğan TOBB Genel Kurulunda iş insanlarına yönelik konuşmasında; "Döviz kurlarındaki sıkıntıyı Hükümete havale ederseniz insafsızlık olur. Temennilerimizi söylediğimizde, bazıları siyasi baskıyla karar alınmaz diyor. Siyasi baskıyla karar alınmaz düşüncesindeysek, biz siyasi temenni olarak söyleriz ama baskıyı da sizin yapmanız gerek" sözleriyle cevap vermiştir (Milliyet Gazetesi, 01.06.2003). Sanayi Bakanı Ali Coşkun da aynı toplantıda iş insanlarına; "Arkadaşlar Odalar ve Borsalar, hep beraber Merkez Bankası özerk olsun demedik mi? Şimdi biz nasıl müdahale edelim ama tahrik ediyorlar. Tahrik edersek yeni bir kriz çıkacak ve dolar tekrar yukarı fırlayacak. Biz size uymayacağız." açıklamasında bulunmuştur (Milliyet Gazetesi, 01.06.2003).

2007 yılında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, MB Başkanlığına yapılacak atama konusunda isim bildiren TÜSİAD Başkanı Ömer Sabancı'ya istinaden, aralarındaki nezaket açısından doğru bir beyan olmadığını ancak TÜSİAD'ın tüzel kişiliğiyle sorunlarının olamayacağını (Milliyet Gazetesi, 07.04.2007) beyan etmiştir.

2. Recep Tayyip Erdoğan Hükümetinin Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Ali Babacan, Türkiye'de bir şeyler ters gittiğinde kimsenin dönüp Merkez Bankasını sorumlu tutmayacağını, sorumluluğun yüzde yüz hükümet üzerinde olduğunu, Merkez Bankasının genel politikayla uyumlu bir çizgi izlemesi gerektiğini (Cumhuriyet Gazetesi, 25.09.2009) söylemiştir. Bu açıklama sonrasında Merkez Bankası, "Merkez Bankası Bağımsızlığı: TCMB ve Bağımsızlık" isimli bir kitapçık (TCMB, 2012) yayınlamıştır. Bu kitapçıkta, MB'nın bağımsızlığı konusunda amaç, araç, finansal ve kurumsal bağımsızlığa atıflarda bulunularak MB'nın yasal bağımsızlığının tanınması kadar, fiili bağımsızlığına da önem verilmesi ve bağımsızlığın siyasetçiler tarafından desteklenmesinin önem taşıdığına vurgu yapılmaktadır (TCMB, 2012: 2-3).

İş insanlarının 2003 sonrasındaki süreçte bağımsız düzenleyici kurumların işlevine dikkat çeken açıklamalar bulunmaktadır. TOBB Başkanı Rifat Hisarcıklıoğlu, "Ekonomimiz kırılgan bir fay üzerinde, BDDK'yı kurmakta geç kalmakta ısrar ettiğimizi, bu sebeple iki kriz yaşadığımızı unutup, sorumsuzluklarımızdan BDDK'yı sorumlu tutuyoruz. Pahalı enerji anlaşmalarından EPDK'yı mı sorumlu tutacağız?" (Milliyet Gazetesi, 04.05.2003) açıklamasını yapmıştır. MÜSİAD, rekabetin bozulduğu durumlarda Rekabet Kurumu'nun devreye girerek soruşturma başlatması gerektiğini, Türkiye'de ise bu Kurumun etkisiz ve beklenileni vermediğini söylemiştir (MÜSİAD, 2005b: 12). TÜSİAD ise Rekabet Kurumunun anti-tröst

kurallarının uygulanmasından sorumlu tek merci olduğunu, serbest rekabet ortamının sağlanabilmesi için sektörel mevzuatların düzenlenmesinde Rekabet Kurulu (RK) ile Enerji Piyasaları Düzenleme Kurumu (EPDK) ve Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) gibi sektörel düzenleyici kurumlar arasında işbirliğinin sağlanmasının gerekliliğine dikkat çekmiştir (TÜSİAD, 2005d: 29).

TÜSİAD YİK Başkanı Mustafa Koç, 1 Ekim 2010 tarihinde YİK Toplantısının açılış konuşmasında, ekonomi yönetiminde iş insanlarının üç önemli konuda beklentilerinin arasında mali disiplin ve uzun vadeli yapısal reformlarla birlikte yatırım ortamını istikrarlı kılan bağımsız düzenleyici ve denetleyici kurumların zayıf noktalarının güçlendirilmesinin yer aldığını söylemiştir (TÜSİAD, 2010a: 3). Ayrıca TÜSİAD, 2011-2015 yıllarını kapsayan dönem içerisinde genel seçime girecek siyasi partilerden hükümet kurmaları durumunda makro ekonomik alanda başarının artarak sürdürülebilmesi için bağımsız Merkez Bankacılığı anlayışının derinleştirilmesini ve düzenleyici kurum anlayışının geliştirilmesi ve piyasa oyuncularının bu yapılarda konumlarının güçlendirilmesinin gerekli olduğunu söylemiştir (TÜSİAD, 2011a: 24). TÜSİAD YKB Yardımcısı Tayfun Bayazıt ise siyasi ve kamu kredibilitesinin sağlanmadığı durumlarda, Merkez Bankası kredibilitesinin krizden çıkışı sağlamadığını, sonuçta bağımsız bile olsalar, kamu politika yapıcılığının bir parçası ve itibarlarının siyasi otoritenin itibarının bir uzantısı olduğunu söylemiştir (TÜSİAD, 2011b).

2003 yılından itibaren hükümetlerin BDDK'yı kontrol etme isteğinin olduğu görülmektedir. Basında Pamukbank'ı Kurtarma Operasyonu olarak anılan BDDK Anlaşması için Recep Tayyip Erdoğan "Bu kararla hükümetin ilgisi yok. Biz bağımsız kurulların siyasi iradeden ayrı olmamasını savunduk. Batık banka yükü 50 milyar dolardı. Yeni yük geliyor. Rakam artacak" (Milliyet Gazetesi, 03.02.2003) açıklamasıyla BDK'lara ilişkin tutumunu açıklamıştır.

AK PARTİ Hükümeti Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Mehmet Ali Şahin ise bu kurumlar aracılığıyla siyaseti ekonomiden ayırmanın amaçlandığını, Türkiye'nin birkaç yıl önce içine düştüğü duruma bakılınca bu kurumların neden kurulduğunun görüleceğini söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 22.05.2003). Ancak TÜSİAD YİK Başkanı Muharrem Kayhan 19 Eylül 2003 tarihinde yaptığı konuşmada, idari ve mali özerkliğe sahip bağımsız düzenleyici kuruluşlar ile ilgili tartışmaları fırsat bilerek olayı bu kuruluşların tasfiyesine veya etkisizleştirilmesine vardırmaya çalışılmasının ya da güncel çıkarlara hizmet edecek şekilde köşeye sıkıştırılmaya çalışılmasının önüne geçilmesi gerektiğini söylemiştir (TÜSİAD, 2003b: 3). Ali Babacan'ın 2001 kriz dönemine atıf yaparak BDK'lar için söylediği "Bu o günlerin batak Türkiye'sinin mantığı ama bugünün Türkiye'si çok değişti. Politikayı yapan, üreten

mutlaka siyasi irade olmalı" (Cumhuriyet Gazetesi, 07.05.2011) açıklaması da piyasayı düzenleyen bağımsız kurumlara ilişkin hükümet yaklaşımının sürekliliğini ortaya koymaktadır.

4.2.6.3. Hükümetin Bürokrasiye Bakışı

1. ANAP Hükümeti programının "İktisadi Politikamızın Esasları" başlıklı bölümünde iktisadi sistemin yapılan bazı düzenlemelere rağmen, karmaşık bir yapıya sahip olduğu, bu yapının teşkilat yönünden günün şartlarına uygun ve birbirleriyle uyumlu hale getirilmesinin zorunlu olduğu ifadeleriyle bürokraside yeni düzenlemelerin gerekliliği hakkında görüş bulunmaktadır (Milliyet Gazetesi, 12.11.1983). Yine 1'inci ANAP Hükümeti döneminde 1984 yılında YASED tarafından düzenlenen Yeni Yabancı Sermaye Politikası konulu seminerde dönemin Maliye ve Gümrük Bakanı Vural Arıkan, sömürü edebiyatı ile yabancı sermayenin aşırı vergilendirmeye tabi tutulduğunu ve eşitlik ilkesinin bozulduğunu söylerken, Hazine Genel Müdürü Pulat Avşar, Uzun yıllar kambiyo denetiminin jandarma ile yapıldığını, idarelerin eksikliği, ihmalleri ve yanlışlıkları yüzünden yabancı sermayeye gereken önemin verilmediğini, gerçek bir mevzuat derlemesine ihtiyaç olduğunu açıklamıştır. (Milliyet Gazetesi, 30.05.1984).

1990'larda kurulan koalisyon ve azınlık hükümetleri hükümet programlarında da bürokrasinin en aza indirilmesine ilişkin maddeler bulunmaktadır. 2. ve 3. Mesut Yılmaz Hükümet Programında, devletteki dikey hiyerarşik yapılanma modelinin merkezi yönetimi güçlendirerek hiyerarşiyi ve bürokrasiyi arttırdığı, giderek sanayileşen ve dış kaynaklara açılan bir toplum için uygun bir model olmadığı ifadeleri yer almaktadır (TBMM, 2013: 7295, 7683). Necmettin Erbakan Hükümet programında da devlet işleyişindeki etkinlik ve kalkınma, bürokrasinin azaltılması ile ilişkilendirilmiştir (TBMM, 2013: 7417). 4. ve 5. Bület Ecevit Hükümet programında ise istikrarın hükümet değişikliklerinden etkilenmeyecek bir bürokrasinin kurulmasının zorunluluğundan ve bürokratik süreçlerin azaltılmasından bahsetmektedir (TBMM, 2013: 7836, 7910).

AK PARTİ hükümet programında da bürokrasinin azaltılması ve kamu yönetiminde kurumsal yeniden yapılanma vurgusu öne çıkmaktadır (TBMM, 2013: 8107). Ayrıca dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, Hükümeti kurduğu ilk dönemde özellikle devlette çöreklenmiş, her fırsatta Türkiye'nin önüne takoz koyan bir anlayış olduğunu, AK PARTİ'nin 364 milletvekili olmasına rağmen ancak hükümet kurabildiğini, maalesef iktidar olamadığını söyleyerek bürokratik oligarşiden şikâyet etmiştir (Milliyet Gazetesi, 11.06.2003). Ancak bürokrasi ve siyasetin iç içe geçtiği örnekler de mevcuttur. Örneğin Başbakan Yardımcısı Abdüllatif Şener'in Galataport ihalesine ilişkin dosyayı yargı kararını gerekçe göstererek

Yüksek Planlama Kurulunda (YPK) imzaya açmaması ve Özelleştirme İdaresi Başkanlığı (ÖİB)'na iade etmesine Başbakan Recep Tayyip Erdoğan tepki göstererek Şener'e bağlı olan DPT'nin onay makamı değil bir danışma kurulu olduğunu, YPK'da onay makamının kendisi olduğunu belirtmiştir (Milliyet Gazetesi, 02.02.2006). Ancak 2003 sonrası dönemde bürokratik kadroların değişimleriyle birlikte bürokrasi-siyaset geriliminin iktidar lehine sonuçlandığı görülmektedir. Ekonomi Bakanı Zafer Çağlayan'ın Şubat 2013'de Merkez Bankası'nı eleştirmesiyle başlayan ve "Memursun haddini bil. Bir kararnameyle gidersin" söylemiyle devam eden süreçte katıldığı toplantılarda yöneltilen soruların çoğuna "Bu konuda sessiz kalmayı tercih ediyoruz" açıklamasında bulunmuştur (Cumhuriyet Gazetesi, 14.03.2013).

4.2.6.4. Ekonomik Krizlerin Yönetimi

1980-2016 döneminde Türkiye ekonomisini derinden etkileyen çok sayıda kriz ortaya çıkmıştır. Türkiye ekonomisi 1970'lerin ortalarından itibaren dünyayı etkisi altına alan petrol krizi, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı, yüksek enflasyon, döviz darboğazı, dış açıklar, işçi-işveren ilişkilerinde gerilim, grev ve lokavt kararları, 1980'lere gelindiğinde ithal ikameci sanayileşme stratejisinin tıkanmasına neden olmuştur. 24 Ocak 1980 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından alınan ekonomik tedbir kararları sonrası dönemin Başbakanı Süleyman Demirel, ekonomiyi böyle götürmenin imkânı olmadığını, her hükümet için sıkıntılı sayılabilecek kararların kendileri tarafından alındığını, yoklukları kaldırmak ve karaborsayı engellemek için bu tedbirleri yürürlüğe koyduklarını açıklamıştır (Milliyet Gazetesi, 25.01.1980). Bu kararlarla birlikte Türk lirası yüzde 50 değer kaybı yaşamış, fiyatlar serbest bırakılmış, kömür, demir-çelik, çimento başta olmak üzere temel mal ve hizmetlere yüzde 50 ile yüzde 100 arasında fiyat artışı yapılmıştır. Alınan bu kararların ardından IMF ve yabancı bankalardan 419 milyon dolarlık kredi serbest bırakılmıştır (İTO Ticaret Gazetesi, 1 Şubat 1980). Döviz darlığının giderilmesi ve Hazine'ye döviz akışı sağlamak amacıyla döviz serbestisi getirilmiş ve ithalatı ucuzlatmak için Damga Vergisi yüzde 1'e indirilmiştir (Milliyet Gazetesi, 26.01.1980). Alınan bu kararlar sermaye kesimi tarafından olumlu karşılanmıştır. TOBB, sanayi ve ticaret odaları ekonomik tedbirlerin alınmasını olumlu karşılayarak işçi ve işveren ilişkilerinin de süratle geliştirilmesi gerektiğine ilişkin açıklamalar yapmıştır (İTO Ticaret Gazetesi, 15.02.1980).

1994 yılına gelindiğinde ise Vehbi Koç'un "öncekilerden daha büyük bir ekonomik darboğaz" (Milliyet Gazetesi, 14.04.1994) olarak tanımladığı ekonomik ve siyasi kriz kamu harcamalarındaki artış ve 1990'ların başından itibaren istikrarsız ekonomi yönetiminin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kamu gelir-gider dengesindeki finansman sorunları, KİT'ler başta olmak üzere kamu harcamalarının GSYİH'ya oranının 1994'de yüzde 11'e ulaşması ve

bütçe açığı için kredi arayışları, IMF başta uluslararası finansman kuruluşlarına taahhütte bulunmayı gerektirmiştir. 1.Tansu Çiller Hükümeti tarafından uygulamaya konulan 5 Nisan 1994 ve sonrasında alınan yasal düzenlemelerle Türk parası yüzde 38 devalüe edilerek kamuda tasarruf tedbirleri, özelleştirmenin hızlandırılması, faizlerin düşürülmesi, ek vergi düzenlemeleri gibi tedbirler alınmıştır. Haziran 1994'de IMF ile yapılan 2 yıllık Stand-by Anlaşması[124] sonrasında 610 milyon dolarlık kredi sağlanmıştır.

Ancak ekonomi politikalarının uygulanabilirliği için gerekli siyasi istikrarın 1994-2000 yılları arasında göreve gelen koalisyon ve azınlık hükümetleriyle sağlanamaması, Türkiye ekonomisinin gelişmeler karşısında kırılgan bir yapıya bürünmesine neden olmuştur. Aradan geçen 6 yıl içerisinde Türkiye'den beklenen özelleştirme başta olmak üzere yapısal reformların sürdürülememesi, yüksek faiz, bütçe açıklarının artması, MB döviz rezervlerinde azalması ve Hazine'nin ödemedeki güçlükleri, Kasım 2000'e gelindiğinde kısa vadeli faizlerin artmasına, sermaye piyasasında ani dalgalanmalara ve yabancı sermayenin ani şekilde fonlardan çıkmasına neden olmuştur. Sermaye ve finans sektörlerindeki ani dalgalanmasın olumsuz yansımaları toplumsal tabana yayılan olumsuzluklara yol açmıştır. Bu krizin ortaya çıkmasından hemen sonra TOBB başkanı Fuat Miras, reel sektörün rehabilitasyonu için hükümetten 10 milyar dolarlık fon ve şirket birleşmeleri konusunda yeni teşvikler istemiş, ATO Başkanı Sinan Aygün ise vergi borçları konusunda düzenleme talebinde bulunmuştur (Milliyet Gazetesi, 12.12.2000).

Koalisyonlar ile yönetilen ve siyasi istikrar konusunda dengeli olmayan hükümetin ekonomi alanında uyguladığı düzenlemelerin yetersizliği krizin derinleşmesine ve sermaye kesimleri tarafından yoğun eleştiri almasına neden olmuştur. TÜSİAD YİK Başkanı Bülent Eczacıbaşı, Türkiye'nin yönetim buhranı içinde olduğunu, bunun çözülemediği sürece sorunların falanca liderin sağlığına ya da hiç beklenmedik anda basılan düğmelere basılmasına bağlanmaması gerektiğini, Türkiye'nin çok ilginç ve kritik bir dönüm noktasına geldiğini söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 15.12.2000). TÜSİAD tarafından yapılan bu açıklamalar sonrasında ANAP'lı Çalışma Bakanı Yaşar Okuyan ise sert açıklamalarla cevap vermiştir. Okuyan, bu özel sektörün yıllardır haybeden devletten kazanmaya alıştığını, tek isteklerinin devletten almak olduğunu, yüksek faiz gördüklerinde koşa koşa alırken kendilerinden yüksek faiz istenince devlete kurtar diye koştuklarını söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 17.12.2000). Bu tartışmalar sonrasında İTO Başkanı Mehmet Yıldırım ise Millî Güvenlik Kurulu'nu yeni hükümet kurmaya çağırmış, yapılan tartışmalar ve Başbakan Bülent Ecevit'in tepkisi

[124] https://www.imf.org/external/np/fin/tad/extarr2.aspx?memberKey1=980&date1key=2008-03-31 (erişim tarihi: 01.05.2025).

sonrasında, iş insanlarının hepsinin bunu istediğini, hükümetin gündeminde olanları gerekli şekilde yapması durumunda kendilerinin de ekonominin dışına çıkarak böyle isteklerinin olmayacağını söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 20.12.2000). ASO Başkanı Zafer Çağlayan ise Türkiye'nin bugünkü duruma gelmesinde asıl sorumlu olarak siyasi ve bürokratların birbirini yemesi olduğunu açıklamıştır (Milliyet Gazetesi, 20.12.2000). Özelleştirmeden Sorumlu Devlet Bakanı Yüksel Yalova ise "İşbaşına gelmiş Cumhuriyet Hükümeti Bakanlarının kellesini istemek hiçbir kurum ve kuruluşun haddi değildir" açıklamasıyla tartışmalara katılmıştır (Milliyet Gazetesi, 26.12.2000).

Kasım 2000'deki krizin etkileri atlatılamadan 19 Şubat 2001 tarihinde Millî Güvenlik Kurulu'nda Cumhurbaşkanı ile Başbakan arasında yaşanan kriz mevcut ekonomik durumun gidişini olumsuz yönde daha da derinleştirmiş (Milliyet Gazetesi, 20.02.2001), sermaye piyasasında büyük düşüşler ve faizlerin daha da yükselmesine neden olmuştur. Piyasada oluşan panik işlemleri ve yabancı bankaların vadesi gelmemiş kredileri geri çağırması, Türk lirasının yüzde 40 devalüe edilmesiyle sonuçlanmıştır (Milliyet Gazetesi, 23.02.2001). Kasım 2000 ve Şubat 2001 tarihlerindeki ekonomik dalgalanmalardan uygulanmakta olan ekonomi programının ağır etkilendiği görülmektedir.

Bu krizler sonrasında TÜSİAD, TOBB ve TİM Başkanları birlikte toplantı yapmış, hükümete karşı devletin zirvesinde meydana gelen kavganın bitmesini ve yapay kriz yaratılmaması çağrısında bulunmuştur (Milliyet Gazetesi, 21.02.2001). YASED Başkanı Faruk Yöneyman, meydana gelen politik kaosun yabancı yatırımcı açısından Türkiye'nin imajını ciddi şekilde zedelediği ve Hazine ihalelerinde bunun hissedilebileceğini söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 21.02.2001). Krizin derinleşmesiyle birlikte iş insanlarının hükümetten ekonomi yönetiminin değişimi doğrultusunda açık talepleri bulunmaktadır. İSO Başkanı Hüsamettin Kavi, Merkez Bankası Başkanı ve Hazine Müsteşarının istifa ettiğini, piyasaların durduğunu ne maliyetin ne de kurların belli olduğunu ekonomi programını tek taraflı fesheden Bakan'ın istifa etmesi gerektiğini söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 01.03.2001). TÜSİAD Başkanı Muharrem Kayhan da toplumun her kesiminin bu krizin bedelini ödediğini sıranın ise kabinede olduğunu belirtmiştir (Milliyet Gazetesi, 13.04.2001).

Krizi takip eden aylarda ekonomik darboğazdan çıkış yolu arayan 3. Bülent Ecevit Hükümeti, Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanlığı ve Hazine Müsteşarlığı görevine dönemin Dünya Bankası'nda Başkan Yardımcısı olan Kemal Derviş'i 13 Mart 2001 tarihinde getirmiştir. Kemal Derviş'e olan destek konusunda Rahmi Koç olumlu yorumlarda bulunarak gerekli dış kredi desteğinin bulunmasında Bakan'a güvendiğini söylemiş (Milliyet Gazetesi, 26.04.2001), ekonomiye ilişkin yürürlüğe konulan 15 düzenleme sonrasında ise düzenlemelerin IMF'nin

desteklediği Bakan aracılığıyla çıkartıldığını belirtmiştir (Milliyet Gazetesi, 21.05.2001). Derviş tarafından hazırlanan ekonomik program ile Bankacılık Kanunu, Merkez Bankası Kanunu, İhale Kanunu gibi düzenlemeler TBMM'de yasalaştırılmış, IMF ve Dünya Bankası'ndan kredi alınmasında (Milliyet Gazetesi, 29.04.2001) önemli aktör rolü oynamıştır.

Ancak IMF ve DB kredileri girişleri ve Anayasa değişikliği gibi yasal düzenlemelere rağmen ekonomideki düzelmenin iş insanları tarafından yeterince olumlu karşılanmamıştır. 2001 yılının sonuna gelindiğinde TÜSİAD Başkanı Tuncay Özilhan tarafından dile getirilen hükümetin yıprandığı yönündeki açıklamalar ve bu açıklama sonrasında Başbakan Bülent Ecevit'in 1978'de Türkiye'nin kriz ortamında TÜSİAD'ın uzlaşma zeminini bozduğunu söylemesi (Milliyet Gazetesi, 02.10.2001) iş insanları ile hükümet arasında gerilimli bir ortamı beraberinde getirmiştir. Sakıp Sabancı, Türkiye'nin borçlarının büyüklüğünden bahsederek; "Türkiye'nin bir elinde 200 milyar dolar borç var. Diğerinde ise üçün biri" açıklamasıyla hükümeti eleştirmiş, Devlet Bakanı Yılmaz Karakoyunlu ise Sabancı'ya cevap olarak; "O üçün birinde mesela Sabancı Holding var. Mesela TOBB var. Mesela devletin kuruluşları var…" cevabını vermiştir (Milliyet Gazetesi, 26.04.2002).

2002 genel seçimleri sonrasında iktidara gelen AK PARTİ hükümetleri tarafından önceki istikrar programının uygulanmasına devam edilmiştir. Ancak 2008 yılının başından itibaren Dünyayı etkisi altına almaya başlayan ekonomik krize karşı iş insanları tarafından hükümete yapılan yapısal reformların tamamlanması uyarılarına karşı dönemin Maliye Bakanı Kemal Unakıtan'ın "Bizde küresel mali krizden etkilenecek olan reel sektör ve KOBİ'lerdir. Bunlara ucuz kredi vermek için çalışıyoruz" (Cumhuriyet Gazetesi, 11.10.2008) açıklaması krizin Hükümet tarafından yeterince dikkate alınmadığı izlenimini yaratmıştır. Eczacıbaşı Holding YKB Bülent Eczacıbaşı ise krizi küçümseyip hafife almanın yanlış olduğunu belirterek Türkiye'nin başta IMF ile gerçekçi bir iletişim ve diyalog mekanizması geliştirmesi gerektiğini, bu dönemde bir Stand-by Anlaşması yapmanın faydalı olabileceğini belirtmiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 13.10.2008). TOBB Başkanı Rifat Hisarcıklıoğlu ise bu krizin ABD'den Avrupa'ya gelmesinin bir yılı bulduğunu, şimdi ise hızla doğuya doğru ilerleyerek mali sektörden reel sektöre geçtiğini söylemiş, siyasi istikrarın sağlanması ve kayıt dışı ekonominin engellenmesi gerektiğini belirtmiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 04.12.2008).

2008 yılı krizi incelendiğinde Türkiye ekonomisi üzerindeki etkisinin yıllara yayılarak 2014 yılına kadar sürdüğü görülmektedir. 2009 yılında TOBB Başkanı sanayinin dörtte birinin eridiğini ve küçüldüğünü (Cumhuriyet Gazetesi, 02.04.2009), TÜSİAD YİK Başkanı Mustafa Koç da orta vadeli ekonomik programla en az 2-3 yıl arzu edilen büyümenin olamayacağını, Türkiye'nin böyle bir dönemde IMF kaynağını dışlama lüksüne sahip durumda olmadığını

(Cumhuriyet Gazetesi, 02.10.2009) belirtmiştir. İstanbul Hazır Giyim ve Konfeksiyon İhracatçıları Birliği Başkanı Hikmet Tanrıverdi Türkiye'nin siyaset ağırlıklı bir gündemi olduğunu, bu durumun ekonomi ile ilgilenen iş insanları için çok rahatsız edici bir görünüm sunduğunu, önlerini göremediklerini söylemiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 01.02.2010). İSO Başkanı Tanıl Küçük, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı Galip Ensarioğlu ve Türkiye Giyim Sanayicileri Derneği Başkanı Cem Negrin de siyaset ağırlıklı gündem yerine işsizlik ve büyüme odaklı gündem istediklerini belirtmişlerdir (Cumhuriyet Gazetesi, 01.02.2010).

4.2.6.5. Popülist Politikalar

1980–1983 arasındaki askerî yönetim döneminde seçim rekabetinin askıya alınmış olması, popülist politika kalıplarının görünürlüğünü sınırlamıştır. Buna karşılık 1983 sonrasında, genel ve yerel seçimler ile referandumların belirlediği süreklileşmiş bir seçim döngüsü içinde siyasal aktörlerin ekonomik alanı yönetirken kısa vadeli oy getirisi yüksek adımları önceleyen bir çizgiye yönelme eğilimi güçlenmiştir.

Turgut Özal'ın Bülent Ulusu Hükümeti'nde Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı olduğu dönemde 1970'li yıllardan itibaren tamamlanamayan yatırım projeleri hakkında ciddi çalışmalar yaptıklarını, geçmiş yıllarda yıllık programlara giren projeler arasında politik amaçlı başlatılanlar olabileceğini, bu işin içerisine mutlaka siyasetin girdiğini (Milliyet Gazetesi, 02.01.1982) ifade etmesi de popülist politikaların varlığının 1980 öncesi dönemde de olduğunu göstermektedir. Örneğin ağır sanayi hamlesi olarak Makine Kimya Endüstrisi Kurumu (MKE) tarafından 1976 yılında başlatılan ve yıllık planda yer verilen projelerin, proje eksikliği, lisans sorunları gibi nedenlerle yarım bırakılan binalarının 1982 yılında satışa çıkarıldığı gazete haberlerinde yer almaktadır (Milliyet Gazetesi, 05.03.1982). Turgut Özal'ın Başbakan olduktan sonra uygulanan ekonomi politikasına ilişkin "Orta direk güçlendirilmeli, neticede oy istiyoruz" (Milliyet Gazetesi, 27.04.1984) sözleri seçmenlere ilişkin yaklaşımın anlamlandırılmasında önemli bir açıklama olarak değerlendirilmektedir.

TOBB Başkanı Ali Coşkun, yaklaşan 1987 yılı genel seçimleri öncesinde, alınan ekonomik kararlardan, istikrar tedbirlerinden, seçim uğruna fedakarlıkta bulunulmamasını hükümetten talep etmiştir (Milliyet Gazetesi, 01.05.1987). Ancak seçimlerden bir yıl sonra Merkez Bankası Başkanı Rüşdü Saraçoğlu, hükümetin anlaşılamaz bir şekilde seçimlerde çok para harcadığını ve bu durumun ekonomiye olumsuz yön vererek büyümenin yanı sıra enflasyon canavarını gündeme getirdiğini açıklamıştır (Milliyet Gazetesi, 11.05.1988). İTO Başkanı Yalım Erez de 1983 yılından beri kısa aralıklarla seçimlere gidildiğini, seçimler öncesi yaratılan suni ekonomik rahatlığın faturasının seçimler sonrasında ağır olduğunu söyleyerek

seçim uğruna ekonomik önceliklerin feda edilmemesi açıklamasında bulunmuştur (Milliyet Gazetesi, 03.08.1988).

MÜSİAD, 7. Süleyman Demirel DYP-SHP Koalisyon Hükümeti'nin 1475 sayılı İş Kanunu ile 2821 sayılı Sendikalar Kanunu'nda değişiklikleri içeren kanun tasarısının, işten çıkarmalara karşı işçi lehine hükümler içerdiğini ve nüfusun çoğunluğunu oluşturan işçi kesimine şirin görünmek ve oy artırmaya yönelik olduğunu iddia etmiştir (MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Eylül 1992). Ege Bölgesi Sanayi Odası Meclis Başkanı ve TÜSİAD YİK Başkan Yardımcısı Şinasi Ertan, aynı koalisyon hükümetini hedef alarak sert açıklamalarda bulunmuştur. Ertan, seçim ekonomisini hangi iktidar uyguluyorsa onun vatan hainliğiyle eş değer olduğunu, seçim kazanmak için 60 milyonun parasını seçimlerden önce 150 bin kişiyi işe almak için kullanıldığını söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 02.06.1995). 1994 yılında TÜSİAD Genel Başkanı Halis Komili, Türkiye'yi yönetenlerin görüş mesafesinin bir sonraki seçimlerin ötesine geçemediğini, politikacıların uzun dönemli ve sağlam ve istikrarlı büyüme politikaları yerine çeşitli kesimlere devlet eliyle gelir transferine dayalı, oy sandığına dönük ekonomi politikaları ile KİT zamlarının ertelenmesi, destekleme alımları, seçim bölgelerine yönelik çeşitli harcamalar gibi uygulamalarla iktidar sürekliliklerini sağlamaya çalıştıklarını söylemiştir (TÜSİAD Görüş Dergisi, Eylül 1994). Hükümet krizlerinin yoğunluk kazandığı ve erken seçim tartışmalarının yaşandığı günlerde Merkez Bankası Başkanı Gazi Erçel, her seçim döneminde genişleyen parasal göstergelerin, bir sonraki hükümet döneminde istikrarsızlık yaratarak stabilizasyon programlarına ihtiyacı ortaya çıkardığını söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 21.06.1997).

TÜSİAD Başkanı Tuncay Özilhan, Türkiye'deki seçim sisteminin siyasi yapının kilitlenmesine büyük katkıda bulunduğunu belirterek, seçimlerin halk için bir yenilenme umudundan çok uzak olduğunu, mevcut seçim sisteminin, yıkıcı bir rekabeti ve popülizmi teşvik ettiğini söylemiştir (TÜSİAD, 2001: 3).

TÜSİAD YİK Başkanı Muharrem Kayhan, 23 Mart 2003 tarihinde TÜSİAD Genel Kurul açılış konuşmasında 2002 genel seçimleri sonrasında iktidara gelen AK PARTİ'ye 4 Kasım 2002 tarihinde gönderdikleri kutlama bildirisine atıf yaparak, "Tek parti iktidarının, ekonominin gereği olan cesur kararları popülizmden uzak bir biçimde alabilmeye imkân sağladığını" belirtmiştir (TÜSİAD, 2003c: 3). TOBB Başkanı Rifat Hisarcıklıoğlu da 27 Mayıs 2006 tarihinde TOBB 61.Genel Kurul açılış konuşmasında artık popülizm istemediklerini, büyük bedeller ödeyerek kazandıkları ekonomik istikrardan geriye dönmeyeceklerini belirterek popülist politikalara karşı tavır ortaya koymuştur (TOBB, 2013: 734). TÜSİAD YİK Başkanı Mustafa Koç da 2009 yerel seçimleri öncesinde ekonominin yaklaşan yerel seçimlere göre

değil, yaklaşan büyük küresel tehlikelere göre şekillenmesi gerektiğini söylemiştir (TÜSİAD, 2008c: 3).

2003 yılı sonrasındaki döneme ilişkin popülist politika izlekleri incelendiğinde, toplumsal tabana yayılmış oldukça geniş bir tabloyla karşılaşıldığını söylemek mümkün görünmektedir. 1980 sonrasında hükümeti oluşturan iktidar partilerinin genel ve yerel seçim sonuçlarını etkilemek amacıyla yaptığı vergi borcu affı gibi yasal düzenlemelerin 2003 sonrasında seçmen kitlesinin tamamını etkileyecek şekilde tabana yayıldığı görülmektedir. Bu düzenlemelerin sosyal yardımlar, sosyal güvenlik sistemi, sağlık hizmetlerine erişim, SGK primleri ile vergi ve cezaların yapılandırılması, vergi barışı olarak bilinen yasal düzenlemeler, emekliler için maaş promosyon ödemesi ve seyyanen zamlar, asgari ücret zamları, imar afları ile imar düzenlemelerini kapsadığı görülmektedir. Genel olarak bu yasal düzenlemelerin "torba yasa" olarak bilinen Kanun değişiklikleri yoluyla hayata geçirildiği görülmektedir.

1986 yılında çıkarılan 3294 sayılı Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanunu[125]'da 2003-2016 yılları arasında 12 adet Kanun değişikliği[126] gerçekleştirilerek yeni kurulan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü (2004) ile Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (2011) aracılığıyla sosyal yardımların kapsamı genişletilmiş ve erişimi kolaylaştırılmıştır. 2005 yılında 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun[127] ile birlikte engelli haklarında genişleme ve destek uygulamaları yürürlüğe konulmuştur.

2005 yılına kadar SSK, Emekli Sandığı, BAĞ-KUR gibi farklı sosyal güvenlik kurumlarına üye çalışan ve emeklilerin tek bir sosyal güvenlik kurumu çatısı altında birleştirilerek sağlık hizmetlerinden ortak yararlanması, tüm vatandaşların genel sağlık sigortası kapsamına alınması için bir dizi yasal düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemeler;

a. 5502 sayılı Sosyal Güvenlik Kurumuna İlişkin Bazı Düzenlemeler Hakkında Kanun[128],

b. 5283 sayılı Bazı Kamu Kurum ve Kuruluşlarına Ait Sağlık Birimlerinin Sağlık Bakanlığına Devredilmesine Dair Kanun[129],

b. 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu[130].

12 Haziran 2011 genel seçimlerinden önce yürürlüğe konulan 6111 sayılı Bazı Alacakların Yeniden Yapılandırılması İle Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu

[125] Resmî Gazete, 14.06.1986, Sayı: 19134.
[126] https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=3294&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5 (erişim tarihi: 21.12.2025).
[127] Resmî Gazete, 07.07.2005, Sayı: 25868.
[128] Resmî Gazete, 20.05.2005, Sayı: 26173.
[129] Resmî Gazete, 19.01.2005, Sayı: 25705.
[130] Resmî Gazete, 16.06.2006, Sayı: 26200.

ve Diğer Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun[131] ve 2015 genel seçimleri öncesinde yürürlüğe konulan 6552 sayılı İş Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması ile Bazı Alacakların Yeniden Yapılandırılmasına Dair Kanun[132] incelendiğinde toplumun tüm kesimlerini ilgilendiren geniş kapsamlı bir vergi, harç, sosyal güvenlik primi, borç, ceza gibi alacakların geniş kapsamlı yapılandırılmasını içerdiği görülmektedir.

Yine toplumun büyük kesimini ilgilendiren uzun yıllardır çözülmemiş arazi ve mülkiyet düzenlemelerinin bahse konu dönem içerisinde hükümetler tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Devlet mülkiyetinde bulunan ve üzerinde halkın yerleşik bulunduğu orman vasfını yitirmiş arazilerin imar sorunlarının 6292 sayılı ve halk arasında "2B" olarak bilinen Orman Köylülerinin Kalkınmalarının Desteklenmesi ve Hazine Adına Orman Sınırlarının Dışına Çıkarılan Yerlerin Değerlendirilmesi ile Hazineye ait Tarım Arazilerinin Satışı Hakkında Kanun[133]'unun bu açıdan önemli olduğu değerlendirilmektedir.

Asgari ücret ve emekli maaş zamları, hibe kredileri de popülist politikalar açısından önemli bir enstrüman olarak görülmektedir. AK PARTİ'nin 1 Kasım 2015 genel seçimleri beyannamesinde[134] 2016 yılı için Asgari Ücret Tespit Komisyonuna yaklaşık yüzde 30 artış ile 1300 TL teklifte bulunacaklarını açıklamamış, 7 Haziran 2015 seçimlerinden sonra emekli maaşlarına Temmuz 2025 ayında 100 TL seyyanen zam yapılmıştır. 6663 sayılı Gelir Vergisi Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun[135] ise genç girişimcilere vergi istisnasından çalışan kesimlere kadar sosyal haklarda genişlemeye işaret eden hükümler içermektedir.

4.3. Hükümet–İş İnsanları İlişkilerinde Süreklilikler ve Kırılmalar: 1980-2016 Dönemi İçin Bir Değerlendirme

4.3.1. Sermaye Örgütlenmesi

1980–2016 döneminde sermaye örgütlenmesi, hükümet–iş insanları ilişkilerinin hem süreklilik hem de kırılma hatlarını en görünür biçimde üreten alanlardan biridir. Süreklilik, öncelikle örgütlü temsilin ekonomik alanın yönetiminde "meşru muhatap" olma kapasitesi üzerinden izlenmektedir: TÜSİAD, TOBB/odalar ve işveren sendikaları gibi kurumsal yapılar, farklı hükümet türleri ve konjonktürlerde değişen tonlarda da olsa, ekonomik karar alma

[131] Resmî Gazete, 25.02.2011, Sayı: 27857 (Mükerrer).
[132] Resmî Gazete, 11.09.2014, Sayı: 29116 (Mükerrer).
[133] Resmî Gazete, 26.04.2012, Sayı: 28275.
[134] https://www.akparti.org.tr/media/272099/1-kasim-2015-genel-secimleri-secim-beyannamesi.pdf (erişim tarihi: 21.12.2025).
[135] Resmî Gazete, 10.02.2016, Sayı: 29620.

süreçlerine erişim ve etki arayışını kesintisiz biçimde sürdürmüştür. Bu yönüyle sermaye örgütlenmesi, piyasa ekonomisinin kurumsallaşmasıyla uyumlu olarak, devletin düzenleyici rolü karşısında müzakere edilebilir bir alan üretmiş; iş dünyası adına "konuşabilirlik" ve "temsil edilebilirlik" çerçevesini kalıcılaştırmıştır.

Bununla birlikte dönemin ayırt edici kırılma hattı, sermaye örgütlerinin yalnızca ekonomik talepler etrafında değil, aynı zamanda siyasal meşruiyet, kamusal söylem ve uluslararası bağlantılar üzerinden konumlanmasıyla belirginleşmektedir. TÜSİAD'ın 1980'lerde iktidarla daha uyumlu bir ilişki yürütürken, 2007 sonrasında genişleyen gündem (yapısal reform eleştirileri, yeni anayasa, toplumsal meseleler) üzerinden gerilimli bir hatta yer alması; örgütlü sermayenin "ekonomi–siyaset sınırı"nı nasıl yeniden tanımladığını göstermektedir. Bu tablo, hükümet–iş dünyası ilişkisinin dönemsel olarak yalnızca "politikaların içeriği"ne değil, kimin temsil iddiasıyla konuştuğuna ve hangi başlıklarda konuştuğuna bağlı biçimde sertleşebildiğine işaret etmektedir.

İkinci büyük kırılma, 1990'lardan itibaren sermaye örgütlenmesinde çoğullaşma ve rekabet dinamiğinin güçlenmesidir. MÜSİAD'ın yükselişi ve sonrasında ASKON/TÜMSİAD/TUSKON gibi yapıların ortaya çıkması, iş dünyasının tek merkezli bir temsilden uzaklaşıp kimlik, ölçek, coğrafya ve siyasal yakınlık eksenlerinde ayrıştığını göstermektedir. Bu çoğullaşma, hükümetlerin iş dünyasıyla ilişkisinde de seçici bir muhataplık üretmiş; bazı örgütleri "yakın" ve destekleyici, bazılarını ise "eleştirel" ve gerilimli konuma iten bir düzen kurmuştur. Dolayısıyla sermaye örgütlenmesi alanı, yalnızca sermayenin devlete karşı konumunu değil, sermaye kesimleri arasındaki hiyerarşiyi ve temsil mücadelesini de görünür kılmaktadır.

Bu tema içinde 2013 sonrası TUSKON örneği, süreklilik-kırılma tartışmasının en keskin boyutunu ortaya koymaktadır: Örgütlü sermayenin bazı biçimleri, siyasal iktidarla yaşanan çatışma ve güvenlikleşme süreçleriyle birlikte meşruiyet alanının dışına itilmiş ve doğrudan tasfiye edilmiştir. Bu, 1980–2016 boyunca görülen genel müzakere/gerilim döngüsünden farklı olarak, ilişkilerin kimi anlarda tasfiye edici bir kopuş biçimine evrilebildiğini göstermesi bakımından kritik bir kırılmadır.

Son olarak, TOBB/odalar/TİSK gibi yarı resmî yapılar ile YASED ve TİM gibi yeni ihtiyaçlarla güçlenen örgütlenmeler, devlet–sermaye ilişkilerinin kurumsal çerçevesinde devamlılık sağlayan taşıyıcı kolonlar işlevi görmüştür. Bu yapılar, bir yandan hükümet ve bürokrasiyle koordinasyon kapasitesi üzerinden sermayenin kamusal meşruiyetini pekiştirirken, diğer yandan uluslararası temsil kanallarıyla Türkiye kapitalizminin dışa eklemlenme sürecinde "kurumsal aracılar" olarak rol almıştır.

Sermaye örgütlenmesi konusu, 1980-2016 aralığı içindeki üç alt dönem bazında değerlendirildiğinde de şunlar söylenebilir:

- 1980'ler, İstanbul sermayesinin TÜSİAD üzerinden kurumsal ağırlığını koruduğu ve serbest piyasa düzenine geçişle uyumlu biçimde devletle temas kanallarını yeniden yapılandırdığı bir evre olarak okunabilir. Bu dönemde TÜSİAD'ın hükümetlerle ilişkisinin ağırlıklı olarak ekonomik düzenleme gündeminde kurulduğu; buna eşlik eden biçimde IMF/Dünya Bankası ve AET/AB hattında temasların, Türkiye sermayesinin dışa eklemlenme ihtiyaçlarıyla paralel ilerlediği görülmektedir. Aynı dönemde TOBB/odalar ve işveren sendikaları gibi yarı resmî örgütlenmeler de serbest piyasa ekonomisinin kurumsallaşmasına eşlik eden biçimde düzenleyici devletle koordinasyon rolünü sürdürerek sürekliliği güçlendiren "taşıyıcı yapılar" olarak konumlanmıştır.
- 1991–2002 dönemi, koalisyon/azınlık hükümetlerinin yoğunlaştığı siyasal zeminle birlikte, örgütlü sermaye–hükümet ilişkisinin daha dalgalı karakter kazandığı bir evredir. Bu yıllarda TÜSİAD'ın hükümetlerle ilişkisi, bütünüyle kopuşa evrilmeyen ancak dönemsel gerilimler üreten orta yoğunlukta bir müzakere-gerilim çizgisi üzerinde ilerlemiştir. Bu gerilim hattını besleyen önemli unsurlardan biri, likidite ve dış kaynak arayışı bağlamında IMF, Dünya Bankası ve AB nezdinde yürütülen girişimlerin artmasıdır; bu çabalar TÜSİAD'ı uluslararası alanda "kurumsal aracı" konumunda daha görünür kılmıştır.

  Aynı dönemin ayırt edici kırılma dinamiği ise sermaye örgütlenmesinin çoğullaşmasıdır. İstanbul dışı, daha yerel/ölçek olarak küçük ve kimlik temelli sermaye kesimlerinin örgütlenmesi, 1990'da MÜSİAD'ın kuruluşuyla kurumsal görünürlük kazanmış; böylece sermaye alanında tek merkezli temsilden uzaklaşan bir yapı belirginleşmiştir. Bu çoğullaşma, sermayenin devlete karşı konumunu olduğu kadar, sermaye kesimleri arasındaki temsil ve meşruiyet rekabetini de artırmıştır. TÜSİAD'ın TÜRKONFED gibi çatılaşma çabaları bu bağlamda, yalnızca örgütsel genişleme değil aynı zamanda temsiliyet alanını yeniden kurma arayışı olarak değerlendirilebilir.
- 2003–2016 dönemi, tek parti iktidarı koşullarında hükümet–iş dünyası ilişkisinin kurumsal zeminini korumakla birlikte, sermaye örgütlerinin siyasal iktidara yakınlık/mesafe düzeylerine göre daha keskin biçimde ayrıştığı bir evreye işaret etmektedir. Bu dönemde TÜSİAD'ın 2003–2007 arasında ılımlı-bekle-gör çizgisi izlediği; 2007 sonrasında ise ekonomik durağanlık, yapısal reform eleştirileri ve toplumsal/siyasal gündemlere uzanan söylemleri nedeniyle hükümetle ilişkilerinin yüksek gerilimli bir hatta taşındığı görülmektedir. Aynı dönemde MÜSİAD'ın

1990'lardaki görece mesafeli söylem çizgisinden farklı olarak, 2003 sonrası iktidarın ekonomi politikalarını destekleyici bir konumda daha görünür hâle gelmesi; örgütlü sermayenin bir kısmının siyasal iktidarla eş yönelimli hareket ederek "yakın muhatap" konumunu güçlendirdiğini göstermektedir. Bu farklılaşmanın en keskin kırılma momenti ise TUSKON örneğinde izlenmektedir: 2013 sonrasında yaşanan gerilim ve 2016'daki kapatılma süreci, sermaye örgütlenmesi alanında ilişkilerin kimi koşullarda müzakere/gerilim döngüsünden çıkarak tasfiye edici bir kopuş biçimi alabileceğini göstermiştir.

Dönemler birlikte okunduğunda sermaye örgütlenmesi teması, hükümet–iş insanları ilişkisinde iki katmanlı bir süreklilik-kırılma mantığına işaret etmektedir:

- 1980–2016 boyunca örgütlü temsilin varlığı sayesinde müzakere kanallarının korunması ve sermayenin "meşru muhataplık" kapasitesinin sürmesi (süreklilik),
- 1991–2002'de temsilin çoğullaşmasıyla belirginleşen sermaye içi rekabetin ve 2003–2016'da siyasal yakınlık/mesafe ayrışmasının derinleşmesiyle ilişkilerin sert biçimde yeniden tanımlanması; bazı örneklerde ise tasfiye edici kopuşlara evrilmesi (kırılma).

4.3.2. Sermayenin Siyasal ve Toplumsal Tutumu

Sermaye kesiminin siyasi iktidarlara ve toplumsal alanın temel çatışma başlıklarına ilişkin tutumu 1980–2016 boyunca bütünüyle sabit bir çizgi izlememekte; aksine, siyasi iktidar yapısının niteliği (tek parti/koalisyon), ekonomik konjonktür ve uluslararası kaynak erişimi gibi değişkenlere bağlı olarak ilişkinin tonu dönemsel olarak farklılaşmaktadır. Bununla birlikte dönemlerin tamamında korunan temel süreklilik, sermayenin siyasal iktidarı öngörülebilirlik ve kaynak erişimi üzerinden değerlendirmesi; toplumsal alandaki başlıklarda ise özellikle emek rejimine ilişkin düzenlemelerde kontrol edilebilir, kurallı ve maliyetleri sınırlayıcı bir çerçeveyi tercih etmesidir.

1980'ler, sermaye açısından, 24 Ocak kararlarıyla simgelenen serbest piyasa yönelimiyle uyumlu bir çerçevenin, önce askerî yönetim ve ardından tek parti iktidarı altında görece istikrarlı biçimde işletilebildiği bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu koşullar, sermayenin siyasal iktidara karşı tutumunda düşük gerilimli ve ılımlı bir hattı mümkün kılmış: hem istikrar söylemi iktidar tarafından karşılanmış hem de emek ve ekonomi politikalarında sermayenin arzu ettiği yönelimler (özellikle emek alanının siyasal olarak kontrol edilebilir hâle gelmesi) güç kazanmıştır. Bu dönemde taleplerin devam etmesi (teşvik, vergi, sübvansiyon) bir çatışmadan ziyade, büyük ölçüde dağıtım ve kaynak tahsisi pazarlığı biçiminde görünür olmuştur. Kırılma işaretleri ise on yılın sonlarına doğru finansal serbestleşme hamlelerinin ve

ekonomide kırılganlık birikiminin artmasıyla belirmeye başlamıştır; bu, 1990'lara taşınacak daha gerilimli bir zeminin habercisi niteliğindedir.

1991–2002 dönemi, sermaye-siyasal iktidar ilişkisinin tonunun belirgin biçimde değiştiği bir evredir. Sık hükümet değişimleri ve koalisyon pazarlıkları, sermayenin gözünde yalnızca yönetim zafiyeti değil, aynı zamanda ekonomik politika sürekliliğini bozan bir belirsizlik kaynağı hâline gelmiştir. Özelleştirme gündeminin sürüncemede kalması, kriz ve afetlerin yarattığı mali baskılar (yüksek faiz, devalüasyon, vergi artışı), IMF/Dünya Bankası eksenli programların gerektirdiği düzenlemelerin istikrarlı biçimde uygulanamaması, sermaye söyleminde eleştirel yoğunluğu artırmıştır. Bu evrede istikrar söylemi, yalnızca bir temenni değildir; sermaye kesimi açısından, yönetilebilir bir ekonomi için kurumsal ve siyasal mimariyi tartışmaya açan bir talep hâline gelmiştir. Tek parti hükümetine imkân verecek seçim sistemi tartışmalarının gündeme gelmesi, bu dönüşümün tipik göstergesidir. 2000–2001 krizleri sonrasında alınan önlemlerle nispi rahatlama sağlansa da 2002 seçimlerine giderken sermaye cephesinde ortak beklenti, "kim gelirse gelsin" vurgusuyla özetlenebilecek biçimde, ekonomik istikrarın korunması yönünde yoğunlaşmıştır.

2003–2016 dönemi, tek parti iktidarının sağladığı yönetim kapasitesi nedeniyle "istikrar" başlığında sermayenin temel beklentisini karşılamıştır; ancak sermaye örgütleri arasında siyasal iktidara yaklaşım bakımından ayrışmanın belirginleştiği bir evreye de işaret etmektedir. İlk yıllarda (özellikle 2003–2007), IMF programının sürekliliğine zarar gelmeyeceği yönündeki işaretlerle birlikte, sermaye kesiminin önemli bir bölümünde temkinli, gerilimden kaçınan bir tutum baskındır.

2007 sonrasında ise gerilimin niteliği değişmiştir: TÜSİAD hattında, büyümenin sınırına gelindiği ve yeni yapısal düzenlemeler gerektiği vurgusuyla başlayan eleştirel çizgi; 2008 küresel krizine verilen yanıtların yeterliliği, ekonomi yönetiminin kısa/orta vadeli tercihleri ve zamanla siyasal-toplumsal gündemlere taşan tartışmalarla yüksek bir gerilime dönüşmüştür. Buna karşılık MÜSİAD hattında, 2002 sonrası siyasal iktidarla daha uyumlu bir söylem pratiğinin güçlenmesi; sermayenin bir kesimi için istikrarın, aynı zamanda siyasal hizalanma üzerinden yeniden üretildiğini düşündürmektedir. TOBB ve odalar gibi yarı resmî yapıların ise bürokratik konumları gereği eleştirilerini daha çok ekonomiyle sınırlayan ve düşük gerilimli bir hatta tutma eğiliminde olduğu görülmektedir.

Bu dönemler boyunca sermayenin toplumsal alandaki tutumlarında en güçlü süreklilik, emek alanında kurallı/denetlenebilir bir çerçevenin tercih edilmesidir. 1980 öncesinin grev, toplu sözleşme ve kıdem tazminatı eksenli çatışmaları, 1980 sonrasında farklı araçlarla devam etmiş; sermaye cephesinde maliyetleri yönetilebilir kılacak yasal düzenlemelere dönük beklenti

süreklilik göstermiştir. 1990'ların sonundaki ithalat baskısı ve istihdam tartışmaları, esnekleşme ve taşeronlaşma gibi talepleri gündeme taşırken, bu taleplerin önemli bir bölümünün 2003 İş Kanunu ile karşılanması, sermaye açısından "toplumsal alanın düzenlenmesi"nde bir dönemsel kırılma momenti olarak görülebilir.

Bürokrasiye bakışta da süreklilik ve kırılma iç içedir: 1980'lerde "yavaş ve karmaşık" bürokrasi eleştirisi öne çıkarken, 1990'larda koalisyonların yarattığı koordinasyon zafiyeti bu eleştiriye eklemlenmiştir. 2003 sonrasında ise merkezi kontrolün artması, kadro ve yapı değişikliklerinin sıklığı ve denetim kapasitesi sorunları, eleştirilerin yönünü farklılaştırarak sürdürmüştür.

Sermayenin siyasal ve toplumsal tutumu açısından bakıldığında 1980–2016 boyunca iki ana hat kendini göstermektedir:

- Sermayenin siyasal iktidara yaklaşımının "istikrar, öngörülebilirlik ve kaynak erişimi" ekseninde kurulması; toplumsal alanda ise özellikle emek rejimi ve bürokrasi başlıklarında "kurallı kontrol" arayışının devam etmesi (süreklilik).
- 1991–2002'de istikrarsızlığın sermaye söylemini sertleştirmesi ve kurumsal-siyasal mimariye dönük talepleri görünür kılması; 2003–2016'da ise tek parti iktidarı altında sermaye örgütleri arasında iktidara yakınlık/mesafe temelinde ayrışmanın derinleşmesi ve gerilimin ekonomik taleplerden toplumsal-siyasal gündemlere doğru genişlemesi (kırılma).

4.3.3. Sermayenin Yapısal Özellikleri ve Birikim Dinamikleri

1960'lara kadar tarımsal üretimin başat olduğu, ticaret ve ihracatın ise görece zayıf kaldığı sermaye yapısı, 1960'lar ve 1970'ler boyunca planlı kalkınma politikaları çerçevesinde yüksek dış korumacılık, teşvikler ve sübvansiyonlardan yararlanmıştır. 1970'lerin sonlarına gelindiğinde ise ithal ikameci sanayileşme modelinden beklenen sonuçların elde edilememesi, sermaye kesiminin serbest piyasa ekonomisine geçiş yönündeki taleplerini güçlendirmiş; bu doğrultuda hükümetleri dışa açılma yönünde zorlayan sermaye, 24 Ocak 1980'de yürürlüğe giren kararlarla birlikte kendi ifadesiyle "heyecan verici" yeni bir döneme adım atmıştır. Ancak 1980'de başlayan bu yeni dönemden itibaren, 1990'lı yıllardaki koalisyon hükümetleri ve 2003 sonrasında AK PARTİ hükümetleri dönemleri boyunca, sermayenin devlet tarafından korunma ve desteklenme taleplerinin süreklilik gösterdiği ve gelişiminin bu dinamikler çerçevesinde şekillendiği görülmektedir.

1980'li yıllarda ANAP hükümetlerinin serbest piyasa ekonomisine yönelik düzenlemeleri, başta inşaat olmak üzere sanayi sektörlerinde ve ihracatta önemli bir gelişim

sürecini tetiklemiştir. Ancak bu gelişme; teşvik, kredi ve kota düzenlemeleri gibi kaynaklara erişim açısından yapısal avantajlara sahip olan holding şirketleriyle sınırlı kalmış, küçük ve orta büyüklükteki işletmeler bu imkânlardan yeterince yararlanamamıştır. Büyük ve küçük sermaye arasındaki bu dengesizlik, 1990'lı yılların siyasi ve ekonomik istikrarsızlık dönemlerinde de devam etmiştir. 2003 sonrasındaki süreçte, özellikle KOBİ'lere sağlanan kaynak aktarımının arttığı; bu işletmelerin MÜSİAD gibi üyesi oldukları derneklerin yurt içi ve yurt dışı iş ağlarından yararlanarak üretim ve ihracat imkânlarını genişlettikleri görülmektedir. Bu işletmelerin, kümelenme, ortaklık ve birleşme modelleri aracılığıyla sermayelerini artırarak rekabet güçlerini geliştirdikleri söylenebilir. Bununla birlikte, bu dönemde bazı işletmelerin büyük ya da yabancı sermaye tarafından satın alındığı da gözlemlenmektedir.

Tüm dönemler boyunca sermayenin yapısal özelliklerini belirleyen temel unsurlardan biri, sanayi ve ticaret sermayesinin finansmana erişim sorunudur. 1980'li yıllarda sermaye piyasalarının geliştirilmesine yönelik atılan adımlar ve büyük sermayenin bankacılık sektörüne yönelmesi, bu ihtiyacın bir yansımasıdır. 1989 sonrasında finansal serbestleşme politikalarıyla birlikte yabancı sermaye girişini artırmaya yönelik düzenlemeler yapılmış; ancak doğrudan yatırımlar yerine portföy yatırımlarının artması, spekülatif sermaye hareketlerini güçlendirmiştir. Teşvik ve destek mekanizmalarına rağmen finansmana erişimde yaşanan kısıtlar, sanayi, tarım ve ticaret sektörlerinde beklenen büyümenin sağlanamamasına yol açmış; siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklarla birlikte likidite sorunlarını derinleştirmiştir. Büyük sermaye sahiplerinin ayakta kalmakta zorlandığı bu dönemin ardından, 2002 yılında gerçekleştirilen yapısal reformlar finans sektöründe yabancı sermayenin ağırlığını artırmış; bu durum 2016'ya uzanan süreçte sanayi ve ticaret sermayesi üzerinde baskı oluşturan bir sermaye yapısının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Tüm sektörler içerisinde inşaat sektörünün açık ara öne çıkarak makro ekonomik göstergelerde lokomotif rolü üstlendiği görülmektedir. 2003 yılından itibaren etkisini gösteren yapısal reformlar, AK PARTİ hükümetleri tarafından IMF Stand-by anlaşmaları kapsamında sürdürülmüştür. 2003-2006 yılları arasında reel faiz ve enflasyonun öngörülebilir seviyelere gelmesi sonrasında, 1980'lerde ANAP hükümetleri döneminde olduğu gibi yine inşaat sektörü liderliğinde reel sektörde büyüme gerçekleşmiştir.

Türkiye, 1960'lardan 1980'lerin başına kadar planlı kalkınmaya dayalı ithal ikameci sanayileşme (İİS) politikalarını uygulamıştır. Ancak sermaye kesiminin baskıları ve küresel ölçekte yaşanan ekonomik ve politik dönüşümlerin etkisiyle, 1980'den itibaren serbest piyasa ekonomisine geçiş yönünde adımlar atılmıştır. 1990'lı yılların ekonomik ve politik istikrarsızlıklarına rağmen, bu politikaların temel yönelimi 2007 yılına kadar serbestleşme ve

dışa açıklık ekseninde korunmuştur. 2008 küresel krizinin ardından ise birikim ve büyüme dinamiklerinin giderek inşaat ve finans ekseninde şekillendiği görülmektedir. Uluslararası borçlanma yoluyla elde edilen dış kaynakların kredi mekanizması aracılığıyla toplumsal tabana yayılması hem hane halkının hem de şirketlerin borca dayalı bir finansallaşma sürecine girmesine yol açmıştır (Akçay ve Güngen, 2022). Bu süreçte, toplu konut, imar ve kamu ihale düzenlemeleri başta olmak üzere gerçekleştirilen yasal ve kurumsal değişiklikler, özellikle inşaat sektöründe faaliyet gösteren küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin krediye dayalı büyüme sürecine girmesini sağlamış; bu işletmelerden oluşan yeni sermaye gruplarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu finansa dayalı büyüme modeli, finans sektöründe yabancı sermayenin artan ağırlığını güçlendirerek piyasa üzerindeki belirleyici etkisini daha görünür hâle getirmiştir.

Hükümetler ile sermaye kesimi arasındaki ilişkilerin ("organik bağların") niteliğinde 2003 yılı sonrasında belirgin bir dönüşüm gözlenmektedir. 1980-2002 yılları arasında İstanbul sermayesinin TÜSİAD çatı örgütlenmesi altında güçlü aktör konumu, ANAP hükümetleri başta olmak üzere koalisyon ve azınlık hükümetleri dönemlerinde iş insanlarının çoğunlukla doğrudan siyasete girmeden hükümetler ile organik bağlar kurmalarını kolaylaştırarak taleplerinin gündeme alınmasını sağlamıştır. Başbakan Turgut Özal'ın daha önce MESS ve Sabancı Holding bünyesinde görevler alması, Başbakan Tansu Çiller'in TÜSİAD ile ilişkisi, hükümetlerde görev alan bakanların iş insanı geçmişleri hükümet ile organik bağlara örnek teşkil etmektedir. 2003–2016 döneminde, MÜSİAD üyeleri başta olmak üzere küçük ve orta büyüklükteki Anadolu sermayesi temsilcilerinin AK PARTİ'nin kurucu kadroları arasında yer alması ve sonrasında hükümetlerde etkin roller üstlenmesi, sermaye–siyaset ilişkilerinde önemli bir dönüşüme işaret etmektedir. Bu dönüşüm, 1980'lerden itibaren daha çok sermayenin siyasal iktidara yakınlığı üzerinden kurulan ilişki biçiminin ötesine geçerek, belirli sermaye kesimlerinin doğrudan siyasal iktidar yapısı içinde konumlandığı bir örüntünün ortaya çıktığını göstermektedir. Bu yeni yapı, İstanbul merkezli büyük sermayeden ziyade, küçük ve orta büyüklükteki Anadolu sermayesi temsilcileri tarafından şekillendirilmektedir. Nitekim 2003 sonrasında ekonomiye ilişkin gerçekleştirilen yasal ve kurumsal düzenlemeler incelendiğinde, bu sermaye kesimine yeni alanlar açan ve çeşitli teşvikler sunan bir çerçevenin oluştuğu görülmektedir.

1980–2016 yılları arasında süreklilik gösteren bir diğer olgu, küçük ve orta büyüklükteki sermaye sahiplerinin yerel siyasette il ve ilçe belediye başkanlığı ile meclis üyeliği gibi pozisyonlarda yer almalarıdır. Bu tür konumlanmaların, merkezi yönetimle

ilişkileri güçlendirme, yerel kaynaklara erişim imkânlarını artırma ve ekonomik faaliyetler için elverişli bir zemin oluşturma amacı taşıdığı değerlendirilmektedir.

Sermaye kesimleri arasındaki rekabet, 1980–2016 dönemi boyunca hem süreklilikler hem de kırılmalar içeren bir yapı sergilemektedir. 1980 öncesinde özel sermayenin rekabeti, büyük ölçüde ihtiyaç duyduğu ham ve yarı mamulleri üreten KİT'ler ile kurduğu ilişki üzerinden şekillenmiştir. Ancak 1980 sonrasında serbest piyasa ekonomisi dinamiklerinin etkisiyle rekabetin ekseni değişmiş; sermaye kesimi, finansmana erişim ve dış ticaret alanlarında hem finans sektörüyle hem de yabancı sermaye ile daha yoğun bir rekabet içine girmiştir. Bu süreçte, söz konusu rekabet koşullarına karşı hükümetlerden koruyucu düzenlemeler talep edildiği görülmektedir. Nitekim ANAP hükümetleri döneminde hız kazanan serbestleşme politikaları ve artan yabancı sermaye girişleri, enerji ve otomotiv gibi sektörlerde yabancı şirketlerle rekabetin 2016 yılına kadar uzanan bir süreklilik kazanmasına yol açmıştır (süreklilik). 2003 sonrası dönemde ise AK PARTİ hükümetleri tarafından gerçekleştirilen İmar Kanunu ve TOKİ düzenlemeleri gibi temel yasal ve kurumsal değişikliklerin inşaat sektöründe genişletici bir etki yarattığı; bu durumun sektörde faaliyet gösteren büyük firmalar arasında rekabeti artırdığı görülmektedir.

Türkiye'de serbest piyasa ekonomisinin kronik sorunlarından biri olan finansmana erişim, tüm dönemler boyunca rekabetin temel belirleyicilerinden biri olmuştur. 1980'lerden itibaren giderek derinleşen ve 1990'lı yıllarda zirveye ulaşan likiditeye erişim ve yüksek faiz sorunları, bankalar ile özel finans kurumları (ÖFK) arasında yoğun bir mevduat rekabetini beraberinde getirmiştir. Aynı dönemde, ÖFK'lar tarafından geliştirilen kâr payı sisteminin, bankacılık sektörü dışında kalan bazı Anadolu merkezli holdingler tarafından mevduat toplama amacıyla yasa dışı biçimde kullanıldığı görülmektedir. Finans sektöründeki bu rekabet, 1990'ların sonlarında geniş bir toplumsal tabana yayılan dolandırıcılık vakalarına yol açmış; 1999 ve 2005 yıllarında gerçekleştirilen yasal düzenlemelerle birlikte katılım bankacılığı adı altında yeniden düzenlenerek yasal bir zemine çekilmiştir.

Sermayenin yapısal özellikleri ve birikim dinamikleri çerçevesinde en güçlü süreklilik, sermaye birikiminin dönemler boyunca devletin düzenleyici kapasitesi ve kaynak tahsis mekanizmalarıyla (teşvikler, krediler, korumacılık/serbestleşme rejimleri, ihale ve imar düzenlemeleri vb.) yakın temas içinde şekillenmesidir. Sermayenin ölçek ve sektör farklılıkları değişse de birikim dinamiklerinin kritik eşiklerinde kamu otoritesiyle kurulan organik bağların ve finansmana erişim kanallarının belirleyici rolü süreklilik göstermektedir. İkinci bir süreklilik ise, sermaye kesimleri arasındaki rekabetin yalnızca "piyasa içi" unsurlarla değil, aynı zamanda

kurumsal düzenlemeler ve uluslararası sermaye giriş rejimleri aracılığıyla yeniden biçimlenmesidir.

1980–1990 döneminde ortaya çıkan temel kırılma, ithal ikameci birikim modelinden dışa açılma ve serbestleşme eksenine geçişle birlikte, sermaye büyümesinin teşvik, kredi ve kota gibi araçlar üzerinden daha seçici biçimde işlemeye başlamasıdır. Bu süreçte, holding ölçeğindeki büyük sermaye kaynaklara erişimde yapısal avantaj elde ederken, KOBİ'lerin bu imkânlardan daha sınırlı ölçüde yararlandığı görülmektedir. Aynı dönemde finansal serbestleşme adımları, sanayi ve ticaret sermayesinin finansmana erişim ihtiyacını artırmış; bankacılık faaliyetlerine yönelim ve sermaye piyasalarına olan talep üzerinden finansallaşma eğilimini güçlendirmiştir.

1991–2002 dönemi, birikim dinamiklerinde "büyüme"den çok kırılganlık ve tıkanma temalarının öne çıktığı bir evre olarak ayrışmaktadır. Siyasi istikrarsızlık, yüksek faiz ve likidite sıkışması, sermaye kesimlerinin hem rekabet kapasitesini hem de büyüme ufkunu daraltmış; dışa açıklığın artmasıyla birlikte koruma araçlarının gerilemesi, özellikle reel sektörde baskıyı artırmıştır. Bu dönemin karakteristik kırılması, krizin yönetimi üzerinden finans sektörünün ağırlığının artması ve 2001–2002 reformlarıyla birlikte yabancı sermayenin finansal alanda daha görünür hale gelmesidir; bu da birikimin kurumsal zeminini bir sonraki döneme taşımıştır.

2003–2016 döneminde ise kırılma, yapısal reformların sürdürülmesiyle birlikte büyümenin yeniden kurulması, fakat bu büyümenin giderek inşaat–finans eksenli ve borçlanmaya dayalı bir hatta yoğunlaşmasıdır. 2008 sonrası süreçte dış kaynakların kredi kanalıyla tabana yayılması, hane halkı ve firmalar düzeyinde borca bağımlı finansallaşmayı derinleştirmiş; imar/TOKİ/kamu ihale rejimi gibi düzenlemelerle inşaat sektörünün genişlemesi, KOBİ ölçeğinden yeni holding yapılarına uzanan bir sermaye yoğunlaşmasını beslemiştir. Aynı zamanda organik bağların niteliği de dönüşmüş; 1980–2002'de daha çok "sermayenin siyasete yakınlığı" biçiminde okunan ilişki, 2003 sonrasında belirli sermaye fraksiyonlarının siyasal kadrolar içinde yer almasıyla sermayenin iktidarla daha iç içe geçtiği bir görünüme evrilmiştir.

1980–2016 dönemine ilişkin sermayenin yapısal özellikleri ve birikim dinamikleri, süreklilik ve kırılma ekseninde aşağıdaki temel eğilimler üzerinden özetlenebilir:

- Konuta dayalı büyüme politikalarının tüm dönemler boyunca sermaye birikimi açısından merkezi bir alan oluşturması (süreklilik).
- Büyük sermayenin yapısal büyüklüğü ve sektörel çeşitliliği sayesinde teşvik, kredi ve kota gibi kamu kaynaklarına küçük sermayeye kıyasla daha avantajlı erişim sağlaması (süreklilik).

- 1980 sonrası dönemde sanayi ve ticaret sermayesinin finansmana erişim sorunlarının yabancı sermaye girişleriyle aşılmaya çalışılması ve bunun sonucunda yerli sermayenin giderek yabancı sermaye ağırlıklı finansal yapılara bağımlı hâle gelmesi (kırılma).
- Politik istikrarsızlık ve krizlerin döviz kuru oynaklığı ve likidite sorunları üzerinden sermaye birikimini doğrudan etkilemesi; bu nedenle sermaye kesiminin politik istikrarı ekonomik istikrarın ön koşulu olarak değerlendirmesi (süreklilik).
- 1980'lerde büyük sermayenin hükümetlerle kurduğu dolaylı ilişki biçiminden farklı olarak, 1990'lardan itibaren Anadolu sermayesinin yerel yönetimlerde, 2003 sonrasında ise merkezi yönetim ve bürokrasi içinde doğrudan yer almaya başlaması (kırılma).
- Serbest piyasa ekonomisinin ağırlık kazanmasına rağmen, sermaye kesiminin dış rekabete karşı devlet destekli korumacılık taleplerini sürdürmesi (süreklilik).
- Yabancı sermayenin ağırlıklı olarak dolaylı yatırım stratejileri üzerinden piyasaya girmesi; doğrudan yatırımlarda ise yasal ve kurumsal güvencelere dayanması (süreklilik).
- 1980 sonrasında rekabetin KİT–özel sektör ekseninden çıkarak yabancı sermaye–özel sektör ve özel sektör–özel sektör eksenine kayması (kırılma).
- Finans sektöründe özel finans kuruluşları gibi alternatif yapıların varlığını sürdürmesi ve benzer biçimde inşaat sektörünün ayrıcalıklı konumunu koruması (süreklilik).
- 2000'li yıllardan itibaren hem İstanbul hem de Anadolu sermayesinin uluslararasılaşma amacıyla farklı iş modelleri ve ağ yapıları geliştirmesi (kırılma).

Sonuç olarak, Türkiye kapitalizmi 1980–2016 döneminde hem devletle iç içe birikim mantığını korumuş (süreklilik) hem de bu birikimin dayandığı temel mekanizmalar açısından önemli dönüşümler yaşamıştır (kırılma). Bu dönüşüm, sermaye kesimleri arasındaki rekabetin eksenini değiştirerek, üretken kapasite artışından ziyade finansmana erişim, kamu düzenlemeleri ve ilişki ağları üzerinden konumlanmanın daha belirleyici olduğu bir yapıya işaret etmektedir.

4.3.4. Piyasa İçi ve Piyasa Dışı Kazanç Biçimleri

Piyasa içi ve piyasa dışı kazanç elde etme biçimlerinin, Türkiye kapitalistleşme sürecinin hemen tüm dönemlerinde varlık gösterdiği görülmektedir. Bununla birlikte, sermayenin bu kazançlara erişmek için izlediği yöntemlerin dönemler içinde çeşitlenmesi söz konusudur.

1960'lı yıllardan 1980'lere kadar geçen süreç içerisinde vergi kaçırma, karaborsacılık, stokçuluk, kaçakçılık gibi piyasa dışı kazanç elde etme biçimlerinin 1980 sonrasında da serbest

piyasa ekonomisinin getirdiği temel yasal ve kurumsal düzenlemelerin yarattığı boşluklardan yararlanılarak yoğunlaştığı görülmektedir. Bazı sermaye sahiplerinin, ihale süreçlerinde kendi arasında anlaşma yoluna gitmesi, rüşvet, ihracat teşvik düzenlemelerinin yasal açıklarından yararlanma (transit kaçakçılık, hayali ihracat), vergi kaçırma gibi konular ANAP hükümetleri döneminde öne çıkan piyasa dışı kazanç biçimleri olarak öne çıkmıştır. 1990'lardaki koalisyon ve azınlık hükümetleri döneminde ise kara para aklama, mafya ilişkileri, vergi kaçırma gibi piyasa dışı kazanç biçimlerinin ağırlık kazandığı; aynı piyasa dışı kazanç elde etme biçimlerinin 2003 sonrasındaki dönemde de devam ettiği görülmektedir.

Sermayenin piyasa içi kazanç elde etme biçiminin daha karmaşık bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Sermayenin siyasal iktidar ve siyasetçilerle kurduğu yakın ilişkiler, aynı aileye mensubiyet ya da hemşehrilik bağlarının getirdiği klientalist ilişkiler ve organik bağlar, iş insanlarının olağan iş yapma süreçlerinde karşılaştıkları sorunların daha hızlı biçimde hükümet gündemine taşınmasını sağlamaktadır. Kaynaklara erişim, teşvikler, sübvansiyonlar ve vergi düzenlemeleri gibi temel yasal ve kurumsal düzenlemelerin sermaye taleplerine uygun biçimde gerçekleştirilmesi, görünürde etik ve ahlaki sorun içermeyen ancak sermaye lehine işleyen bir piyasa içi kazanç biçiminin oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Bu tür piyasa içi kazanç biçimlerinin 1980'lerin başından itibaren artarak devam ettiği, dönemler içinde ise bu kazançlardan yararlanan sermaye kesimlerinin farklılaştığı görülmektedir.

1980 yılının başında yürürlüğe konulan 24 Ocak Kararları, dönemin İstanbul Sermayesi tarafından istenen temel yasal ve kurumsal düzenlemeleri içermektedir. Emek kesimi için olumsuz etkilerin olduğu; toplu iş sözleşmeleri, asgari ücret, kıdem tazminatı ve sendikal haklara ilişkin düzenlemelerde sermaye ve hükümetin birlikte hareket ettiği görülmektedir. Yine benzer şekilde büyük sermayenin kurduğu dış ticaret şirketlerinin yararlandığı düzenlemelerden büyük sermayenin yararlanması söz konusudur. 1990'larda ise dönemin siyasi ve ekonomi gündemini meşgul eden; bazı holdinglerin sahibi olduğu bankaların mali durumunun kötüleşmesi üzerine çıkartılan bankacılık düzenlemeleri, kabine üyelerinin aile üyelerine ve yakın tanıdığı iş insanlarına verilen teşvikler bahse konu organik ilişkilerin getirdiği piyasa içi kazançlara işaret etmektedir.

2003 sonrasında piyasa içi kazançların oluşumunda, yasal ve kurumsal düzenlemelerin belirleyici rolünü sürdürdüğü görülmektedir. Kasım 2002'de iktidara gelen AK PARTİ tarafından Şubat 2003'te çıkarılan Vergi Barışı Kanunu'ndan, dönemin Maliye Bakanı başta olmak üzere birçok küçük ve orta büyüklükteki sermaye sahibinin yararlandığı görülmektedir. Kamu İhale Kanunu ve YİD Kanunu maddeleri, bu dönem içerisinde çok sayıda değişiklik geçirerek esnetilmiştir. Bu değişikliklerle birlikte ihalelere katılımın küçük ve orta

büyüklükteki sermaye lehine genişlediği ve klientalist ilişkilerin daha görünür hâle geldiği anlaşılmaktadır.

Piyasa içi ve piyasa dışı kazanç biçimleri, Türkiye kapitalistleşme sürecinin tüm dönemlerinde süreklilik gösterirken, bu kazançların elde edilme biçimlerinin zaman içinde önemli bir dönüşüm geçirdiği görülmektedir. Piyasa dışı kazanç pratikleri olarak vergi kaçırma, karaborsacılık, kaçakçılık ve kara para aklama gibi faaliyetler tüm dönemlerde varlığını sürdürmekle birlikte, özellikle 1980 sonrasında serbest piyasa ekonomisinin yarattığı yasal ve kurumsal boşluklardan yararlanılarak farklı biçimlerde yeniden üretilmiştir. Buna karşılık, piyasa içi kazanç biçimlerinde daha belirgin bir dönüşüm dikkat çekmektedir. Sermayenin siyasal iktidarla kurduğu ilişkiler aracılığıyla, teşvikler, vergi düzenlemeleri ve kamu kaynaklarına erişim gibi alanlarda elde edilen avantajlar, zamanla doğrudan yasa dışı olmayan ancak yasal ve kurumsal düzenlemeler aracılığıyla mümkün kılınan bir kazanç yapısına dönüşmüştür.

Bu çerçevede, 1980'lerden itibaren sermaye lehine şekillenen yasal ve kurumsal düzenlemelerin, yalnızca ekonomik politikaların bir sonucu değil, aynı zamanda belirli sermaye kesimlerinin taleplerini yansıtan bir araç olarak işlediği görülmektedir. 1990'lı yıllarda ilişkisel ağlar üzerinden elde edilen avantajların devam ettiği; 2003 sonrasında ise bu ilişkilerin, vergi affı, kamu ihale düzenlemeleri ve yatırım teşvikleri gibi mekanizmalar aracılığıyla daha görünür ve kurumsallaşmış bir nitelik kazandığı anlaşılmaktadır. Bu durum, piyasa dışı kazanç pratiklerinin tamamen ortadan kalkmadığını, ancak bunlara paralel olarak piyasa içi kazançların giderek daha fazla yasal zemin üzerinden üretildiği bir yapıya işaret etmektedir. Bu bulguları özetlemek gerekirse şunlar söylenebilir:

- Piyasa dışı kazanç biçimleri (karaborsacılık, vergi kaçırma, kaçakçılık, kara para aklama vb.) tüm dönemler boyunca varlığını sürdürmekte; ancak bu pratikler dönemsel konjonktüre bağlı olarak farklı yoğunluklarda ortaya çıkmaktadır (süreklilik/değişim).
- Sermaye kesiminin siyasal iktidar ve siyasetçilerle kurduğu ilişkiler, kaynaklara erişim, teşvikler ve vergi düzenlemeleri üzerinde etkili olarak piyasa içi kazançların elde edilmesinde belirleyici rol oynamaktadır (süreklilik).
- Bu ilişkiler aracılığıyla elde edilen avantajların, zamanla doğrudan yasa dışı pratiklerden ziyade yasal ve kurumsal düzenlemeler üzerinden üretilen bir kazanç yapısına dönüşmesi, piyasa içi kazançların niteliğinde önemli bir değişime işaret etmektedir (değişim).

- Yasal ve kurumsal düzenlemelerin, farklı dönemlerde farklı sermaye kesimlerinin talepleri doğrultusunda şekillenmesi, bu kazanç biçimlerinden yararlanan aktörlerin dönemsel olarak değişmesine neden olmaktadır (değişim).

4.3.5. Uluslararası Kuruluşlarla İlişkilere Yönelik Tutum

Türkiye'nin 1950'lerden itibaren dış kaynak temini amacıyla IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası finans kuruluşlarıyla ilişkiler geliştirdiği görülmektedir. Bu ilişkiler, temin edilen krediler karşılığında sıkı para politikalarının uygulanması ve ücret artışlarının sınırlandırılması gibi koşulları içeren anlaşmalara bağlı kalınmasını gerektirmektedir. Bu nedenle IMF ve Dünya Bankası hem hükümet hem de sermaye kesimi açısından varlığı arzu edilmese de kabul edilen, Türkiye'nin kapitalistleşme sürecinde belirleyici rol oynayan iki temel kurum olarak öne çıkmaktadır.

Askerî darbe sonrasında ve ANAP hükümetleri döneminde, IMF ve Dünya Bankası ile kurulan ilişkilerin görece istikrarlı ve uyumlu bir seyir izlediği görülmektedir. 1984 yılında IMF ile bir stand-by anlaşması imzalanmış; ancak 1990'ların ortalarından itibaren sık değişen koalisyon hükümetlerinin tutarsız politika tercihleri ve stand-by anlaşmalarının uygulanamaması, IMF ile ilişkilerin 2001 yılına kadar belirsizlik ve gerilimler içinde sürmesine neden olmuştur. Bu belirsizlik ortamında TÜSİAD'ın IMF ile doğrudan temas kurarak aktif bir lobicilik faaliyeti yürüttüğü, buna karşılık bu girişimlerin MÜSİAD tarafından eleştirildiği görülmektedir. Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerinin ardından, Dünya Bankası Başkan Yardımcısı Kemal Derviş'in ekonomiden sorumlu devlet bakanı olarak göreve getirilmesi ve sonrasında uygulanan yapısal reformlarla birlikte IMF ile ilişkiler yeniden uyumlu bir çerçeveye oturmuş; bu süreç 2005 yılında imzalanan son stand-by anlaşmasına kadar, AK PARTİ hükümetleri dönemini de kapsayacak şekilde sürdürülmüştür.

Avrupa Birliği (AB) süreci ise farklı bir görünüm sergilemektedir. Türkiye'nin AET'ye üyelik hedefi, 1970'lerden itibaren hem hükümetler hem de faaliyetlerini genişletmek isteyen büyük sermaye kesimi tarafından Batı ile bütünleşmenin yanı sıra kalkınma ve sanayileşmenin önemli bir aracı olarak değerlendirilmiştir. Ancak 1980'lerden itibaren uygulanan serbest piyasa politikaları çerçevesinde, ithalata yönelik koruma duvarlarının kaldırılmasının üyelik sürecinin ön koşullarından biri olarak kabul edilmesi, iç pazara dayalı üretim ve rekabet yapısına alışık olan sermaye kesimi üzerinde belirgin bir baskı yaratmıştır. Bunun temel nedeni, 1980 öncesinde devlet koruması altında şekillenen iç piyasa odaklı rekabetin, yerini uluslararası ve daha güçlü aktörlerle yürütülen bir rekabet yapısına bırakacağı yönündeki endişedir.

1980'lerden itibaren, Avrupa Birliği'ne tam üyelik yerine Gümrük Birliği (GB) gibi imtiyazlı bir ortaklık çerçevesine dâhil olunmasına, İstanbul sermayesi dışında kalan küçük ve orta büyüklükteki sermaye kesimlerinin güçlü itirazları olduğu görülmektedir. 1996 yılında Gümrük Birliği'ne girilmesiyle birlikte, sermaye kesimleri arasında belirgin tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bu süreçte TÜSİAD, Birlik üyeliği doğrultusunda uluslararası lobicilik faaliyetleri yürütürken; başta MÜSİAD olmak üzere Anadolu sermayesi, AB ve GB odaklı bir yönelim yerine Ortadoğu ülkeleri ve Türk Cumhuriyetlerini alternatif ticari iş birlikleri olarak gündeme getirmiştir. 2001 yılında AB Katılım Ortaklığı Belgesi'nin imzalanması ve Kasım 2002'de AK PARTİ'nin iktidara gelmesinin ardından başlayan müzakere sürecinde ise hem TÜSİAD hem de MÜSİAD'ın hükümete destek verdiklerini açıkladıkları görülmektedir.

2006 yılı sonrasında AB ile hükümet arasında yürütülen müzakere süreçlerinde yaşanan sorunlar ve 2011 yılında müzakerelerin durma noktasına gelmesi, sermaye kesimlerinin bu sürece yönelik tutumlarında farklılaşmayı beraberinde getirmiştir. TÜSİAD, gerekli yapısal reformların geciktirilmesini eleştirirken; MÜSİAD bu süreçte hükümet söylemleriyle daha uyumlu ve ılımlı bir çizgi izlemiştir. Öte yandan, 2009 yılında GKRY'nin Türkiye ile altı müzakere başlığını bloke etmesi ve 2013 yılında İstanbul'da gerçekleşen Gezi Parkı olaylarının ardından Almanya'nın bazı müzakere başlıklarını askıya alması, üyelik sürecini daha da zayıflatmıştır. Bu gelişmelerin ardından AB ile ilişkiler, uluslararası siyasal dinamiklerin belirleyiciliğinin arttığı ve üyelik sürecinin belirsizlik içinde sürdüğü bir aşamaya evrilmiştir.

Türkiye'nin 1980–2016 dönemi incelendiğinde, uluslararası kuruluşlarla kurulan ilişkilerde bazı temel süreklilikler öne çıkmaktadır:

- Türkiye'nin 1950'lerden itibaren dış borçlanma yoluyla başlayan ve 1960'lardan itibaren ithal ikameci sanayileşme süreciyle birlikte artan dış kaynak ihtiyacı, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası finans kuruluşlarıyla kurulan bağımlılık ilişkisini kalıcı hâle getirmiştir. Bu ilişki, 24 Ocak 1980 kararlarıyla daha görünür bir nitelik kazanarak ülkenin birikim modelinde önemli dönüşümlere yol açmıştır. 1990'lı yıllar ve 2000'li yılların başında da bu kuruluşların ekonomi politikaları üzerindeki etkisinin sürdüğü görülmektedir. Hükümetler ile İstanbul ve Anadolu sermayesinin bu kuruluşlara yönelik tutumları farklılaşsa da, IMF ve Dünya Bankası'nın "varlığına razı olunan" aktörler olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır (süreklilik).
- Avrupa Birliği ise yalnızca bir finansman kaynağı olmanın ötesinde, üyelik süreciyle birlikte ekonomik ve siyasal alanda kapsamlı yasal ve kurumsal dönüşümleri beraberinde getiren bir yapı olarak öne çıkmaktadır. Bu yönüyle AB, sermaye kesiminin sıklıkla dile getirdiği politik ve ekonomik belirsizliklerin azaltılması ve daha

öngörülebilir bir iş ortamının sağlanması açısından önemli bir referans çerçevesi sunmaktadır. Bu nedenle AB, IMF ve Dünya Bankası'ndan farklı olarak "varlığı arzulanan" bir kurumsal yapı olarak değerlendirilmektedir (süreklilik).

4.3.6. Hükümetin Ekonomiyi Yönetme ve Yürütme Tarzı

Türkiye kapitalizminin oluşumu ve şekillenmesinde hükümetlerin "baskın aktör" konumunu tartışmasız hâle getiren en güçlü aygıtın temel yasal ve kurumsal düzenlemeler olduğu görülmektedir. 1960'lardan itibaren İİS süresince; 5 Yıllık Kalkınma Planları ve bu planlara bağlı kalınarak oluşturulan yıllık planlar yoluyla ekonomik alanın yönetildiği görülmektedir. 1980'li yıllarda ise, serbest piyasa ekonomisinin uygulanması için; 24 Ocak 1980 Kararlarıyla başlayan temel yasal ve kurumsal düzenlemeler hem askeri darbe hükümeti hem de sonrasında iktidara gelen ANAP hükümetleri tarafından sürdürülerek sermaye ve emek kesimlerinde köklü değişimler sağlanmıştır. Serbest piyasa ekonomisi için gerekli alanın oluşturulması ve oyun kurallarının temelini oluşturan bu dönem, sermayenin gelişmek için ihtiyaç duyduğu sektörel düzenlemelerden iş kanunu ve sendikal düzenlemelere, yabancı sermayenin konumlanmasından finansal serbestleşmeye ve KİT'lerin özelleştirilmesine kadar dönemin Başbakanı Turgut Özal'ın ifadesiyle "50 yıllık cesur kararları" içermektedir.

1990'ların siyasi ve ekonomik istikrarsızlık ortamında, koalisyonu oluşturan siyasi partiler arasındaki görüş farklılıklarına rağmen sermaye açısından önemli yasal ve kurumsal düzenlemelerin hayata geçirildiği görülmektedir. Bu dönemde KİT'lerin özelleştirilmesine devam edilmesi, özel radyo ve televizyonların kurulmasıyla devlet tekelindeki alanların özel sektöre açılması, Milletlerarası Tahkim Kanunu ile yabancı sermayeye hukuki güvencelerin sağlanması, enerji ve doğalgaz piyasalarının düzenlenmesi ve Bankalar Kanunu aracılığıyla finans sektörünün yeniden yapılandırılması gibi temel düzenlemeler 1991–2002 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte, bu düzenlemelerin önemli bir kısmının, özellikle 2001–2002 krizleri sonrasında likidite sorunlarını aşmak ve IMF ile Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlardan kaynak temin edebilmek amacıyla hayata geçirildiği anlaşılmaktadır. 2003 yılı sonrasında ise IMF ile yapılan stand-by anlaşması çerçevesinde uygulanan programın devamı olarak İş Kanunu, Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu ve Petrol Piyasası Kanunu gibi temel yasal ve kurumsal düzenlemeler yürürlüğe konulmuş; bu süreç IMF programının sona erdiği 2005 yılına kadar devam etmiştir.

2006 yılından itibaren ise IMF ve Dünya Bankası'nın finansal denetiminden görece bağımsızlaşılması, hükümetlerin daha esnek ve kapsamlı yasal ve kurumsal düzenlemeler gerçekleştirmesine imkân sağlamıştır. ANAP hükümetleri döneminde gerçekleştirilen piyasa

düzenlemelerine benzer şekilde, AK PARTİ hükümetleri tarafından da farklı sektörlerde kapsamlı düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin mali sektöre olan borçlarının yeniden yapılandırılması ve vergi barışıyla başlayan bu süreç; özel öğretim kurumları, sigortacılık, nükleer enerji yatırımları, özel güvenlik hizmetleri, bahis oyunlarının özel hukuk tüzel kişilerine devri, finansal kiralama ve faktoring, başta Sağlık Bakanlığı olmak üzere kamu-özel iş birliği uygulamaları ile elektronik ticaret ve perakende ticaret gibi alanlarda yapılan temel yasal ve kurumsal düzenlemelerle devam etmiştir.

Kamu İhale Kanunu'nda 2003 yılı sonrasında artarak devam eden yasal ve kurumsal düzenlemeler de dikkat çeken boyuttadır. Kanun maddelerinde özellikle ihale türlerinde, yabancı sermayenin katılımı ve parasal limitlerde gerçekleştirilen değişiklikler hem yabancı sermayenin hem de küçük ve orta büyüklükteki sermayenin erişmeyi arzuladığı sonuçları doğurmuştur. Bahse konu Kanun'da gerçekleştirilen özellikle ihale türlerindeki değişikliklerden -doğrudan temin, pazarlık usulü vb.- merkezi kamu kurumları ve yerel yönetimlerce düzenlenen siyasi iktidar ile organik bağlara sahip şirketlerin yararlanması basında (Cumhuriyet Gazetesi, 10 Temmuz 2011) ve araştırmalarda (Gürakar, 2018) konu edilmiştir.

Ekonomi yönetiminde etkili olan kurumsal yapıların hükümetlerden bağımsız çalışmasına olan hoşnutsuzluk özellikle yönetme erki açısından şikayetlere konu olmuştur. 1970'lerden itibaren Merkez Bankası odaklı başlayan bağımsız düzenleyici kuruluşlar tartışması, uluslararası kuruluşların talepleri ve dünya kapitalizminin gelişen yapısına uyum amacıyla Sermaye Piyasası Kurumu, Rekabet Kurumu, Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu gibi yapıların kurulmasıyla genişlemiştir. Bu kurumların siyasetten bağımsızlığı konusundaki tartışmaların 2003 yılı sonrasında AK PARTİ hükümetleri tarafından sıklıkla dile getirildiği görülmektedir. 1960'lardan itibaren 1980'lere kadar ithal ikameci sanayileşme süresince ekonomiye ilişkin depolitizasyon ve özerk düzenleyici kuruluşların varlığından söz etmek mümkün görünmemektedir. Anılan dönemde özerk bir kurum olarak Merkez Bankası'nın varlığı öne çıkmaktadır. 1980'li yılların başından itibaren serbest piyasa ekonomisinin uygulanmasıyla birlikte; politikadan bağımsız, teknokratların yoğun olduğu, bürokratik olarak özerk kurumların görünürlüğünün ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Bu dönemde sermaye ve hükümetler açısından en fazla tartışılan konunun sermaye temini olduğu düşünüldüğünde ortaya çıkan tek özerk kuruluşun Sermaye Piyasası olduğu görülmektedir.

1990'lı yılların ortalarından itibaren ise EPDK, BDDK, Rekabet Kurumu, Kamu İhale Kurumu gibi bağımsız düzenleyici kurumların yasal zeminlerinin oluşturulduğu, ancak bu kurumlara kadro ve atamalar konusunda dönemin koalisyon hükümetlerini oluşturan partiler

arasında görüş farklılıkları olduğu görülmektedir. Ayrıca, dönemin ekonomik ve politik istikrarsızlık ortamında, Merkez Bankası bürokratları ile hükümetler arasında uygulanan ekonomi politikaları çerçevesinde gerilimli ilişkilerin ortaya çıktığı görülmektedir.

2001 yılında yapılan yasal düzenlemelerle Merkez Bankası'nın kurumsal gücünün artırıldığı görülmektedir. 2003 yılından itibaren ise hem Merkez Bankası'nın hem de diğer özerk kurumların politikadan bağımsız olması gerektiği yönündeki yaklaşımın AK PARTİ hükümetleri tarafından sıklıkla eleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu eleştirilere karşılık TÜSİAD'ın da kurumların özerkliği ve bağımsızlığının serbest piyasa ekonomisinin işleyişi açısından gerekliliğine vurgu yapan açıklamalar yaptığı görülmektedir.

1980–2016 dönemine bakıldığında, hükümetlerin bürokratik süreçlere yönelik yaklaşımında belirli bir süreklilik gözlenirken, bürokratlara yönelik tutumlarında dönemsel kırılmaların ortaya çıktığı değerlendirilmektedir. 1980'lerde ANAP hükümetlerinden başlayarak 1990–2002 arasındaki koalisyon ve azınlık hükümetleri ile 2003 sonrasında AK PARTİ hükümet programlarında, kamu kurumlarının yapılanması, teşkilatlanma sorunları ve bürokratik süreçlerdeki aksaklıklar, ekonominin verimsiz işleyişinin temel nedenleri arasında gösterilmiştir. 1980–2002 yılları arasında bürokrasi ile hükümet üyeleri arasında zaman zaman düşük yoğunluklu gerilimler yaşanırken, AK PARTİ hükümetleri döneminde bu gerilimlerin özellikle 2003–2007 yılları arasında belirgin biçimde arttığı görülmektedir. 2008 sonrasında ise kamu yönetimindeki kadro değişimleri ve kurumlara yapılan atamalarla birlikte bu tartışmaların hükümet lehine olacak şekilde azaldığı ve yeni bir dengeye oturduğu anlaşılmaktadır.

Türkiye'nin 1980–2016 döneminde 1980, 1994, 2000, 2001 ve 2008 yıllarında ekonomik krizlerle karşı karşıya kaldığı görülmektedir. 2008 küresel krizi hariç olmak üzere, diğer kriz dönemlerinde IMF, Dünya Bankası ve OECD gibi uluslararası kuruluşlardan kaynak temin edebilmek amacıyla bu kurumlar tarafından talep edilen yasal ve kurumsal düzenlemelerin hayata geçirildiği ve IMF programlarının uygulandığı anlaşılmaktadır. 24 Ocak 1980 kararları, serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecine eşlik eden kapsamlı yasal düzenlemeleri beraberinde getirmiştir. 1980'lerin sonlarından itibaren bozulan siyasi ve ekonomik istikrar ile artan kamu borçları, 5 Nisan 1994 kararları kapsamında yeni ekonomik tedbirlerin alınmasına ve IMF ile bir stand-by anlaşması yapılmasına yol açmıştır. Ekonomik ve siyasi istikrarsızlığın devam etmesiyle kırılganlaşan ekonomi, Ekim 2000 ve Şubat 2001'de art arda iki kriz yaşamış; bu krizlerin ardından da IMF ve Dünya Bankası kaynaklarına erişim amacıyla yeni stand-by anlaşmaları gerçekleştirilmiştir.

2001 yılına kadar yaşanan krizlerin, likidite sorunlarına dayalı kırılgan bir ekonomik yapının kurumsallaşmasına ve krizlere duyarlı bir politika setinin süreklilik kazanmasına yol

açtığı değerlendirilmektedir. 2001 yılında IMF ile yapılan stand-by anlaşması ise 2005 yılında, AK PARTİ hükümeti döneminde sona ermiştir. Buna karşılık, 2008 yılında küresel ölçekte ortaya çıkan kriz karşısında, TÜSİAD başta olmak üzere İstanbul sermayesinin uluslararası kuruluşlardan kredi sağlanması yönündeki taleplerinin gündeme geldiği görülmektedir. Ancak AK PARTİ hükümetleri, dış kaynaklı bir programa bağlı krediye erişim yolunu tercih etmemiş; bunun yerine kısa ve orta vadeli ekonomi programları ile Ortadoğu ve Arap ülkelerinden sağlanan kredi genişlemesi üzerinden süreci yönetmiştir.

Hükümetlerin izlediği popülist politikaların da dönemler itibarıyla farklılaştığı görülmektedir. 1980'lerde ANAP hükümetleri döneminde ve 1990'lı yılların başından 2000 yılına kadar olan süreçte, seçim öncesi dönemlerde seçmen desteğini artırma ve iktidarı sürdürme amacıyla bütçe açıklarını artıran çeşitli yasal düzenlemelerin hayata geçirildiği anlaşılmaktadır. KİT zamlarının seçim dönemlerinde ertelenmesi, seçim bölgelerine yönelik kamu harcamaları ile vergi düzenlemeleri ve aflar bu uygulamalara örnek teşkil etmektedir. 2003 sonrasında ise AK PARTİ hükümetleri tarafından izlenen popülist politikaların seçim dönemleriyle sınırlı kalmayarak toplumsal tabana yayıldığı ve süreklilik kazandığı görülmektedir. Sosyal yardımlar, sosyal güvenlik ve sağlık sisteminde yapılan düzenlemeler, emekli maaşları ve asgari ücret artışları ile imar affı ve TOKİ uygulamaları bu yaklaşımın başlıca örnekleri arasında yer almaktadır. 1980'lerden 2008'e kadar sermaye kesiminin, bu tür popülist politikaların kaynak kullanımına ilişkin eleştirel bir tutum benimsediği; ancak AK PARTİ döneminde bu politikaların toplumsal düzeyde kurumsallaşması ve geniş bir destek bulmasıyla birlikte söz konusu eleştirilerin görece azaldığı görülmektedir.

1980 sonrasındaki süreçte hükümetlerin ekonomik alanı yönetme ve yürütme tarzları şu şekilde özetlenebilir:

- 1960'lı yıllardan itibaren İİS süreciyle birlikte uygulanan planlı kalkınma stratejileri, 1980'lerden itibaren serbest piyasa ekonomisine geçişle birlikte önemini kaybetmeye başlamış, planlar yayınlanmaya devam edilmesine rağmen uygulanması geri bırakılmıştır.
- 1980-2002 yıllarını kapsayan dönemde, serbest piyasa ekonomisinin yerleştirilmesi amacıyla özel sektöre yeni alanlar açılmasını sağlayan temel yasal ve kurumsal düzenlemeler yoğunluk kazanmış, 2003 sonrasında ise bu yoğunluk istihdam yaratmayan inşaat ve finans temelli büyüme politikalarıyla devam etmiştir.
- 1980'li yıllardan itibaren 1960-1980 dönemine benzer şekilde seçim öncesi, oy odaklı popülist politikalar, 2003 yılı sonrasında zaman kısıtı olmaksızın süreklilik kazanarak toplumsal tabana yayılmıştır.

- 2003 yılına kadar ekonomik kriz zamanlarında likidite sorunlarının aşılması ve dış kredi sağlanması amacıyla uygulanan IMF ve DB programlarına dayalı orta ve uzun dönemli ekonomi politikaları uygulanırken, özellikle 2008 yılı sonrasında ekonomik kriz varlığına dayanmayan kısa ve orta vadeli ekonomi programları gündeme gelmiştir.

1980'lerin başından itibaren serbest piyasa ekonomisinin getirdiği siyasetten bağımsız koordinasyon mekanizmalarına duyulan ihtiyaç BDK'ların ortaya çıkmasını sağlamış, 2003 sonrasında siyasi iktidarın değişmesiyle birlikte bu kurumların varlığı ve siyasetten bağımsız olmaları tartışmaya açılmıştır.

SONUÇ

Howell (2003: 103-104), 1960'lar ve 1970'lerden miras kalan kapitalist ekonomilerin ekonomik performansa ilişkin açıklamalarının sorgulanır hale gelerek köklü bir değişim geçirdiğini, ulusal kapitalizmlerin, ekonomik aktörler açısından farklı davranış biçimleri, farklı ekonomik ve sosyal sonuçlar ve farklı ekonomik kalkınma modelleri üreterek tek bir kapitalizm modeli savını zorladığını söylemektedir. Kapitalizmin çeşitliliği yaklaşımı da 2000'li yılların başından itibaren ülkelerin ekonomi politikalarında karşılaştırmalı araştırmalar ve kurumsallıklara vurgu yapan literatür gelişimiyle kapitalizmdeki farklılaşma konusunda önemli bir araştırma alanı olmaya devam etmektedir. Bu araştırma alanında devlet ve sermaye kesiminden aktörlerin birbirleriyle kurdukları ilişkiler ise yaklaşımın odak noktasında yer almaktadır.

Farklı bilimsel paradigmalara sahip araştırmacılar tarafından ele alınan ve geliştirilmeye çalışılan kapitalizmin çeşitliliği literatüründe, özellikle yaklaşımın eleştirilen firma temelli ve işlevselci doğasından (Hancké, Rhodes ve Thatcher, 2009: 4) uzaklaşan araştırmacıların, ülkelerin kendine özgü kapitalistleşme süreçlerini anlamaya dönük farklı bir izlek benimsedikleri görülmektedir. Bu izlek, karşılaştırmalı kapitalizm kavramının gelişmesine ve kapitalistleşme süreçlerinde ülke farklılaşmasına dikkat çeken, giderek genişleyen bir araştırma alanının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Böylece Coates'in (2005: x–xi) vurguladığı üzere, uzun yıllara yayılan kapitalistleşme süreçlerindeki ekonomi politikalarının ve Streeck'in (2009: 15–16) işaret ettiği yavaş kurumsal değişimlerin gözlemlenebilmesi için, farklı metodolojiler ve bakış açılarıyla ele alınmasının önü açılmıştır. Bu araştırmada kapitalizmin çeşitliliği yaklaşımında eleştirilen işlevselciliğin, statikliğin ve mekanistik (Howell 2003; Allen 2004; Boyer 2005; Hancké vd., 2009) bakışın dışında disiplinler arası bir araştırma izleği takip edilerek, Türkiye'nin kendine özgü kapitalistleşme sürecinin incelenmesi sağlanmıştır. Türkiye'nin kapitalizmin çeşitliliği araştırmalarında, liberal ya da koordineli pazar ekonomileri kategorilendirmesinin dışında, kümelenme analizi yoluyla "Akdeniz kapitalizmi" (Hall ve Soskice, 2001) ya da "Gelişmekte olan ekonomiler" (Witt vd., 2018) sınıflamasına dahil edildiği görülmektedir. Ancak bu sınıflamaların ülke özgünlüğünü yansıtmadığı, aktörler arası ilişkilerde ortaya çıkan olguların süreklilik ve kırılmalarını göstermediği görülmektedir.

Bu tespitlerden yola çıkarak bu çalışma, Türkiye'nin kapitalistleşme sürecinde hükümetler ile iş insanları arasındaki ilişkilerin nasıl kurulduğunu, hangi olgular etrafında süreklilik gösterdiğini ve hangi kırılma anlarında yön değiştirdiğini, boylamsal bir perspektifle incelemiştir. Çalışmanın temel iddiası, Türkiye kapitalizminin tekil, çizgisel bir piyasa reformu

anlatısıyla açıklanamayacağı; aksine siyasal iktidar, sermaye grupları, bürokratik düzenlemeler ve toplumsal ilişkiler ağları içinde şekillenen, dönemler arası devamlılıklar kadar kopuşlar/kırılmalar da barındıran kendine özgü bir kapitalistleşme örüntüsü sergilediğidir. Bu örüntüyü görünür kılmak amacıyla çalışma; (i) sermaye örgütlenmesi, (ii) sermayenin siyasal ve toplumsal tutumu, (iii) sermayenin yapısal özellikleri ve birikim dinamikleri, (iv) piyasa içi ve piyasa dışı kazançlar, (v) uluslararası kuruluşlarla ilişkilere yönelik tutum ve (vi) hükümetin ekonomik alanı yönetme ve yürütme tarzı temaları üzerinden ilerlemiş; bu temaların her birinde aktörler arası ilişki dinamiklerini 1980–1990, 1991–2002 ve 2003–2016 dönemleştirmesiyle karşılaştırmalı biçimde değerlendirmiştir. Bu çalışmada 1960–1980 döneminde aynı temalar çerçevesinde yapılan analiz, 1980 sonrasında görünürleşen ilişkilenme biçimlerinin "sıfırdan" ortaya çıkmadığını; tersine planlı kalkınma, korumacılık ve devlet-sınıf ilişkileri içinde biriken gerilim ve pratiklerin tarihsel zeminini oluşturduğunu göstermeyi amaçlamıştır. Böylece 1980 sonrası dönüşüm, yalnızca bir kopuş anı olarak değil, önceki dönemin kurumsal mirası ve aktör davranışlarının süreklilikleri üzerinden okunabilir hale gelmiştir.

Tezin bulguları, hükümet-iş insanları ilişkisinin Türkiye'de yalnızca çıkar gruplarının politika süreçlerine etkisi gibi dar bir çerçevede ele alınmasının yetersiz kaldığını göstermektedir. Çünkü ilişkiler, bir yandan hukuki ve kurumsal düzenlemelerle yapılandırılmış resmî kanallar üzerinden ilerlerken, diğer yandan piyasa içi/piyasa dışı kazanç pratikleri, klientalist ağlar, organik bağlar, temsil mücadeleleri ve uluslararası finansal/kurumsal bağımlılık ilişkileriyle iç içe geçmektedir. Dolayısıyla Türkiye kapitalizminin özgünlüğü, yalnızca piyasa mekanizmalarının gelişme düzeyinde değil; piyasanın siyasal otoriteyle kurduğu bağın niteliğinde, aktörlerin bu bağ içerisinde ürettikleri pratiklerde ve bu pratiklerin dönemsel olarak yeniden düzenlenme biçimlerinde ortaya çıkmaktadır.

1980–1990 dönemi, serbest piyasa ekonomisine geçişin hukuki ve kurumsal temelinin atıldığı; emek piyasasının sıkı biçimde düzenlendiği, sermaye açısından ise teşvik, kredi, vergi düzenlemeleri ve dışa açılma hedefleriyle yeni bir büyüme ufkunun tanımlandığı bir evre olarak belirginleşmektedir. 24 Ocak kararlarıyla başlayan ve 12 Eylül askeri rejimiyle pekişen bu dönemde, hükümetin ekonomik alanı yönetme biçimi güçlü bir merkezileşme sergilemiş; bu durum, sermaye için öngörülebilirlik ve hız kazandırırken emek kesimi açısından hak ve pazarlık alanlarının daralması sonucunu üretmiştir. Aynı zamanda 1980'ler, finansal serbestleşmeye giden yolun açıldığı; sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ve teşvik mekanizmalarının genişlemesiyle birlikte "yasal boşluklardan yararlanma" pratiklerinin de görünürlük kazandığı bir dönemdir. Hayali ihracat, teşvik suistimali, vergi kaçırma ve ihalelerde anlaşma gibi piyasa dışı kazanç biçimleri bu dönemin ayırt edici unsurları

arasındadır. Bu bağlamda 1980'ler, piyasa ekonomisinin kurumsal temelini kurarken aynı anda piyasa dışı kazanç kanallarını da genişleten bir karakter taşımaktadır.

1991–2002 dönemi, siyasal istikrarsızlık, koalisyon ve azınlık hükümetlerinin yoğunluğu, ekonomik krizler ve kamu maliyesi üzerindeki baskıların belirleyici olduğu bir evreye işaret etmektedir. Bu dönemde hükümet-sermaye ilişkisi, bir önceki döneme kıyasla daha parçalı ve daha gerilimli bir zeminde ilerlemiştir. Sık hükümet değişiklikleri, düzenleme kapasitesini zayıflatmış; reformların sürekliliği kesintiye uğramış, sermaye örgütleri, özellikle de TÜSİAD, bu dönemi sıklıkla 'istikrarsızlık' vurgusuyla tanımlamıştır. Uluslararası finansmana bağımlılık artmış; IMF ve Dünya Bankası ile ilişkiler yeniden yoğunlaşmış; AB sürecinde ise Gümrük Birliği eksenli tartışmalar öne çıkmıştır. Öte yandan 1990'lar, piyasa dışı kazanç pratiklerinin biçim değiştirdiği ve daha çok kara para aklama, mafya-siyaset-iş dünyası ilişkileri ve örgütlü suç ekonomisi üzerinden görünürleştiği bir dönem olarak tespit edilmiştir. Bu görünürlük, yalnızca suç ekonomisinin artışına değil; aynı zamanda devletin düzenleme kapasitesindeki aşınma, denetim zafiyetleri ve siyasal parçalanmanın yarattığı 'gri alanların' genişlemesine işaret etmektedir.

2003–2016 dönemi ise tek parti hükümetleriyle yürütme kapasitesinin güçlendiği, yasal düzenleme üretim hızının arttığı ve ekonomik alanın yeniden yapılandırıldığı bir evre olarak şekillenmiştir. 2001 krizi sonrasında başlatılan Güçlü Ekonomiye Geçiş düzenlemeleri, bu dönemin kurumsal zeminini oluşturmuş; IMF programlarıyla uyumlu bir süreklilik, özellikle 2007'ye kadar daha belirgin görülmüştür. Ancak 2007 sonrasında, gerek ekonomik durgunluk ve küresel krizin etkileri, gerekse siyasal alandaki gerilimlerin artması, sermaye örgütleriyle hükümet arasındaki ilişkiyi farklı biçimde dönüştürmüştür. Bu dönemde bir yandan KOBİ'leri ve Anadolu sermayesini güçlendiren yeni ağlar ve sektörler (özellikle inşaat ve kamu-özel işbirliği mekanizmaları) belirginleşmiş; diğer yandan kamu ihale rejiminde yoğun değişiklikler, YİD/KÖİ modellerinin genişlemesi ve düzenleme setlerinin sık güncellenmesi, piyasa içi kazanç biçimlerinin kurallı ama asimetrik bir şekilde yeniden üretildiği bir zemin yaratmıştır. Böylece 2003–2016 dönemi, tek parti yürütme kapasitesi sayesinde hızlı kurumsal değişim üretirken, aynı anda klientalist ağların ve organik bağların piyasa içi kazanç kanallarına dönüşme potansiyelini artıran bir görünüm sergilemiştir.

Çalışmanın sermaye örgütlenmesine ilişkin bulguları, TÜSİAD'ın 1980'lerden itibaren kurumsal temsil kapasitesini koruyan ve uzun süre "ağırlıklı" sermaye aktörü olarak konumlanan bir yapı olduğunu göstermektedir. TÜSİAD, yalnızca ekonomi politikaları üzerine değil; siyasal söylemler, demokratikleşme başlıkları ve uluslararası ilişkilerde lobicilik gibi alanlarda da etkili bir hat izleyerek, özellikle 2000'lerin ortasına kadar yüksek meşruiyet taşıyan

bir temsil merkezi olmuştur. 1990'larda SİAD'ların çoğalması ve TÜRKONFED çatısı altında daha geniş bir temsil alanı kurma çabaları, temsilin merkezileşmesi ile temsil alanının genişlemesi arasındaki gerilimi yansıtmaktadır.

Buna karşılık, MÜSİAD ve onu izleyen Anadolu sermayesi örgütlenmeleri, 1990'lardan itibaren sermaye temsili alanında önemli bir kırılma üretmiştir. Bu kırılma yalnızca yeni bir örgütün kurulması değil; sermayenin kimlik, ölçek ve bölgesel konumlanma temelinde farklı sermaye gruplarının siyasal alana daha görünür biçimde eklemlenmesidir. 2003 sonrasında MÜSİAD ile hükümet arasındaki ilişkinin daha uyumlu seyretmesi, sermaye içindeki temsil merkezinin tek bir yapıda toplanmadığını; aksine dönemsel olarak güç dengelerinin değiştiğini göstermektedir. TUSKON örneği ise, sermaye örgütlenmesinin siyasal ittifaklar ve çatışmalar karşısında kırılganlaşabileceğini ve kurumsal varlığın siyasal meşruiyet zeminiyle yakından ilişkili olduğunu çarpıcı biçimde ortaya koymuştur.

Tezin en güçlü bulgularından biri, piyasa içi ve piyasa dışı kazanç biçimlerinin Türkiye kapitalizminin süreklilik taşıyan bir bileşeni olduğu; ancak bu kazanç biçimlerinin dönemlere göre içerik ve görünürlük değiştirdiğidir. 1980'lerde teşvik suistimali ve hayali ihracat öne çıkarken, 1990'larda kara para aklama ve mafya ilişkileri daha görünür hale gelmekte; 2003 sonrasında ise rüşvet ve yolsuzluk tartışmaları farklı biçimlerde devam ederken, ihale rejimi ve düzenleme setleri üzerinden piyasa içi kazanç kanallarının genişlediği görülmektedir. Burada piyasa içi kazanç biçimlerinin kritik yönü, çoğu zaman yasal ve kurumsal araçlar aracılığıyla, etik tartışmalar doğursa da meşru bir zeminde ilerliyor görünmesidir. Klientalist ağlar, organik bağlar ve seçici düzenleme pratikleri, piyasa içi kazancın kurumsal altyapısını güçlendirebilmekte; bu da Türkiye kapitalizminin 'kurallı ama eşitsiz' işleyişine dair önemli bir ipucu sunmaktadır.

IMF ve Dünya Bankası ile ilişkilerin, çalışmada ortaya konulduğu üzere, büyük ölçüde finansmana erişim ekseninde yapılandığı; siyasal istikrarın arttığı dönemlerde bu ilişkinin daha öngörülebilir ve uyumlu seyrettiği, istikrarsızlık dönemlerinde ise kesintiler ve gerilimlerin belirginleştiği anlaşılmaktadır. AB ile ilişkiler ise daha çok üyelik hedefi-müzakere-Gümrük Birliği hattında hem ekonomik hem siyasal-toplumsal koşullarla iç içe ilerlemiştir. Sermaye örgütlerinin bu alandaki lobicilik faaliyetleri, Türkiye'de sermayenin yalnızca iç politikada değil, uluslararası düzlemde de aracı rolünü üstlenebildiğini göstermektedir. Bununla birlikte, AB sürecinin demokratikleşme ve insan hakları gibi başlıklara bağlı olarak inişli çıkışlı bir karakter taşıması, sermaye açısından uluslararası yönelimin yalnızca ekonomik rasyonaliteyle açıklanamayacağını; siyasal meşruiyet, rejim tartışmaları ve dış politika dinamiklerinin de belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır.

Hükümetlerin ekonomik alanı yönetme ve yürütme tarzına ilişkin bulgular, Türkiye'de düzenleme kapasitesinin dönemler arasında belirgin biçimde farklılaştığını göstermektedir. Tek parti hükümetleri dönemlerinde düzenlemelerin daha hızlı üretildiği; koalisyon dönemlerinde ise gecikme ve belirsizliklerin arttığı tespiti, yalnızca yönetim istikrarı tartışmasına değil, aynı zamanda düzenleme araçlarının niteliğine de işaret etmektedir. 1980'lerden itibaren KHK'lar, fonlar, teşvik mekanizmaları, ihale rejimleri ve KÖİ/YİD modelleri gibi araçların dönüşümü; devletin ekonomideki rolünün geri çekilmesinden çok, rolün araçlar üzerinden yeniden tanımlanması anlamına gelmektedir. Bu nedenle Türkiye kapitalizmi, basit bir "devletçilikten piyasaya geçiş" şemasına değil; devletin, sermaye birikiminin koşullarını farklı araç setleriyle yeniden kurduğu bir süreklilik-kırılma döngüsüne işaret etmektedir.

Belirtmek gerekir ki bu tez, boylamsal ve tematik bir yaklaşımın sağladığı bütünlüklü bakışa rağmen, bazı sınırlılıkları da beraberinde taşımaktadır. Öncelikle veri seti, ağırlıklı olarak periyodik basın, süreli arşiv ve parlamento tutanaklarına dayanmaktadır; bu durum, görünürlüğü yüksek aktör ve olayları daha fazla izlemeyi mümkün kılarken, kapalı ağlar ve örtük ilişki biçimlerinin ancak dolaylı izlerle yakalanmasına yol açabilmektedir. İkinci olarak, temaların kapsamı genişledikçe, bazı alt sektörlerin (örneğin enerji, savunma sanayii, teknoloji) kendi iç dinamikleri ayrı bir derinlemesine incelemeyi gerektirebilecek düzeyde özgünleşebilmektedir. Gelecek çalışmalar, bu tezde kurulan tematik çerçeveyi kullanarak belirli sektörlerdeki hükümet–sermaye ilişkilerini daha mikro düzeyde karşılaştırabilir. İşletme tarihi yazınının gelişmekte olan ülkelerin piyasa mekanizmalarının nasıl işlediğine yönelik bilgi boşluğu barındırması, çeşitli sektörlerde veya seçili temalarla, farklı aktör rollerine odaklanan bu araştırma benzeri çalışmalar önemli bir bilgi potansiyeli sağlayabilir.

Bu çalışmanın bütün bulguları bir arada değerlendirildiğinde, Türkiye'de hükümet–iş insanları ilişkilerinin belirli özellikler etrafında kendine özgü bir kapitalistleşme çerçevesi ürettiği söylenebilir: Temsil ve örgütlenme alanında çoğullaşma (TÜSİAD'ın merkeziliğini korurken Anadolu sermayesinin kurumsallaşması ve siyasal alana eklemlenmesi) süreklilik taşıyan bir rekabet zemini yaratmıştır. Ayrıca, kazanç biçimlerinin iki farklı görünümü (piyasa içi düzenlemeler üzerinden asimetrik avantajlar ve piyasa dışı pratiklerin dönemsel yeniden üretimi) Türkiye kapitalizminin "gri" alanlarının kalıcılığına işaret etmektedir. Bunun yanında düzenleme kapasitesi ile siyasal iktidar biçimi arasındaki bağ da izlenmesi gereken bir özelliktir. Tek parti dönemlerinde hızlanan düzenleme üretimi, koalisyon dönemlerinde artan belirsizlik; uluslararası kuruluşlarla ilişkilerin ve sermaye söylemlerinin tonunu da dönüştürmüştür.

Bu çerçevede tezin temel katkısı, aktörlerin ilişkisel pratiklerine, tarihsel sürekliliklerine ve kırılma anlarındaki yeniden yapılanmalara odaklanan bir analitik harita sunmasıdır. Böylece çalışma, Türkiye'nin kapitalistleşme sürecinde hükümet-iş insanları ilişkisinin ekonomi-politik niteliğini hem kurumsal düzenlemeler hem de gündelik pratikler (lobicilik, temsil, organik bağlar, kazanç kanalları) üzerinden görünür kılmaktadır. Söz konusu analitik harita, çalışmada sistematik biçimde yapılandırılan temalar ve alt temalar üzerinden -sermaye örgütlenmesi, uluslararası kuruluşlarla ilişkilere dönük tutumlar, ekonomik alanın yönetilme ve yürütülme tarzı (temel yasal/kurumsal düzenlemeler), piyasa içi–piyasa dışı kazanç biçimleri vb. eksenlerde- aktörlerin söylem ve pratiklerinin birlikte izlenmesine olanak veren kapsamlı bir değerlendirme çerçevesi ortaya koymaktadır. Bu yönüyle tez, Türkiye kapitalizmi literatüründe çoğunlukla parçalı biçimde ele alınan tartışma hatlarını, süreklilik ve kırılma mantığı içinde bir araya getiren bütüncül bir okuma önerisi geliştirmektedir.

Bulgular, Türkiye kapitalizminin yalnızca kurumsal çeşitlilik ya da devlet-piyasa ilişkisi üzerinden değil, aynı zamanda kazanç üretim biçimleri ve aktörler arası ilişkilerin niteliği üzerinden de özgün bir yapı sergilediğini göstermektedir. Özellikle piyasa dışı kazanç pratiklerinin tüm dönemler boyunca varlığını sürdürmesine rağmen, 2000'li yıllarla birlikte bu pratiklerin önemli bir kısmının yasal ve kurumsal düzenlemeler aracılığıyla yeniden üretilen piyasa içi kazanç mekanizmalarına dönüştüğü görülmektedir. Bu durum, Türkiye kapitalizminin yalnızca "kuralsızlık" ya da "enformellik" üzerinden değil; aynı zamanda kuralların kim tarafından, nasıl ve hangi aktörler lehine üretildiği üzerinden anlaşılması gerektiğine işaret etmektedir.

Tez, Türkiye'de hükümet–iş insanları ilişkilerinin aktörlerin tarihsel olarak kurduğu temsil mekanizmaları, uluslararası bağımlılık ilişkileri, yasal-kurumsal araçların dönüşümü ve kazanç kanallarının yeniden biçimlenmesi üzerinden anlaşılabileceğini göstermektedir. Hükümet-sermaye ilişkisi Türkiye'de ekonomi-politik düzenin kurulmasında merkezi bir eksen olmakla birlikte; bu eksen her dönemde aynı aktör bileşimi ve aynı araçlarla işlememektedir. Çalışmada geliştirilen tema/alt tema çerçevesi, hem 2016 sonrası dönemin hem de farklı sektör ve ölçeklerdeki sermaye gruplarının benzer bir mantıkla karşılaştırmalı biçimde incelenebilmesi için kullanışlı bir analiz seti olarak değerlendirilebilir. Bu süreklilik ve kırılmalar toplamı, Türkiye kapitalizminin "nev'i şahsına münhasır" niteliğini yalnızca bir betimleme olarak değil; aktörler arası ilişkilerin tarihsel olarak izlenebilir bir sonucu olarak ortaya koymaktadır.

Bu çerçevede Türkiye kapitalizmi, ekonomik ve siyasal etkinin iç içe geçtiği; sermaye birikiminin hem piyasa mekanizmaları hem de siyasal ilişkiler, klientalist ağlar ve kurumsal

düzenlemeler aracılığıyla üretildiği *ilişkisel kapitalizm* veya *ağ-temelli kapitalizm* olarak kavramsallaştırılabilir. Bu yapı içerisinde ekonomik etki ile siyasal etki birbirinden ayrışan değil, dönemsel olarak ağırlığı değişen ancak sürekli etkileşim halinde olan iki temel belirleyici olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim 1980'lerde ekonomik etkinin kurumsal çerçeveyi şekillendirdiği, 1990'larda ekonomik zorunluluklar ile siyasal istikrarsızlığın gerilimli bir denge yarattığı, 2003 sonrasında ise siyasal etkinin ekonomik alanı daha doğrudan biçimde yapılandırdığı bir örüntü dikkat çekmektedir. Başka bir deyişle, bazı dönemlerde ekonomik zorunlulukların ve piyasa dinamiklerinin belirleyici olduğu, bazı dönemlerde ise siyasal müdahale kapasitesinin ve aktörler arası yakınlıkların ekonomik alanı daha doğrudan biçimde yapılandırdığı bir örüntü izlenmektedir. Bu özgün yapı, rekabetin yalnızca üretkenlik ve piyasa performansı üzerinden değil; finansmana erişim, kamu düzenlemeleri ve ilişki ağları üzerinden belirlendiği bir kapitalistleşme biçimine işaret etmektedir.

Bu bağlamda hükümet–iş insanları ilişkileri, ekonomik düzenin dışında kalan bir etki alanı değil; bu düzenin nasıl kurulduğunu, nasıl işlediğini ve hangi sınırlar içinde yeniden üretildiğini belirleyen kurucu bir eksen olarak öne çıkmaktadır. Çalışmada geliştirilen temalar ve alt temalar, bu etkileşimi farklı boyutlarıyla izlemeye ve dönemler arası süreklilik ile kırılmaları karşılaştırmalı biçimde görünür kılmaya imkân vermektedir. Bu yönüyle Türkiye kapitalizmi, ekonomik ve siyasal alanların birbirinden ayrışmadığı; VoC literatüründe tanımlanan tiplerin ötesinde, devlet, sermaye ve toplumsal aktörler arasındaki ilişkilerin tarihsel olarak yeniden üretildiği dinamik ve çok katmanlı bir yapı olarak değerlendirilmelidir.

K A Y N A K Ç A

Aglietta, M. (1987). *A Theory of Capitalist Regulation*. Verso, London.

Akça, İ., Bekmen, A. ve Özden, B. A. (ed.). (2018). *Yeni Türkiye'ye Varan Yol: Neoliberal Hegemonyanın İnşaası*. İletişim Yayınları, İstanbul.

Akçay, Ü., ve Türkay, M. (2006). "Neoliberalizm'den Kalkınmacı Yaklaşıma: Devletin Sermaye Birikimi Sürecindeki Yeri Üzerine". *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar,* 49-65. B. Ülman ve İ. Akça (drl.). Bağlam Yayınları, İstanbul.

Akçay, Ü. (2019). "Türkiye'de neoliberal popülizm, otoriterleşme ve kriz". *Toplum ve Bilim*, 147: 46-70.

Akçay, Ü. ve Güngen, A. R. (2022). Dependent financialisation and its crisis: The cases of Turkey. *Cambiridge Journal of Economics*. https://doi.org/10.1093/cje/beac006.

Akgül, A.Y. ve Dirlik, O. (2026). Türkiye'deki holdinglerin ilişkisiz çeşitlenme ve uluslararasılaşma ilişkisinin iş sistemi üzerinden incelenmesi. Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi, 26(1), 1-13.

Akyol, S. (2009). *Birikimin Toplumsal Yapısı Yaklaşımından Hareketle Türkiye'de (1945–2005) Sermaye Birikiminin Toplumsal Yapısının İncelenmesi.* Gazi Üniversitesi SBE. (Doktora Tezi). Ankara.

Albo, G. (2005) "Contesting the New Capitalism", *Varieties of Capitalism*, *Varieties of Approaches,* ss.63-82. D. Coates (Ed.). Palgrave Macmillan, New York.

Albritton, R. (1986)." Stages of capitalist development". *Studies in Political Economy,* 19(1): 113-139.

Alkan, H. (1998). "Türkiye'de işadamı örgütleri ve devlet". *Birikim*, *114*: 43-62.

Allen, M. (2004). "The varieties of capitalism paradigm: Not enough variety?". *Socio-Economic Review,* 2(1): 87-108.

Altun, M. (2009). *Ortak aklı ararken: TÜSİAD'ın ilk on yılı 1970-1980*. Doğan Kitap, İstanbul.

Altun, T. (2017). Farklı Hükümet Biçimleri İktisadi ve Mali Sonuçları Değiştirir mi? Türkiye Ekonomisi Üzerine Bir İnceleme. *Amme İdaresi Dergisi*, 50(3).

Amable, B. (2003). *The Diversity of Modern Capitalism,* Oxford University Press, New York.

Arın, T. (2003). "Türkiye'de mali küreselleşme ve mali birikim ile reel birikimin birbirinden kopması: Birikim, devlet ve sınıflar". *Küresel Düzen*, 569-609. A.H. Köse, F. Şenses ve E Yeldan (drl.). İletişim Yayınları, İstanbul.

Arsenault, M. P. (2017). *The Effects of Political Institutions on Varieties of Capitalism*. Palgrave Macmillan, Cham.

Atılgan, G. (2015). “Sanayi kapitalizminin şafağında”. *Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de siyasal hayat*. G. Atılgan, C. Saraçoğlu, A. Uslu (Ed.), Yordam Kitap, İstanbul.

Austin, G., Dávila, C., ve Jones, G. (2017). “The alternative business history: Business in emerging markets”. *Business History Review*, *91*(3): 537-569.

Aydın, R. (2020). Neoliberalleşme döneminde Türk kamu yönetiminin merkezileşme süreci: 1980’li yıllarda yönetsel merkezileşmenin araçları. *Akademik Hassasiyetler*, 7(13): 267-295.

Bakan, S., ve Çimen, H. (2018). “Türk siyasi değişiminde Anadolu burjuvazisi”. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 9(2): 32-58.

Balıkçı, E. (2012). *Cumhuriyet’le Yaşıt Bir Çatışmanın Tarihi: Büyük ve Küçük Sermaye Arasındaki İlişkiler ve Devletin Konumu*. Paper presented at the Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu, İstanbul.

Balkan, N., Balkan, E., ve Öncü, A. (2014). *Neoliberalizm, islamcı sermayenin yükselişi ve AKP*: Yordam Kitap, İstanbul.

Baran, P. ve Sweezy, P. M. (1966). *Monopoly Capital*. Monthly Review Press, New York.

Barkey, H. J. (2019). *The state and the industrialization crisis in Turkey*. Routledge, NY

Bátiz-Lazo, B. (2016). The case study method and the methodology of business history. *Contribucioanes Cientificas y Tecnologicas:* 13-17.

Bauman, Z. (2013). *Azınlığın Zenginliği Hepimizin Çıkarına mıdır?,* Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Bayramoğlu, S. (2003). "Düzenleyici Devlet" düzenlenirken: OECD Türkiye raporu üzerine eleştirel bir çözümleme. *Praksis*, 9: 143-162.

Becker, U. (2009). *Open Varieties of Capitalism: Continuity, Change and Performances*: Springer, New York.

Bekmen, A. (2018). " Yeni Türkiye" ye Varan Yol: Neoliberal Hegemonyanın İnşaası. *Neoliberal Dönemde Türkiye'de Devlet ve Sermaye,* 69-102. İ. Akça, A. Bekmen ve B. A. Özden (Ed.), İletişim Yayınları, İstanbul.

Bell, Daniel. (1973). *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. Basic Books, New York.

Benniger, J. R. (1986). *The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society*. Harvard University Press, Cambridge.

Berker, F. ve Uras, T. G. (2009). *Fikir üreten fabrika: TÜSİAD'ın ilk on yılı 1970-1980*. Doğan Kitap, İstanbul.

Best, M. H. (1990). *The New Competition: Institutions of Industrial Restructuring*. Harvard University Press, London.

Boratav, K. (1989). Türkiye'de Burjuvazinin Yapısı ve Siyasi İktidarla İlişkileri. *Marksizm ve Gelecek, 1*.

Boratav, K. (2008). *Türkiye iktisat tarihi, 1908-2007*: İmge kitabevi, Ankara.

Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative research journal,* 9(2), 27-40.

Bowie, D. (2019). Contextual analysis and newspaper archives in management history research. *Journal of Management History*: 516-532.

Boyer (2005). Complementarity in Regulation Theory, Socio-Economic Review, 3(2), 366–71.

Bruff, I. (2011). "What about the elephant in the room? Varieties of capitalism, varieties in capitalism". *New Political Economy,* 16(4): 481-500.

Buğra, A. (2000). *Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde: İhtiyaçlar ve Tüketim Üzerine Yazılar.* İletişim Yayınları, İstanbul.

Buğra, A. (2003). "Piyasa Ekonomisi Macerası: Dün ve Bugün". *Birikim, Haziran-Temmuz*: 10-20.

Buğra, A. (2004). "Çevreden konuşmak". *Toplum ve Bilim, 100*: 20-22.

Buğra, A. (2014). Political Sources of Uncertainty in Business Life. *Strong State and Economic Interest Groups*. 151-162. De Gruyter, Boston.

Buğra, A. (2018). *Devlet ve İşadamları* (11.Basım). İletişim Yayınları, İstanbul.

Buğra, A., ve Savaşkan, O. (2015). *Türkiye'de Yeni Kapitalizm* (3.Basım). İletişim Yayınları, İstanbul.

Bukharin, N. (1936)." Imperialism and communism". *Foreign affairs*, 14(4): 563-577.

Carney, M., Gedajlovic, E., Heugens, P., Van Essen, M., ve Van Oosterhout, J. (2011). Business group affiliation, performance, context, and strategy: A meta-analysis. *Academy of Management Journal,* 54(3): 437–460.

Çetin, T. (2012). "Yeni Kurumsal İktisat". *Istanbul Journal of Sociological Studies,* 45: 43-73.

Coates, D. (2005). "Paradigms of Explanation". *Varieties of capitalism, varieties of approaches*, 1-25. D. Coates (Ed.), Palgrave MacMillan, New York.

Coen, D., Grant, W. ve Wilson, G. (2010). "Political Science: Perspectives on Business and Government". D. Coen, E. Grant ve W. Graham (Ed.), *The Oxford Handbook of Business and Government: Perspectives on Business and Government*. 9-34. Oxford University Press, New York.

Coffey, D., Thornley, C., Coffey, D. ve Thornley, C. (2009). The Self-Deceiving State: The 'Model Employer' Myth. *Globalization and Varieties of Capitalism: New Labour, Economic Policy and the Abject State*: 81-109.

Creswell, J. W. ve Poth, C. N. (2016). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches.* Sage Publications, California.

Crouch, C. (2005). *Capitalist Diversity and Change: Recombinant Governance and Institutional Entrepreneurs.* Oxford University Press, New York.

Cumhuriyet Gazetesi, 16.05.1979.

Cumhuriyet Gazetesi, 02.05.2008.

Cumhuriyet Gazetesi, 13.03.2008.

Cumhuriyet Gazetesi, 29.05.2008.

Cumhuriyet Gazetesi, 01.06.2008.

Cumhuriyet Gazetesi, 24.09.2008.

Cumhuriyet Gazetesi, 11.10.2008.

Cumhuriyet Gazetesi, 13.10.2008.

Cumhuriyet Gazetesi, 04.12.2008.

Cumhuriyet Gazetesi, 28.01.2009.

Cumhuriyet Gazetesi, 06.02.2009.

Cumhuriyet Gazetesi, 25.02.2009.

Cumhuriyet Gazetesi, 10.03.2009.

Cumhuriyet Gazetesi, 02.04.2009.

Cumhuriyet Gazetesi, 13.07.2009.

Cumhuriyet Gazetesi, 25.09.2009.

Cumhuriyet Gazetesi, 02.10.2009.

Cumhuriyet Gazetesi, 24.11.2009.

Cumhuriyet Gazetesi, 01.02.2010.

Cumhuriyet Gazetesi, 14.04.2010.

Cumhuriyet Gazetesi, 04.05.2010.

Cumhuriyet Gazetesi, 18.08.2010.

Cumhuriyet Gazetesi, 24.11.2010.

Cumhuriyet Gazetesi, 07.05.2011.

Cumhuriyet Gazetesi, 22.11.2010.

Cumhuriyet Gazetesi, 10.07.2011.

Cumhuriyet Gazetesi, 29.04.2012.

Cumhuriyet Gazetesi, 07.10.2012.

Cumhuriyet Gazetesi, 18.10.2012.

Cumhuriyet Gazetesi, 13.11.2012.

Cumhuriyet Gazetesi, 14.03.2013.

Cumhuriyet Gazetesi, 11.06.2013.

Cumhuriyet Gazetesi, 22.12.2013.

Cumhuriyet Gazetesi, 31.12.2013.

Cumhuriyet Gazetesi, 08.01.2014.

Cumhuriyet Gazetesi, 06.04.2015.

Cumhuriyet Gazetesi, 26.04.2015.

Cumhuriyet Gazetesi, 13.11.2015.

Çetin, T. (2012). "Yeni Kurumsal İktisat." *Istanbul Journal of Sociological Studies,* (45): 43-73.

Çetinkaya, Ş. (2019). *Türkiye'de Sermaye Birikimi ve Sermaye Sınıfının Oluşmasında Devletin Rolü*. Paper presented at the IMCOFE 2019, 10-21, Antalya.

Çolpan, A. M. (2021). Türkiye'deki İşletme Grupları. *Oxford İşletme Grupları El Kitabı*, 93-140. A. M. Çolpan, T. Hiniko ve J. R. Lincoln (ed.), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Demir, F. (2011). Bürokrasi-demokrasi ilişkisi ve bürokratların seçilmişlerce kontrolü sorunu. *Celal Bayar Üniversitesi İİBF Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 18(2): 63-84.

Dirlik, O. (2015). *Türkiye'de Kalkınma Ajanslarının Kurumsal Bağlamın Biçimlendirme Mekanizmaları Üzerine Bir Çözümleme*. Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Dirlik, O. (2016). "Türk İş Sisteminin Evrimi: Makro Kurumsal Bir İnceleme". *Yönetim ve Organizasyon Araştırmaları Dergisi*, 1(2): 5-30.

DİSK Aylık Kültür ve Siyaset Dergisi, 07.12.1973.

DİSK Aylık Kültür ve Siyaset Dergisi, 11.07.1974.

DİSK Aylık Yayını, Nisan 1977.

Dore, R. (2013). *Flexible Rigidities: Industrial Policy and Structural Adjustment in The Japanese Economy, 1970-1980*. Bloomsbury, London.

Devlet Planlama Teşkilatı (1963). *1'inci 5 Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı (1968). *2'nci 5 Yıllık Kalkınma Planı (1968-1962)*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı (1973). *3'üncü 5 Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı (1979). *4'üncü 5 Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.

Ebenau, M., Bruff, I., ve May, C. (2015). "Introduction: Comparative capitalisms research and the emergence of critical, global perspectives". *New directions in comparative capitalisms research: Critical and global perspectives*, 1-8, M. Ebenau, I. Bruff, ve C. May (Ed.). Palgrave Macmillan, London.

Ercan, F. (1998). "Neo-liberal küreselleşme sürecinde Türkiye'de birikim süreci ve değişen sermaye içi bileşenler: 1980 sonrası için çerçeve denemesi". *İktisat Dergisi, 378*: 25-51.

Ercan, F. (2009). "Sermayeyi haritalandırmaya yönelik kavramsal düzenekler". Praksis, 19: 9-53.

Ergur, A., Yamak, S. ve Özbilgin, M. (2015). "Understanding The Changing Nature of The Relationship Between The State and Business Elites". *Sociology of Organizations, 43*: 107-129.

Faccio, M. (2006). "Politically connected firms. *American Economic Review"*, 96(1): 369-386.

Featherstone, K. (2008). *"Varieties of Capitalism" and The Greek Case: Explaining The Constraints on Domestic Reform?* GreeSE Paper No 11: Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe. LSE, London.

Fine, B., ve Harris, L. (1979). "Method and the structure of capital". *Rereading Capital*: 3-20.

Franzosi, R. (1987). "The press as a source of socio-historical data: issues in the methodology of data collection from newspapers". *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 20(1): 5-16.

Friedman, W. A. ve Jones, G. (2011). "Business history: Time for debate". *Business History Review*, 85(1): 1-8.

Gevgilili, A. (1972). "Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi ve sosyal sınıflar". *Journal of Social Policy Conferences,* (24): 45-96.

Gordon, D. M (1980). "Stages of Accumulation and Long Economic Cycles". *Processes of the World System*, 9-45. T. Hopkins, I. Wallerstein, ve B. Hills (drl.) California: Sage Publication.

Gordon, D. M., Edwards, R. ve Reich, M. (1982). *Segmented Work, Divided Workers,* Cambridge, University Press. Cambridge.

Gökçe, G., Şahin, A. ve Örselli, E. (2002). Türkiye'de siyasetin bürokrasi üzerindeki etkisi: Siyasallaşma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2(4): 45-58.

Göker, Z. ve Akyol, S. (2013). "Üretimin Mekansal Kalıplarının Değişmesi ve Emek Piyasası: Birikimin Toplumsal Yapısı Teorisi Çerçevesinden Bir Bakış". *Çalışma ve Toplum,* 3(38): 57-76.

Granovetter, M. (1985). "Economic action and social structure: The problem of embeddedness". *American Journal of sociology*, 91(3): 481-510.

Guba, E. G. (1981). "Criteria for assessing the trustworthiness of naturalistic inquiries". *Ectj*, 29(2): 75-91.

Guillén, M. F. (2000). Business groups in emerging economies: A resource-based view. *Academy of Management Journal*, 43(3): 362–380.

Guillén, M. F. (2001*). The limits of convergence: Globalization and organizational change in Argentina, South Korea, and Spain*. Princeton University Press, Princeton.

Gülalp, H., Akınhay, O. ve Yılmaz, A. (1993). *Kapitalizm, sınıflar ve devlet*. Belge Yayınları, İstanbul.

Gülfidan, Ş. (1993). *Big Business and the State in Turkey: The Case of TÜSİAD*. Boğaziçi University Press, İstanbul.

Gültekin-Karakaş, D. (2009). *Hem hasımız, hem hısımız: Türkiye finans kapitalinin dönüşümü ve banka reformu*. İletişim Yayınları, İstanbul.

Gürakar, E. Ç. (2018). *Kayırma ekonomisi*: İletişim Yayınları, İstanbul.

Hall, P. A. ve Soskice, D. (2001). Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage, *Varieties of Capitalism*, 1-70. P. A. Hall, D. Soskice, (drl.), OUP, Oxford.

Hall, P. A. ve Thelen, K. (2009). "Institutional change in varieties of capitalism". *Socio-economic review,* 7(1): 7-34.

Hancké, B., Rhodes, M. ve Thatcher, M. (2009). "Introduction: Beyond Varieties of Capitalism". *Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy*, 3-38. B. Hancké, M. Rhodes ve M. Thatcher (drl.), Oxford University Press, New York.

Hay, C. (2005). "Two Can Play at That Game… or Can They? Varieties of Capitalism, Varieties of Institutionalism". *Varieties of Capitalism, Varieties of Approaches*, 106-121. Springer, New York.

Hay, C. (2020). Does capitalism (still) come in varieties? *Review of international political economy*, 27(2): 302-319.

Heper, M. (2013). "Islam, conservatism, and democracy in Turkey: Comparing Turgut Özal and Recep Tayyip Erdoğan". *Insight Turkey,* 15(2): 141-156.

Hilferding, R. (1981). *Finance Capital*. Routledge, London.

Hobson, J. A. (1965). *Imperialism: A Study*. University of Michigan Press, Michigan.

Hotho, J. J. (2014). "From typology to taxonomy: A configurational analysis of national business systems and their explanatory power". *Organization Studies,* 35(5): 671-702.

Howell, C. (2003). "Varieties of capitalism: and then there was one? *Comparative Politics",* 36(1): 103-124.

Hürriyet Gazetesi, 02.08.1971.

Hürriyet Gazetesi, 22.10.1987.

Iversen, T. (2005). *Capitalism, Democracy, and Welfare*. Cambridge: Cambridge University Press.

İSO (2015). İstanbul Sanayi Odası'nın Altmışıncı Yılında Türk Sanayii, İstanbul Sanayi Odası, İstanbul.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 07.04.1960.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 02.06.1960.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 06.10.1960.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 02.02.1961.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 15.02.1962.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 05.04.1962.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 01.11.1962.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 04.04.1963.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 13.06.1963.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 18.06.1964.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 22.04.1966.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 12.01.1968.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 10.10.1969.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 10.02.1967.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 05.06.1970.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 18.09.1970.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 04.12.1970.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 08.01.1971.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 22.01.1971.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 07.05.1971.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 11.06.1971.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 09.02.1973.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 01.02.1974.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 14.03.1975.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 23.09.1977.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 14.04.1978.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 02.02.1979.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 01.02.1980.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 15.02.1980.

İstanbul Ticaret Odası Ticaret Gazetesi, 22.04.1994.

Jackson, G., ve Deeg, R. (2006). How many varieties of capitalism? Comparing the comparative institutional analyses of capitalist diversity. *MPIfG Discussion Paper, No. 06/2,* Max Planck Institute for the Study of Societies, Cologne.

Kalaycıoğlu, E. (1991). Commercial Groups: Love-hate relationship with the state. *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*, 9-88. M. Heper (ed.), De Gruyter, New York.

Kansu, G. (2004). *Planlı Yıllar: Anılarla DPT'nin Öyküsü*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Karademir, B. (2018). İşletme grupları ve devlet: Eleştirel bir yazın incelemesi. *Liberal Düşünce Dergisi, 23*(89): 77-99.

Kaygusuz, Ö. ve Aydın, O. (2020). "Deconstitutionalization and the state crisis in Turkey: The role of The Turkish Constitutional Court and The European Court of Human Rights". *Turkey's New State in the Making: Transformations in Legality, Economy and Coercion,* 41-63. P. Bedirhanoglu, Ç. Dölek, F. Hülagü ve Ö. Kaygusuz (Ed.). ZED Books, London.

Keyder, C. (1989). *Türkiye'de devlet ve sınıflar*. İletişim Yayınları, İstanbul.

Koçak, Ö. (2018). Ayşe Buğra'yı Ötgüt Kuramı Çerçevesinden Okumak. *Tütkiye'nin Büyük Dönüşümü, Ayşe Buğra'ya Armağan,* 85-98. O. Savaşkan ve M. Ertan (Ed.). İletişim Yayınları, İstanbul.

Lenin, V. I. (2015). "Imperialism, the highest stage of capitalism". *Conflict after the Cold war*: 319-326. Routledge. London.

Lincoln, Y. S. ve Guba, E. G. (1986). "But is it rigorous? Trustworthiness and authenticity in naturalistic evaluation. *New directions for program evaluation"*, (30): 73-84.

Lindblom, C. (1977). *Politics and Markets: The World's Political and Economic Systems*. Basic Books, New York.

Luxemburg, R. (1951). *The Accumulation of Capital*. Routledge & Kegan Paul, London.

Machlup, F. (1962). *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*. Princeton University Press, Princeton.

Mandel, E. (1978). *Late Capitalism*. Verso, London.

Marx, K. (2011). *Capital, Volume-I: A critique of political economy*. Courier Corporation, Massachusetts.

Metin, O. (2013). "Kapitalizmin Çeşitliliği Yaklaşımı ve Açmazları: Çalışma İlişkileri Yazınına Kurumsalcı Etkiler". *Sakarya İktisat Dergisi, 2*(3): 142-169.

Millî Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi, 19.09.1980, C:1.

Milliyet Gazetesi, 13.03.1960.

Milliyet Gazetesi, 16.03.1960.

Milliyet Gazetesi, 11.10.1961.

Milliyet Gazetesi, 17.01.1961.

Milliyet Gazetesi, 12.02.1962.

Milliyet Gazetesi, 23.08.1962.

Milliyet Gazetesi, 10.07.1964.

Milliyet Gazetesi, 22.05.1965.

Milliyet Gazetesi, 07.12.1965.

Milliyet Gazetesi, 13.04.1966.

Milliyet Gazetesi, 07.07.1967.

Milliyet Gazetesi, 15.05.1966.

Milliyet Gazetesi, 09.01.1969.

Milliyet Gazetesi, 26.04.1969.

Milliyet Gazetesi, 27.04.1969.

Milliyet Gazetesi, 06.07.1969.

Milliyet Gazetesi, 01.09.1969.

Milliyet Gazetesi, 30.05.1970.

Milliyet Gazetesi, 29.03.1971.

Milliyet Gazetesi, 21.08.1971.

Milliyet Gazetesi, 23.08.1971.

Milliyet Gazetesi, 04.08.1972.

Milliyet Gazetesi, 06.02.1973.

Milliyet Gazetesi, 25.05.1973.

Milliyet Gazetesi, 05.06.1974.

Milliyet Gazetesi, 09.07.1974.

Milliyet Gazetesi, 19.09.1974.
Milliyet Gazetesi, 12.04.1975.
Milliyet Gazetesi, 30.11.1975.
Milliyet Gazetesi, 04.05.1976.
Milliyet Gazetesi, 05.09.1976.
Milliyet Gazetesi, 06.01.1977.
Milliyet Gazetesi, 08.05.1977.
Milliyet Gazetesi, 01.07.1977.
Milliyet Gazetesi, 02.07.1977.
Milliyet Gazetesi, 12.07.1977.
Milliyet Gazetesi, 22.12.1977.
Milliyet Gazetesi, 22.05.1978.
Milliyet Gazetesi, 12.08.1978.
Milliyet Gazetesi, 30.10.1978.
Milliyet Gazetesi, 27.11.1978.
Milliyet Gazetesi, 18.12.1978.
Milliyet Gazetesi, 28.01.1979.
Milliyet Gazetesi, 13.05.1979.
Milliyet Gazetesi, 16.05.1979.
Milliyet Gazetesi, 17.05.1979.
Milliyet Gazetesi, 22.05.1979.
Milliyet Gazetesi, 25.06.1979.
Milliyet Gazetesi, 22.07.1979.
Milliyet Gazetesi, 23.07.1979.
Milliyet Gazetesi, 05.08.1979.
Milliyet Gazetesi, 14.11.1979.
Milliyet Gazetesi, 25.01.1980.
Milliyet Gazetesi, 26.01.1980.
Milliyet Gazetesi, 03.02.1980.
Milliyet Gazetesi, 09.02.1980.
Milliyet Gazetesi, 15.03.1980.
Milliyet Gazetesi, 20.03.1980.
Milliyet Gazetesi, 21.03.1980.
Milliyet Gazetesi, 08.06.1980.

Milliyet Gazetesi, 05.06.1980.
Milliyet Gazetesi, 17.09.1980.
Milliyet Gazetesi, 25.01.1981.
Milliyet Gazetesi, 23.02.1981.
Milliyet Gazetesi, 09.05.1981.
Milliyet Gazetesi, 18.05.1981.
Milliyet Gazetesi, 14.06.1981.
Milliyet Gazetesi, 29.08.1981.
Milliyet Gazetesi, 07.09.1981.
Milliyet Gazetesi, 09.12.1981.
Milliyet Gazetesi, 02.01.1982.
Milliyet Gazetesi, 05.03.1982.
Milliyet Gazetesi, 22.04.1982.
Milliyet Gazetesi, 06.06.1982.
Milliyet Gazetesi, 30.06.1982.
Milliyet Gazetesi, 16.07.1982.
Milliyet Gazetesi, 18.02.1983.
Milliyet Gazetesi, 19.05.1983.
Milliyet Gazetesi, 02.06.1983.
Milliyet Gazetesi, 09.09.1983.
Milliyet Gazetesi, 02.10.1983.
Milliyet Gazetesi, 11.11.1983.
Milliyet Gazetesi, 12.11.1983.
Milliyet Gazetesi, 09.12.1983.
Milliyet Gazetesi, 30.12.1983.
Milliyet Gazetesi, 28.01.1984.
Milliyet Gazetesi, 11.02.1984.
Milliyet Gazetesi, 18.02.1984.
Milliyet Gazetesi, 27.02.1984.
Milliyet Gazetesi, 23.03.1984.
Milliyet Gazetesi, 12.04.1984.
Milliyet Gazetesi, 13.04.1984.
Milliyet Gazetesi, 20.04.1984.
Milliyet Gazetesi, 27.04.1984.

Milliyet Gazetesi, 08.06.1984.
Milliyet Gazetesi, 22.06.1984.
Milliyet Gazetesi, 16.08.1984.
Milliyet Gazetesi, 11.08.1984.
Milliyet Gazetesi, 02.10.1984.
Milliyet Gazetesi, 23.10.1984.
Milliyet Gazetesi, 01.11.1984.
Milliyet Gazetesi, 18.01.1985.
Milliyet Gazetesi, 23.01.1985.
Milliyet Gazetesi, 29.01.1985.
Milliyet Gazetesi, 22.03.1985.
Milliyet Gazetesi, 17.05.1985.
Milliyet Gazetesi, 18.05.1985.
Milliyet Gazetesi, 02.08.1985.
Milliyet Gazetesi, 09.08.1985.
Milliyet Gazetesi, 26.08.1985.
Milliyet Gazetesi, 28.11.1985.
Milliyet Gazetesi, 07.12.1985.
Milliyet Gazetesi, 16.12.1985.
Milliyet Gazetesi, 22.01.1986.
Milliyet Gazetesi, 19.04.1986.
Milliyet Gazetesi, 06.12.1986.
Milliyet Gazetesi, 09.04.1987.
Milliyet Gazetesi, 01.05.1987.
Milliyet Gazetesi, 22.05.1987.
Milliyet Gazetesi, 13.06.1987.
Milliyet Gazetesi, 13.08.1987.
Milliyet Gazetesi, 28.02.1987
Milliyet Gazetesi, 08.10.1987.
Milliyet Gazetesi, 23.02.1988.
Milliyet Gazetesi, 11.05.1988.
Milliyet Gazetesi, 16.07.1988.
Milliyet Gazetesi, 03.08.1988.
Milliyet Gazetesi, 22.11.1988.

Milliyet Gazetesi, 11.08.1989.
Milliyet Gazetesi, 15.08.1989.
Milliyet Gazetesi, 05.01.1990.
Milliyet Gazetesi, 22.12.1990.
Milliyet Gazetesi, 20.05.1991.
Milliyet Gazetesi, 14.08.1991.
Milliyet Gazetesi, 26.09.1991.
Milliyet Gazetesi, 07.03.1992.
Milliyet Gazetesi, 21.03.1992.
Milliyet Gazetesi, 07.09.1992.
Milliyet Gazetesi, 20.02.1993.
Milliyet Gazetesi, 20.03.1993.
Milliyet Gazetesi, 27.03.1993.
Milliyet Gazetesi, 01.08.1993
Milliyet Gazetesi, 10.10.1993.
Milliyet Gazetesi, 01.02.1994.
Milliyet Gazetesi, 14.04.1994.
Milliyet Gazetesi, 29.05.1995.
Milliyet Gazetesi, 30.05.1984
Milliyet Gazetesi, 02.06.1995.
Milliyet Gazetesi, 13.07.1995.
Milliyet Gazetesi, 29.07.1995.
Milliyet Gazetesi, 21.10.1995.
Milliyet Gazetesi, 09.04.1996.
Milliyet Gazetesi, 16.05.1996.
Milliyet Gazetesi, 16.06.1996.
Milliyet Gazetesi, 03.08.1996.
Milliyet Gazetesi, 04.08.1996.
Milliyet Gazetesi, 06.08.1996.
Milliyet Gazetesi, 11.08.1996.
Milliyet Gazetesi, 12.08.1996.
Milliyet Gazetesi, 03.09.1996.
Milliyet Gazetesi, 21.10.1996.
Milliyet Gazetesi, 13.05.1997.

Milliyet Gazetesi, 21.06.1997.
Milliyet Gazetesi, 21.11.1997.
Milliyet Gazetesi, 25.11.1997.
Milliyet Gazetesi, 05.12.1997.
Milliyet Gazetesi, 01.04.1998.
Milliyet Gazetesi, 18.05.1998.
Milliyet Gazetesi, 19.06.1998.
Milliyet Gazetesi, 28.07.1998.
Milliyet Gazetesi, 13.02.1998.
Milliyet Gazetesi, 13.04.1998.
Milliyet Gazetesi, 18.06.1998.
Milliyet Gazetesi, 26.08.1998.
Milliyet Gazetesi, 30.08.1998.
Milliyet Gazetesi, 13.09.1998.
Milliyet Gazetesi, 20.10.1998.
Milliyet Gazetesi, 21.10.1998.
Milliyet Gazetesi, 13.11.1998.
Milliyet Gazetesi, 14.11.1998.
Milliyet Gazetesi, 23.11.1998.
Milliyet Gazetesi, 04.12.1998.
Milliyet Gazetesi, 08.12.1998.
Milliyet Gazetesi, 09.12.1998.
Milliyet Gazetesi, 14.12.1998.
Milliyet Gazetesi, 15.12.1998.
Milliyet Gazetesi, 22.01.1999.
Milliyet Gazetesi, 03.02.1999.
Milliyet Gazetesi, 07.02.1999.
Milliyet Gazetesi, 09.02.1999.
Milliyet Gazetesi, 13.02.1999.
Milliyet Gazetesi, 20.03.1999.
Milliyet Gazetesi, 25.05.1999.
Milliyet Gazetesi, 22.06.1999.
Milliyet Gazetesi, 25.06.1999.
Milliyet Gazetesi, 07.07.1999.

Milliyet Gazetesi, 21.07.1999.
Milliyet Gazetesi, 23.07.1999.
Milliyet Gazetesi, 09.10.1999.
Milliyet Gazetesi, 14.10.1999.
Milliyet Gazetesi, 16.10.1999.
Milliyet Gazetesi, 12.11.1999.
Milliyet Gazetesi, 30.11.1999.
Milliyet Gazetesi, 16.12.1999.
Milliyet Gazetesi, 01.01.2000.
Milliyet Gazetesi, 10.02.2000.
Milliyet Gazetesi, 12.02.2000.
Milliyet Gazetesi, 08.03.2000.
Milliyet Gazetesi, 11.03.2000.
Milliyet Gazetesi, 01.05.2000.
Milliyet Gazetesi, 30.05.2000.
Milliyet Gazetesi, 16.06.2000.
Milliyet Gazetesi, 27.06.2000.
Milliyet Gazetesi, 01.07.2000.
Milliyet Gazetesi, 29.09.2000.
Milliyet Gazetesi, 21.10.2000.
Milliyet Gazetesi, 12.12.2000.
Milliyet Gazetesi, 15.12.2000.
Milliyet Gazetesi, 17.12.2000.
Milliyet Gazetesi, 20.12.2000.
Milliyet Gazetesi, 26.12.2000.
Milliyet Gazetesi, 20.02.2001.
Milliyet Gazetesi, 21.02.2001.
Milliyet Gazetesi, 23.02.2001.
Milliyet Gazetesi, 01.03.2001.
Milliyet Gazetesi, 13.04.2001.
Milliyet Gazetesi, 26.04.2001.
Milliyet Gazetesi, 29.04.2001.
Milliyet Gazetesi, 21.05.2001.
Milliyet Gazetesi, 26.07.2001.

Milliyet Gazetesi, 02.10.2001.
Milliyet Gazetesi, 02.12.2001.
Milliyet Gazetesi, 26.04.2002.
Milliyet Gazetesi, 29.05.2002.
Milliyet Gazetesi, 05.11.2002.
Milliyet Gazetesi, 07.11.2002.
Milliyet Gazetesi, 13.11.2002.
Milliyet Gazetesi, 14.11.2002.
Milliyet Gazetesi, 16.11.2002.
Milliyet Gazetesi, 17.11.2002.
Milliyet Gazetesi, 21.12.2002.
Milliyet Gazetesi, 08.01.2003.
Milliyet Gazetesi, 03.02.2003.
Milliyet Gazetesi, 28.02.2003.
Milliyet Gazetesi, 07.03.2003.
Milliyet Gazetesi, 09.04.2003.
Milliyet Gazetesi, 04.05.2003.
Milliyet Gazetesi, 22.05.2003.
Milliyet Gazetesi, 31.05.2003.
Milliyet Gazetesi, 01.06.2003.
Milliyet Gazetesi, 11.06.2003.
Milliyet Gazetesi, 19.06.2003.
Milliyet Gazetesi, 23.06.2003.
Milliyet Gazetesi, 11.07.2003.
Milliyet Gazetesi, 07.08.2003.
Milliyet Gazetesi, 25.09.2003.
Milliyet Gazetesi, 04.10.2003.
Milliyet Gazetesi, 25.12.2003.
Milliyet Gazetesi, 28.02.2004.
Milliyet Gazetesi, 15.03.2004.
Milliyet Gazetesi, 11.03.2005.
Milliyet Gazetesi, 12.03.2005.
Milliyet Gazetesi, 25.05.2005.
Milliyet Gazetesi, 30.04.2005.

Milliyet Gazetesi, 03.06.2005.

Milliyet Gazetesi, 31.08.2005.

Milliyet Gazetesi, 26.09.2005.

Milliyet Gazetesi, 02.02.2006.

Milliyet Gazetesi, 05.10.2006.

Milliyet Gazetesi, 28.10.2006.

Milliyet Gazetesi, 06.12.2006.

Milliyet Gazetesi, 07.12.2006.

Milliyet Gazetesi, 19.01.2007.

Milliyet Gazetesi, 25.03.2007.

Milliyet Gazetesi, 07.04.2007.

Milliyet Gazetesi, 08.05.2007.

Milliyet Gazetesi, 10.05.2007.

Milliyet Gazetesi, 06.06.2007.

Milliyet Gazetesi, 25.07.2007.

Milliyet Gazetesi, 14.08.2007.

Milliyet Gazetesi, 08.09.2007.

Milliyet Gazetesi, 07.11.2007.

Milliyet Gazetesi, 06.03.2008.

Millward, R. (2008). "Business and the state". *The Oxford Handbook of Business History* 529-557. G. Jones ve J. Zeitlin (drl.). Oxford Press, London.

Morck, R. (2021). "Büyük Piramitlerin Sunduğu Bilmece". *Oxford İşletme Grupları El Kitabı,* 301-335. A. M. Çolpan, T. Hiniko ve J. R. Lincoln (drl), Koç Üniversitesi Yayınları.

Morgan, G. (2007). National business systems research: Progress and prospects. *Scandinavian Journal of Management*, 23(2): 127-145.

Morgan, G., Whitley, R., ve Moen, E. (2005). *Changing capitalisms? Internationalization, institutional change, and systems of economic organization*. Oxford University Press, London.

Murphy, J. ve Willmott, H. (2015). "The Rise of the 1%: An Organizational Explanation". *Elites on trial*, 25-53. G. Morgan, P. Hirsch ve S. Quack (drl.). Emerald Group Publishing Limited, Bingley.

MÜSİAD (1994). *MÜSİAD Araştırma Raporları. Türkiye Ekonomisi 1994*. Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği, İstanbul.

MÜSİAD (1997). *MÜSİAD Araştırma Raporları-22. Kıdem Tazminatı Fonu Bir Model Önerisi.* Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği, İstanbul.

MÜSİAD (2000). *MÜSİAD Araştırma Raporları-36. Türkiye Ekonomisi 2000.* Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği, İstanbul.

MÜSİAD (2002). *MÜSİAD Cep Kitapları-9. MÜSİAD ne dedi? Ne oldu?*. Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği, İstanbul.

MÜSİAD (2003). *MÜSİAD Cep Kitapları-14, Türkiye-IMF İlişkilerinin Kronolojisi*. Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği, İstanbul.

MÜSİAD (2004). *MÜSİAD Araştırma Raporları: 2004 Türkiye Ekonomisi*, Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği, İstanbul.

MÜSİAD (2005a). *MÜSİAD 15.Yıl Özel: Bir Yokuş Yukarı Yüzüşün Öyküsü.* Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği, İstanbul.

MÜSİAD (2005b). *MÜSİAD Cep Kitapları-20. Yeni Ekonomik Dönemde KOBİ'ler için Rekabet ve Büyüme Stratejileri*. Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği, İstanbul.

MÜSİAD (2005c). *MÜSİAD Araştırma Raporları: AB Müzakere Sürecine Doğru Türkiye Ekonomisi*. *Bölgesel-Sektörel Sorunlar ve Çözüm Önerileri.* Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği, İstanbul.

MÜSİAD (2007). *MÜSİAD Cep Kitaplığı-24. Maliye Politikası Reformu*. Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği, İstanbul.

MÜSİAD (2009). *MÜSİAD Cep Kitapları-25. Sağlık Sektörü: 2008 yılı değerlendirmesi ve sağlık sektörünün geleceği.* Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği, İstanbul.

MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Sayı: 1, Eylül 1992.

MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Sayı: 12, Kasım 1994.

MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Sayı: 14, Mayıs 1995.

MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Sayı: 15, Ağustos 1995.

MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Sayı:16, Ocak 1996.

MÜSİAD Çerçeve Dergisi Sayı: 20, Ekim 1997.

MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Sayı: 27, Aralık 2001.

MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Sayı: 30, Aralık 2003.

MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Sayı: 31, Mart 2004.

MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Sayı: 33, Eylül 2004.

MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Sayı: 39, Haziran 2006.

MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Sayı: 51, Haziran 2009.

MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Sayı: 53, Şubat 2010.

MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Sayı: 57, Aralık 2011.

MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Sayı: 66, Kasım 2014.

MÜSİAD Çerçeve Dergisi, Sayı: 67, Ocak 2015.

Orhangazi, Ö. (2019). "Türkiye Ekonomisinin Yapısal Sorunları, Finansal Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri". *Mülkiye Dergisi,* 43(1): 111-137.

Ozan, E. D. (2015). "İki darbe arasında kriz sarmalı". *Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de siyasal hayat*, 659-746. A. Gökhan, E. A. Aytekin, E. D. Ozan, C. Saraçoğlu, M. Şener, A. Uslu ve M. Yeşilbağ (Ed.). Yordam Kitap, İstanbul.

Önder, İ. (2003). "Kapitalist İlişkiler Bağlamında ve Türkiye'de Devletin Yeri ve İşlevi". A. H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan (drl.). *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar*, 249-286. İletişim Yayınları, İstanbul.

Öniş, Z. (1998). *State and Market: The Political Economy of Turkey in Comparative Perspective*. Bogaziçi University Press, İstanbul.

Öniş, Z., ve Webb, S. (1998). "Turkey: Democratization and adjustment from above". Z. Öniş (Ed.), *State and market: The political economy of Turkey in comparative perspective*. Bogaziçi University Press, İstanbul.

Özcan, F. C. (2017). "1960'lı Yıllarda Türkiye Ekonomisi". *Türkiye'nin 1960'lı yılları*, 179-204, M. K. Kaynar (Ed.), İletişim Yayınları, İstanbul.

Özdemir, Ş. (2006). *MÜSİAD: Anadolu Sermayesinin Dönüşümü ve Türk Modernleşmesinin Derinleşmesi*: Vadi Yayınları, İstanbul.

Özel, H. (2020). "Yetmişli Yıllarda Ekonomik Gelişmeler: Bir Politik İktisat Denemesi". *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, 209-228. M. K. Kaynar (Ed.). İletişim Yayınları, İstanbul.

Özen, Ş. (2002). "Türkiye'deki Örgütler/Yönetim araştırmalarında törensel görgülcülük sorunu". *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2): 5-31.

Özen, Ş. ve Önder, Ç. (2020). "Şirketlerin siyasi partilerle bağlantılarının iktidar değişikliklerine uyumlanması ve şirket performansına etkileri". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75(4): 1251-1282.

Özkanan, A. ve Erdem, R. (2014). Yönetimde kayırmacı uygulamalar: Kavramsal bir çerçeve. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (20): 179-206.

Özveren, E., Havuç, U. ve Karaoğuz, E. (2012). "From stages to varieties of capitalism: Lessons, limits and prospects". *Panoeconomıcus*, 13-36.

Pierson, P. (2001). *The New Politics of the Welfare State*. Oxford University Press, Oxford.

Polanyi, K. (1944). *The Great Transformation*. Rineheart & Co. Inc., New York.

Pontusson, J. (2005). "Varieties and Commonalities of Capitalism". *Varieties of Capitalism, Varieties of Approaches*, 163-188. D. Coates (drl.). Springer, New York.

Rädiker, S. ve Kuckartz, U. (2020). *Focused analysis of qualitative interviews with MAXQDA: Step by step*. MAXQDA Press.

Radice, H. (2000) "Globalization and National Capitalisms: Theorizing Convergence and Differentiation", *Review of International Political Economy*, 7(4): 719-742.

Resmî Gazete, 26.01.1940, Sayı: 4417.

Resmî Gazete, 15.03.1950, Sayı: 7457.

Resmî Gazete, 05.10.1960, Sayı: 10621.

Resmî Gazete, 24.07.1963, Sayı: 11462.

Resmî Gazete, 26.01.1970, Sayı: 13409.

Resmî Gazete, 15.09.1979, Sayı: 17459.

Resmî Gazete, 25.01.1980, Sayı: 16880 (Mükerrer).

Resmî Gazete, 18.07.1980, Sayı: 17051.

Resmî Gazete, 30.07.1981, Sayı: 17416.

Resmî Gazete, 28.08.1981, Sayı: 17442.

Resmî Gazete, 12.01.1982, Sayı: 17572.

Resmî Gazete, 17.03.1984, Sayı: 18344.

Resmî Gazete, 15.12.1984. Sayı: 18606.

Resmî Gazete, 14.06.1986, Sayı: 19134.

Resmî Gazete, 31.03.1987, Sayı: 19417 (Mükerrer).

Resmî Gazete, 02.06.1988, Sayı: 19830.

Resmî Gazete, 11.08.1989, Sayı: 20249.

Resmî Gazete, 09.08.1989, Sayı: 20247.

Resmî Gazete, 13.05.1992, Sayı: 21227.

Resmî Gazete, 05.06.1994, Sayı: 21896.

Resmî Gazete, 13.06.1994, Sayı: 21959.

Resmî Gazete, 27.11.1994, Sayı: 22124.

Resmî Gazete, 13.12.1994, Sayı: 22140.

Resmî Gazete, 19.11.1996, Sayı: 22822.

Resmî Gazete, 04.11.1999, Sayı: 23866.

Resmî Gazete, 03.03.2001, Sayı: 24335 (Mükerrer).

Resmî Gazete, 19.04.2001, Sayı: 24378.

Resmî Gazete, 21.04.2001, Sayı: 24380.

Resmî Gazete, 02.05.2001, Sayı: 24390.

Resmî Gazete, 05.05.2001, Sayı: 24393.

Resmî Gazete, 23.05.2001, Sayı: 24410.

Resmî Gazete, 29.05.2001, Sayı: 24416.

Resmî Gazete, 05.07.2001, Sayı: 24453.

Resmî Gazete, 11.07.2001, Sayı: 24459.

Resmî Gazete, 09.01.2002, Sayı: 24365.

Resmî Gazete, 19.01.2002, Sayı: 24645.

Resmî Gazete, 22.01.2002, Sayı: 24648.

Resmî Gazete, 03.03.2002, Sayı: 24335.

Resmî Gazete, 09.04.2002, Sayı: 24721.

Resmî Gazete, 20.12.2002, Sayı: 25322.

Resmî Gazete, 27.02.2003, Sayı: 25033.

Resmî Gazete, 22.05.2003, Sayı: 25134.

Resmî Gazete, 10.06.2003, Sayı: 25134.

Resmî Gazete, 17.06.2003, Sayı: 25141.

Resmî Gazete, 30.07.2003, Sayı: 25192.

Resmî Gazete, 31.12.2003, Sayı: 25333.

Resmî Gazete, 29.01.2004, Sayı: 25365.

Resmî Gazete, 02.03.2004, Sayı: 25754.

Resmî Gazete, 15.05.2004, Sayı: 25460.

Resmî Gazete, 29.05.2004, Sayı: 25476.

Resmî Gazete, 21.07.2004, Sayı: 25529.

Resmî Gazete, 08.12.2004, Sayı: 25671.

Resmî Gazete, 19.01.2005, Sayı: 25705.

Resmî Gazete, 10.05.2005, Sayı: 25819.

Resmî Gazete, 20.05.2005, Sayı: 26173.

Resmî Gazete, 07.07.2005, Sayı: 25868.

Resmî Gazete, 19.10.2005, Sayı: 25983 (Mükerrer).

Resmî Gazete 01.11.2005, Sayı: 25983.

Resmî Gazete, 25.01.2006, Sayı: 26074.

Resmî Gazete, 04.03.2006, Sayı: 26098.

Resmî Gazete, 16.06.2006, Sayı: 26200.

Resmî Gazete, 21.06.2006, Sayı: 26205.
Resmî Gazete, 08.07.2006, Sayı: 26222.
Resmî Gazete, 18.10.2006, Sayı: 26323.
Resmî Gazete, 30.12.2006, Sayı: 26392.
Resmî Gazete, 14.02.2007, Sayı: 26434.
Resmî Gazete, 06.03.2007, Sayı: 26454.
Resmî Gazete, 14.06.2007, Sayı: 26552.
Resmî Gazete, 09.11.2007, Sayı: 26707.
Resmî Gazete, 21.11.2007, Sayı: 26707.
Resmî Gazete, 26.06.2004, Sayı: 25504.
Resmî Gazete, 27.02.2008, Sayı: 26800.
Resmî Gazete, 27.02.2008, Sayı: 26800.
Resmî Gazete, 21.05.2008, Sayı: 26882.
Resmî Gazete, 20.12.2009, Sayı: 27438.
Resmî Gazete, 01.08.2010, Sayı: 27659.
Resmî Gazete, 23.10.2010, Sayı: 27738.
Resmî Gazete, 04.02.2011, Sayı: 27836.
Resmî Gazete, 14.02.2011, Sayı: 27846.
Resmî Gazete, 25.02.2011, Sayı: 27857 (Mükerrer).
Resmî Gazete, 26.04.2012, Sayı: 28275.
Resmî Gazete, 31.05.2012, Sayı: 28309.
Resmî Gazete, 07.11.2012, Sayı: 28460.
Resmî Gazete, 21.11.2012, Sayı: 28496.
Resmî Gazete, 30.12.2012, Sayı: 28513.
Resmî Gazete, 22.02.2013, Sayı: 28567.
Resmî Gazete, 09.03.2013, Sayı: 28582.
Resmî Gazete, 01.05.2013, Sayı: 28534.
Resmî Gazete, 27.06.2013, Sayı: 28690.
Resmî Gazete, 11.09.2014, Sayı: 29116 (Mükerrer).
Resmî Gazete, 05.11.2014, Sayı: 29166.
Resmî Gazete, 29.01.2015, Sayı: 29251.
Resmî Gazete, 10.02.2016, Sayı: 29620.
Resmî Gazete, 23.07.2016, Sayı: 29779.

Saraçoğlu, C. (2015). "Tank paletiyle neoliberalizm". *Osmanlı'dan günümüze siyasal hayat*, 747-869. G. Atılgan, E. A. Aytekin, E. D. Ozan, C. Saraçoğlu, M. Şener, A. Uslu ve M. Yeşilbağ (Ed.). Yordam Kitap, İstanbul.

Savaşkan, O. (2018). "Yerel Yönetimler ve Türkiye'de Hükümet ve İş Dünyası ilişkilerinin Değişen Dinamikleri: Karşılaştırmalı Bir Analiz". *Türkiye'nin Büyük Dönüşümü: Ayşe Buğra'ya Armağan*, 99-124.

Savran, S. (2004). "20.Yüzyılın Politik Mirası". *Sürekli Kriz Politikaları*, 13-43. H. Balkan ve S. Sungur (Ed.). Metis Yayınları, İstanbul.

Scharpf, F. W. (2000). "Economic Changes, Vulnerabilities, and Institutional Capabilities". *Welfare and work in the open economy*, 21-124. F. W. Scharpf ve V. A. Schmidt (drl.), Oxford University Press, Oxford.

Schneider, Ben Ross (2009). A comparative political economy of diversified business groups, or how states organize big business*, Review of International Political Economy*, 16(2): 178-201.

Screpanti, E. (2001). *The Fundamental Institutions of Capitalism*. Routledge, London.

Seyhan, S. (2014). Türk iktisat tarihinin önemli bir kaynağı: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. *Atatürk İletişim Dergisi* (6): 165-174.

Shonfield, A. (1965). *Modern Capitalism: The Changing Balance of Public and Private Power*. Oxford University Press, London.

Sönmez, Ü. (2011). *Piyasanın İdaresi: Neoliberalizm ve Bağımsız Düzenleyici Kurumların Anatomisi*: İletişim Yayınları, İstanbul.

Strauss, A. ve Corbin, J. (1998). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Sage Publications, New York.

Streeck, W. (2009). *Re-forming Capitalism: Institutional Change in The German Political Economy*. Oxford University Press, Oxford.

Streeck, W. (2018). E Pluribus Unum? : Varieties and Commonalities of Capitalism. *E pluribus unum? Varieties and commonalities of capitalism, MPIfG Discussion Paper, No. 10/12*, 419-455.

Tan, T. (1995). "Türk hukukunda kanun hükmünde kararname uygulaması ve sorunlar". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 50(1): 335-353.

Tercüman Gazetesi, 01.08.1971.

TBMM (2013). *Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Ankara.

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (2012). Merkez Bankası Bağımsızlığı: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası ve Bağımsızlık. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Ankara.

TESEV (1977). *Türkiye'de Vergi Kaybı ve Önlenmesi Yolları Semineri Açılış Konuşması*, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı, İstanbul.

Thelen, K. (2001). "Varieties of Labor Politics in The Developed Democracies". *Varieties of capitalism: The institutional foundations of comparative advantage*, 76-92. P. A. Hall ve D. Soskice (drl). Oxford University Press, Oxford.

TOBB (2011). *Başkanların Genel Kurul Konuşmaları*, *1.-3.Cilt.* Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Yayın No:2011/123. Ankara.

Tosh, J. (2006). *The pursuit of history: Aims, methods and new directions in the study of history* (6.Basım). Pearson. New York.

TÜSİAD (1974), *Turizm Sektöründe Yabancı Sermaye*, Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (1975). *1975 Yılı Programı ve 1975 Yılı Bütçesi Üzerine Görüşler, Öneriler*, Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (1976). *Türk Ekonomisi Üzerine Görüşler*, Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (1977a). *Türk Ekonomisi Üzerine Toplantı Konuşmaları*, Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (1977b). *AET Araştırmaları No:3, Katma Protokol Çerçevesinde Neler Yapılabilir?*, Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (1978a). *1978 Yılına Girerken ve 1980'lere Doğru Türkiye'nin Temel Sorunları Üzerine Görüş ve Öneriler*, Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (1978b). *1978 Ara Programının Hedef ve Dengeleri Üzerine Görüş-Öneriler*, Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (1986). *Hür Teşebbüs Konseyi Neden, Nasıl, Ne Zaman Kuruldu?.* Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (1980a). *1980 Yılı Türk Ekonomisi Raporu.* Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (1980b). *Türk Ekonomisi Üzerine Toplantı Konuşmaları*, 18 Ocak 1980. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (1981). *1981'e Girerken Türk Ekonomisi.* 23 Ocak 1981. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (1982). *KİT Raporu.* 3 Mayıs 1982. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (1983a). *1983'e Girerken Türk Ekonomisi.* 10 Ocak 1983. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (1983b). *Kamu Bürokrasisi.* 1 Ekim 1983. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (1985). *1985'e Girerken Türk Ekonomisi.* 25 Ocak 1985. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (1991). *1991'e Girerken Türk Ekonomisi.* 4 Ocak 1991. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (1996). *Türk Ekonomisi 1996.* Kasım 1996. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği. İstanbul.

TÜSİAD (1999). *Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği Konjonktür Dergisi,* Sayı: 22, Kasım 1996. TÜSİAD, İstanbul.

TÜSİAD (2001). *TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkanı Tuncay Özilhan'ın 5.SİAD Zirvesi Konuşması*. 9 Mayıs 2001. TÜSİAD, Antalya.

TÜSİAD (2002). *TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkanı Tuncay Özilhan'ın Türkiye SİAD Platformu Kayseri Başkanlar Kurulu Konuşması.* 14 Haziran 2002. TÜSİAD, Kayseri.

TÜSİAD (2003a). *TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkanı Tuncay Özilhan'ın Enflasyon ve Büyüme Dinamikleri: Gelişmekte Olan Ülke Işığında Türkiye Analizi Raporu Tanıtım Toplantısı Konuşması.* 13 Ocak 2003. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2003b). *TÜSİAD Yüksek İstişare Konseyi Başkanı Muharrem Kayhan'ın Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği YİK Açılış Konuşması.* 19 Eylül 2003. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, Çeşme.

TÜSİAD (2003c). *TÜSİAD YİK Başkanı Muharrem Kayhan'ın Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği Genel Kurul Açılış Konuşması.* 3 Mart 2003. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2005a). *Devlet'te Etikten, Etik Devlete: Kamu Yönetiminde Etik*. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2005b). *Doğru Başlangıç: Türkiye'de Okul Öncesi Eğitim*. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2005c). *Charting The Way Forward: Health Care Reform in Turkey*. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2005d). *Türkiye'de Yeniden Yapılanma Arayışları: Seçilmiş Sektör/Kurum Örnekleri.* Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2006a). *2007 yılına girerken Türkiye Ekonomisi*. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2006b) *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Bağlamında Uluslararası Göç Tartışmaları*. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2006c). *Türk Demokrasisinde 130 Yıl: Prof. Dr. Bülent Tanör'ün Anısına "Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri" 10.Yıl Güncellemesi.* Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2007a). *Olaylarla Türk Dış Politikası: Irak ve Kıbrıs Sorunu*. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2007b). *TÜSİAD Konjonktür Değerlendirme Dergisi,* Sayı: 17, Temmuz 2007. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2007c). *TÜSİAD Konjonktür Değerlendirme Dergisi,* Sayı:18, Ekim 2007. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2008a). *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri.* Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2008b). *Türkiye'de Bölgesel Farklılıklar ve Politikalar.* Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2008c). *TÜSİAD Yüksek İstişare Kurulu Başkanı Mustafa V. Koç'un Yüksek İstişare Konseyi Toplantısı Açılış Konuşması.* 19 Haziran 2008. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2010a). *TÜSİAD Yüksek İstişare Konseyi Başkanı Mustafa V.Koç'un YİK Toplantısı Açılış Konuşması.* 24 Haziran 2010. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2010b). *TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkanı Ümit Boyner'in Yüksek İstişare Konseyi Toplantısı Açılış Konuşması.* 24 Haziran 2010. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2011a). *İş Dünyasının Yeni Yasama Dönemine Dair Beklentileri: 2011-2015.* Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2011b). *TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkan Yardımcısı Tayfun Bayazıt'ın Küresel Kriz ve Para Politikası Konferansı Açılış Konuşması.* 10 Ekim 2011. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2011c). *Uluslararası Yönetim Zincirlerinde Dönüşüm ve Türkiye'nin Konumu. Ekonomik Araştırma Forumu Çalışma Raporları Serisi*, Yayın No: EAF-RP/11-01. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2011d). *TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkanı Ümit Boyner'in Yeni Türk Ticaret Kanunu: Sorumluluklarınızı Biliyor musunuz? Semineri Açılış Konuşması.* 15 Şubat 2011. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2012). *TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkanı Ümit Boyner'in Yüksek İstişare Konseyi Toplantısı Açılış Konuşması.* 14 Haziran 2012. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2013). *Türkiye Ekonomisi 2014*. Aralık 2013. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2014a). *Küreselleşme Sürecinde İş Dünyası Kuruluşlarının Değişen Rol ve İşlevleri*, Nisan 2014, Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2014b). *TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkanı Haluk Dinçer'in TÜRKONFED 10. Kuruluş Yılı Zirvesi Açılış Konuşması.* 11 Aralık 2014. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2014c). *TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkanı Haluk Dinçer'in İş Dünyası Bakış Açısıyla Türkiye'de Yolsuzluk Semineri Açılış Konuşması,* 26 Kasım 2014. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2015a). *TÜSİAD Yüksek İstişare Konseyi Başkanı Tuncay Özilhan'ın Yüksek İstişare Konseyi Toplantısı Konuşması.* 17 Eylül 2015. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD (2015b) TÜSİAD Yüksek İstişare Konseyi Başkanı Erkut Yücaoğlu 45.Genel Kurul Açılış Konuşması. 22 Ocak 2015. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği, İstanbul.

TÜSİAD Görüş Dergisi, Sayı:5, Mayıs 1981.

TÜSİAD Görüş Dergisi, Sayı:1, Ocak 1990.

TÜSİAD Görüş Dergisi, Sayı:16, Eylül 1994.

TÜSİAD Görüş Dergisi, Sayı: 66, Şubat 2011.

TÜSİAD Görüş Dergisi, Sayı:81, Aralık 2013.

Tüzün, Ç. (2015). *Şarık Tara Anlatıyor.* Doğan Kitap, İstanbul.

Tüzün, G.(ed.). (2022). *Vehbi Koç Anlatıyor: Bir Derleme*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Uluç, A. V. (2014). Liberal-muhafazakar siyaset ve Turgut Özal'ın siyasi düşüncesi. *Yönetim Bilimleri Dergisi,* 12(23), 107-140.

Uslu, C. (2021). "Bir ideoloji olarak popülizm". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 9(1): 217-230.

Van Zon, H. (2016). "The Variety of Capitalism and Neoliberalism". *Globalized Finance and Varieties of Capitalism*, 49-77. T. M. Shaw (Ed.). Palgrave Macmillan, London.

Wach, E. ve Ward, R. (2013). Learning about qualitative document analysis. Online Erişim: https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/handle/20.500.12413/2989 (22.11.2023).

Westra, R. (2014). "From Imperialism to Varieties of Capitalism". *The Future of Capitalism After The Financial Crisis: The Varieties of Capitalism Debate in The Age of Austerity*, 3-18. R. Westra, D. Badeen ve R. Albritton (drl). Routledge, New York.

Whitley, R. (1999). *Divergent Capitalisms: The Social Structuring and Change of Business Systems*. Oxford University Press, Oxford.

Whitley, R. (2000). The institutional structuring of innovation strategies: business systems, firm types and patterns of technical change in different market economies. *Organization Studies*, 21(5): 855-886.

Whitley, R. (2007). *Structuring of Competitive Competences*. Oxford: Oxford University Press.

Witt, M. A., Kabbach de Castro, L. R., Amaeshi, K., Mahroum, S., Bohle, D. ve Saez, L. (2018). "Mapping the business systems of 61 major economies: A taxonomy and implications for varieties of capitalism and business systems research". *Socio-economic review,* 16(1): 5-38.

Wood, S. (2001). "Business, government, and patterns of labor market policy in Britain and the Federal Republic of Germany". *Varieties of capitalism*. P. Hall ve D. Soskice (drl.). Oxford University Press, New York.

Wood, G., Dibben, P. ve Ogden, S. (2014). Comparative capitalism without capitalism, and production without workers: The limits and possibilities of contemporary institutional analysis. *International Journal of Management Reviews*, 16(4): 384-396.

Wright, E. O. (1985). *Class, crisis and the state*. Verso Books, New York.

Yalman, G. L. (2004). "Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi". *Sürekli Kriz Politikaları*, 44-75. H. Balkan ve S. Sungur (drl.). Metis Yayınları, İstanbul.

Yaman-Öztürk, M., ve Ercan, F. (2012). "1979 krizinden 2001 krizine Türkiye'de sermaye birikimi süreci ve yaşanan dönüşümler". *Praksis*: 55-93.

Yankaya, D. (2014). *Yeni İslâmî burjuvazi: Türk modeli*. İletişim Yayınları, İstanbul.

Yankı Dergisi. (1971), Sanayi ve İşadamları Derneği. 16-22 Ağustos 1971. *Sayı:25*.

YASED (2016). Uluslararası Doğrudan Yatırımlar 2015 Yıl Sonu Değerlendirme Raporu, Şubat 2016. Uluslararası Yatırımcılar Derneği. İstanbul.

YASED (2017). Uluslararası Doğrudan Yatırımlar 2016 Yıl Sonu Değerlendirme Raporu, Mart 2017. Uluslararası Yatırımcılar Derneği. İstanbul.

Yeldan, E. (2016). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*. İletişim Yayınları, İstanbul.

Yeni Şafak Gazetesi, 11 Eylül 2010.

Yeşilbağ, M. (2016). "Hegemonyanın harcı: AKP döneminde inşaata dayali birikim rejimi". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 71*(2): 599-626.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, (11. Basım)*. Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Yıldırım, E. (2002). " 'Cogito Ergo Sum'dan 'Vivo Ergo Sum'a Örgütsel Analiz". *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2): 155-185.

Yılmaz, Z. (2003). "Günümüz Türkiye'sinde devlet ve hakim sınıflar ilişkisi üzerine alternatif bir çerçeve denemesi". *Praksis, 9*: 55-92

Yılmaz, K. R. (2007). "İktidarın Meşruiyetinden İktidarın Eleştirisine: Kapitalist Küresel Kurumsallaşma Sürecinde Yolsuzluk Analizi - Türkiye Örneği". *Toplum ve Bilim, 108*: 186-205.

Yuvalı, E. (2018). Hak temelli sosyal yardım ve klientalizm. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi, 135*: 383-404.

Zimbalist, A. ve Sherman, H. J. (2014). *Comparing Economic Systems: A Political-Economic Approach*: Academic Press, NY

Zysman, J. (1994). "How institutions create historically rooted trajectories of growth". *Industrial and Corporate Change,* 3(1): 243-283.

https://www.aa.com.tr/tr/politika/bakanlar-kuruluna-5-cumhurbaskani-baskanlik-etmisti/88315 (erişim tarihi: 15.11.2025).

https://tusiad.org/tr/tusiad/yonetim/itemlist/category/109-tusiad-kurumsal? start=20 (erişim tarihi: 01.05.2025)

https://tusiad.org/tr/tusiad/hakkinda (erişim tarihi: 01.05.2025).

https://www.musiad.org.tr/icerik/musiadla-tanisin-2 (erişim tarihi: 01.05.2025)

https://turkonfed.org/tr/sayfa/hakkimizda (erişim tarihi: 01.05.2025).

https://www.askon.org.tr/erbakan-anisina/ (erişim tarihi: 01.05.2025).

https://www.askon.org.tr/kurumsal/misyon/ (erişim tarihi: 01.05.2025).

https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/tuskon-toplantisinda-hukumet-acikca-tehdit-edildi/810787 (erişim tarihi: 01.05.2025).

https://www.yenisafak.com/gundem/istanbul-sermayesi-sadece-para-icin-yanimizda-oldu-277875 (erişim tarihi: 01.05.2025).

https://www.imf.org/external/np/fin/tad/extarr2.aspx?memberKey1=980&date1key=2008-03-31 (erişim tarihi: 10.05.2025).

https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4734.pdf (erişim tarihi: 17.07.2025).

https://www.mevzuat.gov.tr/#kanunHukmundeKararnameler (erişim tarihi: 17.07.2025).

https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.birlesimler_diger_meclisler?v_meclis=5& meclis_kisa_adi=MGK&diger_donem_adi=d00 (erişim tarihi: 30.04.2025).

https://www.rekabet.gov.tr/tr/Sayfa/Rekabet-savunuculugu/rekabet-hukuku/genel-bilgiler (erişim tarihi: 01.05.2025).

https://www.imf.org/external/np/fin/tad/extarr2.aspx?memberKey1=980&date1key=2008-03-31 (erişim tarihi: 01.05.2025).

https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=3294&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5 (erişim tarihi: 21.12.2025).

https://www.akparti.org.tr/media/272099/1-kasim-2015-genel-secimleri-secim-beyannamesi.pdf (erişim tarihi: 21.12.2025).

https://www.musiad.org.tr/icerik/subeler-15 (erişim tarihi: 21.12.205).

https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/04/KonutPolitikalariOzelIhtisas_KomisyonuRaporu.pdf (erişim tarihi: 29.12.2025).

EKLER

EK 1 Literatür Taramasında İncelenen Kaynak Okuma Listesi

S.NO	KAYNAK ADI
1.	Ahmad, F. (1995). Modern Türkiye'nin Oluşumu, (Çev.) Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
2.	Ahmad, F. (1996). Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980. (Çev.) Fethi, A. 2.Basım, İstanbul: Hil Yayınları.
3.	Ahmad, F. (2007). Bir Kimlik Peşinde Türkiye, 2. Basım. (Çev.) Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
4.	Akça, İ. (2017). Altmışlı Yıllarda Türkiye Kapitalizmi ve Ordunun "Holdingi" OYAK. Türkiye'nin 1960'lı yılları. Ed. M. K. Kaynar. İletişim Yayıncılık.
5.	Akça, İ., Bekmen, A., & Özden, B. A. (Eds.). (2018). " Yeni Türkiye" ye Varan Yol: Neoliberal Hegemonyanın İnşaası. İstanbul: İletişim Yayınları.
6.	Akçay, Ü. (2019). Türkiye'de neoliberal popülizm, otoriterleşme ve kriz. Toplum ve Bilim, 147, 46-70.
7.	Akçay, Ü., & Türkay, M. (2006). Neoliberalizm'den Kalkınmacı Yaklaşıma: Devletin Sermaye Birikimi Sürecindeki Yeri Üzerine. In d. B. Ülman & İ. Akça (Eds.), İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar, (pp. 49-65). İstanbul: Bağlam Yayınları.
8.	Akşin, S., Koçak, C., Özdemir, H., Boratav, K., Hilav, S., Katoğlu, M., & Ödekan, A. (2002). Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980, 7. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi.
9.	Akşin, S., Koçak, C., Özdemir, H., Boratav, K., Hilav, S., Katoğlu, M., & Ödekan, A. (2002). Türkiye Tarihi 5, Çağdaş Türkiye 1980-1995, 7. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi.
10.	Alkan, H. (1998). Türkiye'de işadamı örgütleri ve devlet. Birikim, 114, 43-62. Retrieved from
11.	Altun, M. (2009). Ortak aklı ararken: TÜSİAD'ın ilk on yılı 1970-1980, Doğan Kitap.
12.	Altun, T. (2017). Farklı Hükümet Biçimleri İktisadi ve Mali Sonuçları Değiştirir mi? Türkiye Ekonomisi Üzerine Bir İnceleme. Amme İdaresi Dergisi, 50(3).
13.	Angın, M., & Bedirhanoğlu, P. (2012). Privatization processes as ideological moments: The block sales of large-scale state enterprises in Turkey in the 2000s. New Perspectives on Turkey, 47, 139-167.
14.	Arın, T. (2003). Türkiye'de mali küreselleşme ve mali birikim ile reel birikimin birbirinden kopması. (Ed.) Köse, A.H.; Şenses, F.; Yeldan, E. Küresel Düzen: Birikim, devlet ve sınıflar. 569-609. İstanbul: İletişim Yayınları.
15.	Arsenault, M. P., & Arsenault, M. P. (2017). A Political Approach to Explaining Variation in Capitalist Systems. In The Effects of Political Institutions on Varieties of Capitalism (pp. 17-59).
16.	Arsenault, M. P., & Arsenault, M. P. (2017). Political Institutions and Varieties of Capitalism. The Effects of Political Institutions on Varieties of Capitalism, 1-16.
17.	Arslan, M. (2019). Süleyman Demirel (Vol. 31): İletişim Yayınları.
18.	Atılgan, G., Aytekin, E. A., Ozan, E. D., Saraçoğlu, C., Şener, M., Uslu, A., & Yeşilbağ, M. (2015). Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de siyasal hayat: Yordam Kitap.
19.	Aydın, S., & Taşkın, Y. (2016). 1960'tan Günümüze: Türkiye Tarihi
20.	Ayhan, B., & Sağıroğlu, S. (2012). İslami Burjuvazinin Siyasal İktisadı: MÜSİAD Örneği. Praksis, 27, 117-144.
21.	Bağımsız Sosyal Bilimciler (2006). IMF Gözetiminde On Uzun Yıl 1998-2008: Farklı Hükümetler Tek Siyaset (Vol. 13): Yordam Kitap.
22.	Bakan, S. ve H. Çimen (2018). "Türk siyasi değişiminde Anadolu burjuvazisi." Akademik Yaklaşımlar Dergisi 9(2): 32-58.
23.	Bali, R. N. (2003). "Piyasa Ekonomisi Macerası: Dün ve Bugün." Birikim dergisi 170(171): 111-114.
24.	Balıkçı, E. (2012). Cumhuriyet'le Yaşıt Bir Çatışmanın Tarihi: Büyük ve Küçük Sermaye Arasındaki İlişkiler ve Devletin Konumu. Paper presented at the Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu, İstanbul.
25.	Balıkçı, E. (2014). Girişimciliğin farklı yüzleri: 1950 ve 1980'lerde Türkiye'de değişen işadamı davranışları. Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi.
26.	Balıkçı, E. (2015). 1960'larda Türk Solunun Küçük Ölçekli İşadamlarına Bakışı: Yön ve Ant Dergileri Örneği. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 15(30), 347-368.
27.	Balkan, N., Balkan, E., & Öncü, A. (2014). Neoliberalizm, islamcı sermayenin yükselişi ve AKP: Yordam Kitap.
28.	Balkan, N., Balkan, E., & Öncü, A. (2015). The neoliberal landscape and the rise of Islamist capital in Turkey (Vol. 14): Berghahn Books.

29.	Barkey, H. J. (2019). The state and the industrialization crisis in Turkey, Routledge.
30.	Baykal, Ö. (2019). "Türkiye'de Siyasetin Konsolidasyonu: Turgut Özal Dönemi." Akademik Hassasiyetler 6(12): 143-179.
31.	Bayramoğlu, S. (2003). "Düzenleyici Devlet" düzenlenirken: OECD Türkiye raporu üzerine eleştirel bir çözümleme. Praksis, 9, 143-162.
32.	Becker, U. (2009). Open varieties of capitalism: Continuity, change and performances. Springer.
33.	Belge, M. (1995). Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi. In İ. İletişim Yayınları (Ed.).
34.	Berger, J. (2000). "Gelişmiş Kapitalist Toplumlarda Piyasa ve Devlet." Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi(3): 125-148.
35.	Berker, F. and T. G. Uras (2009). Fikir üreten fabrika: TÜSİAD'ın ilk on yılı 1970-1980, Doğan Kitap.
36.	Birikim Dergisi. (Ekim 1998). Türkiye'de iş adamı örgütleri ve devlet. S: 114. https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-114-ekim-1998/2308/turkiye-de-isadami-orgutleri-ve-devlet/5800 (Erişim Tarihi: 09.05.2024)
37.	Blyth, M. (2003). Same as it never was: Temporality and typology in the varieties of capitalism. Comparative European Politics, 1, 215-225.
38.	Boratav, K. (1989). Türkiye'de Burjuvazinin Yapısı ve Siyasi İktidarla İlişkileri. Marksizm ve Gelecek, 1.
39.	Boratav, K. (2000). Bir" Yapısal Uyum" Operasyonu İçinde Sınıflararası ve Sınıflar-içi Bölüşüm İlişkileri 1980'li Yılların Türkiye'si. Mülkiye Dergisi, 24(223), 28-58.
40.	Boratav, K. (2008). Türkiye iktisat tarihi, 1908-2007, İmge kitabevi.
41.	Boschma, R., & Capone, G. (2015). Institutions and diversification: Related versus unrelated diversification in a varieties of capitalism framework. Research Policy, 44(10), 1902-1914.
42.	Bruff, I. (2010). European varieties of capitalism and the international. European Journal of International Relations, 16(4), 615-638.
43.	Bugra, A. (1994). State and business in modern Turkey: A comparative study, Suny Press.
44.	Buğra, A. (2000). Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde: İhtiyaçlar ve Tüketim Üzerine Yazılar. İstanbul: İletişim Yayınları.
45.	Buğra, A. (2003). "Piyasa Ekonomisi Macerası: Dün ve Bugün." Birikim dergisi 170(171): 10-20.
46.	Buğra, A. (2004). Dini kimlik ve sınıf: Bir MÜSİAD - Hak-İş karşılaştırması. Balkan, H.& Sungur, S. Sürekli kriz politikaları, 126-147. İstanbul: Metis Yayınları.
47.	Buğra, A. (2014). Political Sources of Uncertainty in Business Life. In Strong State and Economic Interest Groups (pp. 151-162): De Gruyter.
48.	Buğra, A. (2016). Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de sosyal politika: İletişim Yayınları.
49.	Buğra, A. (2017). Devlet ve işadamları, İletişim Yayınları.
50.	Buğra, A., & Savaşkan, O. (2014). Türkiye'de Yeni Kapitalizm. İstanbul: İletişim.
51.	Ceyhun, F. (1988). "The politics of industrialization in Turkey." Journal of Contemporary Asia 18(3): 333-357.
52.	Cizre-Sakallioğlu, Ü. (1992). "Labour and state in Turkey: 1960–80." Middle Eastern Studies 28(4): 712-728.
53.	Coates, D. (2005). Varieties of capitalism, varieties of approaches. Springer.
54.	Coates, D. (2015). Varieties of capitalism and 'the great moderation'. New directions in comparative capitalisms research: Critical and global perspectives, 11-27.
55.	Çavdar, T. (2000). "Türkiye'nin Demokrasi Tarihi. 1950-1995. 2." Baskı. Ankara: İmge Kitabevi.
56.	Dinler, D. (2003). Türkiye'de güçlü devlet geleneği tezinin eleştirisi. Praksis, 9, Bahar-Kış, 17-54.
57.	Dobb, M., & Kantur, F. (1990). Kapitalizmin dünü ve bugünü: İletişim yayıncılık.
58.	Doğangün, G. (2005). State tradition and business in Turkey: The Case of TUSIAD.
59.	Duzgun, E. (2013). Capitalist modernity a la Turca: Turkey's 'great transformation'reconsidered. Critical Sociology, 39(6), 889-909.
60.	Ebenau, M. (2015). Directions and debates in the globalization of comparative capitalisms research. New directions in comparative capitalisms research: Critical and global perspectives, 45-61.
61.	Ercan, F. (1998). Neo-liberal küreselleşme sürecinde Türkiye'de birikim süreci ve değişen sermaye içi bileşenler: 1980 sonrası için çerçeve denemesi. İktisat Dergisi, 378, 25-51.
62.	Ercan, F. (2003). Sınıftan kaçış: Türkiye'de kapitalizmin analizinde sınıf gerçekliğinden kaçış üzerine. (Ed.) Köse, A.H.; Şenses, F.; Yeldan, E. Küresel Düzen: Birikim, devlet ve sınıflar. 611-668. İstanbul: İletişim Yayınları.
63.	Ercan, F. (2009). Sermayeyi haritalandırmaya yönelik kavramsal düzenekler. Praksis, 19, 9-53.
64.	Erdinç, I. (2014). AKP Döneminde Sendikal Alanın Yeniden Yapılanması ve Kutuplaşma: Hak-İş ve Ötekiler. Calisma ve Toplum, 41(2).

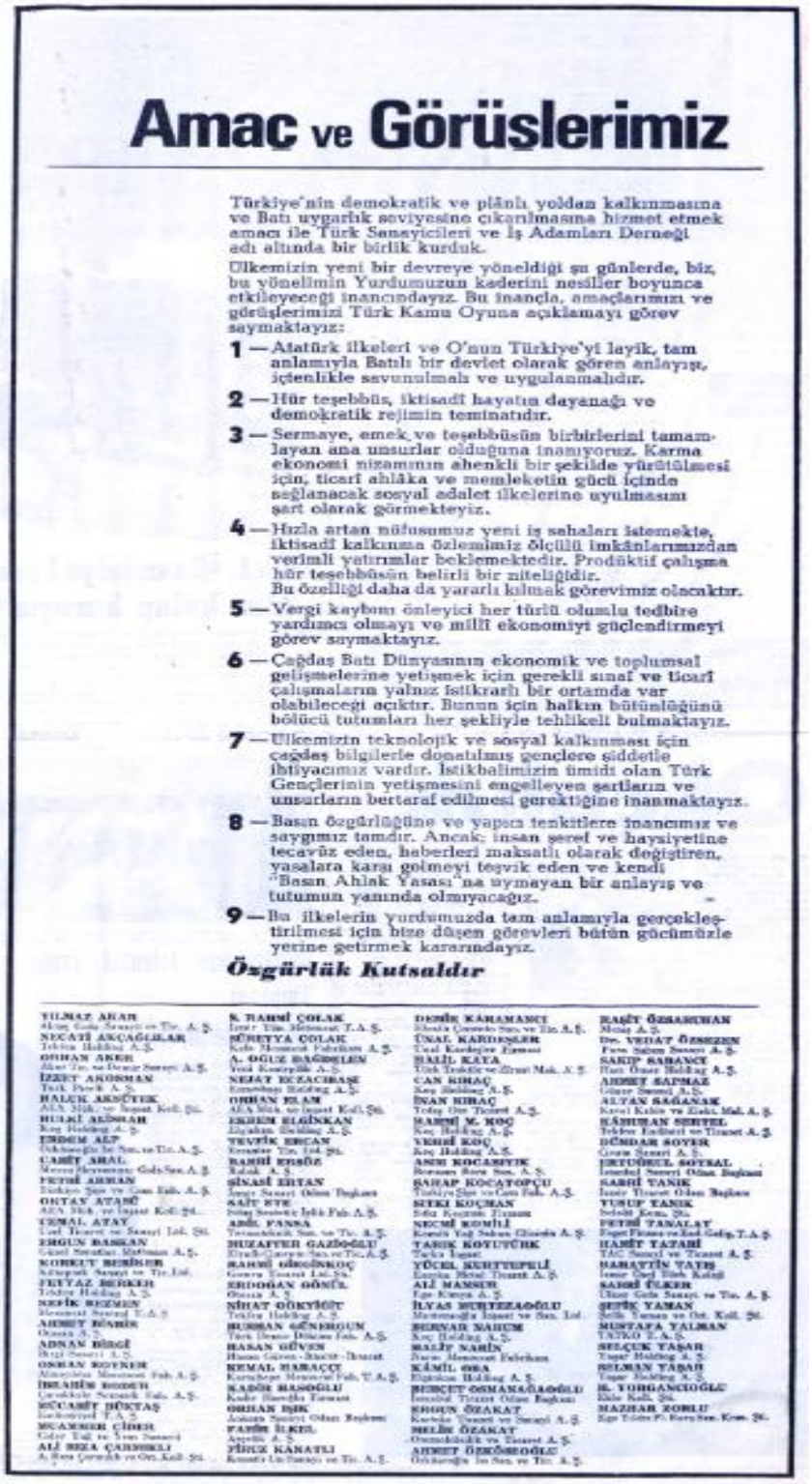
65.	Ergur, A., Yamak, S., & Özbilgin, M. (2015). Understanding the changing nature of the relationship between the state and business elites. In Elites on trial (Vol. 43, pp. 107-129). Emerald Group Publishing Limited.
66.	Erol, E. (2020). Tanrıya Uzak Merkeze Yakın: Meksika ve Türkiye'de Çevre Kapitalizminin Tarihsel Sosyolojisi. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
67.	Eroğul, C. (2017). Devlet nedir? : Yordam Kitap.
68.	Erol, M. E. (2016). "Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) Döneminde İktisadi Politika Yapımının Siyaseti: Süreklilik ve Kopuş Bağlamında Bir Tartışma." Tören, T. ve M. Kutun (der.), Yeni Türkiye: Kapitalizm, Devlet, Sınıflar içinde, İstanbul: SAV: 280-316.
69.	Faccio, M. (2006). Politically connected firms. American Economic Review, 96(1), 369-386.
70.	Featherstone, K. (2008). " Varieties of capitalism" and the Greek case: explaining the constraints on domestic reform?
71.	Feldmann, M. (2019). Global varieties of capitalism. World politics, 71(1), 162-196.
72.	Gevgilili, A. (1972). "Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar." Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi(24): 45-96.
73.	Gevgilili, A. (1989). Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi ve sosyal sınıflar: Bağlam Yayıncılık.
74.	Goldman, E., Rocholl, J., & So, J. (2013). Politically connected boards of directors and the allocation of procurement contracts. Review of Finance, 17(5), 1617-1648.
75.	Gönenç, L. (2007). Siyasi iktidar kavramı bağlamında anayasa çalışmaları için bir kavramsal çerçeve önerisi.
76.	Guerrien, B. (2003). “Piyasa ve İktisat Kuramı.” Birikim Dergisi, Haziran-Temmuz 2003, ss.34-37.
77.	Guillen, M. F. (2000). "Business groups in emerging economies: A resource-based view." Academy of Management Journal 43(3): 362-380.
78.	Gülalp, H., Akınhay, O., & Yılmaz, A. (1993). Kapitalizm, sınıflar ve devlet: Belge.
79.	Gülalp, H. (1980). "Türkiye’de İthal İkamesi Bunalımı ve Dışa Açılma." ODTÜ Gelisme Dergisi 1(1/2): 37-66.
80.	Gülalp, H., Akınhay, O., & Yılmaz, A. (1993). Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet: Belge.
81.	Gültekin-Karakaş, D. (2009). Hem hasımız, hem hısımız: Türkiye finans kapitalinin dönüşümü ve banka reformu (Vol. 234): Iletişim.
82.	Gürakar, E. Ç. (2018). Kayırma ekonomisi: İletişim.
83.	Gürkaynak, R., & Sayek-Böke, S. (2013). AKP döneminde Türkiye ekonomisi. Birikim, 296, 64-69.
84.	Haenni, P., & Ünsaldı, L. (2011). Piyasa İslamı: İslam Suretinde Neoliberalizm: Özgür Üniversite.
85.	Hale, W. and E. Ozbudun (2009). Islamism, democracy and liberalism in Turkey: The case of the AKP, Routledge.
86.	Hall, P. A., & Gingerich, D. W. (2009). Varieties of capitalism and institutional complementarities in the political economy: An empirical analysis. British journal of political science, 39(3), 449-482.
87.	Hall, P. A., & Soskice, D. (2001). Varieties of capitalism: The institutional foundations of comparative advantage. In P. A. (Eds.) Hall, Soskice,D., Varieties of Capitalism. Oxford. 2001 Pages 21-27 (Ed.). OUP Oxford.
88.	Hall, P. A., & Thelen, K. (2009). Institutional change in varieties of capitalism. Socio-economic review, 7(1), 7-34.
89.	Hancké, B., Rhodes, M., & Thatcher, M. (2009). Beyond varieties of capitalism. Debating varieties of capitalism: A reader, 273-300.
90.	Hay, C. (2005). Two can play at that game… or can they? Varieties of capitalism, varieties of institutionalism. In Varieties of capitalism, varieties of approaches (pp. 106-121). Springer.
91.	Hay, C. (2020). Does capitalism (still) come in varieties? Review of international political economy, 27(2), 302-319.
92.	Heper, M. (1974). Bürokratik yönetim geleneği (Vol. 23): Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
93.	Heper, M. (1977). Türk kamu bürokrasisinde gelenekçilik ve modernleşme: siyaset sosyoloji [si] açısından bir inceleme (Vol. 138): Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
94.	Heper, M. (1991). The State and Interest Groups with Special Reference to Turkey. In M. Heper (Ed.), Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience (pp. 3-24). New York: Walter de Gruyter.
95.	Heper, M. (2006). Türkiye'de devlet geleneği: Doğu Batı Yayınları.
96.	Heper, M. (2013). Islam, conservatism, and democracy in Turkey: Comparing Turgut Özal and Recep Tayyip Erdoğn. Insight Turkey, 15(2), 141-156.
97.	Herrigel, G., & Zeitlin, J. (2010). Alternatives to varieties of capitalism. The Business History Review, 84(4), 667-674.
98.	Hilton, R. (1984). “Kapitalizm bir Terim Neler İçerir”, içinde (Çev. Müge Gürer, S. Sökmen), Feodalizmden Kapitalizme Geçiş, İstanbul: Metis Yayınları, 157-171.

99.	Hodgson, G. M. (1995). Varieties of Capitalism from the Perspectives of Veblen and Marx. Journal of economic issues, 575-584.
100.	Hodgson, G. M. (1996). Varieties of capitalism and varieties of economic theory. Review of international political economy, 380-433.
101.	Hope, D., & Soskice, D. (2016). Growth models, varieties of capitalism, and macroeconomics. Politics & Society, 44(2), 209-226.
102.	Hotho, J. J. (2014). From typology to taxonomy: A configurational analysis of national business systems and their explanatory power. Organization Studies, 35(5), 671-702.
103.	Howell, C. (2003). Varieties of capitalism: and then there was one? In: JSTOR.
104.	İnsel, A. (1996). Düzen ve kalkınma kıskacında Türkiye: Kalkınma sürecinde devletin rolü. (Çev.)Sönmezay, Ayşegül. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
105.	İnsel, A. (2003). "Piyasalar'ın İdeolojik İşlevi, Haziran-Temmuz 2003 Birikim Dergisi."
106.	Jackson, G., & Deeg, R. (2006). How many varieties of capitalism? Comparing the comparative institutional analyses of capitalist diversity.
107.	Jessop, B. (2011). Rethinking the diversity and varieties of capitalism: On variegated capitalism in the world market. Capitalist diversity and diversity within capitalism. London: Routledge, 209-237.
108.	Jessop, B. (2018). The State as a Social Relation. In J. S. In J. Brooke, & G. Anderson (Ed.), State Formations: Global Histories and Cultures of Statehood (pp. 45-57). Cambridge: Cambridge University Press.
109.	Jessop, B. (2016). "Territory, politics, governance and multispatial metagovernance." Territory, politics, governance 4(1): 8-32.
110.	Kalaycıoğlu, E. (1991). Commercial Groups: Love-hate relationship with the state. In H. Metin (Ed.), Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience (pp. 79-88). New York: De Gruyter.
111.	Kansu, G. (2004). Planlı yıllar: anılarla DPT'nin öyküsü (Vol. 32): Türkiye İş Bankası.
112.	Kaynar, M. K. (2017). Türkiye'nin 1960'lı yılları: İstanbul: İletişim Yayınları.
113.	Kaynar, M. K. (2020). Türkiye'nin 1970'li yılları. İstanbul: İletişim Yayınları.
114.	Kibritçioğlu, A. (2007). Türkiye'deki Hükümetlerin Makroekonomik Performanslarının Bir Karşılaştırması, 1987-2007. Online at https://mpra.ub.uni-muenchen.de/3962/ MPRA Paper No. 3962, posted 13 Jul 2007 UTC.
115.	Kaynar, M. K. (2017). Türkiye'nin 1960'lı yılları, İletişim Yayıncılık.
116.	Kaynar, M. K. (2020). "Türkiye'nin 1970'li yılları. İstanbul: İletişim Yayınları."
117.	Keyder, C. (1989). "Turkiye'de Devlet ve Siniflar." Iletisim Yayinlari, Istanbul.
118.	Keyder, Ç. (2003). "İktisadi Gelişme ve Bunalım: 1950-1980." Çev. Ahmet Günlük ve Aydın Pesen, Geçiş Sürecinde Türkiye
119.	Köse, A.H.; Şenses, F.; Yeldan, E. Küresel Düzen: Birikim, devlet ve sınıflar. 249-286. İstanbul: İletişim Yayınları.
120.	Maclean, M., Harvey, C., & Kling, G. (2015). Business elites and the field of power in France. In Elites on trial (pp. 189-219). Emerald Group Publishing Limited.
121.	Morgan, G. (2015). Elites, varieties of capitalism and the crisis of neo-liberalism. In Elites on trial (pp. 55-80). Emerald Group Publishing Limited.
122.	Murphy, J., & Willmott, H. (2015). The rise of the 1%: an organizational explanation. In Elites on trial (pp. 25-53). Emerald Group Publishing Limited.
123.	Nagy-Crosby, M., & Géring, Z. (2016). The role of state in varieties of capitalism (SVOC), achievements and challenges for Central and Eastern Europe and the emerging markets: A conference review. Corvinus Journal of Sociology and Social Policy, 7(1), 107-110.
124.	Neziroğlu, İ., vd., (2013). Hükümetler, programları ve genel kurul görüşmeleri, Türkiye Büyük Millet Meclisi.
125.	Neziroğlu, İ., vd., (2015). Koalisyon hükümetleri, koalisyon protokolleri, hükümet programları ve genel kurul görüşmeleri, Türkiye Büyük Millet Meclisi.
126.	Odekon, M. (2005). The Costs of Economic Liberalization in Turkey: Lehigh University Press.
127.	Oran, B. (2001). Türk Dış Politikası Cilt I: . İletişim Yayınları, İstanbul.
128.	Oran, B. (2001). Türk Dış Politikası-Cilt II 1980-2001. 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayıncılık.
129.	Oran, B. (2013). Türk Dış Politikası Cilt III: 2001-2012. İletişim Yayınları, İstanbul.
130.	Orhangazi, Ö. (2019). 2000'li yıllarda yapısal dönüşüm ve emeğin durumu. Çalışma ve Toplum, 1(60), 325-348.
131.	Orhangazi, Ö. (2019). Türkiye ekonomisinin yapısal sorunları, finansal kırılganlıklar ve kriz dinamikleri. Mülkiye Dergisi, 43(1), 111-137.

132.	Önder, İ. (2003). Kapitalist ilişkiler bağlamında ve Türkiye'de devletin yeri ve işlevi. In A. H. Köse, F. Şenses, & E. Yeldan (Eds.), Küresel Düzen: Birikim, devlet ve sınıflar (pp. 249-286). İstanbul: İletişim Yayınları.
133.	Öniş, Z. (1998). State and market: The political economy of Turkey in comparative perspective, Bogaziçi University Press
134.	Önis, Z. (2011). Power, Interests and Coalitions: the political economy of mass privatisation in Turkey. Third World Quarterly, 32(4), 707-724.
135.	Öniş, Z. (2004). Turgut Özal and his economic legacy: Turkish neo-liberalism in critical perspective. Middle Eastern Studies, 40(4), 113-134.
136.	Öniş, Z., & Webb, S. (1998). Turkey: Democratization and adjustment from above In Z. Öniş (Ed.), State and market: The political economy of Turkey in comparative perspective. İstanbul: Bogaziçi University Press.
137.	Öniş, Z. and F. Senses (2007). "Global dynamics, domestic coalitions and a reactive state: Major policy shifts in post-war Turkish economic development." METU Economic Research Center Working Paper(20636).
138.	Özalp, B. (2018). Siyasi Elitler ve İş Elitleri Arasındaki İlişkilerin Türk İş Sistemine Etkileri. Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3(2), 488-514.
139.	Özcan, F. C. (2017). 1960'lı Yıllarda Türkiye Ekonomisi. Türkiye'nin 1960'lı Yılları. M. K. Kaynar. İstanbul, İletişim Yayınları: 179.
140.	Özdemir, İ. (2023). Akla Veda Çağı: Yeni Sağ Popülizmin Kökenleri Üzerine. Memleket Siyaset Yönetim, 18(40), 461-492.
141.	Özdemir, Ş. (2006). MÜSİAD: Anadolu sermayesinin dönüşümü ve Türk modernleşmesinin derinleşmesi (Vol. 70): Vadi Yayınları.
142.	Özen, İ. C. (2007). Kuş bakışı insani ve ekonomik kalkınma: Çin ve Türkiye özelinde kalkınan ülkelerin elli yıllık deneyimi. (Ed.) Cömert, H., Özçelik, E. & Voyvoda, E.Kalkınma İktisadının Penceresinden Türkiye'ye Bakmak, 49-81. İstanbul: İletişim Yayınları.
143.	Özen-Aytemur, J., & Dirlik, O. (2015). Is Turkish Business System Changing? An Assessment Based on Regional Development Agencies. International Journal of Business and Social Research, 5(3), 57-67.
144.	Pierre, J. (2015). Varieties of capitalism and varieties of globalization: Comparing patterns of market deregulation. Journal of European public policy, 22(7), 908-926.
145.	Pirili, M. U., & Barbaros, R. F. (2017). Türkiye'nin 2000-2015 "Binyıl Kalkınma Hedefleri" Performansı: 2015 sonrası kalkınma stratejisine yansımaları. (Ed.) Cömert, H., Özçelik, E. & Voyvoda, E.Kalkınma İktisadının Penceresinden Türkiye'ye Bakmak, 141-174. İstanbul: İletişim Yayınları.
146.	Polanyi, K. (2003). "Önsöz" Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri, Çev. A. Buğra, 3.
147.	Rhodes, M. (2005). 'Varieties of capitalism'and the political economy of European welfare states. New Political Economy, 10(3), 363-370.
148.	Sarı, S. G., & Aydın, S. (2010). Türkiye'de büyük burjuvazinin örgütlü yükselişi: Siyasal ve yönetsel süreçlerin biçimlenmesinde TÜSİAD.Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10(1), 43-68.
149.	Savaşkan, O. (2018). Yerel Yönetimler ve Türkiye'de Hükümet ve İş Dünyası ilişkilerinin Değişen Dinamikleri: Karşılaştırmalı Bir Analiz. In O. Savaşkan & M. Ertan (Eds.), Türkiye'nin Büyük Dönüşümü: Ayşe Buğra'ya Armağan (pp. 99-124). İstanbul: İletişim.
150.	Savran, S. (1992). Türkiye'de sınıf mücadeleleri, Kardelen.
151.	Savran, S. (2004). "20.Yüzyılın politik mirası. (Ed.) Balkan, H.& Sungur, S. Sürekli kriz politikaları, 13-43. İstanbul: Metis Yayınları.".
152.	Sönmez, Ü. (2011). Piyasanın idaresi: neoliberalizm ve bağımsız düzenleyici kurumların anatomisi: İletişim.
153.	Sönmez, Ü. (2011). "The political economy of market and regulatory reforms in Turkey: the logic and unintended consequences of ad-hoc strategies." New Political Economy 16(1): 101-130.
154.	Streeck, W. (2018). E Pluribus Unum? : Varieties and Commonalities of Capitalism. In The sociology of economic life (pp. 419-455). Routledge.
155.	Şahin, S. B. (2010). Privatization as a hegemonic process in Turkey. Journal of Contemporary European Studies, 18(4), 483-498.
156.	Şenalp, M. G. ve Ö. Şenalp (2009). "Ulusötesi Kapitalizm: Sermayenin ve Devletin Ulusötesileşmesi ve Türkiye'de Ulusötesi Tarihsel Blok Oluşumu." Praksis Dergisi 19: 191-240.
157.	Temelli, C. (2015). "MÜSİAD'ın Söylem ve Pratiklerinde İslam ve Kapitalizm İlişkisi." Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 1(2): 45-52.

158.	Thelen, K. (2010). Varieties of capitalism and business history. The Business History Review, 84(4), 646-648.
159.	Türel, O. (2017). Küresel Tarihçe, 1945-79, Yordam Kitap.
160.	Uzgel, İ. (2009). AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu (Vol. 200): Phoenix.
161.	Varel, A. (2020). Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisine Katkı: Özne-Merkezcilik Sorunu. Mülkiye Dergisi, 44 (4), 609-642.
162.	Yalman, G. L. (2004). "Türkiye'de devlet ve burjuvazi: Alternatif bir okuma denemesi. (Ed.) Balkan, H.& Sungur, S. Sürekli kriz politikaları, 44-75. İstanbul: Metis Yayınları."
163.	Yalman, O. G., & Bedirhanoğlu Toker, P. (2010). State, class and the discourse: Reflections on the neoliberal transformation in Turkey. In Economic Transitions to Neoliberalism in Middle-Income Countries Policy Dilemmas, Crises, Mass Resistance: Routledge.
164.	Yalnızoğlu, Y. (2017). ""Hepsini Yakala Partisi" Bağlamında Anavatan Partisi'ne Yönelik Bir Analiz." PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 3(1): 67-77.
165.	Yankaya, D. (2014). Yeni islâmî burjuvazi: Türk modeli. İstanbul: İletişim Yayınları.
166.	Yeldan, E. (2003). "Neoliberalizmin ideolojik bir söylemi olarak küreselleşme. (Ed.) Köse, A.H.; Şenses, F.; Yeldan, E. Küresel Düzen: Birikim, devlet ve sınıflar. 427-451. İstanbul: İletişim Yayınları.".
167.	Yeldan, E. (2016). Küreselleşme sürecinde Türkiye ekonomisi: bölüşüm, birikim ve büyüme, İstanbul: İletişim Yayınları., İletişim Yayınları.
168.	Yeşilbağ, M. (2016). Hegemonyanın harcı: AKP döneminde inşaata dayali birikim rejimi. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 71(2), 599-626.
169.	Yılmaz, K. R. (2007). "İktidarın meşruiyetinden iktidarın eleştirisine: Kapitalist küresel kurumsallaşma sürecinde yolsuzluk analizi - Türkiye örneği." Toplum ve Bilim 108: 186-205
170.	Yılmaz, Z. (2003). Günümüz Türkiye'sinde devlet ve hakim sınıflar ilişkisi üzerine alternatif bir çerçeve denemesi, Praksis, 9, 55-92
171.	Zaifer, A. (2018). The acceleration of privatization: understanding state, power Bloc, and capital accumulation in Turkey. Review of Radical Political Economics, 50(4), 810-829. Zaifer, A. (2018). Variegated privatisation: class, capital accumulation and state in Turkey's privatisation process in the 1980s and 1990s. Critical Sociology, 46(1), 141-156.
172.	Zaifer, A. (2022). Privatization in Turkey: Power Bloc, Capital Accumulation and State.
173.	Zürcher, E. J., & Gönen, Y. S. (1999). Modernleşen Türkiye'nin tarihi: İletişim Yayınları.
174.	Whitley, R. (1999). The nature of business systems and their institutional structuring. Divergent capitalisms: The social structuring and change of business systems, 31-64.
175.	Witt, M. A., Kabbach de Castro, L. R., Amaeshi, K., Mahroum, S., Bohle, D., & Saez, L. (2018). Mapping the business systems of 61 major economies: A taxonomy and implications for varieties of capitalism and business systems research. Socio-economic review, 16(1), 5-38.

EK 2 TÜSİAD Kuruluş Bildirisi

Amaç ve Görüşlerimiz

Türkiye'nin demokratik ve plânlı yoldan kalkınmasına ve Batı uygarlık seviyesine çıkarılmasına hizmet etmek amacı ile Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği adı altında bir birlik kurduk.

Ülkemizin yeni bir devreye yöneldiği şu günlerde, biz, bu yönelimin Yurdumuzun kaderini nesiller boyunca etkileyeceği inancındayız. Bu inançla, amaçlarımızı ve görüşlerimizi Türk Kamu Oyuna açıklamayı görev saymaktayız:

1 — Atatürk ilkeleri ve O'nun Türkiye'yi layik, tam anlamıyla Batılı bir devlet olarak gören anlayışı, içtenlikle savunulmalı ve uygulanmalıdır.

2 — Hür teşebbüs, iktisadî hayatın dayanağı ve demokratik rejimin teminatıdır.

3 — Sermaye, emek ve teşebbüsün birbirlerini tamamlayan ana unsurlar olduğuna inanıyoruz. Karma ekonomi nizamının ahenkli bir şekilde yürütülmesi için, ticarî ahlâka ve memleketin gücü içinde sağlanacak sosyal adalet ilkelerine uyulmasını şart olarak görmekteyiz.

4 — Hızla artan nüfusumuz yeni iş sahaları istemekte, iktisadî kalkınma özlemimiz ölçülü imkânlarımızdan verimli yatırımlar beklemektedir. Prodüktif çalışma hür teşebbüsün belirli bir niteliğidir. Bu özelliği daha da yararlı kılmak görevimiz olacaktır.

5 — Vergi kaybını önleyici her türlü olumlu tedbire yardımcı olmayı ve millî ekonomiyi güçlendirmeyi görev saymaktayız.

6 — Çağdaş Batı Dünyasının ekonomik ve toplumsal gelişmelerine yetişmek için gerekli sınaî ve ticarî çalışmaların yalnız istikrarlı bir ortamda var olabileceği açıktır. Bunun için halkın bütünlüğünü bölücü tutumları her şekliyle tehlikeli bulmaktayız.

7 — Ülkemizin teknolojik ve sosyal kalkınması için çağdaş bilgilerle donatılmış gençlere şiddetle ihtiyacımız vardır. İstikbalimizin ümidi olan Türk Gençlerinin yetişmesini engelleyen şartların ve unsurların bertaraf edilmesi gerektiğine inanmaktayız.

8 — Basın özgürlüğüne ve yapıcı tenkitlere inancımız ve saygımız tamdır. Ancak; insan şeref ve haysiyetine tecavüz eden, haberleri maksatlı olarak değiştiren, yasalara karşı gelmeyi teşvik eden ve kendi "Basın Ahlak Yasası"na uymayan bir anlayış ve tutumun yanında olmıyacağız.

9 — Bu ilkelerin yurdumuzda tam anlamıyla gerçekleştirilmesi için bize düşen görevleri bütün gücümüzle yerine getirmek kararındayız.

Özgürlük Kutsaldır

TÜMAD ARAN
Akün Gıda Sanayii ve Tic. A. Ş.
NECATİ AKÇAĞLILAR
Tekfen Holding A.Ş.
ORHAN AKER
Aker Tic. ve Deniz Sanayi A.Ş.
İZZET AKSOHAN
Türk Pirelli A. Ş.
HALUK AKSÜTEK
AKA Mük. ve İnşaat Koll. Şti.
HULKİ AKŞOHAR
Koç Holding A. Ş.
ERDEM ALP
Ordubeoğlu İnş San. ve Tic. A. Ş.
CAHİT ARAL
Mensucat Fabrikaları Gelş San. A. Ş.
FETHİ ARMAN
Türkiye Şişe ve Cam Fab. A. Ş.
OKTAY ATAMÇ
AKA Mük. ve İnşaat Koll. Şti.
İSMAİL ATAY
Lüel Ticaret ve Sanayi Ltd. Şti.
ERGUN BAKLAN
Lüel Sentetik Maddeler A.Ş.
KORKUT BERİKER
Kâğıtçılık Sanayi ve Tic. Ltd.
FEYYAZ BERKEL
Tekfen Holding A. Ş.
NEFİK BİZMEN
Mensucat Sanayii T. A. Ş.
AHMET BİNBİR
Otomat A. Ş.
ADNAN BİRGİ
Birgi Sanayi A. Ş.
ORHAN BOYNER
Mensucat Fabrikaları Fab. A. Ş.
İBRAHİM BOSDUR
Çimentaş Sınai ve Ticaret Fab. A. Ş.
SÜCAHİT BÜKTAŞ
Taşbaşyapı T. A. Ş.
MUAMMER ÇİDEM
Gıda Tuğl ve Tuğla Sanayii
ALİ RIZA ÇAHİDEKLİ
A. Rıza Çahidekli ve Ort. Koll. Şti.
S. RAHMİ ÇOLAK
İzmir Tüb. Mensucat T. A. Ş.
MÜRETTA ÇOLAK
Kadı Mensucat Fabrikası A. Ş.
A. OĞUZ DAĞDELEN
Yeni Kuşkaşlık A. Ş.
NEJAT ECZACIBAŞI
Eczacıbaşı Holding A. Ş.
ORHAN ELİAÇ
AKA Mük. ve İnşaat Koll. Şti.
EKREM ELGİNKAN
Elginkan Holding A. Ş.
TEVFİK ERCAN
Ercantar Tic. Ltd. Şti.
RAHMİ ERSÖZ
Kalak A. Ş.
ŞİNASİ ERTAN
İzmir Sanayi Odası Başkanı
SAİT EYE
Doğu Sentetik İplik Fab. A. Ş.
ABİL FANSA
Teknedekcik San. ve Tic. A. Ş.
HUZAFFER GAZİOĞLU
Eczacı-Zamyan Sın. ve Tic. A. Ş.
RAHMİ GİRGİNKOÇ
Gemre Ticaret Ltd. Şti.
ERDOĞAN GÖNÜL
Otomat A. Ş.
NİHAT GÖKYİĞİT
Tekfen Holding A. Ş.
HURHAN GÜNERGUN
Türk Demir Döküm Fab. A. Ş.
HASAN GÜVEN
Hasan Güven - Büklü - Demirel
KEMAL HABAÇCI
Kartonlar Matbaa ve Fab. T. A. Ş.
KADİR HASDOĞLU
Kadir Has Gıda Tarım
ORHAN IŞIK
Ankara Sanayi Odası Başkanı
FAZIL İLKEL
Anşefil A. Ş.
FİRUZ KANATLI
Kanatlı Un Fabrikası ve Tic. A. Ş.
DENİZ KARAMANCI
Ekonomik Çimento San. ve Tic. A. Ş.
ÜNAL KARDEŞLER
Ünal Kardeşler Ziraat
HALİL KAYA
Türk Traktör ve Ziraat Mak. A. Ş.
CAN KIRAÇ
Koç Holding A. Ş.
İNAN KIRAÇ
Tofaş Otomobil Tic. A. Ş.
RAHMİ M. KOÇ
Koç Holding A. Ş.
YEKBİ KOÇ
Koç Holding A. Ş.
ARDİ KOCAMUSTAFA
Mensucat Sanayi San. A. Ş.
ŞAHAP KOCATOPÇU
Türkiye Şişe ve Cam Fab. A. Ş.
SEKİ KOÇMAN
Doğu Kauçuk Fabrikası
NECMİ KÖMİLİ
Kömürü Yağ Sabun Gliserin A. Ş.
TARIK KOYUTÜRK
Tarka Ticaret
YÜCEL KUHTEPELİ
Emniyet Metal Ticaret A. Ş.
ALİ MANSUR
Ege Kimya A. Ş.
İLYAS MUHTEZAOĞLU
Mensucatçılık İnşaat ve San. Ltd.
BEHNAN NAHUM
Koç Holding A. Ş.
NAZİF NARİN
Narin Mensucat Fabrikası
KÂMİL OKA
Elginkan Holding A. Ş.
BEHÇET OSMANAĞAOĞLU
İstanbul Ticaret Odası Başkanı
ERGUN ÖZAKAT
Kardelen Ticaret ve Sanayi A. Ş.
HELİN ÖZAKAT
Otomobilcilik ve Ticaret A. Ş.
AHMET ÖZKÖSEOĞLU
Özköseoğlu İnş San. ve Tic. A. Ş.
RAŞİT ÖZSARUHAN
Mensuç A. Ş.
Dr. VEDAT ÖZSEZEN
Pınar Süpürge Sanayi A. Ş.
SAKIP SABANCI
Hacı Ömer Holding A. Ş.
AHMET SAPMAZ
Gümüş Sanayi A. Ş.
ALTAN SAĞANAK
Kavel Kablo ve Elekt. Mal. A. Ş.
HÂMURAN SERTEL
Tekfen Endüstri ve Ticaret A. Ş.
DÜNDAR SOYER
Gıvrin Sanayi A. Ş.
İSTANBUL SOYSAL
İstanbul Sanayi Odası Başkanı
SABRİ TANIK
İzmir Ticaret Odası Başkanı
YUSUF TANIK
Selçuk Kimya Şti.
FETHİ TANALAY
Pınar Fırınları ve Ltd. Şirk. T. A. Ş.
HAMİT TATARİ
TAC Sanayi ve Ticaret A. Ş.
HAMAYTİN TATİŞ
İzmir Lüel Tüb. Kolejl
SABRİ TÜKEN
Ülker Gıda Sanayi ve Tic. A. Ş.
ŞEVİK YAMAN
Şevik Yaman ve Ort. Koll. Şti.
MUSTAFA YALMAN
YATKO T. A. Ş.
SELÇUK YAŞAR
Yaşar Holding A. Ş.
SELMAN YAŞAR
Yaşar Holding A. Ş.
R. TORGANCIOĞLU
Kâle Koll. Şti.
HAZIHAR ZORLU
Ege Tekstil Pf. Kara San. Kom. Şti.

EK 3 1980-2016 Yılları Tema-Dönemleştirme İlişkisi

<table>
<tr><th colspan="2" rowspan="3">TEMA VE ALT TEMALAR</th><th colspan="4">DÖNEMLER</th></tr>
<tr><th rowspan="2">1980-1990</th><th rowspan="2">1991-2002</th><th colspan="2">2003-2016</th></tr>
<tr><th>2003-2007</th><th>2008-2016</th></tr>
<tr><td rowspan="4">SERMAYE ÖRGÜTLENMESİ</td><td>İstanbul Sermayesi</td><td colspan="4">Çatı kuruluş TÜSİAD ile örgütlü temsiliyetin devam ettirilmesi.</td></tr>
<tr><td>Anadolu Sermayesi</td><td rowspan="2">• Çatı kuruluş ve örgütsel yapı olmadan varlık gösterimi</td><td>• Kimlik ve siyaset temelinde Anadolu'da bulunan KOBİ'lerin örgütlenmesi, MÜSİAD'ın kuruluşu (1990).
• MÜSİAD'ın üye sayısında azalma (1998).
• MÜSİAD'ın üyelerine dini motif kullanımını yasaklanması, imaj yenileme çabaları, toplumsal kesimler ile diyalog çalışmaları (2000).
• ASKON'un kurulması (1998).</td><td colspan="2">• TÜMSİAD (2005) ve TUSKON (2005)'un kurulması.
• MÜSİAD'ın üye sayısının tekrar artışa geçmesi (2003).
• MÜSİAD'ın iktidar ile uyumu, örgütsel genişlemesi.</td></tr>
<tr><td>Sermayenin Kurduğu Diğer Ortak Yapılar</td><td colspan="3">• TÜSİAD'ın Anadolu'ya açılımı olarak değerlendirilen Anadolu'da bulunan küçük ve orta büyüklükteki bölgesel ve sektörel sanayici ve iş insanları örgütlenmelerinin TÜSİAD'ın desteğiyle TÜRKONFED çatı kuruluşu altında birlikteliği.
• Yerel ve sektörel iş insanlarının meşruiyet arayışları kapsamında SİAD'lerinin sayısında artış.</td></tr>
<tr><td colspan="4">TOBB (1950), Sanayi ve Ticaret Odaları (1950), TİSK (1962), MESS (1959) benzeri işveren sendikaları, İhracatçı Birlikleri (1937) çatı kuruluşu TİM (1993) gibi yasal düzenlemeye istinaden kurulmuş sermaye örgütlenmelerinin yanı sıra yabancı sermayenin temsili amacıyla kurulmuş Yabancı Sermaye Derneği (YASED) (1980)'in faaliyetleri.</td></tr>
<tr><td>SERMAYENİN SİYASAL VE TOPLUMSAL TUTUMU</td><td>Sermayenin Siyasi İktidara Karşı Tutumu</td><td><u>ANAP Hükümetleri Dönemi:</u>
• Serbest piyasa ekonomisi politikalarının uygulanması için tek partili iktidarın desteklenmesi.
• Sübvansiyonlar, vergi düzenlemeleri ve teşvikler yoluyla işletmelerin desteklenmesi, ithalata karşı korunma talebi.
• Hükümetler ile düşük yoğunluklu gerilim.</td><td><u>Koalisyon ve Azınlık Hükümetleri Dönemi:</u>
• Siyasi istikrar talebi. Ekonomik yapıdan önce siyasi yapının önceliklendirilmesi istekleri.
• Hükümetler ile yüksek yoğunluklu gerilim (1993-1998).
• Sübvansiyonlar, vergi düzenlemeleri, teşvikler yoluyla işletmelerin desteklenmesi ve ithalata karşı korunma talebi.
• Ekonomik kriz ve deprem gibi olağanüstü hal durumlarında vergi düzenlemeleri temelinde hükümetlere eleştirilerin artması.</td><td><u>AK PARTİ Hükümetleri Dönemi:</u>
• TÜSİAD'ın siyasete müdahale izlenimi yaratmamak için daha temkinli yaklaşım sergileme tutumunu izleyeceğini açıklaması.
• Hükümet ile düşük yoğunluklu gerilim.
• 2003-2007 IMF programı paralelinde hükümet politikalarının desteklenmesi. Temkinli ve bekle gör tutumu.</td><td><u>AK PARTİ Hükümetleri Dönemi:</u>
• 2007 Genel seçimleri sonrasında devam iktidara karşı güçlü destek söyleminin yanı sıra siyasi konulara ilişkin TÜSİAD'ın gündem yaratması.
• 2008 küresel kriziyle birlikte ekonomik yapı, finansal sorunlar, piyasaya ilişkin dikkat çeken söylemler.
• Kriz sonrası alınan ekonomik tedbirlere karşı sert eleştiriler.
• 2010 yılı sonrasında TÜSİAD başta olmak üzere hükümet</td></tr>
</table>

TEMA VE ALT TEMALAR		DÖNEMLER			
		1980-1990	1991-2002	2003-2016	
				2003-2007	2008-2016
			• Siyasi istikrarsızlığın kaynağı olarak seçim sisteminin değiştirilmesinin gündeme getirilmesi (1998-1999). • Mafya-siyaset-iş dünyası ilişkisinde hükümetlerin yetersizliği üzerine eleştiri (1998). • Verimsiz kamu yönetimi konusunda eleştiri. • IMF ve DB temelinde oluşturulan ekonomik reformlara karşı TÜSİAD başta olmak üzere destek verilmesi ve sürdürülmesi talebi (2001-2002).	• MÜSİAD tarafından hükümetin ekonomi politikalarını destekleyen açıklamaları, Derneğin yayın organlarında hükümet üyelerinin yazılarının yayınlanması, ılımlı ve yapıcı yaklaşım. • AB ile müzakere sürecinde hükümetin istekli tutumu ile uyumlu destekleyici çabalar. • Hükümetin yabancı sermaye ile ilişkilerini artırma çabaları.	ile ilişkilerde gerilim yoğunluğunda artış. • TOBB gibi yarı resmî sermaye kesimi kurumlarının söylemlerinin ekonomik kriz eksenli eleştirel boyut taşımasına rağmen TÜSİAD'ın söylemlerinin hem ekonomik hem de siyasi düzlemde olması. Hükümetler ile TÜSİAD arasında sert söylem pratikleri. • Hükümet tarafından sermayenin politik olarak taraf tutması ve rengini belli etmesinin istenmesi. • MÜSİAD'ın söylem pratiklerinin hükümet ile ılımlı bir tutum ve paralellik taşıması. Derneğin yayın organlarında hükümet üyelerinin yazılarının yayınlanması, ılımlı ve yapıcı yaklaşım.
	Çalışanlara Yönelik Tutum	**<u>Askeri Darbe Yönetimi :</u>** • 1980-1983 yılları arasında askeri yönetim tarafından grev ve lokavtların ertelenmesi ve sendikal faaliyetlerin TÜRK-İŞ ve TİSK ile sınırlandırılması. • Toplu iş sözleşmelerinde hükümet ile sermaye kesiminin güçlü birlikte hareket etme tutumu. **<u>ANAP Hükümetleri Dönemi:</u>** • 1983'de çıkartılan yeni yasalarla kısıtlanmış emek hareketine sadece ücretler ve mark-up açısından bakış açısı. • 1980'lerin ikinci yarısından itibaren sermaye-emek arasındaki	**<u>Koalisyon ve Azınlık Hükümetleri Dönemi:</u>** • Yüksek işçi ücretleri, istihdamda ödenen fon ve vergi yüksekliği nedeniyle işçi çıkarma ve üretimi durdurma söylemi. • Kıdem tazminatının sanayiye zarar vermesi söylemi. Kıdem tazminatına işveren lehine fon oluşturulması talebi. • Özelleştirme sonucu özel sektöre devredilen KİT işçilerinin durumunun devletin bir sorunu olarak görülmesi ve bu sorunun yeni işverenler tarafından üstlenilmemesi.	**<u>AK PARTİ Hükümetleri Dönemi:</u>** • Yürürlüğe konulan yeni İş Kanunu (2003) ile emeklilik yaşını yükselten sosyal güvenlik reformuna ilişkin yasal düzenlemelerin (2006) sermaye tarafından olumlu karşılanması. • Zorunlu istihdam uygulamasına eleştiri (MÜSİAD). • Asgari ücretin kurumsallaştırılarak tabana yayılması. Asgari ücretin işveren yükünün devlet tarafından bir kısmının paylaşılması, işsizlik fonunun bu amaçla kullanılması talebi. • İşçi sendikalarının örgütlenmesinde iş kolları barajı konusunda emek-sermaye-hükümet arasında gerilimler (2012).	

TEMA VE ALT TEMALAR		DÖNEMLER			
		1980-1990	1991-2002	2003-2016	
				2003-2007	2008-2016
		anlaşmazlıkların ücret, işyeri yönetimi, çalışma koşulları, iş güvenliği ve çalışma saatleri gibi konulardan kaynaklanmasında artış.	• Sermaye kesimi arasında asgari ücrete bakış açısında farklılıklar. • Esnek çalışma modelinin sermaye tarafından gündeme getirilmeye başlanması (1998). • Ücret artışları konusunda sermaye kesiminin hükümetlerden çözüm noktasında talepleri (2000). • Sosyal Güvenlik Reformu yasa taslağı üzerinde sermaye ve emek kesimlerinin yüksek yoğunluklu gerilim (2000-2002).		
	Sermayenin Bürokrasiye Bakışı	**ANAP Hükümetleri Dönemi:** • İş insanları tarafından serbest piyasa ekonomisi ve dış rekabete ayak uyduramamış ağır işleyen bürokrasi eleştirisi. Bürokratik süreçlerin karmaşık ve zor yapısından şikayet edilmesi. • Finansal açıdan güçlenmek amacıyla işletmelerin sermaye piyasasına açılmak için bürokratik süreçlerin fazlalığından şikayet edilmesi.	**Koalisyon ve Azınlık Hükümetleri Dönemi:** • Koalisyon hükümetlerini oluşturan siyasi partiler arasındaki görüş farklılıkları ile azınlık hükümetlerinin yetersizliğinden kaynaklanan yasal düzenlemelerin yürürlüğe konulmaması hakkında şikayetler.	**AK PARTİ Hükümetleri Dönemi:** • MÜSİAD ve TÜSİAD'ın vergi tahsilatı ve denetimi konusunda bürokratik süreçlerin ağır işlemesi ve kadro yetersizliği nedeniyle vergi kaçakçılığı eleştirisinde bulunması. • Kamu kurumlarının yapılarının yasal düzenlemeler yoluyla merkezi yönetim tarafından kontrol ağırlığının artırılması.	
SERMAYENİN YAPISAL ÖZELLİKLERİ VE BİRİKİM DİNAMİKLERİ	Sermayenin Özellikleri, Ölçeği ve Büyüklüğü	**ANAP Hükümetleri Dönemi:** • Zayıf, beklediğini bulamadığı İİS'den dönüşmeye ve konumlanmaya çalışan sermaye kesimi. • Düşük ihracat, zayıf yabancı sermaye girişi, özel sermaye yatırımları düşük görünüm. • 1981'den itibaren en yüksek yatırım konut (% 43), imalat (% 25), madencilik, turizm (% 0.6). • Finansman için yetersiz krediler ve sermaye piyasasına duyulan ihtiyaç. Banker Krizi, Finans-Sanayi sermayesi gerilimi. • Büyük sermayenin ifadesiyle olumlu ve heyecan verici bir dönem başlangıcı.	**Koalisyon ve Azınlık Hükümetleri Dönemi:** • Tarım, sanayi, hizmet sektörlerinde büyüme. 1980 sonrasında piyasa ekonomisinin getirdiği teşvik ve vergi indirimi gibi tüm desteklenme çabalarına rağmen sanayi sektöründeki büyümenin düşük kalması. • Politik istikrarsızlık ve krizler. Kamu finansman krizinin likidite sıkıntısına yol açarak IMF Anlaşmalarına neden olması. • Koalisyon hükümetlerinin ekonomik programları uygulayamaması.	**AK PARTİ Hükümetleri Dönemi:** • IMF Anlaşması ve 2001 ekonomik reformları sonrasında sanayi sektörünün eksi büyümeden kurtulması. • Reel faiz ve enflasyonun öngörülebilir seviyelere gerilemesi. • İnşaat sektöründe büyüme (% 20.1). • Küçük sermayenin birlikte hareket etmek için örgütlenme çabaları. • MÜSİAD'ın network ağları ve temsilcilikler	**AK PARTİ Hükümetleri Dönemi:** • 2010-2011 yıllarındaki hızlı büyümede inşaat sektörünün başat konumunu sürdürmesi. • AK Parti hükümetleri sonrasında Anadolu sermayesinin büyük sermayeye entegre edilmesine yönelik faaliyetler. Dönemin Başbakanı tarafından Anadolu sermayeninin yükselişine TÜSİAD'ın alışması gerektiği söylemi. • MÜSİAD üyesi firmalar başta olmak üzere kaynak aktarımı ve teşviklerden daha fazla

TEMA VE ALT TEMALAR		DÖNEMLER			
		1980-1990	1991-2002	2003-2016	
				2003-2007	2008-2016
		• Yapısal büyüklükleri nedeniyle Holding şirketlerinin teşvik, kota, kredi gibi kaynak aktarım mekanizmalarından kolaylıkla yararlanması. KOBİ'lerin arka planda kalması ve serbest piyasa ekonomisine geçişte uyum problemi yaşaması. • Düşük döviz kuru, ithalatın desteklenmesi, ihracattaki korumanın azalması. İhracattaki artışın (%8), ithalatın (% 35) gerisinde olması. • Ticaret ve sanayi sermayesinin gelişimi için finans sermayesinin 1980'lerde yeterince güçlü aktör kimliği taşımaması, sermaye piyasasının kurulması talebinin yanı sıra sanayi sermayesi sahiplerinin finans kaynaklarına erişim için bankacılık sektörüne de giriş yapmaları. Reel sektör-Finans sektörü gerilimi. • Küçük ölçekli işletmelerin büyük işletmeler tarafından satın alınması.	• Büyük sermayenin siyasi istikrarsızlık ve ekonomik kriz dönemlerinde faaliyetlerine devam etmesi ancak KOBİ'lerin olumsuz etkilenmesi. • Necmettin Erbakan Hükümeti tarafından krizleri atlatma ve yeni iş sahaları ve ortaklıklar konusunda hükümet programında KOBİ'ler için kümelenme modeli önerisi (1996).	kurarak birbirleriyle iş yapma konusunda üyelerini yönlendirmesi (2005).	yararlanmaya başlaması. "En Zengin 100 Listesi"ne bu sermayeden yeni şirketlerin girmesi ve yeni sermaye grupları ve holdinglerin ortaya çıkması ve yükselişi.
	Organik Bağlar	• İstanbul sermayesinin TÜSİAD çatı örgütlenmesi altında güçlü aktör konumu, ANAP hükümetleri başta olmak üzere koalisyon ve azınlık hükümetleri dönemlerinde iş insanlarının çoğunlukla doğrudan siyasete girmeden hükümetler ile organik bağlar kurmalarını kolaylaştırarak taleplerinin gündeme alınmasını sağlamıştır. Başbakan Turgut Özal'ın daha önce MESS ve Sabancı Holding bünyesinde görevler alması, Başbakan Tansu Çiller'in TÜSİAD ile ilişkisi, hükümetlerde görev alan bakanların iş insanı geçmişleri hükümet ile organik bağlara örnek teşkil etmektedir.		**AK PARTİ Hükümetleri Dönemi:** • 2003 yılı ve sonrasında hükümet ile ilişkilerde Anadolu sermayesinden AK Parti içerisinde siyasete girilmesi. • Yerel yönetimlerden merkezi yönetime doğru sermaye-hükümet ilişkilerinin genişlemesi. • Hükümete yakınlık yerine iktidarın içerisinde bulunma davranışı.	**AK PARTİ Hükümetleri Dönemi:** • TÜSİAD söylem pratiklerinde azalma. Hükümet ile organik bağ ilişkilerinin resmî çerçevede mesafeli yürütülmesi. • Organik bağların neden olduğu temel yasal düzenlemelerde artış. Kamu İhale Kanunu'nda gerçekleştirilen çok sayıda değişiklik.
		• 1993 sonrasında küçük sermaye sahiplerinin yerel yönetimler yoluyla siyasete girmelerinde yoğunlaşma, il-ilçe belediye başkanlığı, belediye meclislerinde görev almaları.			

TEMA VE ALT TEMALAR		DÖNEMLER			
		1980-1990	1991-2002	2003-2016	
				2003-2007	2008-2016
	Birikim Modeli ve Büyüme Dinamikleri	**ANAP Hükümetleri Dönemi:** • İthal İkameci Sanayileşme (İİS)'den Serbest Piyasa Ekonomisine geçiş. İç piyasa talebinin kısılarak dış piyasaya yönelik üretim. Merkezi planlamanın geri plana bırakılması. • Devletin üretim faaliyetlerinden çekilme ve özelleştime konusunda isteği ancak fiili olarak gerçekleşmemesi. • Sanayi ve ticari sermayenin genişlemesi için finans sermayesine duyulan ihtiyaç. • Serbest piyasa ekonomisinin yerleştirilmesi için yasal düzenleme yoğunluğu. • İnşaat sektörünün büyümede lokomotif olması. • 1987'den sonra ithalatın ihracata göre daha hızlı artması. AET ile ihracata odaklı büyük sermayenin dış rekabette korunma talepleri. • Fon esaslı yabancı sermaye girişlerinin arttırılmasına ilişkin düzenlemeler (1989) • Ortadoğu ve Afrika ülkelerine ihracata odaklı KOBİ'ler.	**Koalisyon ve Azınlık Hükümetleri Dönemi:** • Özelleştirilmeyen KİT'lerin politik yönetim ve istihdam politikaları kaynaklı finansman sıkıntısı ve bütçe açıkları. • Yüksek faiz, düşük döviz kuru. KOBİ'lerin ekonomik destek paketlerinden ölçekleri nedeniyle yararlanamaması (1998). • Süreklilik kazanmış siyasi ve politik belirsizlik ve kriz ortamının olumsuzluğu. Türk lirasının devalüe edilmesi. Sermaye yatırımlarının azalması. Hem ihracatta hem de ithalatta daralma (1999). • Yabancı sermayenin petrol ve doğalgaz gibi enerji sektörüne yatırım yapmasını sağlamak amacıyla taleplerine uygun yasal düzenlemeler (1999).	**AK PARTİ Hükümetleri Dönemi:** • AK Parti hükümetlerinin 2001 programına sadık kalacağını açıklaması. 2001 ekonomik istikrar programı sonrasında reel sektörde 2002'den itibaren 2007 yılına kadar olumlu yönde artış. İnşaat sektörünün 2006 yılı sonunda diğer sektörlere göre ön plana çıkması. • Yüksek büyüme evresinin sonu. • TÜSİAD'ın yapısal reformlarla güvenin ve yabancı sermayenin girişinin artırılması, daha rekabetçi ürünlerle dengeli büyüme talebi.	**AK PARTİ Hükümetleri Dönemi:** • İnşaat ve finans temelli büyüme. • Yabancı sermayenin finans sektöründe piyasa yapıcı rolünde artış. • İnşaat sektöründe büyümeden kaynaklı sermaye gruplarının sayısında artış.
		• 1980-2016 yılları arasında finans sermayesinin bankacılık sektörü yoluyla sanayi sermayesini baskılama gücüne sahip olması. • Yabanc sermayenin doğrudan yatırımlar yerine dolaylı yatırımları daha yoğun tercih etmesi. • Yerli sanayinin ham mamül ithal ederek katma değersiz yarı mamül ihraç etmesinin olumsuz sonuçlarını sorgulaması. 1980'lerde emek yoğun üretimin 1990'larda orta teknoloji, makine ve otomotiv yan sanayine geçişi. • MÜSİAD'ın fason üretimden kurtulma isteği.			
	Sermaye Kesimleri Arasındaki Rekabet	**ANAP Hükümetleri Dönemi:** • Rekabette 1980 öncesi piyasaları baskılama gücü olan KİT'ler yerine serbest piyasa ekonomisiyle birlikte ihracat başta olmak üzere çok fazla aktörle rekabet olgusu. • Bankacılık sektörü dışında kâr payı dağıtımı esasında mevduat toplayan	**Koalisyon ve Azınlık Hükümetleri Dönemi:** • Yerli Otomotiv-İthal Otomotiv sektöründe rekabetin devam etmesi. • Bankalar-Özel finans kuruluşları kâr payı temelli mevduat toplama rekabeti.	**AK PARTİ Hükümetleri Dönemi:** • Yerli Otomotiv-İthal Otomotiv sektöründe rekabetin devam etmesi. • Yerli sermaye karşısında yabancı sermaye ile ortaklık kurmuş büyük firmaların sayısında artış. • Yabancı sermayenin karşılaştığı sorunları kendi ülkeleri ile Türk Hükümeti arasında üst düzey yetkililer ile çözme girişimleri.	

TEMA VE ALT TEMALAR		DÖNEMLER			
		1980-1990	1991-2002	2003-2016	
				2003-2007	2008-2016
		Özel Finans Kuruluşları (ÖFK)'nın kurulması için yasal düzenlemeler (1983). • Bankalar - Bankerler faiz rekabeti (1982). • İhracatta AET başta olmak üzere yabancı ülkelerin anti damping vergi uygulamaları. • Yerli Otomotiv-İthal Otomotiv sektöründe rekabet. • Yabancı sermayenin oturmuş sanayisinin Türkiye'de koruma görmeyen firmaları satın alma riski (1989).	• ÖFK'lar haricinde, faiz hassasiyetini öne çıkaran Konya merkezli çok sayıda holdingin yasa dışı mevduat toplama faaliyeti (1994-1998). 1999 yılında yasal düzenleme ile ÖFK'ların faaliyetlerinin düzenlenmesi.	• Bankacılık Kanunu ile birlikte ÖFK'ların tam bankacılık faaliyet statüsüne kavuşması ve Katılım Bankası adını almaları. • MÜSİAD üyelerinin ihracatta yurt dışında temsilcilik açarak üyelerini fırsatlar konusunda bilgilendirmesi. Üyeler arasında rekabetten çok birbirlerini tamamlayıcı sektörlerde örgütlenmeleri. • TÜSİAD'ın daha geniş bir yurt dışı ağ örgütlenmesi sayesinde TÜRKONFED'in de dahil olduğu iş ağları oluşturması. • Uzakdoğu ve Çin gibi ülkelere karşı ithalatta korunmanın hükümetin yasal düzenlemeleri yoluyla sağlanması. • İnşaat sektöründe rekabette yoğunlaşma.	
		• 1980-2016 dönemi içerisinde finans sermayesi ile sanayi sermayesi arasında finansman temini kaynaklı rekabet tüm dönem süresince devam etmiştir. • Finans sermayesinin kaynak teminine bağlı olan sanayi sermayesi bu bağlılığı azaltmak için sermaye piyasasına açılma yolunu tercih etmiştir.			
PİYASA İÇİ VE PİYASA DIŞI KAZANÇ BİÇİMLERİ		**ANAP Hükümetleri Dönemi:** • Karaborsacılık ve stokçuluk. • Transit kaçakçılık. • İhalelerde kendi arasında anlaşma. • Bankerlerin piyasanın üstünde faiz vaadiyle mevduat toplaması. • Vergi Kaçırma ve vergi kaçıranların ısrarlara rağmen açıklanmaması. • İhracatta vergi iadesi ve hayali ihracat. • Rüşvet.	**Koalisyon ve Azınlık Hükümetleri Dönemi:** • Vergi kaçırma. • Holdinglerin kendi bankalarından kredi aktarımı ve batık bankalar (Off-Shore Bankacılık). • Kamu ihaleleri. • Kara para aklama. • Rüşvet • Mafya İlişkileri.	**AK PARTİ Hükümetleri Dönemi:** • Yasal düzenlemelerle vergi affı kolaylıkları. • Kamu ihaleleri. • Rüşvet. • Kamu İhale Kanunu'nda yapılan esnekleşme düzenlemeleri. "Açık ihale usulü", "Belli istekliler arasında ihale usulü" ve "Pazarlık ihale usulü", doğrudan temin yöntemlerinin genişletilmesi. İhale tavan bedel değişiklikleri. • Kamu İhale Kanununda Yapılan değişikliklerle yabancı sermayeye yurt içi yerleşik sermayeye tanınan hakların verilmesi.	
		• Siyasal iktidar ya da siyasetçiyle yakın ilişkiler, aynı aile üyesi ve hemşehri olma gibi klientaist ilişkilerin kaynaklara erişim, vergi indirimi, vergi affı, teşviklere ulaşma, temel yasal ve kurumsal düzenlemeler ile fayda sağlama konusunda kolaylık sağlaması.			
ULUSLARARASI KURULUŞLARLA İLİŞKİLERE YÖNELİK TUTUM		**ANAP Hükümetleri Dönemi:** • 24 Ocak Kararları ve Askeri Darbe sonrası IMF, Dünya Bankası ve OECD ile borç erteleme, kredi sağlama ve ekonomi yönetiminde olumlu ilişkiler.	**Koalisyon ve Azınlık Hükümetleri Dönemi:** • AB'ye tam üyelik olmadan Gümrük Birliği'ne giriş yapılması durumunda sermayenin zarar görebileceği tartışmaları.	**AK PARTİ Hükümetleri Dönemi:** • 2003 sonrasında AK Parti Hükümetinin 2002 öncesi IMF Anlaşmasını uygulamaya devam etmesi.	**AK PARTİ Hükümetleri Dönemi:** • GKRY tarafından 6 müzakere faslının bloke edilmesi (2009). • Türkiye'nin AB üyeliği konusunda AB tarafından

TEMA VE ALT TEMALAR	DÖNEMLER			
	1980-1990	1991-2002	2003-2016	
			2003-2007	2008-2016
	• Hükümetlerin AB üyeliği için 1980 öncesi dönemde olduğu gibi istekli olmaları. • İstanbul sermayesinin AB ile dış ticaret ilişkilerinde kota, anti-damping sorunlarına rağmen üyelik için istekli tutum sergilemesi. • 1984 yılında IMF ile son Stand-by Anlaşması.	• TÜSİAD'ın, GB'ni desteklemekte, MÜSİAD ise AB'ye girmeden GB'ye girmeyi KOBİ'ler için sakıncalı görmekte ve ticaret için alternatif ülkeler sunmaktadır. • AB odaklı 7'nci Kalkınma Planı'na MÜSİAD'ın eleştirisi. • Yabancı sermayenin GB'ye giriş nedeniyle doğrudan yatırım yerine, sermaye piyasası yoluyla giriş yapması. Finansman konusunda kırılgan yapı. • 1994 yılında 10 yıl aradan sonra tekrar IMF Stand-by Anlaşması. IMF politikaları paralelinde hareket etme tutumu. • 1995-1996 yıllarında IMF'ye verilen politik ve ekonomik taahhütlerin uygulanmaması nedeniyle kredilerin kullanılamaması. • İstikrarsız hükümetler nedeniyle IMF'nin ilişkilerde TÜSİAD gibi sermaye kesimiyle sıklıkla bir araya gelmesi. • DB Başkan Yardımcısı Kemal Derviş'in Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı yapılması, 2001-2002 yıllarında IMF ve DB ilişkileri ve kredi anlaşmalarında hükümet üyesi olarak aktör olarak ön plana çıkması. • MÜSİAD'ın, IMF'nin güçlü lobilerden etkilenerek Türkiye programlarını yaptığı iddiası. • AB aday üyelik ilanı (1999). • AB Katılım Ortaklığı Belgesi (2001).	• 2005 yılında IMF ile son Stand-by Anlaşması. • AB ile müzakere süreçlerinin başlaması (2005). • TÜSİAD'ın aday üyelik ve müzakere süreçleri için uluslararası yoğun lobicilik faaliyetleri. • TÜSİAD'ın AB'ye üyelik için hükümete yoğun baskısı ve yapısal reform talepleri. • MÜSİAD'ın müzakere süreçlerinin başlangıcıyla birlikte daha ılımlı davranmaya başlaması.	imtiyazlı ortaklık seçeneğinin gündeme getirilmesi ve sermaye kesimi ve hükümet tarafından reddedilmesi (2010). • AB üyelik müzakere süreçlerinde ilerlemelerin durması nedeniyle TÜSİAD'ın hükümete eleştirisi (2011). • İstanbul Gezi Olayları sonrasında göstericilere karşı hükümetin tutumu nedeniyle Almanya'nın müzakere fasıllarını dondurması (2013). • AB'nin insan hakları ve hukukun üstünlüğüne ilişkin kaygılar nedeniyle müzakereleri askıya alması (2016).

TEMA VE ALT TEMALAR		DÖNEMLER			
		1980-1990	1991-2002	2003-2016	
				2003-2007	2008-2016
			• İstanbul Sermayesinin bu süreçleri olumlu görmesi ve hükümete yasal düzenlemeler için çağrıda bulunması.		
HÜKÜMETİN EKONOMİK ALANI YÖNETME VE YÜRÜTME TARZI	Temel Yasal ve Kurumsal Düzenlemeler	**24 Ocak 1980 Kararları:** • Serbest piyasa ekonomisine geçişe ilişkin düzenlemeler. - Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 25 Sayılı Karar ile yapılan devalüasyon, - Yabancı Sermaye Çerçeve Kararnamesi, - İhracatı teşvik kararı, - Gümrük Tarife Cetvelinde yapılan değişiklikler, - Faiz oranlarındaki değişiklikler, - Petrol aramaları hakkında Karar, - Kambiyo rayiçleri değişikliği, - İktisadi Devlet Teşekküllerinin ürettiği mal ve hizmetlere **Askeri Darbe Yönetimi (1980-1983):** • Ekonomiye ilişkin kararların mevcut Hükümet tarafından alınmasının yanı sıra Milli Birlik Komitesi tarafından onaylanması. • Sendikal yasaklar. • Toplu İş Sözleşmelerinin Yüksek Hakem Kurulu tarafından yürütülmesi. • Grev ve Lokavtları askıya alma. **ANAP Hükümetleri Dönemi:** • Serbest piyasa ekonomisine uyum konusunda ekonomi alanını düzenleyici çok sayıda kanun ve KHK'nın yürürlüğe konulması. • Yap-İşlet-Devret Modeli (YİD), • İthalat ve ihracat politikalarının düzenlenmesi.	**Koalisyon ve Azınlık Hükümetleri Dönemi:** • Siyasi ve ekonomik istikrarsızlık. Yasal düzenleme yapma ya da yasal düzenlemelerin devamlılığının sağlanmasında sorunlar. • KİT'lerin Kısmî Özelleştirilmesi. • Özel Radyo-TV kurulması (1993) gibi özel sektöre yeni açılan alanlara ilişkin düzenlemeler • 5 Nisan 1994 Kararları: • 1989'da başlayan ekonomik bozulmanın siyasi istikrarsızlık ile birlikte ekonomik krize dönüşmesi sonucu alınan önlemler. Devalüasyon, kısmi özelleştirmeler, ekonomik küçülme. Ek vergi düzenlemeleri. • Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (2001) Kasım 2000 ve Şubat 2001 ekonomik krizleri sonrasında IMF programı paralelinde yasal düzenlemeler. - Enerji Piyasası Kanunu - TCMB Kanununda Değişiklik - Şeker Kanunu, - Doğalgaz Piyasası Kanunu - Bankalar Kanununda Değişiklik Kanunu Milletlerarası Tahkim Kanunu - Tütütn Mamulleri Kanunu - Kamu İhale Kanunu - Endüstri Bölgeleri Kanunu	**AK PARTİ Hükümetleri Dönemi:** • Ekonomi alanını düzenleyici çok sayıda kanunun yürürlüğe konulması. İstihdam yaratmayan büyüme politikaları. - Kamu İhale Kanunu maddelerinde 12 Yasal düzenlemeyle değişiklik. - Vergi Barışı Kanunu - İş Kanunu - Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu - Petrol Piyasası Kanunu - Vakıflara Vergi Muafiyeti Tanınması Hakkında Kanun - Karşılıksız Çek ve Protestolu Senetler ile Kredi ve Kredi Kartları Borçlarına İlişkin Kayıtların Dikkate Alınmaması Hakkında Kanun - Yatırımların ve İstihdamın Teşviki ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun - Kültür Yatırımlarını ve Girişimlerini Teşvik Kanunu	**AK PARTİ Hükümetleri Dönemi:** • Ekonomi alanını düzenleyici çok sayıda kanun ve kanun değişikliğinin yürürlüğe konulması. İnşaat ve finans temelli büyüme. - Kamu İhale Kanunu maddelerinde 23 Kanun ve 3 KHK ile değişiklik. - Bazı Kamu Alacaklarının Uzlaşma Usulü ile Tahsili Hakkında Kanun - Spor Müsabakalarına Dayalı Sabit İhtimalli ve Müşterek Bahis Oyunlarının Özel Hukuk Tüzel Kişilerine Yaptırılması Hakkında Kanun - Devlet Desteklerinin İzlenmesi ve Denetlenmesi Hakkında Kanun - Borçlar Kanunu - Çek Kanunu - Gelir Vergisi Kanunu ile Bazı Kanun ve KHK'larda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun - Türk Ticaret Kanunu - Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu - Finansal Kiralama, Faktoring, Finansman ve Tasarruf Finansman Şirketleri Kanunu - Sermaye Piyasası Kanunu - Sağlık Bakanlığınca Kamu Özel İşbirliği Modeli ile Tesis

TEMA VE ALT TEMALAR		DÖNEMLER			
		1980-1990	1991-2002	2003-2016	
				2003-2007	2008-2016
		• Bütçe dışı fonlar. • <u>Ekonomide Finansal Serbestleşme (1989):</u> - Yabacı sermayeye menkul kıymetler, mal ve hizmet üretiminde serbestleşme. - Döviz alım-satımında serbestleşme. - Kıymetli maden alım-satımında serbestleşme.	- Ekonomik ve Sosyal Konsey Kanunu - Kamu Finansmanı ve Borç Yönetiminin Düzenlenmesi Kanunu	- Sıvılaştırılmış Petrol Gazları (LPG) Piyasası Kanunu ve Elektrik Piyasası Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ve - Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun - Bankacılık Kanunu - Kalkınma Ajanslarının Hizmetlerine İlişkin Kanun - Sosyal Güvenlik Prim Alacaklarının Yeniden Yapılandırılması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun - Kurumlar Vergisi Kanunu - Bazı Kamu Alacaklarının Tahsil ve Terkinine İlişkin Kanun - Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin Malî Sektöre Olan Borçlarının Yeniden Yapılandırılması Hakkında Kanun - Özel Öğretim Kurumları Kanunu - Sigortacılık Kanunu - Nükleer Güç Santrallerinin Kurulması ve İşletilmesi ile Enerji Satışına İlişkin Kanun	Yaptırılması, Yenilenmesi ve Hizmet Alınması ile Bazı Kanun ve KHK'lerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun - Türkiye Demiryolu Ulaştırmasının Serbestleştirilmesi Hakkında Kanun - Ödeme ve Menkul Kıymet Mutabakat Sistemleri, Ödeme Hizmetleri ve Elektronik Para Kuruluşları Hakkında Kanun - Elektronik Ticaretin Düzenlenmesi Hakkında Kanun - Perakende Ticaretin Düzenlenmesi Hakkında Kanun - Bazı Yatırım ve Hizmetlerin Yap-İşlet-Devret Modeli Çerçevesinde Yaptırılması Hakkında Kanun ile Devlet Su İşleri Umum Müdürlüğü Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (2008) ile birlikte Yap-İşlet Devret (YİD) Modelinin genişletilmesi, Kamu Özel İşbirliği (KÖİ) Modeli.

TEMA VE ALT TEMALAR		DÖNEMLER			
		1980-1990	1991-2002	2003-2016	
				2003-2007	2008-2016
		• Ekonomik alanın düzenlenmesinde öne çıkan bir diğer düzenleme şekli ise KHK'lardır. 1983-2016 yılları arasında görev yapan hükümetler tarafından 57 adet KHK çıkarılmıştır. 1983-1990 yılları arasında 28, 1991-2001 yılları arasında 13, 2011-2016 yılları arasında 16 KHK çıkarılmıştır. 2002-2010 yılları arasında ise çıkarılan KHK bulunmamaktadır.Ancak torba yasa diye adlandırılan ve içerisinde KHK'larda değişikliklerin de dahil edildiği bir çok Kanun değişiklikleri bulunmaktadır.			
	Depolitizasyon ve Özerk Yapılar	**Askeri Darbe Yönetimi (1980-1983):** • Sermaye Piyasası Kurulu (SPK)'nın kurulması.	**Koalisyon ve Azınlık Hükümetleri Dönemi:** • Başbakan Tansu Çiller ile Merkez Bankası Başkanı arasında gerilim (1994). • Merkez Bankasının gücünün artırılması (2001). • Bağımsız Düzenleyici Kurumların (EPDK, BDDK, Rekabet Kurumu, Kamu İhale Kurumu) 1990'ların ortalarından itibaren kurulması.	**AK PARTİ Hükümetleri Dönemi:** • Bağımsız Düzenleyici Kurumların özerkliklerinin azaltılmaya çalışılması. Hükümetler ile Merkez Bankası bürokratları arasında gerilimler. • TÜSİAD'ın, Merkez Bankası başta olmak üzere bağımsız düzenleyici kurum anlayışının geliştirilmesi ve bu kurumlarda piyasa oyuncularının konumlarının güçlendirilmesi talebi (2005, 2010). • TÜSİAD'ın Merkez Bankası'nın kredibilitesinin krizden çıkışı sağlamadığı, bağımsız görünse bile kamu politika yapıcıların etkisinde olduğu eleştirisi (TÜSİAD, 2011).	
	Hükümetin Bürokrasiye Bakışı	**ANAP Hükümetleri Dönemi:** • Bürokratik yapılanma ve idari teşkilatlanmada sorunlar. • Kamu yönetiminde bürokrasiyi azaltma niyeti.	**Koalisyon ve Azınlık Hükümetleri Dönemi:** • Değişen hükümetlere göre bürokratlara karşı göre sert-ılımlı tutumlar. • Kamu yönetiminde bürokrasiyi azaltma niyeti.	**AK PARTİ Hükümetleri Dönemi:** • Kamu yönetiminde bürokrasiyi azaltma niyeti. • 2003 yılında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan tarafından bürokratik oligarşi tanımıyla gündeme getirdiği, bürokratik kadroların hükümeti engellediği savında bulunması. • Bürokratlara karşı sert tutum. • Bürokrasi kadrolarında köklü değişiklikler.	
	Ekonomik Krizlerin Yönetimi	• 1980: 1970'lerin başından itibaren devam eden petrol krizi ve Kıbrıs Harekatı Ambargolarıyla derinleşen dış açıklar, işçi-işveren ilişkilerinde gerilim, ithal ikameci sanayileşme stratejisinin yürütülememesi, ekonomi için kredi arayışları 24 Ocak 1980 kararlarıyla sonlanmıştır.	**Koalisyon ve Azınlık Hükümetleri Dönemi:** • 1994 Krizi: 1989'da başlayan kamu ve KİT harcamaları kaynaklı kriz, 5 Nisan 1994 kararlarıyla engellenmeye çalışılmış, yüksek oranlı bir devalüasyon uygulanmıştır. Ancak siyasi istikrarsızlık devam ederek çok sayıda farklı görüşlere sahip iktidara gelen koalisyon hükümetinin IMF programlarının sürdürülebilir uygulanmasına engel olmuş, kredilerin bir kısmı kullanılamamış, özelleştirme konusunda adımlar atılamamıştır.	**AK PARTİ Hükümetleri Dönemi:** • 2008 Krizi: Küresel Kriz. Kısa ve orta vadeli KOBİ'lere kredi verilmesi esasına dayalı kısa ve orta vadeli ekonomik tedbirler. • Başbakan'ın kriz teğet geçti açıklaması karşısında iş insanlarının aksi yönde açıklamaları.	

TEMA VE ALT TEMALAR		DÖNEMLER			
		1980-1990	1991-2002	2003-2016	
				2003-2007	2008-2016
			• Kasım 2000 Krizi: Zayıf ve kırılgan ekonomi, devalüasyon, likidite sıkıntısı, sermaye piyasalarında ani dalgalanma. • Şubat 2001 Krizi: Cumhurbaşkanı-Hükümet arasında Anayasa krizi olarak başlayan krizin kısa sürede sermaye piyasası, banka kredileri, döviz gibi finansal araçları kısa sürede etkilemesiyle başlayan ekonomik kriz gerekli borçlanmanın uluslararası finans kuruluşlarından sağlanabilmesi maksadıyla Dünya Bankası Başkan Yardımcısı Kemal Derviş'in Maliye Bakanlığına getirilerek IMF'nin talep ettiği ekonomik reformların bu aktörün öncülüğünde gerçekleştirilmesini sağlamıştır.	
	Popülist Politikalar	**<u>Askeri Darbe Yönetimi (1980-1983):</u>** • Popülist politika izleği bulunmamaktadır. **<u>ANAP Hükümetleri Dönemi:</u>** • Oy odaklı seçim öncesi kısa süreli popülist politikaların varlığı: - Seçim öncesi belirli kesimlere gelir transferi. - KİT zamlarının seçim dönemlerinde ertelenmesi. - Seçim bölgelerine yönelik harcamalarla iktidar sürekliliğinin sağlanmaya çalışılması. 1984: Başbakan: "Orta direk güçlendirilmeli. Neticede oy istiyoruz". 1987: TOBB Başkanı: "Seçim öncesi popülist politika uygulanmasın".	**<u>Koalisyon ve Azınlık Hükümetleri Dönemi:</u>** • Oy odaklı seçim öncesi kısa süreli popülist politikaların varlığı: - Seçim öncesi belirli kesimlere gelir transferi. - KİT zamlarının seçim dönemlerinde ertelenmesi. - Seçim bölgelerine yönelik harcamalarla iktidar sürekliliğinin sağlanmaya çalışılması. 1992: MÜSİAD: Hükümetin İş Kanunu ve Sendikalar Kanunu'nda değişiklikler yaparak işçi kesiminden oy alma çabasına yönelik eleştiri. 1994: TÜSİAD Başkanı Halis Komili: "Türkiye'yi yönetenlerin	**<u>AK PARTİ Hükümetleri Dönemi:</u>** • Toplumsal tabana yayılmış ve süreklilik kazanmış yasal düzenlemeler: - Sosyal yardımlar, sosyal güvenlik sistemi, sağlık hizmetlerine erişim. - SGK primleri ile vergi ve cezaların yapılandırılması. - Vergi barışı olarak bilinen yasal düzenlemeler. - Emekliler için maaş promosyon ödemesi ve seyyanen zamlar, - Asgari ücret zamları, - İmar aflarının çıkarılması. 2003: TÜSİAD: "Tek parti iktidarı, popüpizmden uzak cesur ekonomik kararlar alabilmesine imkan sağlamaktadır". 2006: TOBB: "Popülizm istemiyoruz". 2008: TÜSİAD YİK Başkanı: "Ekonomi yaklaşan seçimlere göre değil, yaklaşan büyük küresel tehlikelere göre şekillendirilmeli".	

TEMA VE ALT TEMALAR		DÖNEMLER			
		1980-1990	1991-2002	2003-2016	
				2003-2007	2008-2016
		1988: MB Başkanı: "Özal Hükümeti seçimlerde çok para harcadı". 1988: İTO Başkanı, İSO Başkanı, KİPLAS Başkanı: "Seçimler suni ekonomik rahatlık yaratmakta, sonrasında ağır faturalar çıkmakta".	görüş mesafesi bir sonraki seçime kadar". 1995: Ege Bölgesi Sanayi Odası Başkanı: Seçim öncesi 150 bin kişinin KİT'lerde işe alınmasına sert eleştiri. 1997: MB Başkanı: "Her seçim döneminde genişleyen parasal göstergelerin bir sonraki hükümet döneminde istikrarsızlık yaratmakta". 2001: TÜSİAD Başkanı: "Seçimler, yıkıcı bir rekabet ve popülizm yaratıyor".		

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Serdar Uslu
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Dz.K.K. Beylerbeyi Deniz Astsubay Hazırlama Okulu, 1996
Lisans Diploması	Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü, 2006
Yüksek Lisans Diploması	Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı İşletme Programı, 2016
Tez Konusu	Örgütsel Sessizlik ile İşten Ayrılma Niyeti ve İş Güvencesi Memnuniyeti Etkileşimi: Özel Hastane Çalışanları Üzerinde Bir Araştırma.
Doktora Diploması	Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı Yönetim ve Organizasyon Doktora Programı, 2026
Tez/Dönem Projesi Konusu	Türkiye Kapitalizminin Hükümet ve İş İnsanları İlişkisi Üzerinden İncelenmesi: 1980-2016 Dönemi
Yabancı Dil / Diller	İngilizce (İyi) – Yunanca (İyi)
BİLİMSEL FAALİYETLER	

ULUSAL HAKEMLİ DERGİLERDE YAYIMLANAN MAKALELER :

Uslu, S.,Erselcan, R.C.,Tepeci, M.(2024). Duygusal emeğin örgütsel vatandaşlık ile ilişkisinde işte mutluluğun rolü üzerine bir araştırma. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 27(52), 425-449.

Uslu, S. (2020). İlkokul sınıf öğretmenlerinin iş-yaşam dengesini açıklayan olgular üzerine nitel bir araştırma. *Yönetim ve Organizasyon Araştırmaları Dergisi (YOAD), 5*(1), 35-64.

Uslu S., Aktaş H. (2017). İşten Ayrılma Niyeti ile Örgütsel Sessizlik Etkileşiminde İş Güvencesi Memnuniyeti ve İş Güvencesi Endeksinin Aracı Rolü: Özel Bir Hastane Çalışanları Üzerinde Bir Araştırma, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 12 (1) ss.141-160.

ULUSAL BİLİMSEL TOPLANTILARDA SUNULAN VE BİLDİRİ KİTABINDA BASILAN BİLDİRİLER :

Uslu S. (2025), "Türkiye'de kapitalistleşme sürecinde iş insanları ve hükümetler ilişkisi: 1960-1980 döneminin kapitalizmin çeşitliliği çerçevesinde incelenmesi", 16. Örgüt Kuramı Çalıştayı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, Türkiye, 6-7 Şubat 2025, 57-83.

Uslu S., Aytemur J. (2021), “Türkiye’de Devlet İşletmeciliğinin İdare ve Kontrolünde İki Dönem Tek Aktör: İşletmeler Bakanlığı”, 4.İşletme Tarihi Konferansı, Yıldız Teknik Üniversitesi, İSTANBUL, TÜRKİYE, 15 Ekim 2021, ss.26-36.

Uslu S., Aytemur J., Akyol S.(2020), “Kapitalist Gelişme Sürecinin Özgü Bir Örneği Olarak OYAK”, 3.İşletme Tarihi Konferansı, Yıldız Teknik Üniversitesi, İSTANBUL, TÜRKİYE, 24 Eylül 2020, ss.23-32.

Uslu S., Aktaş H., (2016), "Örgütsel Sessizlik ile İşten Ayrılma Niyeti ve İş Güvencesi Memnuniyeti Etkileşimi: Özel Hastane Çalışanları Üzerinde Bir Araştırma", 24.Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi, Sabancı Üniversitesi, İSTANBUL, TÜRKIYE, 29-31 Mayıs 2016, ss.353-364.

Uslu S., Aktaş H.,(2015), "Örgütsel Sessizlik ile Örgütsel Adalet ve Yönetici Desteği Etkileşimi: Hemşireler Üzerinde Bir Araştırma", 3. Örgütsel Davranış Kongresi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, TOKAT, TÜRKIYE, 6-7 Kasım 2015, ss.78-84.

KİTAP BÖLÜMLERİ :

Uslu, S.(2024). Farklılaşmış Grup Dinamiklerinin Örgütsel Davranış Kuramları Çerçevesinde İncelenmesi. Çam, F. (Ed.) Kamu Bürokrasisinde Özellikli Alanlar: Askeri Bürokrasi (İçinde). ss.542-571. Konya: Alarga Yayınevi.

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurumlar	Deniz Kuvvetleri Komutanlığı (1997 - 2023)
E-Posta	serdaruslu79@hotmail.com